

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

Періодичне видання

Наукові записки

Серія:

ІСТОРІЯ

Випуск 1

ТЕРНОПІЛЬ
2009

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – Вип. 1. – 233 с.

Друкується за рішенням вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка від 26 травня 2009 р. (протокол № 10).

Головний редактор

Іван Зуляк - доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Микола Алексієвець - доктор історичних наук, професор
Леся Алексієвець - доктор історичних наук, професор
Микола Бармак - доктор історичних наук, доцент
Лев Баженов - доктор історичних наук, професор
Петро Брицький - доктор історичних наук, професор
Олександр Добржанський - доктор історичних наук, професор
Степан Качараба - доктор історичних наук, професор
Павло Коріненко - доктор історичних наук, професор
Микола Литвин - доктор історичних наук, професор
Віктор Савенко - кандидат історичних наук, доцент
Борис Савчук - доктор історичних наук, професор
Олексій Сухий - доктор історичних наук, професор

Рецензенти:

Василь Ботушанський - доктор історичних наук, професор
Оксана Гомотюк - доктор історичних наук, доцент

У збірнику праць викладачів історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка та інших вузів України друкуються матеріали оригінальних досліджень, що охоплюють широке коло проблем історії України, української історичної біографістики, всесвітньої історії, методики викладання історії, джерелознавства й історіографії, історії культури, а також уміщено методологічні проблеми наукових досліджень, рецензії та огляди.

Для науковців, краєзнавців, викладачів, аспірантів та студентів і тих, хто цікавиться історією України та зарубіжних країн.

©Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка, 2009

РОЗДІЛ 1
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94 (477)

Віктор Мудеревич

ОДИН ЕПІЗОД РУСЬКО-СКАНДИНАВСЬКИХ ДИНАСТИЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ НА ПОЧАТКУ XII СТ.

У цій статті розглядається шлюб між руською княжною Маль(м)фрід Мстиславівною із норвезьким королем Сігурдом I Магнусоном (1103–1130), який ілюструє династичні зв'язки представників династії Рюриковичів із хрестоносцями.

Династичні зв'язки представників династії Рюриковичів із скандинавськими правителями прослідковуються, на основі порівняння окремих свідчень норвезьких писемних джерел (саг та актового матеріалу) кінця XII ст. та руських літописних зводів XII–XIII ст. Добре відомими є шлюби Володимира Святославина (980–1015) на Рогнеді, Ярослава Володимировича (Мудрого) на Інгігерд, Володимира Всеволодовича (Мономаха) на Гіді, Мстислава Володимировича (1113–1132) на Христині. За своїм характером ці контакти носили переважно матримоніальний характер, та відображали власні амбіції руських князів (внутрішньополітична конкуренція) та укладалися з огляду, на зовнішньополітичну кон'юнктуру часу.

Маловідомим фактом залишається шлюб доньки Мстислава Володимировича (Харальда в скандинавських сагах) Маль(м)фрід із норвезьким конунгом Сігурдом Магнусоном (Хрестоносцем), правнуком зятя Ярослава Мудрого, Гаральда Гардара, який згадується у норвезьких сагах під іменем Гаральда Сігурдарсона Суругого правителя (1046–1066).

У тематичній історіографії, локалізована нами наукова актуальність проблеми не знайшла повного та ґрунтовного вивчення. У наукових роботах зарубіжних та вітчизняних авторів, в основному спорадично, сфокусована увага на висвітленні лише окремих аспектів в генеалогії руських князів та їхніх зв'язків із хрестоносцями.

Найяскравіші, зазвичай, дискусійні аспекти цієї теми піднімалися в роботах вітчизняних та зарубіжних медієвістів і скандинавістів. Серед них варто вказати: Т. Джаксон [3, 4, 5, 6, 7], А. Назаренка [8, 9], В. Пашуто [10, 11], Л. Войтовича [12], Н. Баумґартена [13], Д. Домбровського [14], Ф. Успенського [15], та ін., проте загальної та цілісної панорами подій жоден із зазначених авторів не висвітлює.

Отже, основним мотивом статті буде спроба на основі компаративного аналізу та синтезу уривчастих джерельних свідчень змодельовати цілісність подій, пов'язаних з одруженням представниці Рюриковичів із норвезьким королем.

Перш ніж перейти до розгляду зазначеної проблематики, необхідно окреслити загальні тенденції та напрямки князівської дипломатії XII ст., оскільки виділений фрагмент є лише частиною у контексті династичної політики руських удільних князів. Формування міжнародних зв'язків шляхом династичних шлюбів, було найефективнішим методом для здобуття переконливих позицій в Центральній та Східній Європі протягом XI–XII ст. Найяскравішим прикладом такої династичної політики є діяльність Ярослава Мудрого (1019–1054), за роки правління якого Київська Русь займала досить переконливі позиції в тогочасній геополітиці.

У цьому випадку доречно зробити декілька суттєвих уточнень відносно характеру та специфіки здійснення такого роду політики. Після подій 1054 р. кардинально змінилися умови співжиття між православною та католицькою церквами. Велика церковна схизма породила негативні настрої верхівки руського духовенства щодо укладення династичних шлюбів із католиками. Митрополит Іоанн в своїх "Канонічних відповідях" погрожував Всеволоду Ярославичу (1078–1093) навіть відлученням від церкви за те, що останній допускає шлюби своїх дочок із католиками. Яким чином у подальшому відбувалося співжиття православної церкви із князівською верхівкою на цьому ґрунті, сказати важко, але судячи з літописних свідчень, князі не втрачали жодної можливості породичатися не лише із католиками, але й з невірними (половцями).

У цей період відбувається процес децентралізації в укладенні династичних шлюбів руськими князями, між якими після смерті Ярослава Мудрого розгорілася тривала внутрішня боротьба, що виникала на ґрунті міжкнязівського суперництва за політичну зверхність. Загострення конфронтації розпочалося після загального з'їзду князів у Любичі 1097 р., коли, опираючись на "Заповіт Ярослава", вся територія Київської держави остаточно була поділена на окремі удільні частини – "отчини". Головною юридичною постановою Любецького конвенту була декларація: "Кождо да держить отчину свою" [1, с. 321]. В результаті цих деструктивних процесів головними дійовими особами в Київській Русі спочатку стали тріумвіри: Ізяслав (1054–1157; 1069–1073; 1077–1078), Святослав (1073–1076), Всеволод Ярославичі, а згодом їх нащадки Святополк Ізяславич (1093–1113), Володимир Всеволодович (1113–1125), Олег, Давид і Ігор Святославичі та ін., котрі відповідним чином отримали у володіння Київські, Переяславські і Чернігівські земельні "отчини". Узаконення своїх часток, як "отчини" домоглися і Ростиславичі: Рюрик (1084–1094), Володар (1084–1124) та Василько (1084–1124) – представники найстаршого роду Ярославичів, що князували в Галичині.

Принцип "отченности" в розподілі земель Київської Русі породив негативні процеси на теренах централізованої держави Ярослава Мудрого, що впливали на децентралізацію, мінливість і нестійкість, у зовнішньополітичній діяльності князів. Упродовж XI–XII ст. вся князівська дипломатія зосереджувалась на пошуках іноземної протекції для задоволення власних внутрішніх амбіцій окремих князів-отчинників та князів-ізгоїв (синовців), а глобальні (експансіоністські) зовнішньополітичні цілі, зазвичай, носили похідний, хоча й не другорядний характер. Ця закономірність була продиктована умовами того часу, адже вважати, що постанови князівських з'їздів остаточно розв'язали проблеми серед Ярославичів є помилковим. Зважаючи на це, міжнародні союзи з іноземними монархами укладалися передусім, з метою вирішення локально-стратегічних завдань всередині Київської Русі. Це призвело до формування окремих князівських угруповань, що спиралися на спільні зовнішньополітичні вектори. Напрямки зовнішньої політики визначалися окремими правителями, а не одним визначеним київським вектором, тому спрямовувалися на вирішення місцевих протиріч, що виникали внаслідок боротьби між отчинниками та синовцями за узурпацію влади. На початку XII ст. виникли складні політичні протиріччя, основними винуватцями яких були Володимир Всеволодович Мономах та великий князь Київський – Святополк Ізяславич.

В Іпатівському літописному зводі знаходимо цікаві свідчення, про те, що в умовах постійного суперництва між цими князями, будь-які взаємні документи про мир і дружбу не могли довго існувати. Наприклад, відразу ж після "хресного цілування" на Любецькому з'їзді князів у 1097 р., Давид Ігоревич звинуватив Василька Ростиславича у змові із Мономахом проти Святополка Ізяславича. Останній осліпив його: в результаті цього визріла нова політична криза, яку намагалися загасити новими конвентами. Договори в Городку 1098 р. та Витичеві (Уветичах) 1101 р. не створили між князями мир. Ціною зазначених домовленостей стало повне нівелювання умов Любецького договору, адже Давид, як "основний" винуватець скоєного (осліплення Василька) був позбавлений своєї вотчини – Волині. Мало того, Святополк, опираючись на союз із Святославичами, поляками та уграми, претендував на волюсть самого Василька – Галичину. Цілком закономірно, що Володимир Всеволодович займав, бо його позиції були значно слабші у співвідношенні із Київським князем. Проте, перевага Святополка тривала недовго: опираючись на свої "доменні" володіння, що були значно сильнішими за Святополкові, Мономах досить швидко спромігся переломити хід подій на свою користь. Очоливши боротьбу руських князів проти половців (вона була найактуальнішою тогочасною проблемою), Володимир Всеволодович досить швидко зумів надолужити втрачені політичні позиції. Проміжним підсумком русько-половецької військової конфронтації став Таківський мирний договір, підписаний близько 1101 р.; проте жоден з опонентів не збирався виконувати домовленості, що стало приводом до нової війни із кочівниками, що незабаром розпочалася. У 1103 р. князі вирішили організовано виступити в похід проти тюркських племен, з якого Мономах отримав чималі прибутки серед населення руських земель. Досить стрімко його авторитет зростає упродовж 1103–1111 років, особливо після успішного походу 1111 р. (битва на річці Сольниці), коли за словами літописця: "Се бо англ. вложи в серце Володимеру Мономаху поустити братью свою на иноплеменики" [2, с. 268].

Складна внутрішньополітична ситуація, коли лише військова сила могла гарантувати дотримання домовленостей, вимагала від князів пошуку нових зовнішньополітичних пріоритетів для зміцнення власних позицій на Русі. Виходячи із фрагментарних свідчень руських, латинських, і грецьких писемних пам'яток XI–XIII ст., можна прослідкувати пріоритетні напрямки руської династично-дипломатичної діяльності: скандинавський (Норвегія, Данія, Швеція), європейський (Польща, Угорщина, Німеччина) та візантійський.

Шлюб Мал(м)фрід Мстиславівни із Сігурдом Хрестоносцем загалом згадується у скандинавських сагах "Гнила шкіра", "Красива шкіра", "Сазі про Кнютлінгів", "Крузі земному" [16, с. 163], а також в Ордеріка Віталія. Окремі свідчення про руську княжну містяться в актовому матеріалі, зокрема в грамоті від 1135 р., де вона титулується як "Malfride regina" [17, с. 123–124]. У цьому випадку нам відоме лише скандинавське ім'я Маль(м)фрід, проте ще М. Грушевський висловив досить апріорне припущення, що на Русі дочка Мстислава могла зватися по-іншому. Враховуючи той факт, що ця думка не має жодних підтверджень в руських літописах та скандинавських джерелах, може розглядати її лише як аналітичний умовивід автора.

З текстів згаданих писемних пам'яток дізнаємося, що з Мальфрід спочатку був одружений Сігурд Хрестоносець, а згодом і Ерік Еймун, конунг данів, син Ейріка [4, с. 36]. Зокрема в "Крузі земному", Сноррі Стурлусон зазначає: "Сігурд конунг одружився на Мальмфрід, дочці конунга Гаральда сина Вальдемара із Хольмгарда" [18, с. 490]. Схожі свідчення подає інше джерело: "...doctr Haraldz ok Kristinar voro þær Malmfriðr, er atti Sigurðr konungr Jorsalafari, Ingibörg" [19, с. 292–293]. Наведена інформація не викликає сумніву, оскільки норвезькі саги є досить точними у описі генеалогії скандинавських правителів.

З одного боку, сам факт одруження Сігурда із руською княжною не був сенсаційною подією, радше певною традицією. Історія русько-норвезьких династичних стосунків першої половини XI ст. дає досить рельєфні приклади таких шлюбів. Зокрема, прикладом слугує випадок, коли норвезький конунг Гаральд (Харальд) Гардара після паломництва в Єрусалим одружився на доньці Ярослава Володимировича Єлисаветі [20, с. 122–124]. З іншого боку, цей шлюб мав певні особливості, пов'язані із організацією хрестового походу Сігурда Хрестоносця у 1108–1111 рр.

Свідчення скандинавських джерел дали можливість історикам припустити, що деталі військової кампанії Сігурда були обговорені в 1102 р. у Києві, за посередництва датського короля Еріка I Доброго (1095–1103), якого з офіційною аудієнцією прийняв сам князь Святополк Ізяславич [21, с. 338]. Більше того, в сазі про Еріка Даброго, скальда Маркуса Скеггясона зазначається, що Святополк надає йому військовий супровід до Константинополя, де він мав переговори щодо надання хрестоносцям в Святій Землі нового підкріплення із Скандинавії. Це не було банальною випадковістю чи збігом обставин, адже в підготовці цього хрестового походу київський князь Святополк відіграв не останню роль. Упродовж всього шляху територією Русі високопоставлених дипломатичних гостей зі Скандинавії зустрічали церковними дзвонами та святковими співами [22, с. 152–153]. Проте, датський король не зумів реалізувати своїх намірів, оскільки в 1103 р. загинув на Кіпрі [21, с. 339].

Разом з тим, свідчення Саксона Граматика дали можливість французькому дослідникові В.Гултсдоффу зробити цілком логічне припущення, згідно з яким посередницьку місію міг виконувати руський ігумен Даниїл, який перебував на території Константинополя і Святої Землі саме упродовж 1106–1108 [23, с. 526–527]. У цьому контексті варто лише зазначити, що переговори Даниїла, якщо вони мали місце закінчилися вдало, оскільки очікувана військова експедиція на чолі з норвезьким конунгом, надійшла близько 1108 р., у той час, коли Даниїл вже повернувся на Русь. Зокрема Сігурд Хрестоносець відплив з Норвегії до Єрусалиму на 60-ти кораблях [18, с. 481]. Твердження В. Гултсдоффа про мету та завдання Даниїла під час здійснення подорожі-прощі до Святих Місць, виглядають досить апріорними, незважаючи на це заслуговують на увагу дослідників.

Відповідно до свідчень норманського хроніста XII ст. Ордеріка Віталія, повертаючись в 1111 р. з Палестини через Русь, Сігурд попросив руки в дочки Мстислава Володимировича Мальфрід: "Per Russsam vero remeans, Valfridam, regis filiam, uxorem duxit, domumque reverses, Paulo post, regnum, dante Deo, suscepit" [24, col. 727]. Тут варто уточнити, оскільки в "Крузі Земному" при детальному описі подорожі Сігурда, Сноррі Стурлусон, ані Русь, ні Київ

не згадується. За його словами, норвезький конунг рухався територією Болгарії, Угорщини, Паннонії, Швабії та Болгарії [18, с. 482–487]. Тим часом, у "Morkinskinna" автор джерела повідомляє, що Сігурд повертався через Угорщину, Саксонію, Швабію (?), де мав зустріч з королем Лотарем і Данією, зокрема у Шлезвігу. Більше того, про перебування Сігурда на Русі немає жодних свідчень у давньоруських писемних джерелах.

Отже, місце укладення шлюбу може бути вирішене лише шляхом аналітичних умовиводів. В. Матузова вважає, що під описом Паннонії правомірно частково розглядати територію Київської Русі [25, с. 137], а Д. Домбровський припустив, що із Данії морським шляхом скандинавський прочанин міг побувати у Києві [14, с. 91]. Загалом, ця версифікація має раціональне зерно, особливо коли звернути увагу на час укладення шлюбу. Т. Джаксон вважає, що він був заключний у 1111 р. [7, с. 203], Л. Войтович [26, с. 461] близько 1120 р., В. Кучкін вказує на 1116 р. [27, с. 96].

Детальний розгляд хронології цих подій призводить до цілком логічного питання. Якщо шлюб був укладений у 1111 р. то чому Сігурд одружився на доньці Мстислава, котрий Святополку був лише небожем, належав до іншої гілки Ярославичів – Всеволодовичів, у такому випадку династичний союз укладався через Всеволодовичів, а не через Ізяславичів. У контексті цього важливо відмітити, що саме у цей період, боротьба Ізяслава з Володимиром досягла свого апогею. На нашу думку, це відбулося з огляду на дві основні причини. За словами Ф. Успенського, у сватанні Сігурда і Маль(м)фрід не останню роль відіграла рідна сестра дружини Мстислава – Маргарета Фрідкулла ("Діва Світу") [15, с. 146]. Сігурд у родинних зв'язках займав у відношенні до Маргарети "роль" пасинка від першого чоловіка, норвезького короля Магнуса Голоногого, тому вона, як ніхто інший, була зацікавлена у встановленні подібних династичних зв'язків. Маргарета зробила все для того, аби шлюбними вузами скріпити зв'язки русичів із варягами. З іншого боку, на такий формат укладеного шлюбу вплинули внутрішньополітичні візії, що відбувалися всередині Русі початку XII ст. Попередньо йшла мова про міжусобну боротьбу між Святополком та Мономахом за батьківську спадщину та повну гегемонію на руських землях. Гучні перемоги над половцями, особливо битва на річці Сольниці 1111 р., дали можливість Мономаху "опанувати" переконливі позиції в руському православному соціумі, а у 1113 р., саме він сяде у стольному граді Києві, порушивши принцип отчинності під час розподілу земель між князями [2, с. 276–277]. Не забуваймо, що дружина Мстислава Володимировича, Христина походила з Скандинавії, була шведською принцесою, що безперечно вплинуло на виховання її доньок: Маль(м)фрід і Інгіберт. Отже, цей шлюб, на нашу думку, не міг бути укладений раніше 1113 р., тобто до моменту вступу Володимира Мономаха на київський стіл.

Проте необхідно уточнити, що в цей період русько-варязькі контакти вже не були такими активними, відмова Сігурда від Маль(м)фрід лише додатковий доказ цього твердження. Мабуть, могутній норвезький конунг не бачив перспективи продовження двосторонньої співпраці із руськими князями, тому розірвав відносини з ними. Це було цілком закономірно, адже з одного боку, скандинави не мали можливості відстоювати інтереси своїх союзників, з іншого, – руські удільні князі самі намагалися залучити іноземців до внутрішньої боротьби. Ці особливості, певною мірою пояснюють подальшу долю Маль(м)фрід, оскільки відомо, що її життя в Норвегії склалося не дуже вдало. Згодом, після укладення шлюбу, Сігурд Хрестоносець залишив її, пов'язавши своє життя зі своєю наложницею Боргхильд [18, с. 489; 3, с. 67]. Після смерті Сігурда 1130 р. Маль(м)фрід Мстиславівна вийшла заміж за датського короля Еріка Кмуна (1134–1137).

Отже, підсумовуючи викладений матеріал можна констатувати, що династична політика руських князів у XII ст. загалом скеровувалися на пошук зовнішньої підтримки. Традиційним напрямком київської дипломатії були скандинавські країни, правителі яких ще у IX ст. активно брали участь у вирішенні внутрішніх проблем Давньоруської держави.

Список використаних джерел

1. Полное собрание руських летописей. – Т. 1. (Лаврентьевская летопись) – М.-Л., 1962. – 518 с.
2. Полное собрание руських летописей. – Т. 2. (Ипатьевская летопись) – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 648 с.
3. Джаксон Т. Н. Єлизавета Ярославна, королева норвежская // Восточная Европа в исторической ретроспективе: К 80-летию В. Т. Пашуто. – М.: Языки русской культуры, 1999. – С. 63–72.
4. Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги о русско-скандинавских

матримониальних зв'язках // Скандинавський збірник. – 1982. – № 27. – С. 34–61. 5. Джаксон Т. Н. На Восток в Хольмград: Балтійсько-волховський отрезок пути из варяг в греки // Родина. – 2002. – № 11–12. – С. 27–29. 6. Джаксон Т. Н. Брачные связи в средневековой Скандинавии (датские правители XI – середины XII века по “Саге о Кнютлингах”) // Древнейшие государства Восточной Европы: Материалы и исследования. – 2002 год. Генеология как форма исторической памяти. – М.: Восточная литература, 2004. – С. 95–102. 7. Джаксон Т. Н. Рюриковичи и Скандинавия // Древнейшие государства Восточной Европы. 2005 год. Рюриковичи и Российская Государственность. – М.: Индрик, 2008. – С. 203–227. 8. Назаренко А. В. О династических связях сыновей Ярослава Мудрого // Отечественная история – 1994. – № 4–5. – С. 181–194. 9. Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях. – М., 2001. – 636 с. 10. Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. – М., 1968. – 645 с. 11. Пашуто В. Т. Русско-скандинавские отношения и их место в истории раннесредневековой Европы // Скандинавский сборник. – 1970. – Т. 15. – С. 51–61. 12. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. – Львів, 2000. – 816 с. 13. Baumgarten N. Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII-e siècle // *Orientalia Christiana*. – Roma. – 1927. – № 35. – S. 74–95. 14. Dabrowski D. Genealogia Mscislawowiczow (Pierwsze pokolenia do początku XVI wieku). – Krakow: Avalod, 2008. – 816 s. 15. Успенский Ф. Единого деда внуки: варяжские связи Рюриковичей // Родина. – 2002. – № 11–12. – С. 143–147. 16. Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги как источник по истории Древней Руси и ее соседей X–XIII вв. // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования 1988–1989 гг.. – М.: Наука, 1991. 17. *Diplomatarium Danicum*. – Kobenhavn., 1963. – 1 Rekke. Band. 2.: 1053–1169. – 632 s. 18. Снорри Стурлосон Круг Земной. – М.: Наука, 1980. – 612 с. 19. *Ex historia regum Danorum dicta Knytlingasaga* // MGH SS. – XXIX. – S. – 271–322. 20. Мохов А. С. К вопросу о паломничестве норвежского конунга Гаральда Гардара в Иерусалим // *Sacrum et Profanum*. – №1. – Севастополь, 2005. – С. 121–128. 21. *Saxonis Gesta Danorum* / Olrik J., Reader H. – Т. 1. – Haunia, 1931. – 520 s. 22. Riant P. *Expeditions et pelinages des Scandinaves au Terre Saine au temps des Croisades*. – Paris, 1865. – S. 152–163. 23. Gultzdolff V. Киевская Русь между Скандинавией, Константинополем и латинским Иерусалимским королевством в начале в. // Международный съезд славистов: Резюме докладов и письменных сообщений. – М., 1983. – С. 526–527. 24. *Orderici Vitalis Angligene coenobii uticensis monachi Historie Ecclesiastice* // *Patrologiae cursus completus. Series Latina*. – Т. 188, Paris, 1855. – 1810. – Col. 1–986. 25. Матузова В. И. Англо-нормандские повествовательные источники XII–XIII вв. о Руси // Древнейшие государства на территории СССР. – М.: Наука, 1975. – С. 137–152. 26. Войнович Л. Княжа доба на Русі: портрети, еліти. – Біла Церква, 2006. – 782 с. 27. Кучкин В. А. Чудо Св. Пантелеймона и семейные дела Владимира Мономаха // *Розсип в средние века и новое время: Сборник статей к 7-летиючл.-кор РАН ЛВ. Милова*. – М. 1999. – С. 50–82.

Viktor Muderevych

ONE EPISODE OF THE DYNASTIC RELATIONSHIP BETWEEN RUS' PRINCES AND SCANDINAVIAN KINGS IN THE XII-TH CENTURY

In the XII-th century rather obvious family-dynasty relationships established between Rus' princes and Scandinavian kings among which we can single out relationships with crusades as a specific domain under discussion.

УДК 94 (477)

Олег Шманько

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ЛІТОПИСНОГО ВАСИЛЕВА

У статті висвітлюється історія дослідження літописного населеного пункту Буковини Василева, який вперше згадується під 1230 р.

Перші літописні свідчення про територію Північної Буковини датуються тим часом, коли вона входила до складу Галицької Русі. Саме тоді і виникли, як показали дослідження, більшість сучасних буковинських сіл. На сторінках Галицько-Волинського літопису згадуються такі населенні пункти, як Василів, Онут, Кучелмин, Плав, локалізовані дослідниками на території Чернівецької області. Історія досліджень літописних пунктів регіону вже нараховує понад 110 років і розпочалася з кінця XIX ст. – після перших розкопок Р.Ф. Кайндля у Василеві. Починаючи з другої половини XX ст. дослідження цих пам'яток активізувалося і продовжується до нашого часу. В зв'язку з цим, на думку автора, існує необхідність висвітлення процесу вивчення літописного Василева, оскільки вже відомі дані поряд із новітніми дослідженнями дозволяють висловити низку припущень щодо його заснування, структури, меж тощо.

Перша згадка про місто належить до 1230 р. і пов'язана з переправою галицько-волинського князя Данила Романовича через Дністер біля Василева [1, с. 387].

Першим, хто розпочав досліджувати цю пам'ятку, був відомий буковинський краєзнавець та археолог, професор Чернівецького університету Р.Ф. Кайндль. Увагу дослідника привернула літописна згадка про водний шлях Дністром та перекази місцевих жителів про те, що Василів був колись великим містом і на його території розташовувався замок. Звернувши увагу на це, дослідник у 1898 р. обстежує багато поселень на Дністрі, в тому числі і Василів. Провівши аналіз легенд та зіставивши їх з місцевістю, Р.Ф. Кайндль у 1900 р. виявив на горі Хом давньоруський могильник, розташований у західній її частині. Тут були знайдені поховання у саркофагах, частково досліджені археологом. Серед виявлених знахідок, крім кістяків, були і уламки кружальної кераміки [22, с. 47–48].

Подальші роботи науковець провів на березі Дністра. Тут, в обриві річки, було зафіксовано існування решток печі шириною 1 м та такою ж глибиною. Очевидно, що це були рештки гончарного горна, на що вказувала велика кількість гончарної кераміки.

Якісно нові та більш масштабні дослідження пам'ятки розпочинаються з другої половини 40-х рр. XX ст. і пов'язані вони з іменем Б.О. Тимощука. Обстеживши місце проведених Р.Ф. Кайндлем робіт в урочищі Хом та зібравши підйомний матеріал, археолог також обстежив городище Замчище в північній околиці населеного пункту. Проте найцікавішими знахідками були виявлені шляхом шурфування в урочищі Мури (Глинище) чотири кам'яних саркофаги, що свідчили про наявність тут важливого середньовічного пункту про ототожнення його із літописним Василевом. Один саркофаг був розкопаний та переданий на зберігання до краєзнавчого музею. Зібрані в околицях села матеріали в цілому підтвердили припущення австрійського дослідника про датування пам'ятки середньовічним часом [18, с. 396–400]. Теза про її приналежність слов'янському населенню спочатку не підтримувалася, оскільки існуюча до того часу історіографія заперечувала присутність у XII–XIII ст. слов'ян на території Буковини. Наприклад, після обстеження у музеї в 1948 р. кам'яної гробниці, його директор скликав Вчену раду. Б.О. Тимощук в присутності кореспондента "Радянської Буковини" заявив про приналежність матеріалу до слов'янських старожитностей. При обговоренні доповідь піддалася жорсткій критиці. Опоненти зазначали, що Буковина була румунською землею, яку населяли даки, а кам'яний саркофаг взагалі вважали єврейським.

Розуміючи важливість виявленої пам'ятки, археолог вирішив провести тут стаціонарні розкопки і вже були намічені місця майбутніх робіт, проте саме в цей час з Києва надійшло розпорядження, згідно з яким музеям було заборонялося проводити та фінансувати подібні роботи, а всі кошти зосередити на пропаганді соціалістичного будівництва в області [10, с. 4].

Незважаючи на виділені незначні фінансові асигнування, упродовж 1958–1959 рр. вдалося повністю розкопати руїни білокам'яного храму, провести розвідкові розкопки на городищах Замчище і Хом, а також на чотирьох кладовищах XII–XIII ст. Завдяки цьому було зібрано археологічні матеріали, що дали змогу дослідити соціально-економічну структуру давнього міста та його історію.

Автором розкопок було виділено наступні складові населеного пункту: фортеця-дитинець, торгово-ремісничий посад і передмістя – городище-феодалський замок [11, с. 264–265; 15, с. 81–82]. Також археологом на периферії виявлено кілька синхронних селищ та зроблено припущення про існування в давньоруський час монастиря в однойменному урочищі. Про важливе торговельне значення Василева свідчила пристань та численні предмети імпорту (уламки амфор-корчаг, скляних браслетів). Наявність розвинутого ремісничого виробництва підтвердилася після розкопаних дослідником горнів з випалу керамічних виробів.

Проте найбільш сенсаційні результати дали розкопки залишків триапсидного чотиристовпового білокам'яного храму, розкопаного повністю [10, с. 1–16; 3, с. 37–50; 4, с. 26–27]. Для досліджень цих споруд був спеціально запрошений архітектор Г. Н. Логвин, який встановив, що розміри церкви склали 21,2х13,6 м, а його висота могла сягати 35 м. Той факт, що храм був збудований за загальнооруською схемою, ще раз засвідчив про єдність історичного розвитку на теренах Буковини і центральноукраїнських землях в давньоруський період. Разом з тим Б.О. Тимощуком були виокремлені і деякі особливості в будівництві, які, на його думку, свідчили про високу майстерність зодчого, що сприяло загальному розвитку монументального мистецтва давньої Русі [10, с. 22]. Не менш цікавими виявилися і поховання в саркофагах. Увагу дослідника привернув саркофаг № 10 з похованим чоловіком віком близько 60 років. На кришці плити саркофагу вирізані геометричні знаки. Автор розкопок припустив, що це можливе місце похованого архітектора, за планом якого збудували храм.

Загалом, розкопки давньоруського Василева стали основою, з одного боку, високої ерудиції та професійності автора розкопок, а з іншого, остаточно зруйнували міфи не тільки про відсутність слов'янського елемента на теренах Буковини в середньовіччі, а й довели наявність тут важливих центрів із розвинутим ремеслом, торгівлею, монументальною архітектурою тощо. Свідченням визнання важливості проведених розкопок та їх значення стали численні публікації з цього приводу не тільки у наукових періодичних виданнях, а й узагальнюючих фундаментальних працях з археології України [11, с. 264–265; 12, с. 339–340], а пізніше за результатами досліджень була видана монографія [10].

Археологічне вивчення Василева було продовжене Б.П. Томенчуком у 80-х рр. ХХ ст. Їх підсумком стало дослідження оборонних споруд дитинця, решток дерев'яної церкви на ньому та знахідок значної кількості полив'яних плиток із різноманітними зображеннями. Науковець також провів розкопки могильника, розташованого поруч та декількох жител і гончарних печей на посаді літописного міста [19, с. 393; 20, с. 413; 21, с. 422–423].

Дослідження старожитностей літописного міста було продовжено у 1997 р. під керівництвом С.В. Пивоварова і тривають з перервами до нашого часу. Основні завдання експедицій полягали у проведенні розкопок з метою збереження пам'ятки, уточнено деяких даних стосовно її планування, визначення точної кількості селищ-супутників тощо.

Ще на початку 90-х рр. ХХ ст. С.В. Пивоваров спільно з І.Г. Чеховським переглянули твердження Б.О. Тимощука про приналежність поховання в саркофазі з Василівського храму його архітектору. Вивчивши знаки на кришці, науковці прийшли до висновку, що це був Ігор Іван Василькович, старший син князя Василька Ростиславича Темного [8, с. 121].

Завдяки проведеним дослідженням було висловлене припущення про функціонування Василева як торговельного осередку до поч. ХV ст. Також підкреслено, що є підстави вважати поселення-могильники, що знаходяться на протилежному березі Дністра (біля с. Городок і Виноградники) складовими частинами давньоруського Василева [7, с. 100–101].

Варто відзначити і аргументацію С.В. Пивоварова стосовно походження назви міста. Незважаючи на те, що більшість дослідників пов'язують її з іменем князя Василька Теребовлянського (1090–1124 рр.), археолог схиляється до думки про ототожнення назви пункту з титулом візантійських імператорів ("басилеїв"). Підтвердженням цього твердження, поперше, є факт отримання від князя Ярослава Осмомисла родичем візантійського імператора

Мануїлом Андроніком Комніном міст в Галицькій землі, по-друге, знахідки попередніх та останніх років свідчать про значний візантійський вплив на цю територію [7, с. 101–102].

Працею кількох поколінь археологів створена значна джерельна база, використання якої в комплексі з писемними даними, а також матеріалами майбутніх досліджень дасть можливість остаточно з'ясувати всі наявні на сьогодні дискусійні питання, що стосуються історії розвитку літописного Василева. На сучасний час можемо констатувати, що пам'ятка стала першим дослідженим на території Буковини літописним пунктом. За період понад столітнього вивчення було з'ясовано багато даних стосовно структури давнього міста, особливостей його забудови, складових частин, виокремлено дитинець, міський посад, феодалний замок, торгову площу. Останні дослідження дають змогу припускати про його більш складну структуру, як вважалося раніше, зокрема не виключене розташування Василева на обох берегах Дністра, про що свідчать вивчені на лівому березі пам'ятки.

Список використаних джерел

1. Літопис Руський (за Іпатським списком переклав Л.Махновець). – К.: Дніпро, 1989. – 591 с. 2. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 648 с. 3. Логвин Г. Н., Тимошук Б. А. Белокаменный храм XII в с. Василеве // Памятники культуры СССР: Исследования и реставрация. – М., 1961. – Т. 3. – С. 37–50. 4. Логвин Г. Н., Тимошук Б. А., Раскопки древнерусского храма в с. Васильеве // Строительство и архитектура. – 1960. – № 8. – С. 26–27. 5. Малевская М. В., Раппопорт П. О., Тимошук Б. А. Раскопки на Ленковецком поселении в 1967 г. // Советская археология. – 1970. – № 4. – С. 112–127. 6. Пивоваров С. В. Дослідження питань середньовічної історії Буковини (XI – перша половина XIII ст.) в працях Б. О. Тимошука // Питання стародавньої і середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці: Прут, 2005. – Т. 2 (19). – С. 100–108. 7. Пивоваров С. В. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пругу та Середнього Дністра. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – 300 с. 8. Пивоваров С. В., Чеховський І. Г. Знаки Рюриковичів з Василева // Буковинський журнал. – 1992. – № 3. – С. 119–123. 9. Продан В. З історії дослідження літописного Василева // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія. – Тернопіль – 2003. – С. 4–6. 10. Тимошук Б. О. Василів – місто Галицької Русі. – Чернівці: Прут, 1992. – 30 с. 11. Тимошук Б. О. Василів // Археологія Української РСР.: В 3-х т. – К.: Наук. думка, 1975. – Т. 3. – С. 264–265. 12. Тимошук Б. А. Василев // Археологія Української ССР: В 3 т. – К.: Наук. думка, 1986. – Т. 3. – С. 339–340. 13. Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К.: Наук. думка, 1982. – 206 с. 14. Тимошук Б. О. Звіт про розкопки давньоруського храму в с. Василів Чернівецької обл. в 1958–1959 рр. // Науковий архів Інститут археології НАН України. – ФЕ-3347 (1959/22). – 16 с. 15. Тимошук Б. О. Північна Буковина – земля слов'янська. – Ужгород: Карпати, 1969. – 192 с. 16. Тимошук Б. О. Розвідка слов'янських пам'яток на Дністрі в 1954 році // Науковий архів Інститут археології НАН України. – ФЕ-2224 (1954/15). – 5 с. 17. Тимошук Б. О. Городок на Черемоші // РБ. – 1963. – 9 червня. 18. Тимошук Б. О. Археологічні пам'ятки с. Василева Чернівецької області // Археологічні пам'ятки УРСР. – 1952. – Т. III. – С. 396–400. 19. Томенчук Б. П. Исследование летописного Василева // Археологические открытия 1977 г. – М.: Наука, 1978. – С. 393. 20. Томенчук Б. П. Исследование летописного Василева // Археологические открытия 1978 г. – М.: Наука, 1979. – С. 413. 21. Томенчук Б. С. Охранные раскопки в Прикарпатье // Археологические открытия 1978 г. – М.: Наука, 1979. – С. 422–423. 22. Kaindl R. F. Archeologische Untersuchungen zu Wasilew und Panka an der Bukowina // Mitteilungen der k.k. Zentralkommission für Kunst – historische Dspkmale. – Wien, 1901. – Т. XXVII. – S. 47–48.

Oleg Shmanko

THE HISTORY OF INVESTIGATION OF ANSIENT VASYLIV

The article deals with the investigation of ancient Vasyliv. The author concludes that the remnants discovered on the territory of Vasyliv enabled to study its history, past and the structure.

УДК 94 (477)

Микола Бармак

ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ШЛЯХІВ СПОЛУЧЕННЯ ТА СТВОРЕННЯ ПОШТОВОЇ СЛУЖБИ НА ТЕРИТОРІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ XVIII – ПЕРША ПОЛОВИНА XIX СТ.)

Розглянуто один із напрямків діяльності місцевої адміністрації – запровадження стабільних шляхів сполучень у межах Київської, Подільської та Волинської губерній та формування поштової системи на Правобережній Україні.

В умовах реформування вертикалі виконавчої влади в Україні науковці все більше звертаються до дослідження історії місцевих органів влади, основних напрямків їх діяльності, до історії державної служби на українських землях.

Історія вищих та центральних державних установ у Російській імперії активно розвивалася як дореволюційними [30; 32], радянськими [34; 35] так і сучасними російськими істориками [36; 37]. Поряд із тим, напрям регіональної історії державних установ в Україні представлений лише поодинокими біографічними розвідками про чиновників державних установ та суто довідковими виданнями, що не залишили помітного сліду в українській історіографії [29; 31].

В останні роки дослідницька робота з цієї проблематики активізувалася. Видано низку наукових праць, які висвітлюють історичний досвід державного управління і державної служби періоду Російської імперії [33; 38].

Багато аспектів історичного досвіду функціонування і розвитку місцевих органів влади залишаються невивченими. В дослідженнях, які висвітлюють історію української державності, зокрема в період перебування українських земель у складі Російської імперії, недостатньо розкриті питання діяльності місцевої влади. З огляду на новий історичний етап розвитку України проблема вивчення історії державних установ та державної служби набуває важливого значення.

Після третього поділу Речі Посполитої землі Правобережної України наприкінці XVIII ст. ввійшли до складу Російської імперії. Перед новоствореними органами місцевої влади постало завдання формування системи влади за "загальноросійським взірцем".

Управління новими землями було ускладнене відсутністю стабільних шляхів сполучень у межах Київської, Подільської та Волинської губерній. Тому одним із напрямків діяльності місцевої адміністрації було створення системи доріг та їх утримання.

Практично всі дороги утримувалися за рахунок так званої "дорожньої повинності". Російській владі доводилося видавати окремі розпорядження з утримання найважливіших мостів і перевозів. Так, іменний указ Київському і Малоросійському генерал-губернатору Беклешову від 1 червня 1799 р. [1] зобов'язував утримувати в належному стані мости і переправи через річку Дніпро. Кошти на це необхідно було вишукувати із "сум міських прибутків", казна покривала лише мізерну потребу в цих коштах, які виділялися на ремонт державних установ.

Російська влада намагалася змінити напрямки деяких доріг. 4 серпня 1805 р. [2] іменний указ зобов'язав міністра комерції розробити пропозиції щодо зміни шляхів у Подільській губернії для забезпечення прямого сполучення із Одеським портом. Однак, утримання місцевих доріг перебувало у віданні місцевої адміністрації.

20 листопада 1809 р. "Учреждением об управлении водяными и сухопутными сообщениями" вся територія Росії була поділялася на 10 різних за розмірами округів [3]. Кожен із них очолював окружний начальник, безпосередньо підлеглий головному директору водних і сухопутних сполучень (з 1811 р. – шляхів сполучень). Йому підпорядковувалися директори, директори-виконавці робіт, інженери, бригади майстрів і спеціальні поліцейські команди. Все діловодство округу вела канцелярія. Утім, досить тривалий час усі ці штатні чиновники фор-

мально були лише на папері: не було достатньої кількості фахівців. Основними об'єктами управління були річкові канали, а із сухопутних доріг – тільки "тракти". Стосовно інших шляхів сполучень Головне управління обмежувалося "вишукуваннями" і оглядами. Усі фінансові витрати на елементарне функціонування сільських доріг здійснювалися за рахунок місцевого населення через виконання дорожніх повинностей, нагляд за яким здійснювала місцева влада.

Із вступом на престол Миколи I роботи з будівництва, реконструкції та утримання доріг дещо поживалися, бо вони, крім економічних, виконували важливу військову функцію – від їхнього стану залежала мобільність військ. У квітні 1828 р.[4] вийшов сенатський указ щодо затвердженого імператором відповідного положення комітету міністрів щодо зміни деяких трактів у Київській губернії. Іменним указом від 8 липня 1829 р.[5] створювалась нова дорога з Могильова через Бобруйськ у Волинську губернію замість Рогачівського тракту. 16 грудня 1832 р. Микола I дав розпорядження сенату про побудову шосе від Києва до Броварів [6]. Для його виконання було створено спеціальний економічний комітет з будівництва під керівництвом начальника округу.

Згідно з законом від 29 вересня 1832 р. у відання Головного управління шляхів сполучень передавалося будівельна справа, а також створювались губернські будівельні комісії [7]. Будівельна і дорожня комісії очолювалися губернатором.

Усі дороги Росії "Статут шляхів сполучень" від 24 березня 1833 р. розподіляв на п'ять "класів": головні шляхи; "великі" шляхи; "звичайні" поштові шляхи з губернії у губернію; поштові, поштові та торгові шляхи; сільські та польові дороги.

Держава опікувалася тільки першим класом доріг (всього 10 до 1833 р., серед них тракт Москва – Київ). Ці шляхи фінансувалися з державного бюджету і ними керували органи Головного управління шляхів сполучень та громадських будівель. "Класи" доріг з другого по четвертий перебували у віданні губернських будівельних та дорожніх комісій і утримувалися за рахунок "земських повинностей". Зовсім "безпритульним" виявився п'ятий "клас" шляхів – вони перебували у віданні "селищ та власників" [8].

26 березня 1836 р. місцеві органи шляхів сполучень черговий раз були реорганізовані: кількість округів скоротилася до п'яти, для управління округами створювалися очолювані начальниками окружні правління з більш широкою компетенцією щодо проектів, технічної звітності, нагляду за діяльністю щодо торгів на будівництво і ведення господарських розрахунків та звітності. Щодо адміністративних функцій то правління опікувалося такими питаннями: кадри чиновників і фахівців, огляд будівель і шляхів сполучень. Округи поділялися на очолювані начальниками відділення, а ті – на дистанції. З 40-х рр. XIX ст. у розпорядження округів почали передаватися військово-будівельні роти.

У 1848–1849 рр. розгорнулось відомче протистояння щодо проблеми підпорядкування ґрунтових, поштових і торгових доріг між Головним управлінням шляхів сполучень і громадських будівель (керівник П. А. Клейнміхель) і міністерством внутрішніх справ (міністр граф Л. А. Перовський). Для припинення суперництва між цими відомствами був прийнятий 7 липня 1849 р.[9] сенатський указ про реорганізацію губернських будівельних і дорожніх комісій та створення об'єднаних комісій у губерніях під головуванням губернатора. Членами цих об'єднаних установ були: губернський предводитель дворянства, віце-губернатор, голова казенної палати, управляючі палатою державного майна, губернський поштмейстер, начальники місцевих установ деяких відомств (військового, митного тощо) [10]. Повітову будівельну і дорожню комісію очолював предводитель дворянства повіту, а членами були: суддя повіту, городничий, окружний начальник державних маєтностей, землемір повіту і міський голова [11].

Віданню губернських дорожніх і будівельних комісій "щодо дорожньої частини" підлягали "устрій та нагляд за утриманням у справності" доріг другого – четвертого "класу", а також мостів, переправ і перевозів. Щодо будівельної частини, то комісії зобов'язані були опікуватися більшістю державних і громадських будівель. Вони дбали про зведення, перебудову та ремонт споруд, розглядали плани будівництва та їхні кошториси, здійснювали нагляд за утриманням будинків. Стосовно підрядів на всі будівельні роботи комісії проводили торги. Крім того, комісії підпорядковувалася арештантська рота цивільного відомства – тюремно-

каторжної установи для селян, втікачів, карних злочинців. До середини століття таких рот в імперії було 55 і в них відбували покарання приблизно 14 тис. ув'язнених [12, с. 45–47].

У повсякденному житті комісії здійснювали дріб'язкову регламентацію будівельної діяльності в губернії. Губернські будівельні і дорожні комісії мали право затверджувати фасади одно-, двоповерхових приватних міських будівель, які мали не більше 7 вікон. Побудова більших за розмірами споруд затверджувалася лише в Головному управлінні шляхів сполучень та громадських будівель.

Допоміжною системою місцевої адміністрації по управлінню землями Правобережної України була поштова система Російської імперії, що сформувалася ще в XVIII ст., коли з Колегії іноземних справ виділилася в окрему установу Поштовий департамент й утворив самостійне Головне поштове правління на чолі з головним пошт-директором. Місцевими органами поштового управління й одночасно поштовими установами в звичному розумінні цього слова були поштамти в Петербурзі, Москві, а також у Малоросії, Литві, Тамбові, Казані, Сибіру. Вони керували прийомом, пересиланням і видачею кореспонденції та посилок. До кожного з поштамтів були приписані поштові установи декількох губерній: обер-поштові контори і поштові контори.

Іменним указом Мінському, Ізяславському і Брацлавському генерал-губернатору Тутоліну від 6 вересня 1795 р. Катерина II дала розпорядження щодо влаштування і функціонування поштового сполучення в новоприєднаних губерніях за загальноросійським взірцем [13]. Для ведення поштової кореспонденції були засновані також поштові відділення на кордонах імперії при митницях.

Указом 16 квітня 1799 р. були затверджені штати шести поштамтів, а також губернських, міських, прикордонних і портових контор, а також повітових і міських поштових експедицій [14]. 27 січня 1800 р. усі губернії були розписані між поштамтами [15]. До початку XIX ст. у Росії нараховувалося 458 поштових установ із п'ятьма тисячами службовців [16, с. 1–9]. Початково Головне поштове правління входило до складу міністерства внутрішніх справ і було перетворене в 1811 р. у поштовий департамент, який уже з 1819 р. почав відокремлюватися від міністерства в самостійне відомство [17, с. 35–36].

Велика територія та постійне збільшення об'єму кореспонденції вимагали постійного збільшення штатів поштових чиновників. Так, відповідно до окремого царського розпорядження від 13 листопада 1807 р. [18] зріс штат Київської губернської пошти, а іменним указом міністру внутрішніх справ від 30 квітня 1808 р. [19] було наказано створити дві нові поштові станції у Волинській губернії. Положенням комітету міністрів від 18 лютого 1830 р. [20] в м. Біла Церква була створена постійна поштова експедиція і призначено спеціального поштового чиновника.

З метою швидкісної доставки найважливішої кореспонденції окремим царським розпорядженням комітету міністрів від 10 квітня 1828 р. [21] були створені "екстра-почти" між Житомиром, Києвом, Кам'янець-Подільським, Одесою, Дубоссарами і звичайно Петербургом.

З ініціативи керуючого поштовим департаментом князя А. Н. Голиціна з 1827 р. готувалася реформа поштового відомства. Проект перетворень був внесений в Державну раду на розгляд в квітні 1830 р. Закон від 27 жовтня 1830 р. затверджував новий устрій поштової частини: всі поштамти, крім Петербурзького і Московського, були скасовані. Замість них були засновані 11 поштових округів на чолі з окружними пошт-інспекторами, яким підпорядковувалися губернські, обласні і прикордонні поштові контори. Повітові поштові контори були у підпорядкуванні губернських і обласних. У "Положенні про устрій поштової частини" визначалися правила прийому і відправлення кореспонденції [22]. Реформа 1830-х років значно скоротила кількість поштових чиновників (на 3173 осіб з економією 235 тис. руб.). Положення встановило досить складний бюрократичний устрій місцевого поштового управління. Поштмейстери, які очолювали поштові контори, були у подвійному підпорядкуванні: їх контролювали пошт-інспектори, а безпосереднє керівництво здійснював поштовий департамент. Така структура поштової системи Російської імперії існувала до реформи 1867 р. [23]. Незабаром поштові округи почали поступово закривати і до 1853 р. їх залишилося тільки три (для Сибіру, Царства Польського і Кавказу). Повноваження начальників поштових округів передавалися губернським поштмейстерам, які управляли губернськими поштовими конторами і здійснювали нагляд за іншими поштовими установами.

Почтові станції розміщувалися на відстані 30–50 верст одна від одної. Кожну із них очолював дрібний чиновник XI класу (колезький реєстратор) – станційний доглядач, який відкупував утримання станції на торгах. Він був підлеглим поштинспектору (до 1830 р. – відповідному поштамту).

Ось як образно описав О. С. Пушкін типового поштового службовця. "Що таке станційний доглядач? Суцільний мученик чотирнадцятого класу, захищений, своїм чином тільки від побиттів і то не завжди. Спокою ні вдень, ні вночі. Всю злість, накопичену під час скучної їзди, мандрівник зганяє на доглядачі. Погода нестерпна, дорога погана, ямщики вперті, коні не везуть – а винен доглядач... Приїжджає генерал, тремтячий доглядач віддає йому дві останні трійки, у тому числі кур'єрську. Генерал їде, не сказавши йому спасибі" [24, с. 88–89].

У віданні поштових органів було пересилання пошти і грошей. Перевезення кореспонденції, а також подорожуючих здійснювалося на трактах і дорогах ямщиками, що змінювали коней на поштових станціях. Поштові станції були своєрідними готелями, місцем очікування проїжджаючими коней. Мандрівник, якщо їхав не на "довгих" (своїх конях) і не на "вільних" (найнятих у ямщиків приватних конях), а на казенних (поштових), він зобов'язаний був реєструвати в поліцейській установі свою "подорожню". В цьому документі зазначалося прізвище, посада подорожуючого, пункти відправлення та призначення. В документі також зазначалося, якими кінями він мав право їхати: кур'єрськими (позачергово) чи поштовими (звичайно). 4 грудня 1834 р. Микола I затвердив положення комітету міністрів [25] про відкриття постійного сполучення дилижансами між Києвом і Санкт-Петербургом.

За користування казенними кінями мандрівник сплачував верстовий збір – "прогони". Звичайно ж, що коштів на утримання станцій, виплату платні і утримання коней не вистачало. Тому поштове керівництво нерідко зверталось до вищої влади з проханням підняти плату за поштове перевезення. Так, відповідно із сенатським указом від 15 липня 1826 р. [26] дозволялося поштовим чиновникам станцій Балтська, Жабокрицька, Савинецька, Тульчинська, Брацлавська і Бердичівська стягувати прогони з проїжджих у розмірі 8 копійок за версту.

Однак коштів все одно не вистачало. Щоб зекономити гроші, російська влада інколи зобов'язувала здійснювати поштові перевезення за рахунок земських повинностей. Так, згідно з іменним указом сенату від 13 листопада 1828 р. [27] поштові перевезення в Київській, Полтавській та Чернігівській губерніях здійснювались за кошти, отримані від земських повинностей.

Поштамти і поштові контори тісно співпрацювали з поліцією та жандармерією, виконуючи функції своєрідної служби безпеки. Поштові чиновники мали право проводити перлюстрацію – таємний перегляд як зовнішньої, так і внутрішньої кореспонденції. 30 листопада 1841 р. у доповідній записці на ім'я Миколи I "главноначальствующий" А. Н. Голицин вихваляв значення перлюстрації, що "доводить до відома" імператора "про всі зловживання, які скоювались у різних частинах державного управління як підлеглими, так і начальницькими особами. Через нас государ довідується про таємні почуття підданих і їхні нестатки, чує і крик невинного і задуми лиходія" [28, с. 22].

Отже, в першій половині XIX ст. одним із напрямків діяльності місцевих органів влади на приєднаних землях Правобережної України стало формування поштової служби і утримання доріг.

Список використаних джерел

1. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1-е, с 1649 по 12 декабря 1825 года. СПб., 1830. Т. 1-45. (далі – ПСЗ-1). № 18996. 2. ПСЗ-1. – Т.28. – № 21864. 3. ПСЗ-1. – Т.30. – № 23996. 4. Свод Законов Российской Империи. Собрание Второе с 12.12.1825 по 28.12.1881 г. (далі – ПСЗ-2). –Т.3. – № 1926. 5. ПСЗ-2. –Т.4. – № 2969. 6. ПСЗ-2. –Т.7. – № 5831. 7. ПСЗ-2. – Т.7. – № 5629. 8. ПСЗ-2. – Т.8. – № 6076. 9. ПСЗ-2. Т.14. – № 23382. 10. ПСЗ-2. – Т.7. – № 5629. 11. ПСЗ-2. – Т.8. – № 6680; Т.24. – № 23213. 12. Гернет М. Н. История царской тюрьмы. – М., 1951. – Т.2. 13. ПСЗ-1. – Т.32. – № 17382. 14. ПСЗ-1. – Т.25. – № 18938. 15. ПСЗ-1. – Т. 26. – № 19255. 16. Базилевич К. Почта в России в XIX в. – М., 1927. 17. Ерошкин Н. П. Министерства России первой половины XIX в. – фондообразователи ГАФ СССР. – М., 1980. 18. ПСЗ-1. – Т.29. – № 22685. 19. ПСЗ-1. – Т.30. – № 22988. 20. ПСЗ-2. – Т.5. – № 3492. 21. ПСЗ-2. – Т.3. – № 1932. 22. ПСЗ-2 – Т. 5. – № 4019, 4020. 23. ПСЗ-2 – Т.42. – № 44773. 24. Пушкин А. С. Станционный

смотритель. Полн. собр. соч. в 10 томах. 4-е изд. – Л., 1978. – Т.6. 25. ПСЗ-2. – Т.9. – № 7613. 26. ПСЗ-2. – Т.1. – № 476. 27. ПСЗ-2. – Т. 3. № 2427. 28. РДА. – Ф.109. – Оп.3. – Спр.508. – Арк. 22–22 об. 29. Андреевский И. О наместниках, воеводах и губернаторах. – С. Пб.: Тип. Э. Праца, 1864. – С. Пб., 1864. – 156 с. 30. Анучин Е. Исторический обзор развития административно-политических учреждений в России с "Учреждения" о губерниях 1775 г. до последнего времени. – С. Пб.: Тип. МВД, 1872. – 238 с. 31. Блинов И. Губернаторы. Историко-юридический очерк. – СПб., 1905. 32. Гессен В. М. Вопросы местного управления. – С. Пб.: Право, 1904. – 235 с. 33. Государственность России: Государственные и церковные учреждения, сословные органы и органы местного самоуправления, единицы административно-территориального, церковного и ведомственного деления (конец XV века – февраль 1917 года): Словарь-справочник. – М.: Наука, 1996. – Кн. 1: А–Г. – 325 с.; 1999. – Кн. 2: А–Г. – 439 с. 34. Ерошкин Н. П. Местные государственные учреждения дореформенной России (1800–1860 гг.). Учебное пособие. – М.: МГИАИ, 1985. 35. Зайончковский П. А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX веке. – М., 1978. 36. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начала XX в.: Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства): В 2 т. – С. Пб.: Дмитрий Буланин, 1999. – Т. 1. – 547 с. 37. Морякова О. В. Система местного управления России при Николае I. – М.: Изд-во Московского ун-та. – 1998. 38. Шандра В. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. В російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд – К., 1998. – 75 с.; Шандра В. С. Інститут генерал-губернаторства в Україні XIX – початку XX ст.: структура, функції, архіви канцелярії / Дисертація... д. і. н. – К, 2002; Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. – К.: Основи, 1996. – 317 с.

Mykola Barmak

FORMING THE SYSTEM OF WAYS OF COMMUNICATION AND CREATION OF POSTAL SERVICE ON TERRITORY OF RIGHT-BANK UKRAINE (THE END OF THE XVIII – THE FIRST HALF OF THE XIX CENTURY)

It has been reviewed one of the directions of functioning of local administration concerning the introduction of stable ways of communication within the Kyiv, Podil and Volyn provinces and forming the postal system in Right-bank Ukraine.

УДК 351.711+325.45

Володимир Брославський

ЗЕМЕЛЬНЕ ПИТАННЯ В ЦЕРКОВНІЙ ПОЛІТИЦІ РОСІЙСЬКОГО УРЯДУ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У 30–50 РР. XIX СТ.

У статті аналізується церковна політика російського уряду в 30–50 рр. XIX ст. через призму земельного питання.

Після приєднання Правобережної України до Російської імперії у 1793 р. остання зіткнулася в краї із сильними державницькими традиціями Речі Посполитої. Найбагатші та найвпливовіші роди Речі Посполитої були за походженням з Правобережної України або мали тут великі маєтки. Католицька й уніатська церкви теж були великими землевласниками. У кінці XVIII – на початку XX ст. складна міжнародна ситуація змушувала російський уряд проводити

ліберальну політику стосовно шляхти й католицького духовенства Правобережжя, щоб не допустити спалаху повстання.

Науковці, досліджуючи історію України першої половини XIX ст., традиційно акцентують свою увагу на соціально-економічних відносинах, культурних, проте недостатньо звертаються до питань реалізації державної політики Російської імперії в краї. Одним з аспектів якої була церковна політика. Зі значного масиву праць з історії Правобережжя слід виокремити праці Н. Теодоровича [22], І.Франка [25], І. Гуржія [6], М.Маркіної [16], Е.Сташевського [21], Л. Баженова [1], Г. Марахова [15], С. Борисевича [4], О. Козія [11], О. Бундак [5], В. Шандри [28], М. Бармака [2], в яких тією чи іншою мірою розглядається церковне землеволодіння. Більш глибоко церковну політику російського уряду досліджуваного періоду проаналізували у працях О. Крижанівського [12], А. Зінченко [10], С. Жилюк [8], Е. Зваричук [9], В. Левицького [14].

З закордонних дослідників слід відзначити таких науковців, як Н. Гасіровську [29], С. Павліка [31], Ф. Равіта-Гавроньського [32], Й. Качковського [30], В. Серчика [33], Д. Бовуа [3].

Стабілізація міжнародної політики після розгрому Наполеона та участь духовенства у польському повстанні 1830–1831 рр. кардинально змінили імперську політику щодо шляхти та католицького й уніатського духовенства Правобережної України. Одразу ж після початку заворушень у Варшаві у грудні 1830 р. моголівський цивільний губернатор М.Муравйов подав Миколі I доповідну з пропозицією відібрати в монастирів нерухомі маєтки, а на їхнє утримання призначити грошові оклади. Цей захід мав на меті поставити духовенство у повну фінансову залежність від уряду [10, с. 108–109].

Згідно з офіційними даними на території Правобережжя тією чи іншою мірою взяло участь у повстанні більше півсотні монастирів [12, с. 94]. Загалом у повстанні 1830–1831 рр. на Правобережній Україні взяло участь 5989 осіб. Із них 4777 взяли участь у бойових діях. Із 114 духовних осіб краю 38 осіб були учасниками збройної боротьби, а 76 надали посильну допомогу [1, с. 150–151].

Із 1831 р. російський уряд перейшов до більш рішучих дій з обмеження, а то й ліквідації на Правобережжі католицької та уніатської церков. Для боротьби з національно-визвольним рухом у західних губерніях імперії у серпні 1831 р. волинський і подільський тимчасовий військовий губернатор Левашов запропонував низку заходів. Аргументуючи тим, що монахи Почаївського василіанського монастиря взяли безпосередню участь у польському повстанні 1830–1831 рр., військовий губернатор пропонував передати монастир з усім майном православному духовенству. В подальшому ті католицькі й уніатські монастирі, ченці, що брали чи братимуть участь у заворушеннях проти Російської імперії, теж перетворювати у православні. Загалом, пропозиція Левашова відповідала указу від 6 травня 1831 р. про конфіскацію маєтків шляхти, що брала участь у повстанні [20]. Обговоривши в жовтні 1831 р. пропозицію Левашова, міністр внутрішніх справ та обер-прокурор Синоду вирішили передати Почаївський монастир православному духовенству. В його будівлях розмістився волинський православний єпископ із консисторією, семінарією та училищами. За пропозицією обер-прокурора князя Мещерського за православною Почаївською лаврою тимчасово були залишені маєтки з кріпаками.

Було закрито низку католицьких монастирів (домініканські в Овручі та Летичеві та ін.). Крім згаданих монастирів у Волинській губернії, був закритий і такий великий землевласник, як Дубровицький піарський монастир, ченців, які були під пильним наглядом, розселили в інших монастирях. Стрільський ключ у Рівненському повіті (1103 душі) й капітали (1000 червінців і 9039 крб. сріблом) закритого монастиря передавалися до казенного відомства [10, с. 111–112].

Оплот унії – Василіанські монастирі – за сприяння повстанцям були закриті повністю. А в 1832 р., після придушення заворушень, василіанський орден було остаточно ліквідовано. Майно василіан було конфісковане. Польське повстання спонукало російський уряд перейти до кардинальніших заходів із деполонізації краю. Одним із них став імператорський указ від 19 липня 1832 р. Ним передбачалося закрити 191 римо-католицький монастир із 305, які на той час існували в західних губерніях. Згідно з цим указом на Правобережжі було закрито 61 монастир, що становило 32 % від загального числа закритих у Західному краї. Найбільше ліквідованих монастирів було на Волині (35), менше – на Поділлі (19) та Київщині (7). Їхнє не-

рухоме майно, за винятком садів, які передавалися місцевому парафіяльному духовенству, пізніше – військовому відомству, а з кінця 1840 р. – Міністерству державних маєтків. Унаслідок подій 1830–1831 рр. до казни надійшло чимало населених маєтків, у яких проживало 13,1 тис. осіб. Окрім нерухомої власності, казна розжила ще монастирськими капіталами на суму 1,1 млн. крб. сріблом. Переслідуючи монастирі, які взяли участь у повстанні, російський уряд винагородив ті, що не підтримали заворушення. Цим монастирям та костелам уряд роздав рухоме майно ліквідованих монастирів. Шляхтичі, які не брали участі у повстанні, мали право викупити своє майно, якщо воно перебувало у заставній власності ліквідованих монастирів. Костели закритих монастирів уряд використав для посилення православ'я в краї, перетворюючи їх у православні церкви. Слід відзначити той факт, що при передачі майна католицьких монастирів та костелів у православні, частина його була розкрадена чиновниками. Монахи теж намагалися якомога менше майна віддати православним, забираючи з собою все, що можна було винести. В результаті цього процесу значно постраждали церковні архіви, бібліотеки, припинила існування не одна монастирська лікарня [7; 13, с. 224–225].

Окрім безпосередньої конфіскації церковних угідь, імперський уряд застосовував й інші заходи, що мали послабити економічне становище католицького духовенства. Так, у 1830 р. російський уряд заборонив католицьким монастирям, а у 1836 р. – костелам утримувати православних в якості прислуги. Цієї акцією уряд змушував духовенство або продавати свої володіння, або здавати їх в оренду, оскільки на Правобережжі більшість населення була православними та уніатами, яких посилено переводили у православ'я.

Питання секуляризації церковного землеволодіння було розглянуто у 1837 р. на засіданні комітету західних губерній. Пропозиції комітету та доповідна записка міністра державних маєтків П.Д.Кисельова були подані імператору. Ознайомившись із матеріалами справи, Микола I повелів провести ревізію церковних маєтків і розробити конкретний план ліквідації церковного землеволодіння у західних губерніях імперії. У власності католицького духовенства на Правобережжі станом на 1838 рік перебувало 148 маєтків із населенням близько 40 тис. душ [26, арк. 36].

Із цього приводу П. Кисельов у своїй доповідній записці царю в січні 1839 р. радив перевести селян із підданства католицького духовенства у розряд державних. Він вважав, що таким заходом вдасться підвищити добробут селян та зміцнити їхню вірність трону. Д.Бібіков звертається до Миколи I з пропозицією економічно ослабити католицьку церкву та зміцнити православну. На його думку, досягнути цього можна було, провівши секуляризацію церковних маєтків. 19 січня 1840 р. імператор велів створити негласний комітет, який мав розглянути способи секуляризації церковної власності на Правобережній Україні [3, с. 298–315].

Відповідно, до рішення комітету про духовні маєтки від 7 листопада 1841 р. передбачалося передати в державне управління усі нерухомі маєтки католицького й православного духовенства. Як виняток, у власності парафіяльного духовенства залишалось майно, яким воно володіло [10, с. 124–125].

На основі висновків та пропозицій негласного комітету 25 грудня 1841 р. імператором було видано два укази про вилучення населених маєтків у єпископату та монастирів і передачу їх у державну власність. Хоча ці укази готувалися таємно, проте духовенство одним із перших дізналося про нове відчуження маєтків. За короткий час вони встигли розпродати зерно, худобу, ліс, а дехто – навіть селян. Згідно з імператорським указом від 25 грудня 1841 р. усі маєтки разом із кріпаками як православної, так інших конфесій переходили до державних маєтностей. Фактично замість прибутків із маєтків католицькому духовенству пропонувалося лише їхня частина у вигляді коштів згідно зі штатним розписом. Тобто католицькі священники потрапляли у розряд російських чиновників. Завдяки цьому заходу покращилось матеріальне становище православних священників, які теж отримали кошти із колишніх католицьких маєтків [3, с. 298–315; 17, с. 150–159].

Відповідно до указу від 10 травня 1843 р. російський уряд приступив до вилучення маєтків парафіяльних церков. І в цьому випадку прослідковуються подвійні стандарти щодо секуляризації церковних маєтків. Нерухомість католицької церкви передавали у казну негайно, а православних – поступово, з урахуванням місцевої специфіки. Ідучи знову назустріч православній церкві, 7 липня поточного року виходить синодальний указ, згідно з яким маєтки

православних причетів відчужувались у казну лише у вакантних парафіях й ті, що віддавались в оренду. Тобто, до майбутнього розгляду більшість нерухомої власності православної церкви й надалі залишалась у її власності. Згідно з урядовими прогнозами секуляризація церковного майна мала завершитися ще у 1843р. Проте на практиці цей процес затягнувся. Маєтки ряду православних парафій були передані в державну власність лише в ході реформи 1861 р.

Щоб якимось зменшити напругу у суспільстві та показати себе благодійником церкви, російський уряд призначив грошову компенсацію за відчужені маєтки. Проте виділені кошти були мізерними порівняно з тим, як збагатилась Російська імперія за рахунок церковних капіталів.

В результаті відчуження церковних маєтків на Правобережній Україні в державну власність було передано близько 40 тис. церковних селян.

У документах прийому церковних володінь у державне управління відзначено значне селянське безземелля. За нормами державного села на одну ревізійну душу мало припадати 5 десятин землі. Станом на 1843 р. у дев'яти маєтках Київської губернії, що передавались в державне управління, лише в п'яти селяни наділені землею, в інших чотирьох селяни взагалі не мали ні орної, ні сінокосної землі. Така ж ситуація й на Поділлі. Зокрема, вищий наділ тяглого селянина становив від 1,5 до 2,5 десятин в кожному з трьох змін й таку ж кількість сінокосної землі. Відповідно напівтягли чи піші селяни користувалися половиною тяглого наділу. Російські чиновники відзначали, що головними причинами бідності селян були – нестача худоби, випасів для утримання й розмноження та мала кількість наділеної землі [10, 79–80].

Хоча відчуження церковного майна й закриття монастирів та костелів було зустрівало польською громадськістю та духовенством з прихованим невдоволенням, проте цей опір був значно слабший від того, що передбачався російським урядом. Із цього приводу Подільський військовий і цивільний губернатор у доповідній записці про стан губернії у 1843 р. писав, що католицьке духовенство, хоча й невдоволене, що у нього забрали маєтки, проте усвідомлюючи безвихідь свого становища, змирився зі втратою майна [25].

На основі викладеного можна підсумувати, що відносно церковного землеволодіння та землекористування російський уряд мав різні підходи щодо католицької, уніатської та православної церков. Наявність у католицької церкви осіб, наближених до Ватикану та ряду іноземних католицьких країн, змушували російський уряд обережно проводити політику її економічного закабалення.

Оскільки уніатська церква сприймалася як відступницька, то російський уряд взяв курс на її ліквідацію, а землеволодіння передавались у державну власність або Російській православної церкві.

У привілейованому становищі перебувала Російська православна церква: на основі ліквідованих уніатських та католицьких монастирів та церков утворювалися православні, конфісковані у католицького й уніатського духовенства маєтки, які їй передавались.

Підтримка католицьким та уніатським духовенством польського повстання 1830–1831 рр. спонукало російський уряд перейти від обмеження церковного землеволодіння й землекористування до повної секуляризації. Призначенням грошового утримання духовенству, російський уряд остаточно перетворив церкву у державний орган, покликаний служити загальноімперським інтересам.

Список використаних джерел

1. Баженов Л. Восстание 1830–1831 гг. на Правобережной Украине: Дисс.... канд. ист. наук. – Киев, 1973. – 189 с.
2. Бармак М. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) – Тернопіль: Астон, 2007. – 512 с.
3. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). / Пер. з франц. З. Борисюк – К.: Інтел, 1996. – 416 с.
4. Борисевич С. Поземельні відносини в Подільській губернії протягом 1793–1861 рр.: Дис. ...канд. іст. наук: 07.00.02. – Дніпропетровськ, 1992. – 182 с.
5. Бундак О. Аграрний розвиток Волинської губернії в 1795–1861 рр.: Дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01. – Львів, 1999. – 229 с.
6. Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954. – 452 с.
7. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф.258. – Оп. 3.

- Спр. 24. – 22 арк. 8. Жилок С. Російська православна церква на Волині (1793–1917 рр.): Дис. ...канд. іст. наук: 07.00.02. – К., 1994. – 203 с. 9. Зваричук Е. Римо-католицька церква на Поділлі кінця XVIII – початку XX ст.: Економічний, суспільний та культурний аспекти: Автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01. – Чернівці, 2005. – 20 с. 10. Зінченко А. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. – К.: ОП "Білоцерківська друкарня", 1994. – 180 с. 11. Козій О. Становище польської шляхти на Поділлі: в період між повстаннями 1830–1831 рр. і 1863 років: Дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01. – Львів, 1997. – 234 с. 12. Крижанівський О. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.). – К.: Вища школа, 1991. – 127 с. 13. Крижанівський О., Плохій С. Історія церкви та релігійної думки в Україні: Навч. посібник: У 3-х книгах. – Кн. 3. Кінець XVI – середина XIX століття. – К.: Либідь, 1994. – 336 с. 14. Левицький В. Церковне землеволодіння на Правобережній Україні кінця XVIII – першої половини XIX століття: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Тернопіль, 2006. – 228 с. 15. Марахов Г. Соціально-політична боротьба на Україні в 20–40-е гг. XIX века. – К.: Вища школа, 1979. – 151 с. 16. Маркина В. Крестьяне Правобережной Украины. Конец XVII – 60-е годы XVIII в. – К.: Изд-во Киев. ун-та, 1971. – 175 с. 17. Никотин И. Столетний период (1772–1872) русского законодательства в возсоединенных от Польши губерниях и законодательство о евреях (1649–1876). – Т.1. – Вильна: Тип. А. Г. Сыркина, 1886. – 380 с. 18. О распространении 10-летней давности на все губернии присоединенные от Польши. – №18828 // ПСЗ-1. – СПб.: Тип. II отд. Собств. его импер. Вел. канц., 1830. – Т. XXV: 1798–1799. – С. 541–542. 19. О объявлении губерний: Гродненской, Виленской, Минской, Подольской, Волынской и Белостокской области, состоящими в военном положении. – №4155 // ПСЗ-2. – СПб.: Тип. II отд. Собств. его импер. Вел. канц., 1831. – Т. V: 1830 – Отделение второе. – С. 449–450. 20. О мерах, какия должны быть приняты с именными дворян, изблаченных в распространении мятежа в некоторых уездах возвращенных от Польши губерний. – №4535 // ПСЗ-2. – СПб.: Тип. II отд. Собств. его импер. Вел. канц., 1832. – Т. VI: 1831 – Отделение первое. – С. 337–338. 21. Сташевский Е. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII – первой половине XIX в. – М.: Наука, 1968. – 484 с. 22. Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Почаев: Тип. Почаево-Успенской Лавры, 1893. – Т. 3: Уезды Кременецкий и Заславский. – 670 с. 23. Толстой Д. Римский католицизм в России: Ист. исследование: В 2 т. – СПб.: Тип. Иосафата Огрязко, 1876. – Т. 1. – 538 с. 24. Франко І. Нові причинки до історії польської суспільності на Україні в XIX ст. // Збір. творів: В 50 т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 47: Історичні праці (1898–1913). – С. 191–241. 25. Франко І. Записка о состоянии Подолии в 1843 г. // Збір. творів: В 50 т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 47. – Кн. 2: Історичні праці (1891–1897). – С. 294–301. 26. Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДАУ у Києві). – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 2816. – 118 арк. 27. ЦДАУ у Києві. – Ф. 442. – Оп. 64. – Спр. 168. – 23 арк. 28. Шандра В. Інститут генерал-губернаторства в Україні XIX – початку XX ст.: структура, функції, архіви канцелярій: Дис. ... докт. іст. наук: 07.00.06. – Київ, 2002. – 455 с. 29. Gąsiorowska N. Polska na przełomie życia gospodarczego (1764–1830). – Warszawa: Nakł. S-ki Akc. – 131 s. 30. Kaczkowski J. Konfiskaty na ziemiach pod zaborem rosyjskim po powstaniach r 1831 i 1863. – Warszawa: Nakł. Gebethnera i Wolffa, 1918. – 140 s. 31. Pawlik S. Polskie instruktarze ekonomiczne z końca XVII i z XVIII wieku. – Kraków: Nakł. Akademii Umiejętności, 1915. – 320 s. 32. Rawita-Gawronski F. Konfiskata ziemi polskiej przez Rosję po roku 1831 i 1863. – Kraków: Nakł. Akademii Umiejętności, 1917. – 140 s. 33. Serczyk W. Historia Ukrainy. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. – 1979. – 500 s.

Volodymyr Broslavskyi

**LAND ISSUES IN THE CHURCH POLICY OF RUSSIAN GOVERNMENT IN
RIGHT-BANK UKRAINE IN 30-50 YEARS OF XIX CENTURY.**

The article analyzes the church policy of Russian government in 30-50 years of 19 century through the prism of land issue.

УДК 94 (477)

Микола Москалюк

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПЕРЕРОБНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ СИРОВИНОЮ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті розглядається проблема забезпечення провідних галузей переробної промисловості сировиною, її витоків та значення щодо промислового розвитку Наддніпрянської України в зазначений період та низка інших проблем.

У досліджуваний період сировина для промисловості Наддніпрянської України відіграла винятково важливу роль. На різних етапах розвитку по-різному вирішувалась проблема забезпечення промисловості сировиною. В період зародження і становлення переробної промисловості, в умовах панування кріпосного права, сировиною забезпечували помістя, в яких були підприємства.

Проблемою сировинної бази промисловості в різний період її розвитку займалося ряд вчених, зокрема, деякі аспекти досліджуваної проблеми можна зустріти у працях І. О. Гуржії [3–4], О. М. Пономарьова [22], Н. Р. Темірової [23] та у ряді праць інших дослідників. У цих працях можна почерпнути багато корисної інформації стосовно сировинної бази промисловості, наводяться різні статистичні дані з досліджуваної проблематики. Але зважаючи на це, питання сировинної бази промисловості залишається не дослідженим у повному обсязі. Тому виходячи із цих міркувань, автор поставив собі за мету розкрити в більш повному обсязі зазначену проблематику. Тому ця тема дослідження залишається актуальною і на сучасному етапі промислового розвитку і потребує подальшого вивчення.

Промислові підприємства Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. обробляли сировину, яку давало землеробство і тваринництво, а також викупну. Сировина та інші матеріали в одних промисловців були переважно власні, а в інших – куповані. Капіталістичні підприємства, працюючи на широкий ринок, користувалися переважно купованою сировиною та матеріалами, що були потрібні для виробництва тих чи інших промислових товарів. Із зростанням виробництва ці підприємства все більше використовували сировину, куплену на ринку.

На поміщицьких підприємствах здебільшого використовувалася власна сировина або частково власна і частково купована, іноді тільки купована. Зазвичай, власну сировину, а також інші необхідні матеріали переробляли ті поміщицькі підприємства, що працювали виключно для задоволення потреб маєтку (дрібні суконні, полотняні та деякі інші підприємства) [3, с. 27].

Для виробництва горілки, що займала важливе місце у розвитку переробної промисловості, використовувалася велика кількість борошна, а згодом – картоплі та патоки. Про це, зокрема, свідчать такі дані: у 1862–1863 рр. гуральні Наддніпрянської України переробили 21350 тис. пудів борошна, 501 тис. пудів солоду, 750 тис. пудів картоплі; у 1883–1884 рр. – 15318 тис. пудів борошна, 2499 тис. пудів картоплі і 4087 тис. пудів патоки. За сезон 1899–1900 рр. тут було перекурено 4894 тис. пудів різного хліба, 22631 тис. пудів картоплі і 3061 тис. пудів патоки. Поміщики, переробляючи хліб і картоплю на горілку, одержували великі прибутки. Особливо це вигідно їм було робити під час падіння цін на хліб і картоплю. Таким чином, гуральництво було важливим ринком збуту для сільськогосподарської продукції [4, с. 38]. Зокрема, в Росії на пивоварних заводах використовувалося у 1890 р. 80 тис. пудів хмелю, а в 1905 р. – 140 тис. і у 1907 р. – 200 тис. пудів даної сировини [7, арк. 35].

Слід відмітити, що на відміну від інших регіонів імперії, де чотириразове зростання виробництва горілки спиралося на використання картоплі, площі, відведені під культуру на Правобережній Україні, збільшилися ненабагато. Так, упродовж 1891–1900 рр. у трьох губе-

рніях Правобережжя картопля займала лише вдвічі більшу площу порівняно з попередньою, сягнувши з 64200 до 130 тис. десятин, але в порівнянні з 2,9 млн десятин, відведених під зернові, зокрема жито, проходили через перегонні куби, що було набагато вигідніше, ніж чорний хліб селян [1, с. 244–245]. Проте у Волинській губернії у другій половині XIX ст. розширювалася площа під картоплю, яка відігравала важливу сировинну роль у винокурінні [14, с. 30].

Винокурне виробництво давало високий прибуток, який складався з оплати продуктів, що підлягали переробці та виручки за побічний продукт – барду, яка застосовувалася як добриво. Цей вид виробництва був надзвичайно вигідним для переробки продуктів, транспортування яких в умовах відсутності якісних під'їзних шляхів залишалося обмеженим [23, с. 9].

Варто сказати, що на початку XX ст. серед сирих матеріалів, які поступали на винокурні Волині, перше місце відводилося картоплі, яка займала в середньому 84,5 % загальної їхньої кількості. Використання картоплі постійно збільшувалося. Хлібні запаси становили в губернії 8,1 %, причому жито, як сировина для винокуріння, поступово втрачало своє значення. Патока становила 7,4 % сировини [15, с. 8–9]. Зокрема, у 1904 р. для виробництва 54 млн відер пива на Волині заводами було затрачено 80140 пудів хмелю [6, арк. 204 зв.]. Кількість сировини, яка застосовувалася для винокурної промисловості Правобережної України по губерніях на початку XX ст., показано у наступних таблицях, зокрема 1 і 2.

Таблиця 1

Кількість затраченої сировини для винокуріння у Волинській губернії у 1912–1914 рр.

Сировина	1912–1913 рр. (в пудах)	1914 р.
Картопля	10745423	3847405
Ячмінь	656591	360720
Пшениця	1183	–
Жито	31629	87433
Патока	689624	785593
Дріжджі	381	–

[складено за 16, с. 43; 17, с. 38].

Таблиця 2

Кількість затраченої сировини для винокуріння у Київській губернії в 1898 р., 1905 р., 1907 р., 1908 р. (в пудах)

Сировина	1898 р.	1905 р.	1907 р.	1908 р.
Житня мука	246781	196228	125843	87471
Пшенична мука	–	3702	25299	1173
Просяна мука	49727	6735	101820	14039
Ячмінна мука	14979	16789	–	276
Кукурудзяна мука	297546	201873	429677	324039
Цукрові залишки	489690	795377	1011736	1602598
Сухий цукор	81785	20506	200552	193983
Зелений цукор	458905	638203	373608	364624
Картопля	2714617	3925475	4218244	4738993

[складено за 18, с. 43; 19, с. 55; 20, с. 69; 21, с. 82].

Зокрема, кількість затраченої сировини на виробництво горілки на початку XX ст. у % відношенні показано у таблицях 3, 4.

Таблиця 3

Кількість сировини у % відношенні затраченої на виробництво горілки у Подільській губернії на початку XX ст.

Сировина	1912 р.	1907–1912 рр.
Меляса	52,4%	40,4%
Картопля	34,85	42,35
Сировина із збіжжя	12,8%	17,3%

[2, с. 50].

Таблиця 4

Кількість затраченої сировини для винокуріння у Подільській губернії на початку ХХ ст. (тис. пуд.)

Сировина	1912 р.	1907-1912 рр.	% до загального підсумку
Картопля	5427,5	5574	61,05
Меляса	3883,2	2521	27,61
Зелений солод	547,5	525	5,75
Кукурудза	325,5	426	4,66
Жито	17,5	55	0,60
Сухий солод	3,1	11	0,12
Просо (борошно)	5,8	6	0,07
Пшениця	2,7	4	0,05
Овес (борошно)	6,6	1	0,01
Ячмінь (борошно)	4,1	2	0,02
Крохмаль	4,5	0	0,01
Хлібна сировина	6,1	4	0,05
Разом	10234	9130	100

[2, с. 49].

Таким чином, як видно з наведених даних, поруч із картоплею меляса була основною сировиною для винокуріння на Поділлі. Значення меляси для винокуріння Поділля зростало, оскільки спиртоочисних вуглеводів у меляси знаходиться у два рази більше, ніж у картоплі.

Обсяг сировини, яка була затрачена на броварнях Поділля у 1912 р., наводиться у таблиці 5.

Таблиця 5

Кількість переробленої сировини броварнями в Подільській губернії у 1912 р. (тис. пуд.)

Повіти	Переробили		Виробили пива (тис. відер)
	Ячменю	Хмелю	
Кам'янецький	29,1	12,5	224,4
Балтський	5,7	3,1	47,4
Брацлавський	10,5	4,8	72,2
Вінницький	57,7	25,6	459
Гайсинський	18,6	83	152,8
Летичівський	20,9	103	169,4
Літинський	30,9	17,3	229,3
Могилівський	14,8	5,9	96,1
Ольгопільський	12	7	83,6
Проскурівський	28,7	14,3	200,8
Ушицький	—	—	—
Ямпільський	12,9	5,7	1071,1
По губернії	6241,5	114,9	1842,3

[2, с. 51].

Пересічно в Подільській губернії у 1912 р. споживання винокурнями картоплі становило 20 % губернського збору, а для збору у поміщицьких господарствах – 50 %.

Стосовно збіжжя, як сировини для винокуріння, то воно використовувалося для даної промисловості в Подільській губернії у малій кількості. Лише пшениця (кукурудза) звертає на себе увагу більш-менш помітними розмірами її переробки на спирт у Подільських повітах (від 35 тис. пудів в Ушицькому повіті до 76 тис. пудів у Балтському). Відносний попит на кукурудзу для винокуріння був найбільшим в Ушицькому (від 5 % щорічного збору кукурудзи в повіті) та Могилівському повіті (4,5 % загального збору), а в інших повітах значно менший (близько 2 % щорічного врожаю) [2, с. 53].

Крім кукурудзи для винокуріння на Поділлі використовували ячмінь, який переважно йшов на виготовлення солоду (5475 пудів). Якщо до всієї кількості ячменю, що його використовувало винокуріння, додати ту кількість, яку використовувало броварництво (2415 пудів), то одержимо досить значну кількість (приблизно 800 тис. пудів) ячменю, який споживала сільськогосподарська промисловість. Проте, якщо взяти до уваги всю кількість губерньського збору ячменю (в 1912 р. 15,5 млн пудів), то припустивши, що для зеленого солоду використовується ячмінь, одержимо для ячменю відносно невелику кількість (5 %) споживання його сільськогосподарською промисловістю. Правда, деяка кількість ячменю йшла на крупорушки для виробу перлових та ячних круп, а тому й загальна кількість переробленого в сільськогосподарській промисловості ячмінного зерна повинна була б збільшитися, але збільшилася вона від цього небагато, бо навіть загальна продукція крупорушок була дуже малою на Поділлі і становила всього 13 % вартості виробів млинарської промисловості [2, с. 53].

Варто відмітити, що у 1879 р. для виробництва горілки у Чернігівському повіті губернії використовувалася переважно ячмінна мука і дрова. Ця сировина закуповувалася у місцевих жителів [12, арк. 6]. Також у поточному році в губернії для виробництва горілки використовували пшеницю і ячмінь [13, арк. 85].

Винокурні переробляли на горілку величезну кількість хліба. На один двопудовий казан за добу використовувалося від 8 до 10 пудів борошна, а упродовж року щонайменше – 2920 пудів. Переважно на купованій сировині працювали винокурні тієї частини поміщиків, які виробляли горілку на продаж [483, с. 70-71]. Наприклад, на початку 60-х років XIX ст. на Харківщині вино виготовлялося із цукрових залишків і китайського проса; горілка – із виноградних, фруктових, цукрових залишків, так званих, "кізлярських, пейзахових" та інших [10, арк. 1].

Говорячи про винокурну промисловість Полтавщини, варто відмітити, що сировина для винокурної промисловості, яка була не зовсім доброї якості і постачалася на заводи для виготовлення спирту, поверталася на склади, звідки надходила для її подальшої переробки, про що свідчать акти Полтавського спирточисного заводу за 1908 р. [9, арк. 1]. Проте, на винокуріння у 1861–1862 рр. у губернії було використано різного роду муки 4656153 пуди, зокрема, житньої муки – 4536585 пуди, ячмінної – 116931 та іншої муки – 2637 пудів. Також за свідченням наглядача першого округу третьої ділянки Полтавського акцизного управління від 11 жовтня 1911 р. для перекуру сировини винокурної промисловості з двома квасильними діжами і шістьма відрами при нормальному виробництві потрібно було затратити на одну добу наступну кількість сировини: ячмінної муки – 5 пудів, пшеничної – 20, зеленого солоду – 48 і картоплі – 423 пуди [8, арк. 5].

Сировина для тютюнової промисловості також купувалася на близьких і віддалених ярмарках та базарах або безпосередньо у поміщиків та селян [3, с. 33].

Напередодні 1914 р. у легкій промисловості Наддніпрянської України поряд з підприємствами фабрично-заводського типу існували й інші форми виробництва (капіталістична мануфактура, проста капіталістична кооперація, дрібне товарне виробництво). Економічна залежність Росії від зарубіжних країн, надзвичайна відсталість сільського господарства дореволюційної Росії і в тому числі Наддніпрянщини зумовила те, що виробництво багатьох продуктів народного споживання не забезпечувалося власною сировиною. Одночасно низький рівень розвитку важкої промисловості ставив легку промисловість країни в іноземну залежність також по барвниках, хімікатах і інших матеріалах. Рівень механізації важких і трудомістких процесів був тоді дуже низьким [5, с. 9].

Поряд із підприємствами харчової промисловості сировиною забезпечувалися й інші галузі виробництва переробної промисловості [12, арк. 2].

Для виробництва мила у Чернігівській губернії використовували теляче та свинне сало [11, арк. 7 зв.].

Також у досліджуваний період у губернії на шкіряному заводі для виробництва продукції використовували дубову і лозову кору і смолу, яка купувалася на ярмарках Чернігівського повіту [12, арк. 1].

Таким чином, як ми бачимо із наведених даних, сировина для виробництва промислової продукції відігравала важливу роль у розвитку переробної промисловості Наддніпрянської України у зазначений період.

Список використаних джерел

1. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Бовуа Д. ; пер. З. Борисюк. – К., 1998. – 336 с.
2. Городецький Сергій. Сільське господарство Поділля перед світовою війною / Городецький Сергій. – Вінниця, 1929. – 210 с.
3. Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні: (з кінця XVIII ст. до 1861 р.) / Гуржій І. О. – К. : В-во АН УРСР, 1962. – 208 с.
4. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. / Гуржій І. О. – К. : Наукова думка, 1968. – 192 с.
5. Денисенко Л. О. Легка промисловість України за роки Радянської влади / Л. О. Денисенко, С. П. Лаута // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський міжвід. зб. наук. праць. – 1977. – Вип. 11. – С. 9–15.
6. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. 187. – Оп. 1. – Спр. 1. – 246 арк.
7. ДАЖО. – Ф. 352. – Оп. 1. – Спр. 19. – 46 арк.
8. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф. 716. – Оп. 1. – Спр. 6. – 5 арк.
9. ДАПО. – Ф. 716. – Оп. 1. – Спр. 18. – 27 арк.
10. Державний архів Харківської області. – Ф. 3. – Оп. 206. – Спр. 110. – 9 арк.
11. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 8462. – 271 арк.
12. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 4. – Спр. 21. – 18 арк.
13. Там само. – Ф. 154. – Оп. 2. – Спр. 7. – 170 арк.
14. Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область. – К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1973. – (Серія книг "Історія міст і сіл Української РСР": у 26 т. / голов. редкол. : Тронько П. Т. (голова) [та ін.]). – 1973. – 726 с.
15. Новинский М. Г. Винокурная промышленность Волынской губернии (Оттиск из трудов киевского агрономического общества) / Новинский М. Г. – К.: Товарищество "Печатная С.П. Яковлева", 1913. – 12 с.
16. Обзор Волынской губернии за 1912 год. – 104 с.
17. Обзор Волынской губернии за 1914 год. – 86 с.
18. Обзор Киевской губернии за 1898 год. – 134 с.
19. Обзор Киевской губернии за 1905 год. – 130 с.
20. Обзор Киевской губернии за 1907 год. – 166 с.
21. Обзор Киевской губернии за 1908 год. – 187 с.
22. Пономарьов О. М. Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України XVIII ст. / Пономарьов О. М. – Львів : В-во Львівського університету, 1971. – 184 с.
23. Темірова Н. Р. Поміщицьке господарство Правобережної України в II половині XIX – на початку XX ст. / Н. Р. Темірова // Вісник Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка. Серія : Історія. – 2002. – № 59–60. – С. 6–10.

Mykola Moskaliuk

**PROVIDING OF PROCESSING INDUSTRY BY RAW MATERIAL IN
NADDNIPRANSKA UKRAINE IN THE SECOND HALF XIX – AT THE BEGGINING
OF XX CENTURIES**

This article is the about the problem of providing of leading branches of industry by raw material, its sources and the importance concerning the industrial development of Naddnpranska Ukraine in a noted period and many other problems.

УДК 329.12: 94(477)

Леонід Могильний

ПОГЛЯДИ СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА НА ДЕРЖАВНІСТЬ УКРАЇНИ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ПРОГРАМИ УКРАЇНСЬКОЇ РАДИКАЛЬНОЇ ПАРТІЇ (1905 Р.)

В статті аналізується погляди Сергія Єфремова та Бориса Грінченка щодо української державності закріплені у програмі Української радикальної партії.

Українські радикали розробили струнку концепцію історії українського національного відродження, розцінюючи долю України як тривалу ходу українського народу історичним шляхом у виробленні власних форм державного життя. С.Єфремов підкреслював тривалий еволюційний характер цього процесу, оскільки для того, щоб визволити людський дух з неволі, для цього потрібно переродити його за допомогою тривалої безупинної роботи. Він переконався в тому, що національна свідомість серед денационалізованих чи національно-несвідомих мас виробляється поступово, для її відновлення потрібна тривала і складна робота організованих й національно свідомих українців [1, с.150].

Актуальність цієї статті полягає в тому, що в ній вперше розглядаються програмні вимоги Української радикальної партії (УРП), що стосуються відновлення державності України, побудови державних інститутів влади, основних напрямів діяльності державної влади, згідно з концепцією С. Єфремова.

В історіографії це питання висвітлено поверхово та неповно. Пояснити причину неуваги до цієї проблеми можна кількома причинами: в радянський період УРП вважалася дрібнобуржуазною партією, в працях дослідників української діаспори основну увагу звертали переважно на публікацію програм політичних об'єднань, аналізували документи лише досить відомих та численних партій, на сучасному етапі програмні вимоги розглядаються у контексті чи ліберально-демократичного руху, чи діяльності політичних партій взагалі.

Повертаючись до ідейних витоків українського національно-визвольного відродження ("Історії русів", "Товариства об'єднаних слов'ян", "Кирило-Мефодіївського братства"), автори ліберального напрямку відзначали, що навіть при поверховому аналізі на розвиток національного руху основна увага зверталася за два аспекти поступу української національної ідеї на території Наддніпрянської України – демократизмі та автономізмі. Основним уроком минулого була теза про те, що народ боровся за своє соціальне, економічне й національне визволення, і при цьому поєднував національне визволення з соціальним та економічним. За вузько класовими автономістами народ йти не міг, і всі їхні зусилля скерувати в цьому напрямку маси повинні були зазнати повного краху. Таким чином, ліберали у своїй оцінці минулого України повністю погоджувалися з позицією, яку займали народники, а потім і неонародники – у взаємовідносинах народу і влади правота завжди на боці народу; якщо йому в цій державі, при існуючому суспільному ладі живеться погано, то його законне право – змінити відносини.

Єдиною можливою лінією поведінки української інтелігенції ліберали вважали зближення з народом на ґрунті його потреб та інтересів і сприйняття ідей демократизму й автономізму. С. Єфремов писав, що українська національна ідея внаслідок свого розвитку повинна міцніше і рішучіше пов'язуватися з народними інтересами, повинна служити їм і тільки їм і ніколи не залишати без уваги потреби українців. С. Єфремов вважав, що це є найбільш потрібним завданням часу, заради якого українці повинні напружити всі свої зусилля [3, с. 29].

Своїм найближчим попередником в політичній сфері українські радикали вважали М.Драгоманова. Їм надзвичайно імпонували такі складові його гармонійного плюралістичного світогляду, як лібералізм, конституціоналізм англійського типу, ставлення до культури як до основи функціонування ідеальної республіканської системи, вільної від екстремізму і клерикалізму, етичний соціалізм, федералізм як система національно-державного устрою і одно-

часно визнання права кожної нації на самостійне державне існування. Джерелом його поглядів ліберали вважали, передусім, ідеї Кирило-Мефодіївського братства і тогочасні течії соціальної думки (Ж.-П.Прудон, М.Бакунін), відзначаючи, що він зумів вдало поєднати федералізм "братчиків" з ідеями західноєвропейського соціалізму. В створеній М. Драгомановим стрункій системі суспільної перебудови, основну увагу в поглядах С. Єфремова привертала такі ідеї, як автономія кожної громади у її внутрішніх справах, створення незалежного вільного союзу громад на всій території Російської держави, рівноправність національних меншин, передача землі і знарядь праці в руки робітничих спілок. С.Єфремов, пишучи програму УРП, намагався пристосувати принципи соціалізму у відповідності зі специфікою національного життя кожного народу. Українські поступовці підтримували тактичні погляди М. Драгоманова щодо співвідношення еволюції і революції (перевага віддавалася еволюції). С. Єфремов схвалював думку М. Драгоманова про те, що ніколи і ніде корінна перебудова суспільних відносин не була результатом виключно мирного процесу і тому безсумнівно відбуватиметься вперта боротьба, можливо навіть збройні повстання трудящих за здійснення своїх вимог, однак перевага віддаватиметься мирній діяльності в ім'я суспільного прогресу [3, с.19].

Найбільше С. Єфремова у концепції М. Драгоманова привертала ідея гуманного, демократичного соціалізму, який поєднував у собі цінності лібералізму і соціальну справедливість, а також те, що він йшов до цієї цілі як представник свого народу, проповідуючи космополітизм в цілях, націоналізм в шляхах і засобах. С.Єфремов підкреслював, що в результаті сприйняття українською інтелігенцією драгоманівських ідей українство стало сприйматися не як протилежне загальноросійському, і не як частина загальноросійського явища [3, с. 20].

Важливою складовою світогляду українських лібералів була загальна теорія національного питання відповідно до сучасних історичних умов. В перші місяці революції 1905–1907 рр. керівники ліберальних партій заявили в пресі, що залишати в недоторканості чи відтягувати вирішення національного питання – значить ослаблювати значення державної перебудови і створити в майбутньому можливість нової боротьби, яка в результаті призвела б до того ж пригнічення слабших народів. Злагоду в країні можна побудувати тільки за умови визнання за всіма народами Росії їхніх національних прав, рівності з усіма іншими народами [2, с.110].

С.Єфремов вважав за необхідне послідовно відстоювати національні права народу, всебічно сприяти їх повному впровадженню, задоволенню всіх культурних потреб українців. Він бажав перетворити народ в націю в повному значенні цього слова, з міцною самосвідомістю і власним шляхом до тієї цілі, яка стоїть і перед іншими народами Російської імперії – свободи, прогресу. Метою українського руху оголошував формування сучасної української нації як повноцінного громадянського і національного організму.

Проект програми УРП написали весною 1905 р. С. Єфремов і Б. Грінченко. Його опублікували окремою брошурою в Львові у липні 1905 р. Укладачі платформи УРП використали для написання свого програмного документу розробки тогочасних українських партій революційного і ліберально-демократичного спрямування: – революційної (РУП), народної (УНП), демократичної (УДП). Наддніпрянські радикали залучили також до своєї програми і деякі елементи з програми російської партії народних соціалістів. Саме тому багато положень партійної програми радикалів носять народницький характер.

С. Єфремов і Б. Грінченко намагалися системно викласти проблеми України і пов'язати їх з імовірним пошуком шляхів вирішення. Програмні вимоги радикалів роз'яснювалися населенню також через брошури, видані у Львові й Санкт-Петербурзі й привезені нелегально в Україну для розповсюдження.

За переконанням місцевої поліції, що уважно вивчала програми усіх українських партій, "Платформа Української радикальної партії" вимагала "реформування всього існуючого у Росії державного ладу і надання автономії Малоросії з незалежним місцевим самоврядуванням". Реформи запропоновані радикальною партією, торкалися усіх сторін державного і суспільного життя. Всі ці реформи, на думку поліції, є нездійсненими розмовами "соціалістів". Платформа містить багато висловів, які неприховано засуджують державний лад, законний уряд та закликають до виступів і заколотів [13].

Конституційний лад повинен являти собою систему організаційних і правових форм суспільних відносин, передбачених Основним законом, тобто пріоритетних видів організації і діяльності держави, суспільства та інших суб'єктів конституційно-правових відносин.

Програма УРП вимагала реформувати Російську імперію у демократичну федеративну державу. Найкращим виходом зі складної політичної ситуації для тодішньої Росії ліберали вважали проголошення конституційного ладу.

Децентралізацію С.Єфремов розумів не тільки у вузькому значенні як розширення прав місцевого самоуправління, але і у широкому – як надання кожному народові, який компактно проживає на власній етнографічній території, права на крайову, тобто національно-територіальну чи обласну автономію. Реформована на демократичних конституційних засадах держава повинна перетворитися у федерацію рівноправних автономних національно-територіальних і обласних одиниць.

Для демократизації державного управління, керівники УРП планували залучити народ до участі у державних справах, провести вибори до парламенту на підставі загального, безпосереднього, рівного, пропорційного й таємного виборчого права. Пропонуючи керуватися такими принципами виборчого процесу, радикали в передусім вказували на досвід провідних західноєвропейських країн з розвиненими формами безпосередньої демократії – Великобританію, Норвегію, Францію, Швецію, Данію [6, с. 15]. На думку лібералів, на проведення виборів не повинна впливати стать, віра чи національність, всі громадяни країни повинні мати однакові права та свободи, нести однакові обов'язки [5].

На думку С.Єфремова, внаслідок необдуманого внутрішньої політики значна частина безземельних або малоземельних хліборобів і робітників ледве виживає. Політичних прав ніхто ніяких не має, і "поліцейсько-жандармське розбишацтво" чинить свою волю, як і чинило. Освіті не "поліцейсько-попівській" немає можливості доступитися до людей не інакше, "як нишком, шляхом нелегальним". Через те народ перебуває у такій темряві, яка не дає йому змоги визволитися з важкого становища. Російський уряд, використовуючи неосвіченість людей, нацьковує їх на інтелігенцію. Однак, саме інтелігенція, на думку радикалів, здатна вивести націю з глухого політичного і соціально-економічного кута. Слово "закон", зазначає програма УРП, стало більше ніж раніше порожнім словом. Таким чином, підсумовують радикали, важке становище народу й краю вимагає від кожної свідомої та чесною людини стати оборонцем "прав на людське життя робочих мас і нашої нації" [11, с. 83; 8, с. 3; 12].

Наддніпрянські радикали вимагали організуватися всім свідомим українцям для систематичної і постійної боротьби за національні права та інтереси. Вибір майбутніх форм цієї боротьби, радикали тісно пов'язували з урядовою політикою щодо українського народу. Метою УРП, відповідно до її платформи, стала діяльність спрямована переконати кожного українця спільно з представниками інших народів відстояти свої національні права всіма можливими способами [8, с. 2–3].

Програмний документ УРП акцентує увагу не на політичних питаннях, а на соціально-економічних. Це помітно з досконало розроблені саме соціально-економічної частини програми УРП. Неосвіченість і бідність людей, на думку радикалів, стала причиною, що гальмували подальший політичний і соціально-економічний розвиток країни, заважали розвиватися українському народові.

С.Єфремов вважав, що пропонований ним проект державного устрою Росії найбільш придатний для реалізації в Україні. Тим самим УРП протиставляла свої програмні вимоги іншим українським партіям, таким як УНП, РУП і УДП. Вимоги радикалів, на відміну від демократів, повніше розкривали ідею перетворення Росії у конституційну правову країну після прийняття законів про державний захист основних демократичних прав та свобод [10, с. 142].

Таким чином, у своїх програмних документах і публікаціях роз'яснювального змісту українські ліберали наполягали на запровадженні національно-територіальної та обласної автономії. На їхню думку, запровадження автономії зміцнить державу, сприятиме консолідації народів, гармонізує інтереси різних частин держави, поєднає неповний суверенітет окремих самоуправляючих регіонів з вигодами загальнодержавної єдності.

На відміну від вимог партій революційного спрямування, С. Єфремов вважав, що програма УРП повинна орієнтуватися на українську націю. Радикали вважали, що здійснити всі свої соціальні ідеали можна тільки при "політичній самостійності українського народу" і не-

обмеженому його праві самому вирішувати всі внутрішні справи (цілком можливо, що малося на увазі розширений варіант автономії). УРП, зважаючи на обставини, в яких знаходилася тодішня Україна, поставила своєю першочерговою метою – перетворити Російську імперію у конституційну державу.

На думку С.Єфремова, досягнути демократичного ладу можна не стільки шляхом класової боротьби на економічному ґрунті, як це пропагували революційні партії (УНП, РУП, УСДРП), скільки шляхом природного розвитку народної самосвідомості і проведення адміністративних і соціальних державних реформ, які ослаблять протиріччя між різними верствами і класами та відкриють дорогу до більш чи менш поступального розвитку особистості.

Програма УРП державний устрій та повноваження центру розглядала коротко і стисло. Мав існувати федеральний парламент, який формувався б за мажоритарно-пропорційною системою. Основні функції федерального парламенту полягали б у підтримванні міжнародних відносин з іншими державами, спільних загальнодержавних фінансів, міждержавної торгівлі і мита, утримання загальнодержавної армії та вирішення питань війни і миру [8, с.7–8]. Більш детального правового формування майбутньої держави лідери українських радикалів не зробили через короткочасне існування своєї партії.

Україна, на думку С.Єфремова, з її величезною територією, багаточисельним населенням, своєрідними соціально-економічними умовами розвитку та самобутньою культурною традицією, мала право на отримання широкої національно-територіальної автономії. С. Єфремов вважав, що для України, яка зазнала багато лиха від централістичної політики, автономія в тих умовах виступала єдиним засобом вільного розвитку і разом з тим могла забезпечити ті вигоди, які надає народам мирне співжиття в багатонаціональній державі [3, с. 47].

Програма УРП пропонувала справедливо вирішити питання надання національним меншинам рівних прав з національною більшістю. Програма радикал-демократів передбачала природне право інших народів на самоуправління [10, с. 149–150; 13]. Національним меншинам передбачалось надати рівні з українцями права на задоволення своїх національних, культурних та економічних потреб – вживання в державних установах рідної мови, забезпечення політичних прав: "рівне з Українцями право задовольняти свої національні, культурні й економічні потреби" [7, с. 335].

УРП у соціально-економічних питаннях займала позицію, близьку до народних соціалістів. Уявлення про соціалізм у С. Єфремова та його однодумців як про певний суспільний устрій були досить абстрактними. Вони розуміли під соціалізмом лад протилежний капіталізму, коли не буде наймита, господаря, а залишаться одні працюючі люди. Буде відсутньою такі елементи державної влади як армія, поліція, зникне злочинність і міждержавні конфлікти [4, с. 56, 60].

Окремим пунктом програми УРП стояло питання розвитку системи освіти в Україні. Передання початкових і середніх шкіл у підпорядкування місцевих органів самоуправління, на думку радикалів, мало забезпечити краще фінансування і організацію навчального процесу на місцях. Пропонувалось для здібних учнів середню і вищу освіту зробити безкоштовною. А для тих, хто потребував коштів на здобуття освіти, надавати їх з бюджету краю або з коштів місцевих громад. Освітою всіх рівнів вважалося за доцільне розпоряджатися Народній Раді, окружним сеймам і громадам. За згодою автономних одиниць мали б визначатися загальні правила проведення державних екзаменів у крайових інституціях. Результати екзаменів повинні стати дійсними на всій території держави [11, с. 85, 91; 14].

Політична програма УРП одногослосно проголошувала домінують основних прав і свобод людини. Усе населення України повинне користуватися рівними правами, незважаючи на національність чи стать. Держава мала гарантувати забезпечення недоторканості особи, свободи слова, світогляду, зборів, союзів, організацій для досягнення політичних, економічних і культурних цілей, страйків, знищення станів, привілеїв і відділення церкви від держави. Новий лад, за програмою радикал-лібералів, повинен забезпечувати і захищати загальнови́зані людські права, використання української та інших мов. Громадянські права, свободи і обов'язки, на думку лібералів, мають стати загальними для всього населення держави, а привілеї окремих класів, станів, статей, віросповідань чи націй скасовані [9, с. 65].

Основною метою керівників українських ліберал-демократичних партій стала вимога надати політичний простір для становлення і наступного розвитку елементів громадянського

суспільства та формування правової держави. Передусім, мова йшла про заходи, які забезпечували б громадянські й політичні права і свободи.

Список використаних джерел

1. Вартовий П. З українського життя // Нова громада. – 1906. – № 12.
2. Ефремов С. Заметки на текущие темы // Киевская старина. – 1905. – Кн.1.
3. Ефремов С. Из общественной жизни в Украине. – К., 1909.
4. Ефремов С. Як визволитися робочим людям з бідності. – Львів, 1905.
5. Інститут рукописів Національної бібліотеки ім. Вернадського НАН України. – Ф. 1. – Спр. 31521. – С. 1–2.
6. Там само. – Ф.170. – Спр.8. – С. 1.
7. Національні процеси в Україні: Історія і сучасність: Документи і матеріали: Довідник: У 2-х частинах / В.Ф.Панібудьласка (ред.). – К.: Вища школа, 1997. – Ч. 1.
8. Платформа Української Радикальної Партії. – Львів, 1905. – 16 с.
9. Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій початку ХХ ст. / Упорядник, автор передмови і приміток О.Федьков; Ред. В.І.Мельничук. – Тернопіль: Редак. видав. Відділ управління по пресі, 1991.
10. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали / Упор. Т.Гунчак, Р.Солочаник. – Мюнхен: Сучасність, 1983. – Т. 1.
11. Українські політичні партії кінця ХІХ – початку ХХ ст.: Програмові і довідкові матеріали. – К.: Консалтинг, Фенікс, 1993.
12. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 274. – Оп. 1. – Од. зб. 1049. – Арк. 135б.
13. Там само. – Ф.318. – Оп. 1. – Спр. 1720. – Арк. 426зв.
14. Там само. – Ф. 274. – Оп.1. – Од. зб. 1049. – Арк. 135д³
15. Там само. – Ф. 295. – Оп. 1. – Од. зб. 129. – Арк. 1–11.

Leonid Mogylnyy

SERGEI YEFREMOV TO VIEW STATEHOOD UKRAINE THROUGH UKRAINIAN RADICAL PARTY (1905)

The article analyses the idea of state in the program of the Ukrainian radical party (1905).

УДК 94 (477) 1917/1918

Юрій Древницький

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛОДИМИРА СТАРОСОЛЬСЬКОГО

У статті висвітлена педагогічна діяльність В. Старосольського, проаналізовано його вклад в організацію роботи Українського вільного університету у Відні й Празі та Української господарської академії у Подєбрадах.

Поразка визвольних змагань 1917–1921 рр. відбилася на долі їх учасників. Нові кордони, політичні режими, розірвані зв'язки стали тими реаліями, у яких багатьом потрібно було все починати заново. В. Старосольський не став виключенням.

Поразка української революції відкорегувала орієнтації національного руху. Розчарування у політичній діяльності, апатія серед лідерів знову, актуалізувала культурницький спектр роботи. Українська інтелігенція знову звертає посилену увагу на культурницьку роботу, намагаючись саме в її межах виплекати нове покоління борців за незалежність. Важливе місце в цьому контексті займають такі освітні установи, як таємний університет у Львові, Український вільний університет (далі – УВУ) у Відні та Празі тощо.

Значна кількість документів, що стосується діяльності Українського вільного університету, знаходиться у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України [8; 9]. Частково досліджуване питання висвітлене в біографічному нарисі авторства сина Старосольського – Юрія [7], а також у спогадах сучасників [2; 6].

Для самого В. Старосольського викладацька робота розпочалася ще 1919 р., коли мала місце спроба створення університету в Кам'янці-Подільському. Тоді він отримав посаду професора державного права правничого факультету [5, с. 487]. Однак, зайнятість урядовими справами та нетривале перебування В. Старосольського на Поділлі (осінь 1919 – весна 1920 рр.) завадили реалізувати себе в іпостасі вченого-педагога у Кам'янець-Подільському університеті.

Обставини особистого життя В. Старосольського склалися таким чином, що перебування у Львові було доволі небезпечним. За таких умов виїзд за межі Польщі виглядав виправданим. Тим більше, що з Відня надходили цікаві пропозиції наукового характеру. Наприкінці 1920 р. він переїжджає до австрійської столиці.

Будь-яка українська інституція навіть освітнього характеру у відродженій Другій Речі Посполитій не мала можливостей для розвитку, постійний неспокій відчували як викладачі, так і студенти. Український таємний університет у Львові, заснований 1921 р. за ініціативою Наукового Товариства ім. Т. Шевченка, Товариства українських наукових викладів ім. П. Могили та Ставропігійського Інституту став нелегальним вищим навчальним закладом. Майже до кінця 1921 р. В. Старосольський читав лекції з права.

Попри складні умови проживання у Відні, у той час зосереджувалося багато представників української еліти, колишні політичні діячі, науковці та митці. У середовищі інтелігенції (Союз українських журналістів, Товариство прихильників освіти, Український соціологічний інститут) виникла ідея продовжити традицію створення українських національних навчальних закладів. У 1921 р. було зініціювало створення Українського вільного університету – першої "високої школи" за кордоном, головний осередок української науки поза межами України міжвоєнного періоду. Для роботи в новоствореному закладі С. Дністрянський запросив В. Старосольського, який з радістю прийняв пропозицію. УВУ, на думку І. Мірчука, дав поштовх до створення вільних університетів у світі (наприклад, Балтійський університет у Гамбурзі, Німецький вільний університет у Берліні) [7, с. 98].

Ректором університету став О. Колесса. Було обрано раду (сенат) університету, у яку входили: професор О. Колесса, заступник, доктор С. Дністрянський, голова відділу права і суспільних наук, доктор В. Старосольський, заступник І. Ганицький та ін. [9, арк. 38]. Було відкрито два факультети: філософський (історико-філологічний та природописний відділи) та правничий [9, арк. 40]. Викладання відбувалося в залах шкіл міста, що безкоштовно надала УВУ міська рада Відня.

Паралельно до цього В. Старосольський долучився до роботи в уже діючому Українському соціологічному інституті, у якому фактично апробував основні ідеї власної теорії нації, що згодом побачили світ у окремому виданні. В. Старосольський працював в Українському вищому педагогічному інституті ім. М. Драгоманова в Празі, де викладав історію політичних та соціальних теорій.

Діяльність В. Старосольського не носила виключно педагогічний характер, адже надзвичайно багато часу і зусиль він витрачав для організації та покращення діяльності українських еміграційних освітніх установ. В цьому контексті особливо варто відзначити його участь у переговорах щодо перенесення університету до Праги.

Як згадував один із ректорів УВУ, професор Іван Мірчук, ще влітку 1921 р. В. Старосольський під час Міжнародного з'їзду соціалістичних партій у Празі зустрічався з соціал-демократом Яроміром Нечасом, який у той час був референтом з українських справ у канцелярії чехословацького президента Т. Г. Масарика. У ході розмови В. Старосольський розповів про важкі умови діяльності УВУ. Я. Нечас запропонував власні послуги в справі перенесення УВУ до Праги. Роль В. Старосольського в цих переговорах була неофіційною й зводилася до вияснення позицій чехословацької сторони. Згодом ці переговори продовжили С. Дністрянський та Ф. Колесса. Т. Масарик підтримав ідею перенесення УВУ до Праги й дав доручення її реалізувати. Університет отримав відповідну підтримку й можливості для роботи [7, с. 99–101].

В. Старосольський у жовтні 1921 р. переїхав до Праги разом із УВУ. Саме до чеської столиці перемістилася тоді українська інтелігенція. Прага стала найбільшим осередком українського культурного і політичного життя в еміграції. Серед відомих вчених, з якими В. Старосольський підтримував найтісніше спілкування були професори С. Дністрянський, Д. Антонович та Б. Матюшенко.

В. Старосольський працював на правничому факультеті поряд з такими видатними вченими, як С. Дністрянський, Ф. Щербина, О. Айхельман, О. Одарченко, А. Яковлев та ін. В. Старосольський читав курс політичного і державного права (зокрема, у зимовому семестрі – курс державного права – 3 год. на тиждень, а у літньому – політичне право – 3 год./тижд. та вправи з політичного права – 2 год./тижд.), а в 1925/1926 навчальному році був деканом факультету [9, арк. 14, 39, 66, 70; 5, с. 488]. Підсумком наукової роботи стали серйозні монографічні дослідження з проблем держави, права, соціології та націології. З іншого боку, під час лекцій В. Старосольський знайомив своїх студентів із найновішими досягненнями тогочасної науки. Окрім них, В. Старосольський зустрічався з колишніми вояками українських збройних сил та політичними емігрантами з Польщі. Як педагог він "старався впливати в молодь зацікавлення до теоретичних питань, в їх зв'язку з практикою життя – з метою вплити в них свідомість, що цей зв'язок теорії з практикою нерозривний, та що розуміння його є кінце для теоретика і для практика" [7, с. 103].

Навчання в УВУ відзначалося значною демократичністю у відносинах між викладачами і студентством. Звичним явищем були спільні зустрічі в неформальній обстановці в кав'ярнях Праги, на яких обговорювали події, читали часописи, власні вірші тощо. Невипадково ці зустрічі стали пам'ятними для їх учасників, а В. Старосольський залишився у спогадах своїх студентів. Зокрема, Т. Гасцький зазначав, що В. Старосольський завжди міг знайти контакт з аудиторією, використовуючи дискусійні методи у процесі навчання. У своїх лекціях, котрі були в цілому аполітичними, він торкався актуальних проблем тогочасного суспільства [2, с. 355–356].

Брав активну участь у засіданнях правничої комісії УВУ. Свідченням високого авторитету і відповідальності було те, що В. Старосольському було доручено розробити проект правил для іспиту на докторат [9, арк. 26–26 зв].

В. Старосольський був одним із співзасновників "Українського правничого товариства в Чехії", статут якого був офіційно затверджений 17 березня 1923 р. Воно розглядалося правонаступником заснованого в Києві Українського правничого товариства, Завдання якого полягало в об'єднанні теоретичних і практичних українських правничих сил на ґрунті дослідження питань українського права; захисті соціальних, матеріальних й моральних інтересів українських правників в Чехії, сприяння взаєминам між українськими й чеськими та словацькими правниками з метою нав'язання доброзичливих стосунків [1, с. 47]. Товариство включало фахівців з юриспруденції та економіки. Основною формою діяльності товариства, як власне й усіх інших установ, відкритих УВУ, були наукові засідання, на яких зачитувалися та обговорювалися доповіді його членів. Вони брали участь в організації ювілейних засідань (1923 р. з нагоди 25-річчя наукової діяльності С. Дністрянського; 1924 р. вшановували пам'ять М. Туган-Барановського (п'ять років з дня смерті); того ж 1924 р. відбулося засідання пам'яті Вудро Вільсона. Одночасно товариство дбало і про матеріальну допомогу українським правникам у ЧСР, про забезпечення їм можливостей праці, відряджень тощо [1, с. 48].

Важливою була роль В. Старосольського в організації Української господарської академії в Подебрадах у 1922 році. Про інтерес до створення такого навчального закладу було висловлено представниками українського громадського комітету.

Підготовчу роботу по створенню Української господарської академії розгорнула організаційна комісія, обрана загальними зборами Українського громадського комітету 31 січня 1922 р. Комісію очолив М. Шаповал, а В. Старосольський був одним із найактивніших членів. Комісія повинна була підтримувати зв'язки українськими вченими і культурними силами в Україні та дбати про українських емігрантів, залучаючи їх до культурно-освітньої діяльності і підготовки нової української інтелігенції у господарських та технічних галузях.

25 лютого 1922 р. члени комісії М. Шаповал, В. Старосольський, О. Мицюк і Б. Матюшенко за участю заступника міністра закордонних справ ЧСР Вацлава Гірси зустрічались з президентом ЧСР Т. Масариком [11, с. 71]. Результатом чого було розширення

планів створення Академії. Це мав бути вищий навчальний заклад з трьома факультетами – економічно-кооперативним, агрономічно-лісовим та інженерним. Делегація просила допомоги у заснуванні вищих, середніх і нижчих сільськогосподарських курсів, щоб українські громадяни мали можливість навчатися різними методами праці у сферах агрономії, лісоводства, меліорації, машино- і товарознавства, землемірства тощо. Розмова йшла про організацію українського видавництва наукових, науково-популярних та шкільних книжок з галузей господарства, природознавства, громадознавства тощо. У відповідь на це, президент Чехословаччини пообіцяв, що з'ясує всі можливості і перспективи для втілення цих пропозицій у життя, зазначивши, що українські емігранти без опіки не залишаться і культурна допомога українцям надаватиметься нарівні з іншими. Вирішено було відкрити вищу сільськогосподарську школу в Чехословаччині і вжити заходів для організації середніх та нижчих сільськогосподарських курсів [4, с. 110].

Інтенсивно працювала організаційна комісія: нею було проведено 12 засідань, на яких розглянули 35 питань. Детально і всебічно обговорювались проекти, підготовлені окремими членами комісії, вносились доповнення, уточнювались формулювання. Було вирішено для викладання запрошувати досвідчених лекторів, що працювали у вищій школі.

Статус Інституту за чехословацькими вимогами не був достатнім для офіційного визнання повноцінної вищої освіти його випускників. Повноважні представники уряду застерігали ініціаторів створення навчального закладу, що "дипломи інституту будуть дійсними для України, а в Чехії ще треба буде держати іспит на право професорської ради давати "гоноріс кауза" [11, с. 72]. Українці ж прагнули створити повноцінний вищий навчальний заклад. Чеська сторона пішла назустріч їх прагненням. У середині квітня 1922 р. з чехословацького уряду поступила пропозиція до Український громадський комітет (далі – УГК) спільно подати на затвердження статут не інституту, а академії. М. Шаповал швидко виконав покладене на нього УГК завдання, 19 квітня 1922 р. статут передали у міністерство закордонних справ на затвердження [11, с. 73–74].

У квітні 1922 р. після того, як від міністерства закордонних справ Чехословаччини отримано принципову згоду про матеріальну підтримку Академії (70 тис. крон щорічно), організаційна комісія сформувала перший склад професорської ради вузу, до складу якої увійшов і В. Старосольський. 16 травня 1922 р. міністерство хліборобства, за згодою міністерства закордонних справ, затвердило статут Української господарської академії (далі – УГА) як приватної трирічної школи з вищошкільною організацією, а 19 травня 1922 р. Академія отримала визначений юридичний статус. Одразу після її відкриття (16 травня 1922 р.), В. Старосольський став професором державного права та деканом економічно-кооперативного факультету. У стінах цього закладу він викладав курс загального права й політики та керував семінаром із соціальної політики.

Ще однією віхою педагогічної діяльності В. Старосольського стала співпраця з Українським науковим інститутом у Берліні, де він мав можливість виступати перед аудиторією. Серед найбільш вдалих можна назвати "Bohdan Kistiakowskyi und das russische soziologische Denken", виголошену в 1926 р. Високий авторитет та наукові заслуги В. Старосольського були належно оцінені. У 1928 р. заступник голови товариства і кураторії О. Скоропис-Йолтуховський у листі на адресу В. Старосольського від 19 червня запропонував йому посаду члена кураторії товариства [20, арк. 8–9]. В. Старосольський відмовився від цього, задовольняючись тим, що є членом інституту. Основна причина полягала в планах повернутися до активного громадського життя у Східній Галичині [20, арк. 10–10 зв].

У наступні роки В. Старосольський робив спроби повернення до викладацької роботи, однак вона носила похідний характер від його адвокатської практики та діяльності в якості лідера соціал-демократичної партії. Зокрема, він читав лекції у "Товаристві наукових викладів ім. П. Могили". Під егідою товариства проходили його доповіді у Академічному домі [2, с. 355]. У 1936 р. В. Старосольський виголосив досить цікаву доповідь про універсали Центральної Ради, у якій, з точки зору державного права, високо оцінив Третій універсал, "бо волею українського народу проголошено незалежну українську державу на українській території, і тим самим охоплено три чинники, які складаються на поняття держава: населення, влада, територія". Четвертий універсал, на його думку, виявився лише доповненням третього [6, с. 379].

З приходом радянської влади до Львова, В. Старосольського отримав посаду професора права юридичного факультету Львівського державного університету імені Івана Франка. Проте, досить швидко його прізвище потрапило до списків-довідників НКВС на членів українських партій, що були складені за матеріалами Львівського слідчого управління державної поліції Польщі. В. Старосольський як і багато інших представників інтелігенції були "класово ворожим елементом", який підлягав знищенню.

Організаційно-педагогічна діяльність поряд із науковою, стали для В. Старосольського основними упродовж 1921–1928 рр. Звернення до них, з одного боку, зумовлювалося загальними тенденціями в українському національному русі після поразки визвольних змагань, а з іншого – відповідало його особистим уподобанням. Працюючи в Українському таємному університеті Львова, Вільному університеті Відня та Праги, Українській господарській академії, В. Старосольський зміг себе реалізувати в якості педагога. Втім, не можна говорити, що це була виключно академічна кар'єра, багато часу він приділяв організаційним питанням.

Список використаних джерел

1. Віднянський С. Український вільний університет – перша українська висока школа за кордоном / С. Віднянський // Неопалима купина. – 1993. – № 2. 2. Гаєцький Т. Професор Старосольський / Теодосій Гаєцький // Записки Наукового товариства ім. Шевченка / [ред. У. Старосольської]. – 1991. – Т. 210. – С. 355–359. 3. Записки Української господарської академії в Чехословацькій Республіці. За редактуванням колегиї у складі: проф. І. Шовгеніва (голова), проф. Л. Бича, проф. О. Вілінського, проф. Б. Іваницького, проф. В. Старосольського та доц. М. Добриловського (секретар). – Т. 1. – 1927. – Подєбради. – 409 с. 4. Інформація празької газети "Нова Україна" про аудієнцію представників Українського громадського комітета у президента Чехословацької республіки. № 84. 1922 р., лютого. // З історії міжнародних зв'язків України: наука, освіта (XIX – 30-ті роки XX ст.). Документи і матеріали. – К., 1999. 5. Огородник Т. Володимир Старосольський – публіцист, редактор, видавець / Тарас Огородник // Українська періодика: історія і сучасність. – Львів, 2000. – С. 485–489. 6. Самбірський С. Доповідь про Універсали Української Центральної Ради / Степан Самбірський // Записки Наукового товариства ім. Шевченка / [ред. У. Старосольської]. – 1991. – Т. 210. – С. 378–380. 7. Старосольський Ю. З журбою радість / Юрій Старосольський // Записки Наукового товариства ім. Шевченка / [ред. У. Старосольської]. – 1991. – Т. 210. – С. 93–106. 8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3801. – Оп. 1. – Спр. 93. – 41 арк. 9. ЦДАВО України. – Ф. 3859. – Оп. 1. – Спр. 139. – 124 арк. 10. Центральний державний історичний архів у м. Львові. – Ф. 360. – Оп. 1. – Спр. 16. – 10 арк. 11. Шаповал М. Щоденник. Від 22 лютого 1919 р. до 31 грудня 1924 р. 1 частина. Упорядкував інж. Сава Зеркаль. – Накладом упорядчика. Видала Українська Громада ім. М. Шаповала в Новім Йорку. – 1958.

Yuriy Drevnitsky

ORGANIZATIONALLY PEDAGOGICAL ACTIVITY OF VOLODYMYR STAROSOLSKYY

In the article pedagogical activity is lighted up Volodymyr Starosolsky, his contribution is analysed to organization of work of Ukrainian Free University in Vienna and Prague and Ukrainian Economic Academy in Podebrady.

УДК 94(477.8) "1918/1920"

Павло Ткачук

ОСВІТНЬО-ВИХОВНА РОБОТА В ГАЛИЦЬКІЙ АРМІЇ (1918–1920)

Проаналізовано особливості організації культурно-освітньої діяльності в Збройних силах Західно-Української Народної Республіки.

Історичний досвід діяльності збройних сил переконливо свідчить, що їх морально-бойовий стан вояків залежить від цілеспрямованого вишколу та ідейно-виховної роботи, побудованих на засадах національних традицій, державницької ідеології з врахуванням досвіду попередніх поколінь захисників Вітчизни. Аналізуючи сучасну військову історіографію, на наш погляд, слід відзначити, що цій проблематиці приділяється недостатньо уваги. У сусідній Росії, згідно з прийнятою 2001 р. державною програмою "Патріотичне виховання громадян Російської Федерації на 2001–2005 роки" було визначено основні шляхи її реалізації. Серед них важливе місце зайняло виховання на традиціях героїчного минулого Батьківщини, популяризація славних подвигів російських воїнів, діяльності полководців і воєначальників. Відтак, широким потоком у Росії виходять сотні воєнно-наукових праць з історії, як Червоної, так і Білої армій, десятки біографічних збірників, які безперечно впливають на формування патріотизму й високих морально-бойових якостей особового складу збройних сил. Аналогічна робота ведеться у Польщі.

На жаль, творчий доробок українських військових істориків з цієї проблематики набагато поступається сусідам – росіянам і полякам. Відзначимо хіба що праці В. Голубка, В. Солдатенка, В. Верстюка, Я. Тинченка, М. Литвина, К. Науменка, Л. Кривизюка, В. Довбні, В. Футулуйчука, О. Колянчука, Л. Шанковського, В. Сідака та фундаментальне видання авторського колективу під керівництвом О. Кузьмука "Військове будівництво в Україні у ХХ столітті: Історичний нарис, події, портрети" (Київ, 2001). Проте, організацію виховання та вишколу в добу національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. безпосередньо аналізують лише кілька авторів: В. Футулуйчук, Л. Кривизюк, М. Литвин, Л. Шанковський [1]. Між тим, дослідження теорії і практики військово-патріотичного виховання є важливими й сьогодні, слушно зауважує Василь Футулуйчук, "у зв'язку з новими факторами сучасного військового будівництва та їх становлення, які сьогодні перебувають на стадії докорінних реформ, глибоких структурних змін. Суттєво змінюється військова та правова доктрина держави, триває значне скорочення та реорганізація армії України, здійснюється перехід до професійної служби на контрактній основі, який може спричинити втрату певною мірою почуття національної гордості, патріотизму" [2].

Отже, створення принципово нової системи формування морально-бойових якостей захисників незалежної України є актуальною проблемою не лише командирів і виховних структур наших Збройних Сил, але й всього суспільства. Посильний вклад у це повинні вносити військові історики, які досліджують збройну боротьбу армій національних державних утворень доби Української революції. Саме в умовах напруженого протистояння могутнім арміям ворогів української державності виявилася величезна значимість морально-вольового чинника у війні. Повчальним прикладом була збройна боротьба Галицької армії Західно-Української Народної Республіки, нараховувала 5 млн. населення проти Польщі, яка переважала українців людським потенціалом майже в шість разів, до того ж мала потужну підтримку з боку Антанти. Дев'ятимісячна українсько-польська війна 1918–1919 рр. ще раз засвідчила важливість широкомасштабної системи виховання особового складу армії на принципах національної свідомості, патріотизму, вірності военній присязі. Отже, на наш погляд, цей досвід заслуговує на узагальнення й популяризацію. Вважаємо, що історичні традиції організації системи виховання, форми і методи повинні бути використані в сучасних Збройних силах України, але з врахуванням нових військово-політичних реалій.

Галицька армія народилася в перші дні листопада 1918 р., коли в результаті повстання у Львові й Східній Галичині утворилася незалежна Західно-Українська Народна Республіка. Проте, вважаючи регіон історично своїми землями, Польща розгорнула агресію проти молоді держави. Зародком і ядром збройних сил ЗУНР став полк Українських Січових Стрільців, який в роки світової війни вів бойові дії на російському фронті. Його особовий склад пройшов гарт у битвах проти царської Росії під гаслом боротьби за самостійну соборну Україну й став гвардією війська молоді республіки в битвах українсько-польської війни 1918–1919 рр. У січні 1919 р. на його базі сформували 1-шу бригаду Українських Січових Стрільців – одну з кращих у складі Галицької армії.

Аналізуючи чинники, які формували високі морально-бойові якості її вояків, визначний стрілецький історик Степан Ріпецький відзначав: "В УССтрільцтва було глибоке почуття обов'язку супроти своєї батьківщини. Був це той моральний наказ, який зв'язує одиницю з громадою, до якої вона належить, і каже їй бути діяльною, працювати і нести жертви для добра і щастя своєї спільноти..., могутнім моральним мотивом Стрільцького визвольного чину була віра УССтрільців у їх ідею та в її перемогу...Глибока віра УССтрільців в перемогу їх основної ідеї – у визволення України та її щасливе майбутнє, виросло з їх патріотизму, горячої любові до батьківщини та бажання бачити її вільною" [3, с. 334].

Ці риси українського вояка були притаманні старшинам, підстаршинам і стрільцям усіх частин і підрозділів Галицької армії. Генерал-полковник Армії УНР Микола Капустянський, якому 1919 р. підпорядковувалися галицькі корпуси, з похвалою відзначав позитивні риси Галицької армії: "Одноманітний, національно вихований, з палкою любов'ю до свого краю, елемент вплив новий, свіжий патріотично-бойовий струмінь... З національного боку це була одноманітна маса, з піднесенням національним почуттям". Саме цим вона вирізнялася у складі об'єднаних українських армій у ході битв проти більшовицьких і денікінських військ на Правобережній Україні влітку й восени 1919 р. [4, с. 26–28].

Процес формування всіх цих визначних якостей стрілецьтва Галицької армії й, насамперед національної свідомості як основи військово-патріотичного виховання, опирався на активний громадсько-політичний рух і поширення ідеології самостійності і соборності України в західноукраїнських землях. До цього спричинилася також діяльність греко-католицької церкви на чолі з митрополитом Андреєм Шептицьким. На початку ХХ ст. у краї діяли масові потужні національні партії, об'єднання і товариства, зокрема "Просвіта", "Сокол", "Січ", "Пласт", в яких ідейно гартувалися майбутні бійці і командири Галицької армії. Лише в товаристві "Січ" та "Січові Стрільці" напередодні Першої світової війни діяли 813 осередків, в яких проходили патріотичне виховання і військовий вишкіл близько 80 тис. галицької молоді [5, с. 40]. Саме з них вийшли талановиті командири Галицької армії генерали О. Микитка, М. Тарнавський, полковники Д. Вітовський, Г. Коссак, отамани С. Горук, О. Букшований, П. Франко та ін. Отже, історичною заслугою насамперед січового руху, його творців і провідників було формування національної свідомості і державницької орієнтації широкого загалу українства. "Без "Січей" не було би ані Українських Січових Стрільців, ані Української Галицької Армії, не було би й 1 Листопада 1918 р., ані Акту 22 січня 1919 року", – писав А. Чернецький [6, с. 10]. Діячами "Просвіти" у різний час були стрільці і старшини легіону УСС і УНА С. Магальяс, М. Галуцинський, С. Горук, Ю. Шкрумеляк, О. Назарук, Д. Вітовський, О. Кузьма, Р. Купчинський та ін. Стрільцька творчість активно популяризується у читальнях "Просвіти", просвітянських виданнях.

Визначальним чинником формування високих бойових якостей українських вояків було чітко організована виховна робота, яку проводило командування Легіону (полку) УСС, Пресо-ва Кватира, культурно-освітні інституції та Вишкіл в ході бойових дій на фронтах Першої світової війни, що послужило взірцем для організації військово-патріотичного виховання в майбутніх національних збройних формаціях. У процесі розбудови інституцій Галицької армії у Військовому міністерстві, Начальній Команді Галицької армії, корпусах і бригадах створено референтури пропаганди. Враховуючи високу релігійність особового складу було впроваджено корпус військових священиків – капеланів на чолі з Преподобництвом, а також Пресову Кватиру, відділи освіти, фронтовий театр, армійські часописи в кожному корпусі й деяких бригадах.

Впродовж усього існування Галицької армії від листопада 1919 до квітня 1920 р, й на всіх етапах її розбудови і бойової діяльності, командування і виховні структури вважали одним із найважливіших завдань формування високих морально-бойових якостей особового складу. Загальні принципи виховної роботи викладено у праці "Національне виховання" керівника історичного відділу Пресової Кватири НКГА Миколи Євшана-Федюшки. Її головною концепцією було: "Українська національна ідея мусить увійти в основу виховання українських поколінь" [7]. Водночас визначено форми і методи та основні принципи, серед яких відзначимо: формування національної свідомості і патріотизму, виховання бійців і командирів в дусі безмежної відданості українському народові і воєнній присязі, єдність вишколу і виховання як складових єдиного процесу, виховування вояків на героїчному минулому українського народу і славних бойових традиціях, на досягненнях національної культури і мистецтва.

Державний секретаріат військових справ як вищий орган збройних сил республіки постійно вимагав від командирів усіх ступенів й особливо запасних частин, окружних військових команд, які займалися військовим вишколом і підготовкою кадрів для фронтових частин, приділяти якнайбільше уваги просвітній роботі. "Безупинним вишколом і наукою про велику ціль і завдання української нації, – наголошувалося у розпорядженні ДСВС 11 березня 1919 р. – треба українського вояка піднести і скріпити в його характерності". В іншому зверненні виконуючий обов'язки військового міністра Петро Бубела писав: "Старшини і підстаршини мусять всюди дати добрий примір. Остра військова карність і порядок в кожній справі під час виходу до вправ, праці і повороту, а також приписана віддача честі старшині – є мирлом внутрішньої вартості війська і поодинокого вояка. При вишколі мусить муштра йти в руку з вихованням. При кожній нагоді, особливо при видачі приказів треба їх лучити з собою" [8, с. 5–6].

Від командирів вимагалось, щоб вони були не лише начальниками для підлеглих, але й їхніми вихователями. Цьому сприяла низка об'єктивних чинників. По-перше, командири Галицької армії вийшли із одного соціального середовища, тобто не складали, як це було в австрійській і російській арміях, окрему верству; по-друге, серед них було мало професійних військовиків, як Віктор Курманович чи Мирон Тарнавський, які закінчили австрійські військові школи, служили на високих посадах цісарського війська. Переважну більшість командирів – близько 200 піхотних сотень та 50 куренів були старшинами запасу, отримували звання після університетських студій або семінарій, тобто були високоосвіченими інтелігентами, активістами "Просвіти". Варто зауважити, що поважну освіту мали й підстаршини, командири чет і навіть стрільці. За підрахунками Осипа Назарука серед січовиків було 38 % інтелігенції – на одну сотню (200 багнетів) – 76 [9, с. 24].

Важливу роль командирів у ході війни глибоко усвідомлював військово-політичний провід ЗУНР. На відміну від помилкового скасування військових звань і відзнак Центральною Радою у Галицькій армії впроваджено старшинські звання від хорунжого (молодшого лейтенанта) до полковника і генеральські – від генерала-четаря до генерала-сотника (генерал-полковника) й відповідні відзнаки. За роки війни було здійснено близько 3500 підвищень старшин у званнях та п'ять – до генеральських чинів [10].

Важливу роль у вихованні відіграла Пресова Кватирка при Начальній Команді з організаційним, видавничим, інформаційним, історичним, вічевим, бібліотечним і театральним відділами. Як згадував її колишній керівник Осип Левицький, організаційний відділ та підпорядковані йому відділ освіти Етапу армії, бюро пропаганди корпусів, старшини освіти в корпусах і бригадах діяли безпосередньо у військах. Вони організовували агітацію і пропаганду, лекторії з історії України, розповсюджували армійську пресу, видання "Просвіти". Видавничий відділ здійснював випуск газет, зокрема "Стрілець", "Козацький голос", готували календарі і поштівки. Вічевий відділ організовував віча серед місцевого населення, що було дуже важливим заходом під час бойових дій на Правобережній Україні влітку 1919 р. Зауважимо, що впродовж Першої світової війни галицькі вояки діяли у ворожій для наддніпрянців австрійській армії.

Плідно працював історичний відділ на чолі з М. Євшан-Федюшкою, згодом – І. Кривецьким – одним із кращих учнів львівської історичної школи Михайла Грушевського. Бібліотечний відділ заснував і опікувався бібліотеками, зокрема похідними у фронтових частинах. Слід особливо відзначити діяльність фронтового армійського театру з видатною тру-

пою Катерини Рубчакової, серед якої були талановиті актори А. Бучма, М. Крушельницький, І. Рубчак, Г. Юра, які згодом стали народними артистами УРСР. Відділ освіти, за висловом О. Левицького, мав завданням "Поглиблювати освіту нашого вояцтва та скріплювати в нього народно-патріотичного духа". Водночас провадив велику роботу серед українського населення. "Значення її для угрунтування української національної свідомості серед народних мас України та двигнення ідеї української державності далеко важніше, чим усі добутки оружжя" – слушно зауважував О. Левицький [11, с. 64].

На всіх етапах національно-визвольних змагань, у процесі впровадження державницької ідеології, консолідації національно-демократичних сил у боротьбі за незалежність і соборність українських земель велику роль відігравала греко-католицька церква. "Від виховної сили Церкви в якомусь краю чи народів, від напруженої виховної праці духовенства, – наголошував її митрополит Андрей Шептицький, – у великій мірі залежить могутність батьківщини" [12, с. 79]. Виконуючи свій обов'язок перед народом, вже у перші дні створення бойових груп, окремих загонів і куренів Галицької армії до них прийшли добровільно, або були запрошені командуванням священики, які стали польовими духовниками галицьких вояків. У процесі військового будівництва й реорганізації армії у корпуси, бригади й полки створено чітку структуру служби військового духовенства, якої не існувало, зокрема у армії Центральної Ради й по суті в Армії УНР (на 45 тис. вояків вона мала всього п'ять польових священиків). Наказом військового міністра Д. Вітовського 1 січня 1919 р. засновано її вищий орган – Зарядче Преподобництва при ДСВС на чолі з о. Миколою Їжаком, а також Польове Преподобництво на чолі з о. А. Калятою при НКГА. Водночас створено референтури дувництва в корпусах і бригадах. Були чітко визначені їх компетенції і обов'язки [13, с. 79].

Всього у фронтових, тилкових і запасних частинах Галицької армії нараховувалося близько ста польових дувників, для яких впровадили спеціальну форму одягу, ступені й менувань. У правах вони були урівняні із старшинами – сотником чи отаманом. Коло питань діяльності військових священиків було значним: задоволення релігійних потреб особового складу, піклування про поранених, організація похоронів полеглих і ведення їхнього обліку. Важливо відзначити, що в жодній із армій України не дотримувалося такого чіткого порядку поховань вояків. Згідно з наказом НКГА крім священиків на них повинен бути командир, почесний ескорт: для стрільців – чета, для старшин – півсотня. Полеглих хоронили на військових цвинтарях із встановленням стрілецького хреста з таблицею, записом в книгах своїх та місцевих церков. Впроваджено 7 червня як поминальний день пам'яті всіх полеглих вояків Галицької армії [4, с. 26–28].

Зауважимо, що за роки Другої світової війни в радянській армії пропали безвісті 4 млн. 559 тис. солдатів, сержантів і офіцерів. Ще й сьогодні невідомо, коли й де загинули та поховані, чи поховані взагалі, 500 тис. воїнів. Відтак щороку у наші дні знаходять багато останків невідомих вояків [5, с. 40].

Отже, діяльність військових священиків Галицької армії формувала морально-бойовий дух її бійців і командирів. На відміну від фельдкуратів австрійської армії вони не обмежували свою діяльність чисто релігійними справами й нерідко втручалися у всі ділянки служби і побуту вояцтва. Цікаво, що після переходу Галицької армії у лютому 1920 р. на бік Червоної армії, радянське командування й особисто В. Затонський намагалися ліквідувати інститут військового духовенства. Розформовано Преподобництва ДСВС і НКГА, але враховуючи суцільну релігійність особового складу й негативну його реакцію на ці заходи, було дозволено залишити в частинах польових духовників на посадах "учитель моралі". Проте наказом від 20 квітня того року їх скоротили, що стало однією з причин антибільшовицького виступу галицьких бригад 24 квітня [16, с. 104, 173].

Враховуючи високий рівень освіченості вояків Галицької армії, її командування надавало важливого значення військовій пресі. Зокрема, 10 квітня 1919 р. командарм генерал М. Омелянович Павленко наказав командирам усіх ступенів забезпечити, щоб кожний курінь отримував не менше 100 примірників армійської газети "Стрілець", а кожна сотня, батарея – 25 [17]. Крім того у війську розповсюджувалися щоденник "Республіка" – офіційний орган уряду ЗУНР, орган соціал-демократичної партії "Вперед", "Український прапор", газета 1-го корпусу – "Козацький голос", 2-го корпусу – "Полева газета", 3-го корпусу – "Стрілецький шлях", 1-ї бригади УСС – "УСС", 3-ї бригади – "Стрілецька вістка", а також численні видання

у повітах: "Україна" (Жовква), "Покутський вісник" (Коломия), "Дрогобицький листок", "Стрийський вісник", "Голос Калуша", "Золочівське слово" та інші [18, с. 132–135]. Місцями виховної роботи нерідко були читальні "Просвіти" прифронтової зони.

У редакціях часописів плідно працювали такі відомі галицькі письменники і журналісти, як: В. Пачовський, М. Ірчан, О. Назарук, Тарас Франко (син Каменяра), Б. Заклинський, О. Олесь, Ю. Шкрумеляк та ін. Газети публікували матеріали, які впливали на моральний дух воїнів. Зокрема, "Стрілець" доносила військам накази командарма, його звернення з нагоди важливих подій, подяки окремим частинам за успішні бойові дії, наприклад учасникам Вовчухівської та Чортківської наступальних операцій. Великий вплив на психологічний стан вояків мали публікації про героїчні подвиги частин, підрозділів і окремих воїнів-однопольців. Значної уваги приділяла преса вихованню особового складу на бойових традиціях січового стрілецтва в роки світової війни, запорізького козацтва часів війн Богдана Хмельницького. Нерідко публікувалися свідчення про злочини польських окупантів проти українців на зайнятих землях, які викликали ненависть вояків до ворога. Великий резонанс викликало звернення президента ЗУНР Є. Петрушевича, в якому, зокрема відзначалося: "За короткий час встигли поляки так знищити Східну Галичину і більшість її спокійного населення, що більшовицькі банди в Росії не встигли доклати такого знищення навіть за рік свого існування. Майже всю українську інтелігенцію вивезли або розстріляли" [19]. Отже, слушно зауважує В. Футулуйчук, "друковане слово було вагомим чинником мобілізації українського народу, зміцнення морально-бойового духу стрільців, підстарший і старшин армії. Своєю діяльністю преса сприяла зміцненню лав Галицької армії, яка вела 9-місячну війну за незалежність республіки" [21, с. 81].

Помітне місце у системі патріотичного виховання вояків Галицької армії займав фронтовий театр, який згідно зі статутом входив у структуру Пресової Кватири, а його працівники рахувалися на військовій службі й мали старшинські ступені. Управу театру очолював після смерті у листопаді 1919 р. Катерини Рубчакової головний режисер Амвросій Бучма, уродженець с. Пустомит на Львівщині. До трупи входили такі велети театрального мистецтва як М. Крушельницький, Г. Юра, Д. Курбас (згодом відійшов до Києва), І. Рубчак, В. Калин, А. Юрчакова та ін. Репертуар театру включав виключно українські вистави: "Маруся Богуславка", "Безталанна", "Мартин Буруля", "Наймичка", "Назар Стодоля", опери "Запорожець за Дунаєм", "Наталка Полтавка", оперети "Сватання на Гончарівці", які сприяли піднесенню національної свідомості й почуттів патріотизму як вояків, так і населення [20, с. 4–6].

Військово-політичний провід ЗУНР та виховні структури сухопутних військ армії вміло використовували широкий арсенал форм і методів виховної роботи, які ефективно впливали на особовий склад. Президент Національної Ради ЗУНР Є. Петрушевич, військовий міністр Д. Вітовський, командарми М. Омелянович-Павленко, О. Греков, М. Тарнавський, командири корпусів і бригад нерідко зверталися особисто до воїнів, або через засоби масової інформації безпосередньо до воїнів з патріотичними закликами. Зокрема, в період, коли під ударами польських військ у травні 1919 р. розвалився галицький фронт і армія відступала, в. о. міністра полковник В. Курманович звернувся до вояків з такими словами: "Вояки Української армії. Тепер є хвилини, які рішають Вашу семимісячну криваву боротьбу. Гляньте довкола Вас – Ваші поля, Ваші луки, Ваші обійстя. Там дома всім б'ється серце з болі і тугою глядять на перебіг Ваших великих боїв. Поляки хочуть грабувати Ваші поля, забрати Ваше майно, закувати в кайдани весь український народ. Тому видержіть цей ворожий напір" [21, с. 64].

Важливим напрямком у процесі формування морально-бойових якостей особового складу Галицької армії було виховання вірності воєнній присязі. Її текст, був затверджений Української Національною Радою республіки, вимагав від воїнів бути дисциплінованим, "хоробро і мужньо боротися", з ворогами Батьківщини "як сього воєнні закони вимагають та як чесним воїнам лицює, і в сей спосіб в чести жити і умирати" [22, с. 2].

Прийняття присяги здійснювалося загальноприйнятим ритуалом, якщо дозволяла ситуація – на центральних площах міст у присутності й за участю представників військових і державних органів, духовенства і місцевого населення, що посилювало емоційний вплив акції. Командири, армійські часописи постійно пропагували вимоги присяги, насамперед наголошували на важливості залізної дисципліни у війську. "Армія тримається карністю стрільців, –

писав військовий журналіст Тарас Франко у статті про її роль. – Тільки висока дисципліна може забезпечити успіх у війні ЗУНР за незалежність" [23].

Виконання вимог військової присяги, й зокрема дотримання високої дисципліни в армії ґрунтувалися на усвідомленні всіма вояками почесного обов'язку перед українським народом і державою. Командування в першу чергу застосовувало методи переконання. Втім, інколи доводилося застосовувати й методи примусу. Військове відомство мало для цього відповідні органи: польову жандармерію і систему військового судівництва у кожному корпусі. Зокрема, щоб покласти край випадкам дезертирства у важкий для армії період навесні 1919 р., командарм М. Омелянович-Павленко змушений був затвердити 29 квітня поточного року смертні вироки п'яти дезертирам [24].

Чимало уваги приділялося в Галицькій армії вихованню особового складу на бойових традиціях Київської Русі, запорізького козацтва та українського січового стрілецтва. "Дивляться на тебе тіні князя Володимира Великого, короля Данила, дивиться герой нашої історії батько гетьман Богдан Хмельницький, дивиться Дорошенко і Мазепа та страшний труп замученого у московській тюрмі – посліднього гетьмана України Павла Полуботка, – наголошувалося у зверненні командування армії до вояків 1 травня 1919 р. – І всі вони ті герої нашої минувшини кличуть до тебе – за волю України, за самостійність Української Народної Республіки – до зброї!" [25].

Навіть на фронті, в несприятливих ситуаціях, в Галицькій армії урочисто відзначалися державні свята, особливо 1 листопада – день утворення ЗУНР, 1 травня – роковини битви Легіону УСС на горі Маківці 1915 р. Використовувалося розповсюджене в російській армії ще з петровських часів присвоєння полкам почесних найменувань. До речі, такої практики в інших арміях Європи тоді не було. У Галицькій армії чимало полків носили ім'я Івана Мазепи, Петра Дорошенка, Петра Конашевича-Сагайдачного, князя Лева, Симона Петлюри, Українських Січових Стрільців. Крім того, всі бригади носили найменування територій їх формувань – Львівська, Золочівська, Бережанська, Самбірська та ін. У наказах про відзначення в бойових операціях частини завжди називалися повними найменуваннями.

Таким чином, всього за півтора роки існування і бойової діяльності Галицької армії військово-політичному провладу республіки і командному складу у складних умовах війни вдалося організувати широкомасштабну роботу з метою формування високих морально-бойових якостей особового складу українського війська. В армії було створено вишкільно-виховний апарат з розгалуженими структурами, який своєю плідною роботою забезпечив високий морально-бойовий дух бійців і командирів. Вважаємо, що досвід освітньо-виховної роботи в Галицькій армії, а також національних збройних сил інших українських державних утворень у 1917–1921 рр. є важливим для використання в армії незалежної України.

Список використаних джерел

1. Голубко В. Армія Української Народної Республіки. 1917–1918. – Львів, 1997; Солдатенков В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920). – Київ, 1999; Тинченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття. – Київ, 1995; Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. – Львів, 1995; Колянчук О., Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – Львів, 1998; Довбня В. Січові стрільці київського формування у визвольних змаганнях 1917–1920. – Київ, 2002; Футулійчук В. Українська Армія: військово-патріотичне виховання та вишкіл (1918–1920 рр.). – Львів–Донецьк, 2000; Шанковський Л. Українська Галицька Армія: Воєнно-історична студія. – Львів, 1999; Сідак В. Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. – Київ, 1998; 2. Футулійчук В. Українська Галицька Армія: військово-патріотичне виховання та вишкіл (1918–1920 рр.). 3. Ріпецький С. Українське січове стрілецтво. – Львів, 1995. – С. 334. 4. Капустянський М. Похід Український Армії на Київ–Одесу в 1919 році. – Кн. 2, Ч. III. Вид. 2-ге. – Мюнхен, 1946. – С. 26–28. 5. Трофим'як Б. Гімнастично-спортивні організації в національно-визвольному русі Галичини. – Тернопіль, 2001. – С. 40. 6. Чернецький В. На грані нової доби // Гей, там на горі "Січ" іде. – Вінніпег, 1965. – С. 10. 7. Республіка. – 26 березня. – 1919 (Станіславів). 8. Вістник Державного Секретаріату Військових Справ ЗУНР. – 1919. – Ч. 9. – С. 5–6. 9. Гірняк Н. Організація і духовий ріст Українських Січових Стрільців. – Філадельфія, 1955. – С. 24. 10. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. 11. Левицький О. Галицька армія на Великій Україні: спомин з ча-

су від липня до грудня 1919 р. – Відень, 1921. – С. 64. 12. Шептицький А., митрополит. До духовенства // Митрополит Андрей Шептицький. Матеріали та документи (1865–1944). – Львів, 1995. – С. 79. 13. Вістник ДСВС ЗУНР. – 1919. – Ч. 1. 14. Стрілець. – 13 квітня. – 1919. 15. Похлебкин В. Великая война и состоявшийся мир 1914–1942–1994. – Москва, 1997. – С. 329–334. 16. Лебедович І., о. Полеві духовники У.Г.А. – Вінніпег, 1963. – С. 104, 173. 17. Стрілець. – 10 квітня. – 1919. 18. Горевалов С. І. Військова публіцистика України в національно-визвольних змаганнях. – Львів, 1997. – С. 132–135. 19. Стрілець. – 31 липня. – 1919. 20. Гриневич Я. Стрільці на сцені // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1936. – Ч. 9. – С. 4–6. 21. Галан В. Батерія смерти. – Джерсі Сіті, 1968. – С. 64. 22. Вістник ДСВС ЗУНР. – 1919. – Ч. 1. – С. 2. 23. Стрілець. – 18 травня. – 1919. 25. Стрілець. – 4 травня. – 1919. 25. Стрілець. – 7 травня. – 1919.

Pavlo Tkachuk

EDUCATION ACTIVITIES IN GALITSKY ARMY (1918-1920)

We analyze the features of cultural and educational activities in the weapons-making power to Western-Ukrainian People's Republic.

УДК 94 (477)

Віктор Шабельніков

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ У 1917-1921 РР.

В статті аналізуються основні адміністративно-територіальні зміни на українській території в 1917–1921 рр., розглядаються внутрішні й зовнішні обставини перетворень в губерніях та волостях, еволюція системи місцевого управління.

Особливу увагу в історії адміністративно-територіального устрою (далі – АТУ) України привертають 1917–1921 рр., коли на її територіях діяли різні уряди та республіки, але зміни відбувались так стрімко, що реально у системі державного будівництва ці нововведення не встигали впроваджуватися.

В українській історіографії проблемі АТУ в 1917–1921 роках присвячено дуже мало праць. Серед них можна виділити роботи А. А. Недуха [1, с. 59–67], М. Ф. Дмитрієнко [2, с. 68–78], Б. М. Бабія [3, с. 43–52], які у числі перших простежили деякі зміни в АТУ на території України в роки громадянської війни і в наступний рік і дійшли висновку, що радянська система влади об'єктивно була генератором адміністративно-територіального поділу країни. Однак в цих роботах ідеться здебільшого про проблеми територіальної організації політичного управління в перші роки радянської влади. При цьому питання розглядаються в основному у історико-географічному плані.

Тому в цій роботі аналізується історія адміністративно-територіальних змін в перші п'ять пореволюційних років на українській території, де в березні 1917 року було створено Центральну Раду, а пізніше проголошено радянську владу та утворено Українську Соціалістичну Радянську Республіку (УСРР), простежується політика різних урядів в цьому аспекті.

Щодо цього періоду, зупинимося на історичному огляді основних змін старої схеми АТУ, особливостях цього періоду, зокрема, частих переглядах меж адміністративно-територіальних одиниць в ході воєнних дій, створення територіальних структур відповідно до центральних російських, залежність форм територіального поділу і організації місцевого самоврядування від правлячих сил і державного устрою країни.

На початок 1917 р. Україна була "Південно-Західним краєм" Російської імперії, який поділявся на дев'ять губерній, 86 повітів та 1652 волості [4, арк. 49; с. 16]. Споконвічні українські Галичина, Буковина і Закарпатська Русь належали до імперії Габсбургів.

Лютнева революція 1917 року, прихід до влади Тимчасового уряду – усі ці події в імперії, що розпалася на частини здебільшого за національним принципом, не давали можливості новій владі впритул підійти до питання зміни АТУ. У країні відбувалися соціальні і національні революції, постійна боротьба окремих політичних сил за владу. Майже всі політичні сили, що приходили до влади в Україні, намагалися створювати нові територіальні одиниці або вносили певні зміни в дореволюційний АТУ і формували відповідні органи державного апарату з метою змінити ситуацію на краще. Проте ліквідацію старого АТУ і запровадження нового не можна було здійснити відразу, тому що для цього не було ні часу, ні коштів. Тому АТУ в Україні залишався в основному незмінним упродовж громадянської війни, хоча окремі зміни все ж таки відбувалися, як, наприклад, масове створення сільрад. Однак нововведення мали свою специфіку, яка полягала в тому, що землі України були розділеними свого часу між двома могутніми імперіями – Російською та Австро-Угорською, що визначило на значний термін своєрідність їх територіальної організації та органів управління.

Велике політичне значення в становленні незалежності України і початку нового устрою її території мала діяльність Центральної Ради в 1917–1918 роках. Згідно з III Універсалом Центральної Ради від 7 листопада 1917 року до території України визнано належними землі, заселені в більшості українцями. Це – Київська, Волинська, Подільська, Полтавська, Катеринославська, Таврійська (без Криму), Харківська, Херсонська та Чернігівська губернії, що поділялися на повіти та волості, тобто в Україні залишався старий, дореволюційний АТУ. Проте в Універсалі була задекларована тенденція остаточного встановлення кордонів УНР, зокрема, "прилучення частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини і суміжних губерній і областей, де більшість населення українська, має бути встановлене у відповідності з організованою волею народів" [5, с. 400].

Перші самостійні кроки з встановлення території були зроблені в законі "Про адміністративно-територіальний поділ України", прийнятому 6 березня 1918 року. Встановлювався новий поділ території УНР на землі, у числі 30, межі яких визначались за історичними, географічними, економічними і культурними принципами. Ці нові адміністративні одиниці охоплювали приблизно 3–4 колишні повіти і поділялись на волості, а останні складались з громад. Були визначені такі землі, як: Київ з околицями, Древлянська земля, Волинь, Погорина, Болохівська земля, Поросся, Черкаси, Побужжя, Поділля, Брацлавщина, Подністров'я, Помор'я, Одеса, Низ, Січ, Запоріжжя, Нове Запоріжжя, Азовська земля, Половецька земля, Донеччина, Подоння, Сіверщина, Чернігвщина, Переяславщина, Посем'я, Посулля, Полтавщина, Самара, Слобожанщина, Харків [6, с. 181–182].

Велика роздрібленість територіально-адміністративних одиниць диктувалася потребами зміцнення на місцях позицій молодого держави. Проте через політичну і соціальну нестабільність в державі новий територіальний поділ не був впроваджений до життя і залишився лише формально.

Гетьман П.Скоропадський, який прийшов до влади 29 квітня 1918 року, відмінив закон про адміністративно-територіальний поділ і повернувся до старої схеми АТУ. Посади губернаторів і справників замінили відповідно на посади губернських і повітових старост. Київ, Одесу, Миколаїв було виділено в окремі адміністративні одиниці на чолі зі столичним і міським отаманами.

Згодом, оскільки національно-демократичні сили в ті часи не змогли відстояти незалежність України, її адміністративно-територіальним устроєм займалася радянська влада.

24 грудня 1917 року в Харкові Всеукраїнський з'їзд Рад проголосив встановлення на Україні радянської влади. Україна фактично ставала частиною Радянської Росії (РСФРР). До її складу увійшли вісім губерній: Київська, Волинська, Подільська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Херсонська, Катеринославська, а також три повіти Таврійської губернії – Дніпровський, Бердянський і Мелітопольський [7, с. 16].

Система поділу на губернії, повіти, волості і сільські громади зберігалася ще в перші місяці після жовтневого перевороту 1917 року. Але в цю систему з середини 1918 року запроваджується економічний принцип організації нових адміністративних одиниць. Виникають

більш міцні економічні центри, що об'єднують дрібні населені пункти в нові волості, волості – в нові повіти, повіти – в нову губернію.

Як значне досягнення української суспільно-політичної думки слід оцінити Акт злуки УНР та ЗУНР, проголошений 22 січня 1919 р. Від цього часу ЗУНР офіційно вважалася "Західною областю УНР". Вона зберігала старий австрійський поділ на округи. Однак українським політикам так і не вдалося об'єднати західні і східні українські землі.

Перші важливі перетворення АТУ відбулися в республіці в 1919 році, до її окупації військами А. Денікіна. Саме на долю радянського уряду України випало нелеге завдання врегулювання низку питань з проблеми кордонів між Україною і сусідніми державами. Колись це були землі губерній, які населяли значною мірою українці.

Проблема кордонів держави – одна з найбільш важливих у часи, коли йде мова про становлення, остаточне визначення приналежності низки прикордонних територій, що впродовж тривалого часу, незважаючи на споконвічне проживання на них українського етносу, належали до інших губерній Росії, відповідно до встановленого АТУ.

Розпочалися зміни АТУ України ще в січні 1919 року, коли радянський уряд республіки своїм особливим розпорядженням від 16 січня 1919 року "Про включення Білгородського повіту Курської губернії до складу Харківської губернії" постановив включити за клопотанням Білгородського ревкому Білгородський повіт до складу Харківської губернії з огляду природного тяжіння цих територій [8, с. 27–88].

Виходячи з аналізу документів, можна стверджувати, що в січні 1919 року владні структури обох губерній дійшли згоди про належність до України Путивльського та Гайворонського повітів. Незабаром, 5 лютого 1919 року, Раднарком УСРР, погодивши питання з ВЦВК та РНК РСФРР, видав декрет "Про Донецьку губернію" [9, с. с. 30]. Нова, як вказано, тимчасова адміністративна одиниця створювалася з двох повітів Катеринославської губернії – Бахмутського та Слов'яносербського з центром у Бахмуті [10, с. 100]. До складу Донецької губернії ввійшли також деякі частини Шахтинського і Таганрозького округів, що входили до складу Війська Донського РСФРР. Це 18 повітів з містом Таганрог і селищем Шахти та ін.

Утворення нової губернії пояснювалося особливим значенням Донбасу, що відігравав особливу роль у республіці як паливна база в роки громадянської війни.

У цілому територіальні зміни відбулися не на користь України. Принаймні деякі дослідники вважають саме так. Упродовж 1920 року порівняно з 1917 роком, територія республіки, де була встановлена і діяла радянська влада, зазнала таких змін: 1. До РСФРР відійшли 4 повіти на півночі України; 2. Україна знов одержала Таганрог та низку інших територій Облесті Війська Донського (РСФРР); 3. Значно зменшилася територія Волинської губернії, західні повіти якої внаслідок радянсько-польської війни 1920 року відійшли до Польщі. З 12 повітів Волинської губернії до складу Польщі приєднали 7, а в складі УСРР залишилися лише 5 повітів: Житомирський, Заславський, Новоград-Волинський, Овруцький, Старокостянтинівський, більша частина Острозького, 2 волості Рівенського, 5 волостей Кременецького повітів. Західноукраїнські землі у складі Східної Галичини й 7 повітів Волині, що були окуповані поляками в 1919 році, майже 20 років були відірвані від України.

Одночасно в перші роки радянської влади було порушено й питання про внутрішнє територіальне перегрупування, тобто виділення нових губерній та повітів.

Після прийняття III Всеукраїнським з'їздом Рад 10 березня 1919 року першої радянської Конституції було проведено реформу АТУ, в результаті якої територія республіки розподілялася на 11 губерній: Київську, Подільську, Херсонську, Таврійську, Донецьку, Харківську, Катеринославську, Полтавську, Чернігівську, Волинську, Одеську. Влада на місцях переходила до партійних осередків і рад робітничо-селянських депутатів, які цілком контролювались партійними комітетами.

З метою укріплення влади на місцях продовжувалася політика пошуків найбільш оптимальних територіальних одиниць. Особливо помітними виглядають зміни на Півдні республіки, в межах Катеринославської та Херсонської губерній. 29 квітня 1919 року з Херсонської губернії було виділено новий Криворізький повіт. Мета його утворення – створити вагомий промисловий комплекс, що поєднував би залізну руду Криворіжжя, Нікопольський марганцевий район та заводську, переробну промисловість Катеринослава.

10 травня 1919 року згідно з рішенням ЦВК України Херсонська губернія була розділена на дві: Одеську з центром у великому промисловому і портовому місті Одесі і Херсонську, центр якої було перенесено з Херсона до Миколаїва [11, арк. 39].

Один з відомих спеціалістів з питань державного будівництва О.Г.Алексєєнко вперше наводить дані про адміністративно-територіальний поділ України в 1919 році. У дев'яти губерніях існувало 99 повітів, 1813 волостей, 20804 села і 146 заштатних міст. В усіх цих ланках було створено 23 тис. виконкомів, де працювало 75 тис. осіб [12, с. 124].

Однак у цьому документі, який мав відношення і до України, нова влада не ставила за мету відразу розпочати грандіозну, дуже потрібну країні кардинальну перебудову АТУ. Поділ території законодавчо скрізь залишався в основному таким, як і раніше.

Як вважає М. Ф. Дмитрієнко, причин такого становища чимало. На її думку на той момент не існувало ще обґрунтованої концепції майбутнього внутрішнього устрою. Не були з'ясовані принципи, за якими мали відбуватися зміни, комплекс засад, що лягли б в основу перерозподілу в бік його оптимального вдосконалення. Все це вимагало значного часу. Необхідно було залучити до цієї роботи не тільки місцеві сили на рівні органів влади рад, представники яких виявлялися часто некомпетентними для вирішення проблеми в масштабі регіону [13, с. 76].

Після розгрому білогвардійців на півдні України і визволення нових територій Всеукраїнський ревком 28 січня 1919 року видав вдруге постанову про розділення Херсонської губернії на дві: Одеську і Херсонську, а 13 березня 1920 року – про перейменування останньої в Миколаївську [14, с. 199].

Вище вже зазначалося, що спочатку 1919 року виникла тимчасово Донецька губернія, як одиниця АТУ. Після звільнення Донбасу від денікінських військ почався новий етап радянського будівництва. 29 грудня 1919 року був створений Донецький губревком, який 4 січня 1920 року розглянув питання про межі Донецької губернії [15, арк. 4; арк. 18–20]. Концентрація виробництва в районі, віддаленість від колишнього центру Катеринослава, нагальна потреба в активізації відбудови та налагодження роботи шахт, заводів, транспорту – все вказувало на те, що Донбасу необхідно мати сильний губернський апарат. Тому на початку 1920 року адміністративні межі губернії та її повітів безперервно змінювалися. Вони були остаточно вирішені лише постановою ВУЦВК від 16 квітня 1920 року "Про затвердження кордонів і складу Донецької губернії" [16, с. 180–181]. На відміну від 1919 року тепер у Донецьку губернію, крім Бахмутського і Слов'яносербського повітів Катеринославської губернії, увійшов Маріупольський повіт цієї ж губернії, а також Старобільський повіт, кілька волостей Ізюмського та Куп'янського повітів Харківської губернії, Таганрозький округ і ряд станиць Донецького та Черкаського округів Облaсті Війська Донського [17, с. 37].

На 1920 рік припадає ще одна значна зміна в АТУ України, коли з'явилися дві нові губернії. У травні 1920 року представники ревкомів двох повітів – Бердянського та Мелітопольського, що раніше входили в Таврійську губернію і були відірваними від промислових центрів Катеринослава та Олександрівська, провели нараду, на якій було вирішено створити нову губернію з центром у м. Олександрівську, яка пізніше перейменована на Запорізьку. 15 серпня 1920 року було створено Кременчуцьку губернію [18, с. 666].

Отже, на кінець 1920 року територія УСРР за АТУ поділялася на 12 губерній: Волинську, Подільську, Київську, Чернігівську, Полтавську, Харківську, Одеську, Миколаївську, Кременчуцьку, Катеринославську, Олександрівську (з 1921 р. – Запорізьку), Донецьку, а в жовтні 1921 р. з південної частини Таврійської губернії була створена Кримська АСРР, що входила до складу РСФРР.

Кількість адміністративно-територіальних одиниць в Україні 1920 року була майже на 15 % більшою, ніж до 1917 року, а кількість волостей, на базі яких пізніше утворилися райони, досягла 1900 одиниць. З метою подальшого вдосконалення АТУ республіки в жовтні 1920 року її уряд приймає постанову, яка ставить завдання перед місцевими органами влади в питаннях будівництва адміністративно-територіальних одиниць і скорочення волостей. Пропонувалося при їх утворенні виходити із середньої кількості населення в 10 тисяч чоловік [18, с. 666].

Слід відзначити, що в Україні у 1921 році все ще відбувались числені зміни поділу окремих губерній, повітів, волостей. У цей період були створені Жмеринський повіт в Подільській

губернії, Коростенський і Полонський – в Волинській, Генічеський – в Запорізькій, Шостенський – в Чернігівській. Було ліквідовано Ананьївський повіт в Одеській губернії. Переяславський повіт з Полтавської губернії було переведено в Київську. Порівняно з передреволюційним часом на початок 1922 року кількість адміністративних одиниць на території УСРР збільшились таким чином: губерній – з 8 до 12, повітів – з 86 до 102, волостей – з 1652 до 1989 [19, арк. 2].

У результаті перший етап реформи системи АТУ (1917-1921 рр.) мав певний економічний ефект, ослабив засилля бюрократії. Відбувалася також еволюція способу і органів державного управління. Хоч як і раніше влада формально належала радам і їх виконавчим комітетам, проте фактично керівництво здійснювали партійні органи. У наступні роки досвід України в проведенні адміністративно-територіальних перетворень 1917-1921 рр. був успішно використаний радянською владою при створенні нової системи АТУ.

Список використаних джерел

1. Недух А. А. Основні зміни в адміністративно-територіальному устрої Української РСР у 1919-1978 рр. // Архіви України. – 1979. – № 5. – С. 59–67.
2. Дмитрієнко М. Ф. Зміни в адміністративно-територіальному устрою України в 1919–1920 рр. // Український історичний журнал. – 2003. – № 6. – С. 68–78; 2004. – №1. – С. 43–52.
3. Бабій Б. М. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921–1925 рр.). Вид-во Акад. наук України, 1961. – 384 с.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 231. – Арк. 49; Пам'ятки України: Історія та культура. – 1991. – № 2. – С. 16.
5. Українська Центральна Рада: документи і матеріали. У двох томах. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1996. – С. 400.
6. Українська Центральна Рада: документи і матеріали. У двох томах. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1996. – С. 181–182.
7. Хронологічне зібрання законів, указів Президії В.Р., постанов і розпоряджень уряду УСРР. – Т. 1. – 1917–1941. – К., 1963. – С. 16.
8. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины (СУ УССР). – Харьков, 1919. – № 3. – Ст. 27. – С. 28.
9. Енциклопедія українознавства. – Львів, 1993. – Т.1. – С. 30.
10. Бугай М. Ф. Депортації населення з України // Український історичний журнал. – 1990. – № 10–11. – С. 100.
11. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 39.
12. Алексеенко А.Г. Городские Советы Украинской ССР (1917–1920). – К., 1960. – С. 124.
13. Дмитрієнко М. Ф. Зміни в адміністративно-територіальному устрою України в 1919-1920 рр. Історико-географічні дослідження на Україні. Збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1994. – С. 76.
14. Недух А.А. Зміни в адміністративно-територіальному поділі УРСР (1919–1970 рр.). – Український історико-географічний збірник. – Вип.1. – К., 1971. – С. 199.
15. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 4; Ф.р. 1163. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 18–20.
16. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України (далі – ЗУ УРСР). – Харків, 1920. – № 7. – Ст. 121. – С. 180–181.
17. Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область. – К., 1970. – С. 37.
18. ЗУ УССР. – 1920. – №23. – Ст. 463. – С. 666.
19. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. 611. – Арк. 2.

Viktor Shabelnikov

ADMINISTRATIVE DEVELOPMENTS ON THE TERRITORY OF UKRAINE IN 1917-1921 AND THEIR SIGNIFICANCE

The main administrative-territorial changes in Ukraine in 1917-1921 are analyzed. External and internal circumstances of reforms in some gubernias and volost are investigated. The development of the system of local government is studied.

УДК 94 (477)

Віктор Савенко

РОЛЬ НТШ У ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ТАЄМНОГО УНІВЕРСИТЕТУ (1921–1925)

У статті розглядається діяльність НТШ з організації, розбудови, формування структури, кафедр, програм занять, підбору предметів Українського таємного університету в 1921–1925 рр.; проаналізовано його діяльність упродовж зазначеного періоду і роль в суспільно-громадському житті Західної України.

Наукове Товариство ім. Шевченка, з часу свого заснування, у період приналежності України до Другої Речі Посполитої, намагалося відстояти національні права українців у галузі як середньої, так і вищої освіти. Товариство, яке ставило за мету сприяти розвитку освіти, науки і культури, стало ініціатором створення Українського таємного університету (далі – УТУ) – осередку збереження і розвитку української культури, центру формування нової генерації національної еліти.

НТШ-івцям належить особливе місце у державотворчих процесах, забезпечуючи розвиток освіти, науки і культури, саме вони стали ядром і основною силою, яка виступила у боротьбі з польським шовінізмом. З числа членів НТШ формувалась еліта, без якої був би неможливий історичний поступ української нації й державності.

Історія українських вищих шкіл, що діяли у Львові у 1919–1925 рр., як, зрештою, й історія НТШ в цілому, – яскравий приклад того, як чинники, зумовлені внутрішнім розвитком науки, становленням наукового потенціалу шкіл, вступають у взаємодію із чинниками зовнішніми, сторонніми для науки – інтересами окремих груп людей та політичними інтересами держав. У складній взаємодії цих чинників і проходило становлення української науки в Галичині [1, с. 12].

15 вересня 1921 р. розпочався запис студентів до Українського таємного університету. У львівській україномовній пресі було розміщено звернення університетської комісії, до жителів міста з проханням надавати помешкання студентам, які незабаром прибудуть на навчання. Це звернення було підписано ректором УТУ В. Щуратом, на що польська молодь надзвичайно агресивно відреагувала, зажадавши недопущення українських студентів до навчання.

Польська преса, аналізуючи факт заснування українського університету підтримувала позицію польських студентів, що перебування під спільним дахом української і польської молоді неможливе [2, арк. 2зв].

Відразу почались перші репресії окупаційної влади. 19 вересня 1921 р. в президії поліції м. Львова був на допиті В. Щурат, який категорично відмовився давати відповідь на провокаційні запитання, задані йому слідчим поліції. Наприклад на запитання: "Останнім часом появились у пресі замітки про те, що має бути заснований університет... і навіть професора обрано ректором і взагалі організатором" – В. Щурат написав у протоколі таку відповідь українською мовою: "Про багато фактів, поданих польськими газетами, перший раз чую". На інше запитання: "Чи знає професор евентуально того року акції з боку інших товариств і зокрема з боку Товариства наукового ім. П. Могили, або Ставропільського інституту, які старалися про утворення українських університетських курсів у Львові" – Щурат відповів: "Про це нічого не знаю" [3, арк. 21].

Заснування Українського таємного університету викликало тривогу польських властей, розпочалася хвиля жорстоких переслідувань. Поліція зривала заняття, нападаючи на приміщення, де вони проводились. З труднощами знаходились нові аудиторії, але навчання відновлювалося ще з більшою завзятістю і інтенсивністю. Часто у кімнатах, де могли розміститись 20 осіб, лекції слухали 100 студентів. Багатьом з них не було де сісти, доводилось конспектувати стоячи, спершись на плечі товаришів. Крім того, треба було прислухатись, чи не

чути кроків жандармів. Польські агенти затримували студентів на вулицях. Обшуки проводились в професорів та студентів, а також у приватних помешканнях людей, які нічого спільного з університетськими справами не мали. В той час документація переховувалась в пивницях або й під підлогою у польських закладах, що, безумовно, вимагало чималих коштів [4, с. 98].

Ще влітку польський уряд оголосив про проведення перепису населення у Східній Галичині, що мав відбутись 30 вересня 1921 р. Українська громадськість протестувала, тому що Східна Галичина не належала Польщі, а цим актом поляки ніби підтверджували свої права на неї [5, арк. 51].

26 вересня поточного року на знак протесту проти перепису, український студент, член бойової команди УВО, поручник УГА Степан Федак вчинив замах на львівського воєводу і тодішнього голову польської держави Ю. Пілсудського, який залишився неушкоджений, а львівський воєвода був поранений [6, арк. 3].

Вчинок С. Федака польська преса розцінила, як з'єднуючу ланку у справі заснування і діяльності Українського університету. У польських газетах стверджувалось, що замах на начальника поліції і заснування університету – єдина справа. Розпочались масові арешти, репресії та переслідування всіх підозрюваних у причетності до цієї справи.

11 грудня 1921 року в зв'язку з причетністю до діяльності УТУ були заарештовані: З. Фік, М. Верхановський, І. Коханська, О. Полянська, після допиту вони були відпущені. У викладачів І. Брика, К. Студинського, І. Крип'якевича та студентів Мудрого, Косара, Хмеля, Іваничка, Кухти, Верхановської проведено польською поліцією обшуки [7, арк. 8].

23 жовтня 1921 р. відбулась святкова інавгурація та інавгураційний виступ у актовому залі Народного Дому. Привітальну промову виголосив проректор, доктор М. Панчишин, у цей час ректор університету В. Щурат знаходився у в'язниці, затриманий 6 жовтня він був звільнений з-під варті 4 січня 1922 р. згідно з розпорядженням Дирекції поліції ч. 696/22. Ст. 789, "розв'язано справу" 23 березня цього року [2, арк. 1 зв].

10 грудня 1921 р., о 6-й годині вечора, поліція одночасно увірвалась у шість приміщень, де проходили заняття. Упродовж години 67 студентів змушені простояти з піднятими догори руками. Поліція у цей час проводила обшук. Жандарми конфіскували студентські записи, навчальні приладдя, особисті речі, 8 чоловік забрано до поліцейського відділу. Приміщення, у якому відбувалось навчання опечатали, залишивши студентів на декілька тижнів, без приміщення. Професорів, які проводили заняття, було допитано, у їхніх помешканнях проведено обшуки [4, с. 92].

Попри арешти, поліцейські облави, долаючи будь-які перешкоди університет працював. Доводилось працювати в умовах жорстокої конспірації, не тільки університет своїм зовнішнім виглядом нагадував катакомби, але й викладачі і студенти, нагадували перших християн, що від переслідувань переховувались в катакомбах. Завдяки великому подвигу, об'єднаній в НТШ науковій інтелігенції Західної України, співпраці науковців із студентами, університет діяв, активно розвиваючись.

Робота щодо формування структури університету, кафедр, програми занять, добору лекторів повністю була виконана вченими Наукового товариства ім. Шевченка. Товариство було на той час уже повнокровним об'єднанням вчених, у якому були представники найрізноманітніших ділянок науки. Курс лекцій, що читався в університеті з природничих дисциплін, відповідав курсові провідних університетів. Підбір окремих предметів був спричинений особистими науковими зацікавленнями вчених НТШ, що надавало загальному курсові лекцій індивідуального забарвлення. Ще більшою мірою це стосується курсу лекцій із суспільних дисциплін де було сформовано унікальні лекційні цикли, особливо в галузі українознавства. Частина підручників, якими користувалися студенти, готувалась вченими НТШ [1, с. 13].

У таких умовах завершився 1921/1922 навчальний рік в Українському таємному університеті. Це був період важких випробувань та утисків з боку окупаційної влади. Упродовж навчального року було заарештовано понад 100 українських студентів, частина з яких опинилась у в'язниці, а тих, хто перебував на посаді державного службовця, було притягнуто до дисциплінарного суду, тільки за те, що вони мали намір здобути освіту. Однак не зважаючи на усі протидії влади "В таких от катакомбах горів смолоскип української науки й подавав її спасенне світло..." [8, арк. 27].

Хвиля арештів з метою "стероризувати" студентів таємного університету перед початком нового навчального року розпочалася 26 серпня 1923 р. Цього дня було заарештовано – В. Горбового, проведено обшук в оселі І. Гладилевича, агенти поліції провели ревізію в Я. Івасечка. 30 серпня поточного року затримано і ув'язнено Д. Курцебу, В. Кіцулу, Ю. Васіяна, В. Вербового, Демчука, М. Бужору, С. Дзіковського, Кухту, В. Целевича, В. Мартинця, О. Моха. Після допиту В. Целевича, Мартинця, Івасечка, Моха, Дзіковського відпущено, решта залишились у в'язниці [7, арк. 8].

Вищий навчальний заклад яким був УТУ, в силу умов, що склались, змушений був діяти "в підпіллі, у підземеллі" [9, арк. 1]. Він мав значний вплив на усі сфери життя Східної Галичини. значення Українського університету полягала у тому, що він став осередком і епіцентром національної освіти, культури, науки. атмосфера, пануюча в університеті, що скеровувала і наповнювала національну науку життєдайною силою. Створення університету це "справа висунута не лише студентською молоддю, але й цілою нацією" [5, арк. 30].

Зрозуміло, що така велика установа, як український університет з чималою кількістю кафедр, лабораторій і бібліотек, зі значним штатом професорів і обслуговуючого персоналу, а також із згурпованого навколо нього кола студентів, з їх фаховими товариствами, великим організаційним апаратом – не могла б існувати, та ще й декілька років, без матеріального забезпечення. Як вже було сказано, що "Університетська комісія" очолювана В. Вербовим проводила акцію зі збоку коштів і збіжжя. Треба додати, що університетська комісія була організацією нелегальною, а збір коштів давав привід польській поліції до нових арештів і переслідувань. Така ситуація викликала потребу реорганізувати існуючі до цього часу студентські товариства і збіркову акцію. Відчутною стала нагальна потреба централізації акції, а тим самим і накопичення значно більших фондів [6, арк. 1].

20 листопада 1921 р. на Студентському крайовому з'їзді було скасовано всі існуючі до того часу студентські товариства і створено велику студентську організацію УКСР – Українську крайову студентську раду (далі – УКСР) в компетенцію якої входило фінансове забезпечення українських вищих шкіл, ухвалення рішення про допомогу студентам, визначення суми на забезпечення потреб університету. УКСР підпорядковувались 10 окружних студентських рад (далі – ОКР) та 50 повітових. До складу УКСР і ОКР входив економічний референт, завдання якого полягало у централізації збіркової акції [6, арк. 4]. Ця студентська організація повела широкомасштабну акцію, що складалась з цілої низки збірок – завершення збіжжевої збірки 1921 р., коляди 1922 р., великодньої збірки, спеціальних вистав, концертів, забав, фестивалів, вечорниць, театралізованих вистав. Усі ці збірки проводили студенти. Кінцевий результат цієї акції, що закінчилась 7 червня 1922 р. був: 1071538050 польських марок, 752 доларів США, 502 – чеських крон, 280 – австр. крон, 200 – лей, 300 – крб., і 9 срібних крон. Ці кошти використовувались на потреби університету наступним чином: допомога студентам – 2525148 марок польських (далі –мп.), допомога політв'язням – 347 434 мп., студентській їдальні – 71081450 мп. (їдильня було три) [23, арк. 7], на адміністрацію – 141801 мп., університет – 3391861 мп., різні витрати – 2 166 685 50 мп. Всього: 9283744 мп. [24, арк. 5].

Необхідно додати, що окрім витрат, університет отримував і прибутки з дотацій УКСР, що надходили на оплату праці професорів, лабораторій, бібліотек тощо; оплати студентами витрат на адміністрацію, лабораторії, бібліотеки [5, арк. 16].

Витрати, використані на університет, були розподілені наступним чином: канцелярія – 559 405 мп., технічний відділ: оплата проф. – 360 000 мп., приладдя – 331 500 мп., медичний відділ: оплата проф. – 160 000 мп., лаб. приладдя – 301 500 мп., правничий відділ: оплата проф. – 317 500 мп., книжки – 36 000 мп., філософський відділ: оплата проф. – 966 000 мп., лаб. природнича – 64 784 мп., лаб. зоології – 46 500 мп., психологія – 30 000 мп., історична бібліотека – 49 282 мп., математика – 4 590 мп., германістика – 4 800 мп., ректорат – 4 590 мп., університет праці – 10 000 мп. [6, арк. 10].

Оплата праці професора проводилась, зазвичай, погодинно, тільки деякі професори отримували, окрім погодинної оплати, постійну місячну платню. В академічному 1921–1922 р. платня за годину викладів становила 500 мп., деякі професори отримували – 750 мп., окремі – 1000 мп. Щодо постійної місячної заробітної плати, то вона на той час становила приблизно 25 тис. мп. Студенти самі надсилали листи професорам, у яких просили про "... надання приватних лекцій, хоча б двічі на тиждень" [10, арк. 17].

Беручи до уваги постійну девальвацію польської валюти, в наступному академічному році 1922–1923 плата за годину зросла до 1000 мп., а десять професорів отримували зарплатню у розмірі – 50–150 тис. мп. Фактична вартість польської марки у відношенні до долара США, була такою (наприкінці 1922 р.) 100 тис. мп. = 5 дол., а в перші місяці 1923 р. менше ніж 3 долари. Очевидним є те, що ці кошти були незначними.

Для фінансового забезпечення наукової установи такого типу були необхідними значно більші кошти. Незважаючи на те, що студенти здійснювали забезпечення фондів університету, коштів, не вистачало. Це позначилось на якості освіти. Так, студенти-медики мали можливість опанувати свій фах тільки упродовж двох років. Для третього року навчання бракувало коштів, клінік та приміщень. У Львові 30 липня 1922 р. з приводу фінансового забезпечення Українського Університету відбувся краєвий економічний студентський з'їзд, що ухвалив з метою матеріальної підтримки і належного функціонування університету та Політехніки необхідно вжити таких заходів: звернутись до українських громадян Америки з проханням фінансової допомоги, до "Централі Допомоги Українським Студентам" в Празі з огляду на те, що матеріальне становище українських студентів, є "безвихідним", до українських закордонних студентських організацій, щоб вони виступили ініціаторами і провели загальне оподаткування усіх українських студентів еміграції, до всіх українців Галичини про допомогу українським малозабезпеченим студентам з метою подальшого їх навчання в українському Університеті [12, арк. 15–15 зв].

Український таємний університет був активним учасником суспільно-політичного і культурного життя краю. Так, в другій половині червня 1922 р. в Празі проходив Конгрес українського студентства західноукраїнських земель та еміграції. На якому, справа діяльності українських вищих шкіл, набула широкого розголосу. Представники від УТУ окреслили складні умови існування закладу та його переслідування польською владою. Справа університету постійно порушувалась на конгресах Confederation Internationale d'Etudiants, та на з'їздах інших міжнародних організацій.

У червні 1922 р. виповнилось 700 років із дня заснування Падуанського університету. З нагоди ювілею, український університет, надіслав вітальну листівку, підписану ректором УТУ В. Щуратом [13, с. 104].

Польська преса намагалася дискредитувати сам факт існування Українського університету і звести до "саботажництва, конспірації, містичної інтриги ..." [14, с. 2]. Яскравим прикладом цього є те, що 6 травня 1923 р. "Газета Львовская" друкує статтю "Бальон до квадрату", у якій повідомляв про те, що цієї мильною бульбашкою є український університет, тому що він насправді не існує, тому що якби існував, то польська поліція, що уже довгий час "вишукує ту нещасну примару, переслідує її, усмертнює а вона все живе ...", "поліція тому не може віднайти український університет бо він на ділі же існує ..." [15, с. 2].

Делегати конгресу, що проходив у Празі на початку липня 1922 р. звернулися до представників Всеукраїнського студентства, в усіх країнах світу з проханням допомоги таємному вузові хоча б морально, щоб найшвидше домогтися його визнання більшістю закордонних вищих учбових закладах [12, арк. 8–10]. Учасники конгресу надіслали, підписаний майже 25 тис. студентами, протести проти нищення польською владою в Східній Галичині українських студентів і професорсько-викладацького складу, до Генуезької конференції. Від секретаріату Генуезької конференції президія студентського конгресу отримала відповідь, що заходи з цього питання порушуватимуться перед польським урядом.

11 вересня 1922 р. професор одного з італійських університетів, депутат італійського парламенту Етторе Ламбардо-Пелегріно звернувся із зверненням в італійському парламенті до прем'єр-міністра та міністра закордонних справ, щодо запланованих заходів італійським урядом, відносно цілої низки фактів, розкриваючи гноблення українського населення Східної Галичини, польським режимом [13, с. 107].

15 листопада 1922 р. сенат Українського таємного університету надіслав меморіал до Найвищої Ради Мирової конференції в Парижі та Союзу народів в Женеві, у якому наводив детальні обставини всіх реалій життя університету. Сенат УТУ висловлював сподівання на допомогу Найвищої Ради, в ім'я свободи науки, протестував проти насильства окупаційної влади та польського шовінізму, просив створення умов для нормальної праці [16, арк. 7–12].

Всі ці заходи дещо полегшили умови праці, на деякий час, припинили переслідування польською поліцією. Навчальний процес налагодився.

15 жовтня 1922 р. з ініціативи "Товариства наукових викладів ім. Петра Могили", головою якого у той час був І. Раковський планувалось проведення інавгурації університетських викладів у приміщенні музичного товариства ім. Лисенка. Польська поліція стала на заваді проведення лекції, а голові товариства І. Раковському заборонила, взагалі влаштовувати будь-які виклади. Усіх, хто зібрався перед будинком музичного товариства й очікували промови ректора В. Щурата і професора І. Свенціцького, та тих, хто прийшов на інавгурацію, жандарми не допустили у приміщення. У зв'язку зі складними обставинами, студенти і представники української громадськості влаштували гучну демонстрацію. Вони проспівали український національний гімн "Ще не вмерла Україна" та декілька українських патріотичних пісень, поліція взялась розганяти натовп, тоді студенти пішли мітингом вулицями міста з місцями "Не пора, не пора москалеві й ляхові служити" [17, с. 29].

У зв'язку з розпорядженням кураторії Львівської шкільної округи від 11 липня 1923 р., на підставі подання польської поліції І. Раковському та іншим викладачам Української академічної гімназії – В. Кучеру, Я. Гординському, Ю. Полянському та інших, категорично заборонялось викладати в Українському таємному університеті, під загрозою позбавлення роботи і проведення дисциплінарних розслідувань [26, арк. 10–11].

20 червня 1923 р. Львівська шкільна кураторія надіслала листа всім навчальним закладам Львова з наказом міністерства віросповідувань і громадської освіти, щоб вказані у листі вчителі припинили викладання або роботу в "... конспірованій установі" під загрозою звільнення з посад і погрозою дисциплінарного слідства на випадок невиконання цього наказу [18, с. 2].

З часом розвивається і розширюється мережа кафедр на філософському та правничому факультетах. Відкрились і приступили до праці кафедра геометрії, західноєвропейської літератури, історії мистецтва, російської літератури на філософському факультеті, а також долучились до праці два лектори французької мови та один – англійської. Правничий факультет поповнився двома кафедрами – російського приватного права та фінансового права та бюджету. Структура медичного факультету залишилась без змін [19, арк. 1 зв].

12 листопада 1923 р. організаційний комітет, створений з представників українських наукових і культурно-освітніх установ, українського студентства, а також представників сенатів двох вищих учбових закладів Львова, була підготована й проведена широкомасштабна анкета в справі цих вузів. Збори відкривав В. Щурат. [9, арк. 1]. В анкеті приймали участь крім двох сенатів, представників всіх наукових, культурно-освітніх товариств ще й делегації всіх українських політичних партій, представники українського студентства, визначні діячі краю. Після виголошення реферату, дискусія між присутніми закінчилась одностайним рішенням – розвиток українських приватних вищих шкіл є нагальною потребою в доступі до освіти української молоді.

Для подальшого матеріального забезпечення було обрано окремий управлінський орган – кураторію українських високих шкіл (далі – УВШ), з представників широкого кола громадськості. Кураторія складалась з 21 особи, очолювана Дицикевичем. Її завдання полягало в економічному забезпеченні та легалізації існуючих підпільних вузів, створення умов для відкриття нового легального Українського університету. Кураторія УВШ крім матеріального забезпечення, працювала над працевлаштуванням випускників, відрядженням студентів наприкінці навчання за кордон, а також політичними питаннями, пов'язаними з діяльністю університету. Широке кола громадськості визнали справу вищих шкіл однією з найважливіших для українського народу. Вияв спільної волі при цьому був найкращим показником усвідомлення значення і потреби освіти для всієї нації [20, арк. 1–4].

Представники української ХСП з 14 березня 1923 р. стають ініціаторами переговорів в напрямку легалізації Українського університету. Вони ставили умову необхідності заснування самостійного богословського факультету для українців, відокремленого від польського і Українського таємного університету зі всіма академічними правами. Усі заходи робились з допомогою посередництва О. Дженнокі, який був з візитом у Львові, як представник папи римського. Польська сторона на це дала таку відповідь: "потребу такої школи необхідно докладно обґрунтувати, а коли аргументи будуть переконливими то Уряд може буде схильний

заснувати відповідні кафедри на богословському факультеті в університеті Яна Казимира" [21, с. 2].

Це викликало відповідну реакцію з боку польської влади. Депутат сейму зі Львова, М. Прушинський від себе та своїх однодумців вніс до уряду заяву, у якій йшлося, що українська молодь бойкотує польський університет у Львові, а натомість навчається в Українському таємному університеті і виїжджає за кордон, у Прагу, Відень, Данциг, Берлін, де їй зараховується це навчання і тим самим полегшується бойкот польському університету. Він наполягав на ліквідації Українського таємного університету, притягнення до відповідальності його викладачів, а міністерству внутрішніх справ пропонував обмежити видачу паспортів студентам для навчання за кордоном, оскільки їх, на його думку, видавалось забагато [2, арк. 53в].

14 березня 1923 р. було прийнято постанову, затверджену Радою послів країн Антанти східного кордону Польщі, визнання території Віленського округу та Східної Галичини за Польською Республікою з умовою надання Східній Галичині автономних прав. Це дало можливість польському уряду впроваджувати в життя основний пункт концепцій національної політики – повну інтеграцію Галицького краю до складу Польської держави.

Державні органи терміново розпочали розробляти програму щодо українців. Суть якої зводилась до того, аби "привернути місцеве населення на користь держави" та домогтися "повного злиття кресів з державою". Це, на думку прем'єра, вимагало "з одного боку – конкретної, цілеспрямованої політики уряду щодо східних земель, а з другого – послідовних зусиль щодо стабілізації стосунків у регіоні, що базувались би на місцевих чинниках" [22, с. 325].

Робота щодо формування структури університету, кафедр, програм занять, підбору предметів та викладачів повністю виконувалась членами НТШ. Товариство було на той час уже повноцінним об'єднанням, вчених, представників найрізноманітніших сфер науки.

Самовіддана праця членів НТШ, їх співпраця з іншими товариствами назавжди залишиться прикладом громадської відданості в протистоянні з польською владою, незважаючи на політичні переконання окремих кіл, всіх єднала боротьба за організацію Українського вузу. Це було доказом того, що суспільство може багато досягнути, воно стає здатним на подвиги тільки за умови консолідації своїх лав, бо в єдності – сила і запорука подальшого цивілізованого розвитку.

Українські науковці – члени Наукового Товариства ім. Шевченка у тісній співпраці зі студентством, не змогли самотійно знешкодити асиміляційний тиск польської влади, щодо прав українців на здобуття вищої освіти, забезпечення підготовки українських наукових кадрів.

Список використаних джерел

1. Головач Ю. Вчені НТШ і Український Університет у Львові // Вісник НТШ. Число 1(3) Львів, 1992. – С. 12–13.
2. Центральний державний історичний архів у Львові (далі – ЦДАУ у Львові). – Ф. 310. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 12.
3. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 110. – Оп. 4. – Спр. 849. – Арк. 21.
4. Мартинець В. Українське підпілля від У.В.О. до О.У.Н. – 1949. – LXXIII с.
5. ЦДАУ у Львові. – Ф. 310. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 93.
6. ЦДАУ у Львові. – Ф. 399. – Оп. 1. – Спр. 105. – Арк. 17.
7. ЦДАУ у Львові. – Ф. 310. – Оп. 1. – Спр. 142. – Арк. 8.
8. ЦДАУ у м. Львові. – Ф. 310. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 31.
9. ЦДАУ у м. Львові. – Ф. 399. – Оп. 1. – Спр. 80. – Арк. 95.
10. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. – Ф. 206. – П. 20. – Од. зб. 847.
11. Курс валют // Діло. – 7.02.1924. – Ч. 28. – С. 4.
12. ЦДАУ у Львові. – Ф. 310. – Оп. 1. – Спр. 143. – Арк. 16.
13. Мудрий В. Боротьба за огнище української культури в західних землях України. – Львів, 1923. – Вип. 1. – 130 с.
14. Діло. – 1 лютого 1924.
15. Діло. – 17 січня 1924.
16. ЦДАУ у Львові. – Ф. 310. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 7–12.
17. Головацький І., Раковський І. Визначні діячі НТШ. Число 9. Життєписно-бібліографічний нарис. Львів, 2004. – 211 с.
18. Діло. 25 лютого 1924.
19. ЦДАУ у Львові. – Ф. 310. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 5.
20. ЦДАУ у Львові. – Ф. 310. – Оп. 1. – Спр. 99. – Арк. 4.
21. Діло. – 4 січня 1924.
22. Красівський О. Галичина у першій чверті ХХ ст.: проблеми польсько-українських стосунків. – Львів: УАДУ при Президентові України, Львівський філіал, 2000. – 416 с.
23. ЦДАУ у м. Львові. – Ф. 310. – Оп. 1. – Спр. 141. – Арк. 12.
24. ЦДАУ у Львові. – Ф. 310. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 11.

Victor Savenko

A ROLE OF NTSH IS IN ACTIVITY OF UKRAINIAN SECRET UNIVERSITY (1921–1925)

In the article activity of NTSH is examined on opening and alteration, forming of structure, departments, programs of employments, підбору of the articles of the Ukrainian secret university in 1921–1925 pp.; activity of the Ukrainian secret university during the noted period and his role is analysed in socially public life of Western Ukraine.

УДК 94 (477)

Тетяна Оніпко

МІЖНАРОДНИЙ ДЕНЬ КООПЕРАЦІЇ ЯК ЗАСІБ ОПТИМІЗАЦІЇ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ УКРАЇНИ В УМОВАХ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

У статті зроблена спроба проаналізувати досвід відзначення Міжнародного дня кооперації з метою розширення соціальної бази пайовиків та оптимізації господарської діяльності споживчої кооперації України в роки непу.

Досвід 1920-х рр. свідчить про те, що споживча кооперація посідала достойне місце в міжнародному кооперативному русі. Одним із засобів виходу на світову арену була підтримка вітчизняними кооператорами Міжнародного дня кооперації. Це робилося не лише з політичних мотивів, але і з огляду на потребу вдосконалення самої системи та залучення до неї нових членів з метою поповнення пайового капіталу і фінансових ресурсів, покращення її господарської діяльності. Прикметно, що запровадження Міжнародного дня кооперації в Україні, як і в цілому в СРСР, співпало з економічною кризою 1923 р. Нині держава в умовах сучасної фінансово-економічної кризи не спроможна повною мірою надати споживчій кооперації матеріальну і моральну підтримку. Для розвитку кооперативного сектора економіки потрібне сприяння самого населення. Відкинувши ідеологічні штампи, зумівши проаналізувати надбання минулого, вбачаємо є сенс у тому, щоб активізувати роз'яснення кооперативних ідей, суті кооперації, її гуманістичних принципів і завдань, потенційних можливостей.

Дослідження з історії налагодження зв'язків споживчої кооперації України з міжнародним кооперативним рухом з'явилися ще в 1920-ті рр. З партійно-класових позицій розглядали міжнародну діяльність споживчої кооперації СРСР і центральної спілки споживчих товариств України – Вукопспілки (ВУКС) відомі популяризатори кооперативного руху Е. Варьяш, С. Зарудний і В. Целларіус та ін. [1].

Суттєвий внесок у вивчення досвіду міжнародної діяльності споживчої кооперації СРСР, до складу якої входила вітчизняна кооперація, у післявоєнний період зробили радянські російські автори [2]. Певною мірою проблему міжнародних зв'язків споживчої кооперації України відстежував учений із діаспори І. Витанович [3]. Проведений автором аналіз робіт засвідчує, що дослідники історії кооперативного руху надавали перевагу висвітленню політичного значення підтримки українськими кооператорами Дня кооперації.

Наукову цінність мають розвідки М. А. Журби, присвячені міжнародним зв'язкам кооперації у 1920-ті рр. [4]. Погоджуємось із думкою вченого про те, що на сучасному етапі вітчизняної історії назріла необхідність розробки концепції історичного дослідження міжнародних зв'язків кооперації, підвалини для яких були закладені ще у 20-ті рр. ХХ ст.

Вплив святкування Міжнародного дня кооператорів на оптимізацію самої системи споживчої кооперації України в період непу практично не досліджувався. Відтак метою цієї наукової розвідки є спроба з'ясувати значення святкування Міжнародного дня кооперації для вдосконалення господарської діяльності споживчих товариств і покращення задоволення потреб пайовиків. На нашу думку, у період сучасної фінансово-економічної кризи діяльність кооперативних формувань може бути використана як одна з форм економічного й соціального самозахисту населення.

Упродовж 1920-х рр. завдяки наполегливій діяльності споживчій кооперації України вдалося встановити зв'язки з міжнародним кооперативним рухом і стати членом Міжнародного кооперативного альянсу (далі – МКА). Ряд сучасних дослідників споживчої кооперації вважає, що однією з передумов вступу Центральної спілки споживчих товариств України – Вукопспілки до складу МКА було визнання нею Міжнародного дня кооперації та його широке відзначення. Правда, існують дві протилежні точки зору щодо того, хто був ініціатором запровадження Міжнародного дня кооперації. На думку сучасного дослідника А. М. Журби, це свято ініціював МКА, який з моменту Базельського конгресу (1921 р.) почав розробляти рекомендації щодо введення такого дня. Навесні 1922 р. голова МКА Гедхард запропонував офіційно встановити Міжнародний день кооперації. Пропозицію було схвалено на засіданні Центрального комітету МКА, що відбулося у квітні 1922 р. у Мілані.

Інша точка зору полягає в тому, що ініціатором святкування Міжнародного дня кооперації були представники радянської кооперації. Ще в 1922 р. на Міжнародному кооперативному конгресі в Базелі делегація радянських кооператорів запропонувала виконкому МКА з метою пропаганди кооперативних ідей відзначати день кооперації. У 1923 р. цю пропозицію Центроспілки СРСР підтримали і представники ВУКС. Зрештою на початку липня 1923 р. МКА опублікував "Маніфест" про запровадження Міжнародного дня кооперації у першу суботу цього ж місяця.

Тоді ж, у 1923 р., українські кооператори вперше відзначали це свято. І Центроспілка СРСР, і Вукопспілка розглядали його, по-перше, як можливість в умовах конкуренції на споживчому ринку продемонструвати переваги кооперативного методу господарювання над приватним сектором, по-друге, як спробу довести ідейно-політичне значення радянської системи влади.

Характерно, що святкування Міжнародного дня кооперації було підтримано в Україні на державному рівні. Проте керівництво КП(б)У, контролюючи це питання, зобов'язало правління Вукопспілки діяти за спеціально виданою інструкцією [5, арк.146]. І хоча доводилось проводити заходи у визначеному владою руслі, керівництво Вукопспілки розробило широкомасштабну програму участі споживчої кооперації у святкуванні Міжнародного дня кооперації. Кооператори вважали, що велике значення для вдалої пропаганди кооперативних ідей має реклама. Відтак видавничим відділом ВУКС були надруковані плакати з діаграмами та листівки, у яких наочно демонстрували діяльність кооперації в різних країнах Західної Європи, СРСР, зокрема в УРСР. У пресі з'явилися заклики до кооператорів і всіх верств населення підтримати кооперативні товариства та їх спілки, що, в свою чергу, мало сприяти збільшенню їхнього авторитету в міжнародному кооперативному русі [6]. У перший Міжнародний день кооперації в Україні (7 липня 1923 р.) на вулицях були вивішені плакати з промовистим гаслом: "Справжнє кооперування широких мас – наше завдання" [7].

За ініціативи правління Вукопспілки місцевим спілкам і робкоопам було запропоновано відпускати у цей день товари із крамниць зі знижкою проти звичайних цін, організувати продаж поліпшених обідів з їдалень, проводити торгівлю книжками на кооперативну тематику, відкривати нові товариства тощо. Міжнародний день кооперації у 1923 р. в Україні відзначали не лише у споживчих товариствах. Святкові заходи також проходили на промислових підприємствах. Крім цього, у парках і на площах міст і сіл відбулися мітинги, проводились лекції про значення кооперації, поширювалися спеціальні брошури та листівки, влаштовувалися безкоштовні спектаклі та дитячі ігри, екскурсії, кооперативні ярмарки, роздача дітям подарунків тощо. Товари з кооперативних магазинів та розподільників відпускали зі знижкою 10 % [8].

Цікаво проходило святкування Міжнародного дня кооперації у Києві. Діти зібралися біля дитячого містечка, яке утримувала на свої кошти київська кооперація, і розпочалися гуляння

з прапорами, на яких були заклики: "Ми – майбутні кооператори!" [9, с. 23]. У кооперативних магазинах Києва товари відпускали зі знижкою 10–20 %. Особливу увагу надали агітації вступу до споживчих товариств і внесення паїв, знижених у цей день [10].

У 1924 р. святкування Міжнародного дня кооперації також відбувалося під керівництвом спеціальної Центральної комісії із залученням представників всіх видів кооперації. Правління ВУКС використовувало святкові заходи з метою кооперативної пропаганди, ліквідації кооперативної неграмотності. Як і попереднього року, повсюди проходили мітинги, збори, концерти із залученням широких мас населення, проведенням запису нових членів кооперації. Міжнародному дню кооперації повністю були присвячені окремі номери центральних та місцевих журналів і газет, що вийшли в яскравій обкладинці [11].

Друковані кооперативні видання цілком приурочили до святкування такої події. Зокрема, "Кооперативний бюллетень Вукоопспілки" (№ 23 за 1924 р.) містив тези, статті та матеріали, спеціально підготовлені для пропагандистів та агітаторів з нагоди Міжнародного дня кооперації. Серед них були і такі матеріали: циркуляри до Міжнародного дня кооперації, матеріали 2-ї міжнародної конференції комуністів-кооператорів, Маніфест міжнародної конференції комуністів-кооператорів; статті – В. Брука "Значення Міжнародного дня кооперації", В. Целларіуса "Міжнародний Кооперативний Альянс", А. Гречка "Сила кооперації", О. Малевича "Міжнародні господарські об'єднання кооперації", А. Косачевського "Кооперація на Україні", В. Маркова "7 липня 1923 року на Україні", "Кооперація за кордоном" тощо [12].

Особливу увагу Вукоопспілка акцентувала на святкуванні Міжнародного дня кооперації на селі. У цей день кооператори та пайовики масово влаштовували ярмарки та ринки, де продавали необхідні селянам товари за зниженими цінами. Одночасно здійснювалися пропаганда кооперативних ідей та агітація, котрі супроводжувалися записом до споживчих товариств нових членів. Проводилися не лише лекції, бесіди, читання на кооперативні теми, але і відкривались культосвітні заклади, поповнювались новою літературою сільські книгозбірні тощо. Від Вукоопспілки була делегована група агітаторів для надання методичної та організаційної допомоги сільським товариствам у проведенні Міжнародного дня кооперації [13].

Пропагандистська робота на селі дала певні результати. Ось один із прикладів святкування Міжнародного дня кооперації на Київщині. 5-6 липня 1924 р. у селі Копачі відбувся мітинг. До Копачівського ЄСТ, яке налічувало 248 чоловік, у день свята вступило ще 20 членів. У сусіднє село Пухівку прибули артисти, які влаштували концерт. Свято проходило в залі кооперативного будинку, яка вміщувала 500 осіб. Усі ці заходи фінансувала кооперація. Подібний досвід був схвалений правлінням Вукоопспілки і рекомендований до впровадження [14].

У 1925 р. для проведення Міжнародного дня кооперації при Вукоопспілці створили міжкооперативну комісію у складі представників ВУЦВК, ЦК КП(б)У, ВЦСПС, ВУКС, Сільгосподаря, Українбанка, УЦРК, Коопстраху і Книгоспілки. На одному із засідань комісії було вирішено заохотити кращі кооперативні організації. Зокрема, у Міжнародний день кооперації 5 липня 1925 р. у Харкові відбулося преміювання кращих споживчих товариств [15].

У наступні роки святкування Міжнародного дня кооперації все більше набувало політико-ідеологічного забарвлення. Під впливом ЦК КП(б)У правління Вукоопспілки було змушене в революційному дусі друкувати матеріали, присвячені цій події. Так, у 1927 р. журнал "Кооперативне будівництво" (№ 10) вийшов до Міжнародного дня кооперації в яскравій червоній обкладинці. Матеріали номера, присвячені успіхам української кооперації, мали партійно-більшовицький характер [16].

Ще один приклад того, як святкували Міжнародний день кооперації 1927 р. у Донбасі. Тут були проведені масові кооперативні вечори, влаштовані світлові газети (кінохроніка), дитячі ранки та ігри на кооперативні теми. Кооператори роздали дітям 2 тис. безкоштовних подарунків. За сприяння Центральної бібліотеки у бібліотеках Донбасу, а також при обмінних бібліотечних пунктах на підприємствах були організовані виставки кооперативної літератури та плакатів. До робітничих клубів надійшли газета "Кооперативне життя" і журнал "Нова громада". Загальна кількість розповсюдженої у ці дні кооперативної літератури складала: 205 плакатів, 200 гасел, 2 тис. листівок, 30 екземплярів стінних газет, 39 екземплярів кооперативних п'єс і книг. Місцева газета "Робочий" вийшла зі спеціальною сторінкою, присвяченою Міжнародному дню кооперації, котра містила 13 статей. Вітрини робкоопів Донбасу були яскраво декоровані для привернення уваги населення [17].

Міжнародний день кооперації у 1927 р. кооператори Київщини, як і в попередні роки, відзначали під гаслом зниження цін. З нагоди свята оргінструкторський відділ окружної споживспілки розробив рекомендації щодо його проведення: організувати загальні урочисті збори; підготувати масові вечірки та вистави у сільбудах; провести екскурсії школярів до кооперативу (рекомендувалася роздача школярам олівців, зошитів); влаштувати кооперативні ринки. До дня кооперації пропонувалося приурочити відкриття ясел, куточків матері та дитини, виставок друкованого слова, зокрема кооперативного (періодичні видання).

Дописувач із Ржева так змалював святкування Міжнародного дня кооперації: "1 липня були вимиті всі крамниці, кооперативні приміщення вбрано різними прапорами, плакатами, гаслами тощо. 2-го липня відбулися збори по кутках, на які з'явилося 75 % жінок. 3-го липня було скликано збори пайовиків, на яких пройшло затвердження нових пайовиків у кількості 153 осіб за рахунок бідняцького фонду, в тому числі всіх бідних вдів. Після зборів влаштували безкоштовно кіно для членів кооперативу, а також їх дітей. Під час свята у книжковій крамниці знизили ціни на книжки та канцприладдя на 15 %" [18].

У 1928 р. журнал "Кооперативне будівництво" містив передову статтю члена правління ВУКС, голови Уцербкоопу А. О. Венгера "На боротьбу за революційну кооперацію" (До Міжнародного дня кооперації) [19]. Сама назва свідчила про те, що правляча партія всіляко намагалась використати Міжнародний день кооперації з політичною метою. Відповідно посилювалося директивне втручання керівництва республіки в роботу кооперації. Це виявилось і в керівництві з боку правління ВУКС, якому доводилося проводити лінію більшовицької партії і перетворювати галузеве свято на політичне. Так, у липні 1928 р. оргвідділом Вукопспілки був розісланий обіжник для периферії з рекомендаціями щодо проведення Міжнародного дня кооперації (характер свята, на кого покладається його організація, час проведення, загальні обставини, форми святкування). У свою чергу, оргвідділи райспоживспілок адресували товариствам відповідні інструкції щодо облаштування свята, були виготовлені різні гасла, плакати, випущений спеціальний номер журналу "Кооперативне будівництво".

В архівних документах Вукопспілки зберігся звіт інструктора з культурно-просвітньої роботи споживчої кооперації Сталінської округи Донбасу щодо проведення Міжнародного дня кооперації у 1928 р. Святкування проходило під такими гаслами: 1). Популяризація серед населення чергових завдань споживчої кооперації; 2). Залучення некооперованого населення в пайовики; 3). Залучення широких мас до кооперативного будівництва; 4). Посилення культурно-просвітницької роботи; 5). Виконання директив у галузі зниження витрат (20 %), здешевлення та раціоналізація апарату; 6). Посилення хлібозаготівель та зміцнення фінансової бази кооперації; 7). Боротьба з витратами та розкраданням і бюрократизмом кооперативних організацій; 8). Максимальне задоволення споживчих та культурних запитів мас. Основними формами святкування стали збори, засідання, мітинги, бесіди, масові гуляння, постановки кооперативних п'єс. Цими формами святкування охопили 45 тис. робітників і селян. За час святкування Міжнародного дня кооперації в Сталінській окрузі було: 1) проведено бесід – 80; 2) випущено спеціальних номерів газет – 4295; 3) організовано ранків для дітей – 30; 4) влаштовано кооперативних куточків – 14; 5) організовано виставок книг – 25; 6) організовано кооперативних бібліотечок – 7; 7) проведено вистав кооперативних п'єс – 33; 8) проведено кіносеансів – 36; 9) стали пайовиками кооперації – 1100; 10) виписали для пайовиків кооперативних газет та журналів – 6442; 11) відкрили дитячих ясел на селі за рахунок кооперативних організацій – 4. Як недолік у проведенні святкування Міжнародного дня кооперації у звіті було відзначено несвоєчасне виконання замовлень на літературу, плакати, гасла та листівки.

Цікаві дані щодо організації Міжнародного дня кооперації підготувала Уманська споживспілка. Святкування проходило два дні – 7 і 8 липня 1928 р. У кожному товаристві були проведені урочисті збори. На підставі отриманих відомостей від 118 споживчих товариств маємо наступну інформацію: а) проведено 175 зборів із загальною кількістю учасників 8003; б) виділено вербувальників 345, котрими завербовано 820 нових пайовиків, серед них 254 чоловік молоді; в) збільшено пайовий капітал на 2696 крб.; г) влаштовано до Міжнародного дня кооперації 118 мітингів, 21 виставу, 17 вечірок, 6 концертів, 4 кіносеанси, 3 лотереї тощо.

Результатом проведених заходів з нагоди Міжнародного дня кооперації у 1928 р. стало охоплення святкуванням до 60–70 % робітників і селян; збільшення пайовиків за даними 15

райспоживспілок на 12 тис. 770 чоловік та по 10 ЦРК на 1 тис. 907 чоловік; збільшення пайового внеску, зниження кооперативних цін тощо [20].

Отже, починаючи з 1923 р., святкування Міжнародного дня кооперації в Україні стало дієвою формою кооперативної пропаганди, методом залучення населення до кооперативів. Водночас урочисте відзначення свята кооперації давало керівництву республіки унікальну можливість продемонструвати і перед власним народом, і перед Заходом переваги споживчої кооперації УСРР.

Як показав історичний досвід, запровадження Міжнародного дня кооперації, значною мірою сприяв стабілізації її діяльності, залученню нових членів, розширенню соціальної бази, пропаганді кооперативних ідей та кооперативного методу господарювання.

Для того, щоб оптимізувати споживчу кооперацію в сучасних складних економічних умовах, потрібна не лише підтримка держави, але і сприяння самого населення, для якого кооперація справді може стати виходом із економічної скрути, допоможе вирішувати проблему безробіття. Пропаганда індивідуалізму, особливо в умовах економічної скрути, більше шкодить, ніж допомагає. Тож активізація діяльності кооператорів і пайовиків щодо пропаганди кооперативних ідей, розширення масштабів щорічного відзначення Міжнародного дня кооперації в Україні в першу суботу липня може стати дієвим засобом залучення до кооперації нових членів, розширення її соціальної бази, поповнення пайового капіталу. У свою чергу, отримавши фінансове поповнення, споживчі товариства та їх спілки, особливо в районних центрах та на селі, зможуть активізувати, а в ряді випадків – відновити діяльність переробних, харчових, консервних підприємств, торговельних об'єктів, закладів побуту та харчування.

Список використаних джерел

1. Целларіус В. М. До Міжнародного дня кооперації. – Харків: Книгоспілка, 1925. – 48 с.; Варьяш Э. Международное кооперативное движение и советская кооперация. – М.: Город и деревня, 1926. – 98 с.; Зарудний С. Кооперативний інтернаціонал. – Харків: Книгоспілка, 1927. – 43 с.
2. Кистанов Я. А. Потребительская кооперация СССР. Исторический очерк. – М.: Издательство Центросоюза, 1951. – 404 с.; Крашенинников А. И., Морозов А. М. Международное кооперативное движение. Изд. 2-е, доп. и перераб. – М.: Экономика, 1977. – 223 с.; Вахитов К. И. Потребительская кооперация СССР. – М.: Экономика, 1991. – 180 с.
3. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк: Товариство Української кооперації, 1964. – 624 с.
4. Журба М. А. Міжнародні зв'язки споживчої кооперації України в 1922–1927 роках [Електронний ресурс] // Історія науки і біографістика. – 2006. – № 1. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 1646.
6. Лозовой А. Кооперация на Украине // Правда. – 7 июля 1923. – С. 2.
7. Вісті ВУЦВК. – 1923. – 15 червня. – С. 1.
8. Коммунист. – 8 июля 1923. – С. 1.
9. Бюлетень Вукоопспілки. – 1923. – № 23. – С. 23.
10. Нариси з історії споживчої кооперації Київщини / За ред. Ленченка Ф. І. – К: Ірідіум, 2002. – С. 119.
11. Полянский М. Наши успехи // Коммунист. – 5 июля 1924. – С. 1.
12. Кооперативный бюллетень "Вукоопспилки". – 1924. – № 23. – С. 1–39.
13. Святкування Міжнародного дня кооперації на селі // Спілка (Київ). – 20 червня 1924.
14. День кооперації на селі // Спілка (Київ). – 19 липня.
15. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2087.
16. Кооперативне будівництво. – 1927. – № 10.
17. Архів Укоопспілки.
18. Нариси з історії споживчої кооперації Київщини. – С. 129.
19. Венгер А. О. На боротьбу за революційну кооперацію // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 13. – С. 1–3.
20. Архів Укоопспілки.

Tatyana Onipko

INTERNATIONAL DAY COOPERATION AS A MEANS OF CONSUMER COOPERATION OPTIMIZATION OF UKRAINE IN NEW ECONOMIC POLICY

In the article attempt of the analysis of celebrating of the International day of cooperation for the purpose of expansion of a social base of shareholders and optimisation of

economic activities of Consumer Cooperatives of Ukraine in the years of the New Economic Policy is made.

УДК 94 (477)

Іван Зуляк

РЕФОРМУВАННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ СТРУКТУРИ "ПРОСВІТИ" В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті досліджено основні напрямки реформування організаційної структури "Просвіти" в Західній Україні в міжвоєнний період, проаналізовано поділ краю на області, районізацію читалень, створення інституту освітніх інструкторів та освітян-організаторів з метою поліпшення функціонування товариства, пошуку інноваційних форм освітньої праці, наповнення її новим змістом, забезпечення планової й системної роботи філій і читалень товариства.

Актуальність теми дослідження полягає у тому, що одним з важливих питань розвитку культурно-просвітнього руху міжвоєнного періоду є діяльність товариства "Просвіта". Важливим у цьому контексті є дослідження механізму реформування організаційної структури товариства.

Сучасний стан української історичної науки свідчить, що, незважаючи на певні серйозні здобутки вчених, поза межами наукових досліджень міжвоєнного періоду, залишається чимало важливих нерозв'язаних проблем розвитку культурно-просвітнього руху. Зокрема, це питання реформування організаційної структури організаційної діяльності "Просвіти" в Західній Україні досліджуваного періоду.

Однак окреслена нами проблема не знайшла висвітлення науковцями, за винятком монографії автора цієї публікації, у якій окреслено деякі аспекти реформування організаційної структури "Просвіти" [1]. Тому аналіз історіографії досліджуваної проблеми дає змогу зробити висновок, що на сьогодні в науковій літературі відсутні праці, у яких повною мірою було б розкрито реформування організаційної структури товариства щодо поділу краю на області, районізації читалень, створення інституту освітніх інструкторів та освітян-організаторів з метою поліпшення функціонування товариства з метою забезпечення планової й системної роботи філій і читалень товариства.

Мета дослідження базується на тому, щоб дослідити реформування організаційної діяльності "Просвіти" в окреслений проміжок часу.

Завдання дослідження полягають у виявленні механізму та особливостей розкриття складного процесу реформування культурно-просвітньої інституції.

Для ефективнішої праці філій і читалень товариства на освітньому з'їзді 29 вересня 1928 р. ухвалено рішення щодо територіального поділу краю на десять областей [2, с. 13]. За деякими даними таких областей було одинадцять (Тернопільська, Чортківська, Коломийська, Станіславівська, Стрийська, Самбірська, Перемишльська, Львівська, Золочівська, Рогатинська, Сокальська), очолювані обласними інструктори [3, арк. 1], за іншими – вісім [4, арк. 13]. Поділ на області зі списком місцевостей подано у таблиці 1.

Таблиця 1

Поділ краю на області

№ з/п	Області	Місцевості
1.	Тернопіль	Тернопіль, Збараж, Зборів, Скалат, Гримайлів, Козова, Нове Село, Підволочиськ.
2.	Чортків	Чортків, Заліщики, Товсте, Бучач, Монастириськ, Борців, Мельниця, Гусятин, Копичинці.
3.	Коломия	Коломия, Гвіздець, Городенка, Обертин, Косів, Кути, Снятин, Заболотів, Печеніжин.
4.	Станіславів	Станіславів, Галич, Надвірна, Делятин, Богородчани, Солотвино, Товмач, Тисмениця, Калуш, Войнилів, Рожнітів.
5.	Стрий	Стрий, Долина, Болахів, Сколе, Дрогобич, Миколаїв, Жидачів, Журавно.
6.	Самбір	Самбір, Старий Самбір, Турка, Сянок, Лісько, Динів.
7.	Перемишль	Перемишль, Доброміль, Мостиська, Судова Вишня, Ярослав, Лежайськ, Краків.
8.	Львів	Львів (місто і повіт), Городок, Янів, Рудки, Комарно, Щирець, Бібрка, Жовква, Камінка Струмилова, Рахедів.

О.Волосянський писав, що вищим ступенем організаційної структури товариства було об'єднання декількох сусідніх філій в одну – обласну. На III конференції Сокальської області у Жовкві відбулося ухвалення "правильника", в якому зазначалося, що внесення філій до певної області вважається прерогативою Головного відділу, філії, об'єднані в область, спільно провадять наради, утримують обласного інструктора, обмінюються виданнями, обласна філія ініціювала культурно-освітню діяльність, філії зобов'язані виконувати рішення обласних ухвал щодо витрат коштів, одна з них визнавалася провідною для певного округу [5, с. 4–5].

Незважаючи на рішення Головного відділу, ухвали Сокальської конференції щодо об'єднання філій в області не знайшли підтримки як серед філій, так і читалень "Просвіти". Лише у Сокалі було утворено обласне об'єднання, до якого входили філії у Сокалі, Раві-Руській, Белзі, Любачеві, Чесанові, Жовкві [6, с. 1]. У деяких поділах краю на області Сокаль не вважався таким центром [4, арк. 13]. Лише філія у Сокалі й Раві-Руській провели наради щодо утворення обласних структур "Просвіти" на місцях [5, с. 4–5].

Обласна конференція, що об'єднувала філії "Просвіти" у Сокалі, Раві-Руській, Белзі, Любачеві, Чесанові, Жовкві, за участю М. Галуцинського розглядала питання розвитку бібліотечної справи (доповідач Б. Чайковський), самоосвітніх змагань (О. Волосянський) та інші [7, с. 1]. Друга конференція окружних суміжних філій проходила у лютому 1930 р. у Раві-Руській й присвячувалася бібліотечній справі, зокрема навчанню бібліотекарів, вихованню читачів, комплектації місцевих бібліотек виданнями [8, с. 4–5].

Проведення третьої конференції у Жовкві 29 травня 1930 р. передбачало розвиток форм мистецького виховання. У виступі О. Волосянського "Мистецтво як чинник освітньої праці" обговорювалися питання розвитку театру, музики, національного танцю, кіно, радіо, мистецьких вистав, музеїв, екскурсій тощо. Доповідач Б. Кудрик (тема виступу "Організація хорів і оркестрів") наголошував на тому, що першочергове завдання просвітніх осередків варто зосередити на організації хорових музичних колективів бандуристів, співаків тощо [8, с. 3]. Участь у конференції взяли представники 9 філій, делегати читалень і громад Жовківщини й Белзщини [8, с.3]. Провідна ідея усіх трьох конференцій полягала у тому, щоб вивести освітню працю з дотеперішнього стану за рахунок організації нових форм освітньої праці, передусім наповнивши їх глибоким змістом, системністю й безперервністю. Власне, завдання організації нових форм освітньої праці базувалося на утворенні інституції постійних освітньо-організаторів при філіях для поширення освіти серед народних мас [9, с. 3].

Упродовж 4–8 липня 1930 р. обласна освітня конференція проводилася у Сільці Белзькому за участю М. Галущинського й П. Петрика, представників Головного відділу, філій "Просвіти" у Сокалі, Белзі, Раві-Руській, Жовкві, Львові, Кам'янці-Струмиловій, місцевих читалень. Порядок денний передбачав розгляд питань загальної й професійної освіти (М. Галущинський), громадянського виховання (Б. Чайковський), літніх таборів освітніх працівників (О. Волосянський). Під час дискусії ухвалено систематично проводити фахову й теоретичну підготовку освітніх працівників, освітніх зібрань в областях, щорічних з'їздів, приділяючи основну увагу національному вихованню [10, с. 4].

Утворення інституції освітян-організаторів виступало об'єктивною вимогою розвитку просвітнього руху, оскільки переважно головами читалень були селяни, які проявляли активність, власну ініціативу, однак без фахової й планової організації праці осередки "Просвіти" повноцінно цілорічно не функціонували [10, с. 4]. Зазвичай, найактивніше діяли читальні в сільських місцевостях в осінньо-зимовий період, організовуючи самоосвітні, аматорські, театральні гуртки [10, с. 7], курси ліквідації неписьменності, бібліотеки тощо [11, с. 1–2].

Передусім це пов'язувалося з особливостями сільськогосподарських робіт у селянських господарствах [11, с. 1–2]. На цьому наголошував у своїх спогадах й С. Семенюк, один з організаторів читальняного руху на Городенщині, зазначаючи, що просвітня робота у читальнях "кипіла тільки восени і взимі" [12, с. 270].

Для ефективного функціонування організаційної структури товариства територія Західної України поділялася на східну й західну округи, які контролювалися інспекторами Головного відділу [13, арк. 22, 44]. Дані щодо поділу філій і призначення відповідальних інспекторів подано у таблиці 2.

Таблиця 2

Поділ на східну і західну округи

№ з/п	Інспектор	Місцевість	К-сть Філій
Східна округа (контролює В. Гафткович)			
1.	В. Гафткович	Борщів, Бучач, Гусятин, Заліщики, Копичинці, Мельниця, Монастирська, Підволочиськ, Скалат, Терехів, Тернопіль, Товсте, Чортків.	не по-ст. 13
2.	В. Гафткович	Богородчани, Городенка, Заболотів, Коломия, Косів, Кути, Станіславів, Снятин.	8
3.	С. Корецький	Броди, Буськ, Бурштин, Збараж, Зборів, Золочів, Журавно, Галич, Глиняни, Нове Село, Підкамінь.	11
4.	Я. Андрусечко	Болехів, Войничів, Делятин, Долина, Калуш, Надвірна, Отинія, Рожнітів, Солотвино, Тисмениця, Товмач.	11
Західна округа			
5.	В.Городинський	Бібрка, Бережани, Перемишляни, Жидачів, Комарно, Львів-місто, Львів-повіт, Рогатин, Рудки, Ходорів, Підгайці.	11
6.	В. Кобів	Бірча, Городок Ягеллонський, Доброміль, Краків, Лісько, Лежайськ, Любачів, Мостиська, Новий Санч, Перемишль, Самбір, Старий Самбір, Судова Вишня, Сянік, Турка, Устрики Долішні, Чесанів, Ярослав.	18
7.	В. Татомир	Белз, Жовква, Дрогобич, Камінка Струмилова, Краковець, Рава-Руська, Радехів, Сокаль, Яворів, Янів, Дрогобич, Міколаїв, Сколе, Стрий.	14
Разом			86

На нашу думку, передусім відповідне рішення було викликано необхідністю централізації й об'єднання зусиль філій і читалень для виконання рішень Головного відділу, позаяк віддаленість окремих просвітніх осередків від Львова не сприяла ефективній праці, тому утворення центрів на місцях мало на меті усунення відцентрових недоліків, забезпечення більш планової і якісної діяльності товариства. І. Брик писав, що за роки війни перервався зв'язок між Львовом і краєм, наступило відчуження між інтелігенцією і широкими масами українського селянства [14, с. 229].

Головний виділ передбачав організацію при кожній філії канцелярії з постійним службовцем, у ліпшому разі – запровадження посади мандрівного учителя [3, арк. 1] з метою виховання молодого покоління [15, с. 2]. Створення канцелярії при філіях з службовцем на місцях мало б забезпечити більш ефективну роботу виділів філій, вирішувати ті чи інші назрілі питання безпосередньо на місцях. Для успішного проведення просвітньої діяльності Головний виділ розпорядився розпочати районізацію читалень. Районні центри мали організувати на місцях перевірки, конференції, наради тощо [16, с. 396; 17, арк. 6–7] й планову роботу п'яти місцевих читалень [18, арк. 7]. Для планового й доцільного проведення просвітньої праці на місцях, зв'язку з філією і читальнями територію Сокальського повіту було поділено на дев'ять районів, до кожному з яких прикріплено 7–8 читалень [19, с. 2–3].

Канцелярію філії зобов'язували підтримувати постійний зв'язок з читальнями й Головним віділом, виконувати його розпорядження, контролювати передплату на "Народну Просвіту", "Аматорський театр" і "Бібліотечний порадник", сприяти поширенню видань товариства тощо [20, с. 90–91]. Деякі читальні вносили подання до староств не через канцелярію філії, а самостійно (навіть подавали звернення польською мовою), щоб не платити щорічно 2 зл. у фонд філії. Ця ситуація приводила до того, що чиновники староств, знаючи, що виділи читалень не орієнтуються у податковому законодавстві, вимагали оплати 1 зл. на потерпілих від підтоплень, на боротьбу з інфекційними хворобами, хоча такі побори вважалися незаконними [21, с. 4].

До програми діяльності канцелярії філії входила також перевірка читалень, проведення конференцій, організації бібліотек, хорів, оркестрів, аматорських гуртків, самоосвітніх курсів, залучення членів до товариства, виплата заборгованості тощо [22, арк. 1–1 зв.]. У щоденнику І.Паньківа, службовця канцелярії філії "Просвіти" у Монастириську (розпочато записи 20 червня 1935 р. – завершено 10 листопада 1936 р. – примітка автора), відображено напружений графік канцелярської роботи: поїздки до читалень, проведення віч, нарад тощо [23, арк. 1–91]. Канцелярія філії виконувала функції цілісного просвітнього осередку на терені певного повіту.

Територіальний поділ краю на області зумовив появу освітніх інструкторів, які працювали у філіях і читальнях. У 1936 р. усіх інструкторів у філіях було 78, у 14 філіях їх не було зовсім [24, с. 21]. Для активізації діяльності інструкторів філій 10 червня 1936 р. Головний виділ планував провести з'їзд для того, щоб обговорити й узгодити питання освітньої праці товариства. На з'їзді було заслухано й обговорено чотири реферати з питань ідеології, організації, освіти й господарства, які передбачалося втілити у діяльність "Просвіти". Зокрема, організаційний аспект розвитку товариства ґрунтувався на тому, щоб поширити мережу осередків у всіх місцевостях, утворити при філіях бібліотеки-випозичальні літератури, театрального реквізиту, нот, проводити систематичну й послідовну працю, спираючись на відповідні об'єкти Головного віділу, налагодити зв'язки читалень із філіями тощо. Статистичні дані щодо кількості освітніх інструкторів (1936–1938 рр.), рівня освіти, заробітної плати подано у таблиці 3–5.

Таблиця 3

Кількість освітніх інструкторів (1936–1938 рр.)

№ п/п	Роки	Назва	Загальна кількість
1.	1936	У 60 філіях працювало по 1 інструкторові, у 6 – по 2, у 2 – по 3 інструктори, у 14 філіях не було інструкторів.	78
2.	1937	У 56 філіях працювало по 1 інструкторові, у 14 – по 2, у 2 – по 3, 11 філій не мали інструкторів.	90
3.	1938	5, 13 філій не мали інструкторів.	
Всього			253

Таблиця 4

Рівень освіти інструкторів		
№ п/п	Назва	Кількість осіб
1.	Вища університетська освіта	11
2.	Незакінчена університетська освіта	19
3.	Середня освіта	43
4.	Незакінчена середня освіта	29
Всього		102

Таблиця 5

Заробітна плата освітніх інструкторів		
№ п/п	Кількість службовців	Сума
1.	26	до 50 зл.
2.	55	від 50 до 100 зл.
3.	9	від 100 до 150 зл.
4.	1	по 200 зл.
5.	1	по 250 зл.
6.	1	по 260 зл.

І. Калинович, делегат від філії "Просвіти" з Золочева на загальних зборах товариства у 1926 р. зазначав, що одна з важливих проблем – це апатія інтелігенції на місцях до просвітньої роботи [25, с. 13].

Важливе місце у просвітньо-організаційній діяльності товариства посідали інспектори, які контролювали роботу філій і читалень. Для підбору кандидатів на посади інспекторів Головний відділ проводив конкурси. Так, 1 червня 1922 р. Головний відділ оголошував конкурс на дві посади організаторів-інспекторів філій і читалень. Вимоги до претендентів були такими: українець, освіта середня, досвід організаційної праці, довідка про стан здоров'я, адже інспектори здійснювали постійні перевірки філій і читалень. Документи подавалися до 30 червня 1922 р. [26, арк. 1]. Усіх претендентів на дві посади організаторів-інспекторів згідно з оголошеним конкурсом у "Громадському віснику" було сім [26, арк. 20].

Робота інспекторів мала комплексний і організований характер, що свідчило про системність відряджень, виконання ними календарних планів перевірки визначених філій і читалень. Так, П. Петрик згідно з планом інспекторських поїздок у 1932 р. побував у 24 місцевостях, у яких провів спільні наради з представниками філій і читалень, місцевою інтелігенцією, повітові засідання, конференції, перевіряв філії Львівського повіту [13, арк. 2]. Насиченими були маршрути поїздок інспектора М. Брилинського у 17 місцевостей, у тому числі Ліско, Мостиська, Ярослав, Сянік, Хирів та інші, у яких проводилися засідання комітетів, відбувалися повітові збори [27, арк. 2–4]. В. Гафткович упродовж жовтня-листопада 1933 р. провів перевірку філій і читалень у 25 місцевостях, районні засідання [13, арк. 4–4 зв]. До речі, округ В. Гафтковича складався з 45 населених, пунктів, до якого входило 1389 читалень [13, арк. 5–6].

Інспектування в основному здійснювали інспектори Головного відділу "Просвіти" М.Брилинський, В.Гафткович, В.Кобів, В.Татомир, Я.Андрусечко та В.Городиський. За вересень-листопад 1937 р. окремо було перевірено 255 читалень у філіях Бібрка, Перемишль, Ярослав, Лежайськ, Отинія, Богородчани, Монастириська. Районні перевірки здійснено в округах філій: Тернопіль, Скалат, Тереховля, Гримайлів, Підгайці, Надвірна, Солотвино, Делятин, Товмач, Тисмениця, Станіславів. До кінця грудня планувалося провести інспекцію в округах філій Перемишляни, Комарно, Рудки, Дрогобич, Городок, Судова Вишня, Мостиськ, Рава-Руська, Белз, Бучач, Чортків, Товсте, Заліщики, Борщів, Мельниця, Копичинці, Гусятин, Золочів, Зборів, Збараж, Нове Село, Підволочиськ, Бурштин, Журавно, Галич. Внаслідок проведеної акції було перевірено діяльність 971 читальні [28, арк. 3]. Плани інспекторських перевірок (1934–1938 рр.) і районні перевірки філій і читалень (1937 р.) подано у таблицях 6–7.

Таблиця 6

Плани інспекторських перевірок (1934–1938 рр.)

№ п/п	Інспектор	Час перевірки	Примітка
1.	В. Гафткович	січень-березень 1934 р.	22 місцевості
2.	В. Гафткович	лютий-березень 1935 р.	26 місцевостей
3.	В. Гафткович	жовтень-листопад 1936 р.	23 місцевості
4.	В. Гафткович	13 вересня 1937 р. – 27 березня 1938 р.	19 місцевостей
5.	В. Гафткович	1937–1938 рр.	22 філії
6.	С. Корецький	1937–1938 рр.	25 філій
7.	Я. Андрусечко	1937–1938 рр.	8 філій
8.	М. Брилинський	1937–1938 рр.	11 філій
9.	В. Городинський	1937–1938 рр.	15 філій
10.	В. Татомир	1937–1938 рр.	17 філій
11.	В. Кобів	1937–1938 рр.	20 філій
12.	М. Брилинський	зима-весна 1938 р.	12 філій
13.	В. Городинський	зима-весна 1938 р.	3 райони
14.	В. Кобів	зима-весна 1938 р.	4 райони
15.	В. Татомир	зима-весна 1938 р.	3 райони

Таблиця 7

Районні перевірки філій і читалень інспекторами (1937 р.)

№ п/п	Інспектор	Час проведення	Місцевість
1.	І. Полюга	11 жовтня – 5 листопада	Скалат (Товсте, Гримайлів), Теребовля (Могильниця, Струсів, Буданів, Ілавче, Теребовля), Тернопіль (Микулинці, Бірки, Чернихів, Буцнів, Товстолуг, Денисів, Курівці, Тернопіль).
2.	Я. Андрусечко	5–11 березня	Сокаль
		13–19 березня 20–24 березня	Любачів Чесанів
3.	В. Татомир	5–12 березня	Сокаль
		22 березня – 1 квітня	Белз
4.	В. Кобів	25 лютого – 14 березня	Ярослав
		16 лютого – 4 квітня	Перемишль
5.	В. Городиський	7–22 березня	Підгайці
		23–25 березня	Підгайці
6.	С. Корецький	6–20 березня	Зборів
		21–25 березня	Буськ

Інспектування філій і читалень мало на меті не лише перевірки діловодства, стану каси тощо, але й практичної допомоги віділам читалень. Поряд з інспекторською перевіркою читалень П. Петрик проводив повітові і окружні наради, І. Полюга займався виплатою боргів читалень за отриману літературу, бібліотекар Н. Дорошенко організовувала курси для бібліотекарів й режисерів. До речі, нею було проведено дванадцять курсів, із них вісім бібліотекарських й чотири режисерських [28, арк. 3].

Програма курсу вишколу проводу читальні головно складалася з організаційно-адміністративних, освітньо-виховних й громадських питань, передбачала знання керівництвом читалень історії й географії України, літературних творів. організаційно-адміністративні містили організацію праці в читальні, роботу гуртків, обговорення статуту, закону про това-

риства й збори, практичне діловодство, проведення засідань виділу, будови читалень, подання звітності тощо; освітньо-виховні – зібрання самоосвітнього гуртка, "голосне читання", виклади, реферати, організацію курсів; громадські стосувалися передусім впливу осередків "просвіти" на ситуацію у певній громаді, збереження авторитету читальні тощо [28, арк. 1].

У 1937 р. п'ять інспекторів головного виділу за 106 днів відряджень витратили коштів на суму 864,60 зл., зате читальні виплатили борги на суму 4402,71 зл., тобто "Просвіта" отримала 3538,11 зл. чистого прибутку [28, арк. 3 зв]. Дані щодо порівняльної характеристики витрачених коштів на поїздки і виплати боргів читальнями, порівняння коштів інспектора з наміченими у плані праці подано у таблицях 8–9.

Таблиця 8

Порівняльна характеристика вартості поїздок інспекторів і виплачених боргів читальнями (1937 р.)

№ п/п	Інспектор	Час поїздки	Кошти поїздки	Виплачено боргів
1.	Я. Андрусечко	22 дні	155,30	685,548
2.	В. Татомир	19 днів	122,55	693,02
3.	В. Кобів	19 днів	140,45	444,75
4.	В. Городиський	19 днів	116,70	426,50
5.	І. Полюга	27 днів	320,60	2152,86
Всього		106	864,60	4402,71

Таблиця 9

Порівняння коштів праці інспектора з наміченими у плані праці

№ п/п	Назва	Сума
1.	Зарплата	800
2.	Добові згідно відбух днів	8
3.	Додаток на одяг	300
4.	Оплата підвід за поїздки	3
5.	Нічліг (оплата за добу)	3,50
Всього		1114,5

У проекті плану праці організаційного відділу, підготовленого м.брилинським від 8 липня 1939 р., на адміністраційний рік від 1 вересня 1939 р. – 31 серпня 1940 р. [29, арк. 6–7] подано склад організаційного відділу, до якого входили б: начальник, два інспектори, п'ять перевіряючих й бібліотекар. край поділявся на дві області: західну й східну з 6 округами. кожен інспектор відповідав би за свій округ, кожен за свою область, начальник за обидві області [29, арк. 6]. Кожен перевіряючий мав би підпорядковуватися інспекторові, отримувати від нього інструкції й звітувати, проводить 21 день у поїздках [29, арк. 7]. Для матеріального зацікавлення філій у сплаті боргів інспекторові дозволялося визначати певну суму відсотків на потреби філій і читалень, вимагати виплати 5 зл. з кожної читальні для організації матеріального фонду "Просвіти" у Львові. Наприклад, від виплачених 12 зл. – 10 %, від 6 зл. – 10 %, від 1–2 зл. – 25 %, за поширення читальнями літератури на суму 10 зл. – 10 % на читальню [29, арк. 2]. Кількісні показники стану товариства, за даними інспекторів на 1930 р., 14 жовтня 1935 р. подано у таблицях 10–11.

Таблиця 10

Кількісні показники "Просвіти" (1930 р.)

№ п/п	Назва	Кількість
1.	Філій	87
2.	Вартість будинків філій	1169000
3.	Читальні	3110
4.	Читальняні бібліотеки	2127
5.	Книжки у читальняних бібліотеках	268511
6.	Прочитано книжок	612450
7.	Аматорські гуртки	1478

8.	Хори	520
9.	Самоосвітні гуртки	125
10.	Жіночих секцій	163
11.	Дитячі секції	46
12.	Оркестри	84
13.	Курси для неписьменних	113
14.	Читальняні будинки	870
15.	Будують читальняні будинки	25

Таблиця 11

Кількісні показники "Просвіти" (станом на 14 жовтня 1935 р.)

№ п/п	Назва	Кількість	
		філії	читалень
1.	м. Львів	2	14
2.	Львівське воєводство	28	1112
3.	Тернопільське воєводство	26	1028
4.	Станіславівське воєводство	25	901
ВСЬОГО		81	3055

Згідно з планом роботи організаційного відділу праця інспекторів складала 250 робочих днів (відпустка 30 днів), із них перебування у канцелярії – 36 днів на рік (щомісячно 6–7 днів), 41 день свят, 5 днів вільних від поїздок і відряджень. Річний бюджет праці інспектора за умови найвищої оплати становив 220 зл. щомісячно [29, арк. 3]. Річний бюджет праці інспектора Головного відділу подано у таблиці 12.

Таблиця 12

Річний бюджет праці інспектора Головного відділу

№ п/п	Назва	Сума
1.	Річна зарплата	2420
2.	Добові на 250 днів по 8 зл.	2000
3.	Додаток на одяг	300
4.	Оплата залізниці (на 1938 р.)	600
5.	Оплата підвід (167 поїздок до читалень по 3 зл.)	500
6.	Оплата ночівлі (250 днів по 3,50 зл.)	875
7.	Оплата листування і різного	105
Всього		6800
8.	При зарплаті 350 зл. на місяць	1430
Разом		8230
9.	Кошти ці можна зменшити, якщо читальні покривають частину витрат, наприклад на підводи на 50 % на 250 днів	6550/7980
10.	Ночівлі можуть бути даровими на 50 %	6120/7550
11.	Сума заощаджень	680
12.	Тоді сума коштів на інспектора зменшиться на 6120 зл. або на 6550 зл. при зарплаті 350 зл. у місяць	7550 зл. або на 7980 зл.

Контроль організаційного відділу за діяльністю інспектора проводився до 30 травня, 30 серпня і 31 грудня щороку з поданням письмового звіту [29, арк. 4]. Інформація щодо практичної діяльності організаційного відділу (1936–1938 рр.) подана у таблиці 13.

Таблиця 13

Практична діяльність організаційного відділу (1936–1938 рр.)

№ п/п	Назва	Кількість службовців			Охоплено філій			Кількість днів		
		1936	1937	1938	1936	1937	1938	1936	1937	1938
1.	Повітові і районні конференції	6	9	9	60	74	80	80	146	244
2.	Районні перевірки читальень	6	9	9	10	42	11	21	296	416
3.	Окремі перевірки читальень	6	9	9	5	17	3	252	684	67
4.	Загальних зборів	6	9	9	16	26	23	16	26	26
5.	Перевірок	6	9	9	20	25	22	38	25	40
6.	Курсів для бібліотекарів	6	9	9	8	18	17	24	74	89
7.	Курсів для режисерів	6	9	9	2	14	3	3	95	16
8.	Інших курсів	6	9	9	2	2	2	2	8	2
9.	Ювілейних районних імпрез	6	9	9	-	8	19	-	9	37
10.	Інших імпрез	-	-	-	-	9	8	-	13	11
11.	Імпрез в різних установах	-	-	4	-	-	-	-	-	4
Всього		6	9	9	123	236	188	236	1376	952

Питання оплати праці інспекторів, виплати добових за відрядження, взагалі матеріального забезпечення службовців "Просвіти" відігравали важливе значення у роботі організаційного відділу. У річному бюджеті праці інспектора вказано 2420 зл. – суму річної заробітної плати інспектора [29, арк. 3]. Насправді ж у 1938 р. вона становила 135 зл. щомісячно або 1620 зл. щорічно [29, арк. 4].

Складне матеріальне становище інспекторів Головного відділу змусило 4 жовтня 1938 р. В. Гафковича й М. Брилинського внести прохання щодо підвищення оплати добових виплат під час інспекторських поїздок [30, арк. 2–3]. Президія Головного відділу розглянула це питання і підвищила оплату добових до 6,50 зл. лише під час поїздок у грудні 1938 р. – січні 1939 р. [30, арк. 2–3]. Цієї суми підвищення добових виплат було недостатньо для повноцінної праці інспектора, тому 26 грудня 1938 р. В.Гафкович і М.Брилинський звернулися до члена Головного відділу В.Мудрого з проханням підтримати їхнє клопотання у справі підвищення оплати добових на час відряджень [30, арк. 1]. У 1939 р. сума добових виплат при відрядженнях інспекторів зросла до 8 зл. [29, арк. 3]. Однак кардинального матеріального поліпшення умов праці інспекторів Головного відділу не відбулося.

Розуміючи важливість організаційних питань для поступового зростання товариства, Головний відділ підготував "Правильник просвітно-організаційної комісії", ухвалений на засіданні Головного відділу від 26 квітня 1932 р. У ньому зазначалося, що ПОК є дорадчим органом Головного відділу, метою якого було розбудовувати організаційну мережу товариства (§ 1, 2) [31, арк. 1; 32, арк. 1]. Засоби, що використовувала ПОК, ґрунтувалися на тому, аби втілювати у життя плани й проектувати розвиток сфери позашкільної освіти, проводити освітні з'їзди, пошуки способів поглиблення фахового зростання освітніх працівників, контролювати виконання планів читальнями й філіями, популяризувати нові форми й методи освітньої праці, утворювати комісії при філіях й керувати їхньою діяльністю [31, арк. 1; 32, арк. 1]. У разі потреби ПОК організувала підкомісії, члени яких мали рівний голос і ухвалювали рішення більшістю голосів, однак за Головним відділом залишалося право прийняття або відхилення певного рішення, ліквідації й розпуску комісій [31, арк. 1; 32, арк. 1]. Упродовж міжвоєнного періоду організаційна структура товариства вдосконалювалася й змінювалася відповідно до умов і потреб часу.

Отже, для більш ефективної організаційної діяльності "Просвіти" відбувався поділ краю на області, районізація читалень, створення інституту освітніх інструкторів. Передусім це пов'язувалося з пошуком інноваційних форм освітньої праці, наповнення її новим змістом, посилення централізації, підготовки фахових інструкторів, забезпечення планової й системної роботи філій і читалень товариства. Однак функціонування обласних утворень в організаційній структурі товариства не знайшло належної підтримки серед членів філій і читалень. Інспекторські перевірки Головного віділу поживавлювали просвітню працю філій і читалень, зменшували їхню заборгованість, забезпечували контроль за виконанням планів і діяльності, сприяли поглибленню фахового зростання членів відділів осередків, активізації культурно-просвітнього руху й популяризації нових форм і методів освітньої роботи.

Список використаних джерел

1. Зуляк І. С. Діяльність "Просвіти" у Західній Україні в міжвоєнний період (1919–1939). – Тернопіль: "Воля", 2005. – 946 с. 2. Звіт з діяльності Товариства "Просвіта" за час від 26. грудня 1927 р. до 31. грудня 1928 р. (Касовий звіт обіймає час від 1. VII. 1927 до 30. VI. 1928 р.). – Львів, 1929. – 80 с. 3. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. 317. – Оп. 1. – Спр. 77. – Арк. 1. 4. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДАУ у Львові). – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 179. – Арк. 13. 5. Самоволя держ. поліції в Ходорові // Діло. – 20 червня 1923. 6. Борги читалень філій на 15 листопада 1929 // Бюлетень Філії Товариства "Просвіта" в Сокалі. – 1929. – Ч. 9 (25). – С. 1. 7. Бюлетень Філії Товариства "Просвіта" в Сокалі. – 1930. – Ч. 2 (27). – 4 с. 8. За скріплення "польськощц". Що ухвалило польське віче у Львові // Діло. – 19 лютого 1930. 9. З теки освітника. З нових змагань на освітньому полі // Діло. – 25 червня 1930. 10. Никифорчин Н. Творім сильний організаційний апарат // В просвітні ряди. Одностівка (Тисмениця). – 8 грудня 1936. 11. Важніші напрямні праці читалень // Бюлетень філії "Просвіти" в Калуші. На правах рукопису. – 1938 – 1939. – Ч. XII. 38 I – II 39. – С. 1–2. 12. Городенщина. Історично-мемуарний збірник. Наукове Товариство ім. Шевченка. – Нью Йорк-Торонто-Вінніпег, 1978. – 871 с.: іл. 13. ЦДАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 822. – Арк. 22, 44. 14. Брик І. Обов'язок життя // Письмо з Просвіти. – 1922. – Ч. 29 – 30. – С. 229. 15. "Просвіта" і її праця // Народна справа. – 1936. – Ч. 52 (432). – С. 2. 16. Вісті з "Просвіти". Обіжник до Хв. Відділ Т-ва "Просвіта" в краю. Районізація // Життя і Знання. – 1932. – Ч. 12 (60). – С. 396. 17. ДАТО. – Ф. 317. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 6–7. 18. Там само. – Спр. 30. – Арк. 7. 19. Правильник районної організації читалень Сокальського повіту // Філія Товариства "Просвіта" у Сокалі. – 15 листопада 1927. 20. Петрик П. Організація філіяльної канцелярії // Народня Просвіта. – 1926. – С. 90–91. 21. Просвітні вісті Філії Товариства "Просвіта" в Перемишлі. На правах рукопису. – 1935. – Ч. 1. – 4 с. 22. ЦДАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 814 в. – Арк. 1–1 зв. 23. Там само. – Спр. 3868. – Арк. 1–91. 24. Товариство "Просвіта" в рр. 1936 – 1938. Звідолення з діяльності від 1. січня 1936 р. по 31. грудня 1938 р. XLXI. Загальні збори "Просвіти" 8 червня 1939. – Львів, 1939. – 84 с. 25. Загальний Збір Товариства "Просвіта" у Львові // Народня Просвіта. – 1926. – С. 13. 26. ЦДАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 723. – Арк. 1, 20. 27. Там само. – Спр. 821. – Арк. 2–4. 28. Там само. – Спр. 6392. – Арк. 1, 3, 3 зв. 29. Там само. – Спр. 847. – Арк. 2–4, 6–7. 30. Там само. – Спр. 844. – Арк. 1–3. 31. Там само. – Спр. 6381. – Арк. 1. 32. Там само. – Спр. 6382. – Арк. 1.

Ivan Zulyak

REFORMIROVANIE ORGANIZING STRUCTURE "PROSVITY" IN WEST UKRAINE IN MILITARY PERIOD

In article of the explored main trends я organizing structure "Prosvity" in West Ukraine in military period, is analysed fission of the edge on area, cell, institute educational instructor for the reason improvements of the operation society, searching for forms of the educational work, filling her new sense, provision planned and system work eagle owl and cell society.

УДК 94 (478)

Оксана Муц

УКРАЇНОМОВНА ПЕРІОДИКА СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ: УМОВИ ІСНУВАННЯ ТА ЧИННИКИ ПОСТУПУ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті проаналізовано умови існування україномовної періодики у міжвоєнний період, зроблено спробу визначити вплив суспільно-політичного життя східно-галицького краю у становленні та розвитку часописів 20–30-х рр ХХ ст.

Періодичні видання виступають засобом формування громадської думки, виховання та духовного розвитку особистості, а також є свідченням культурного рівня нації. Вони відіграють одну з основних ролей у розбудові громадянського суспільства та в процесі державотворення.

Упродовж міжвоєнного двадцятиліття в умовах тиску польської влади україномовна періодика виступала чи не єдиним речником захисту національних інтересів, чи не єдиним засобом прояву українського життя. Адже тільки преса для "недержавного народу... єдина презентує його назовні... єдина говорить світові постійно і невпинно про те, що цей народ живе, чим живе, чого прагне і до чого змагає..." [4, с. 66]. Багатоаспектність української преси 20 – 30-х рр. ХХ ст. та її важливе значення для українського народу, завдання, які поклалися на неї були обумовлені суспільно-політичними чинниками.

В цьому дослідженні поставлено за мету проаналізувати умови становлення та існування україномовної періодики східногалицького краю в роки польського панування, визначити вплив суспільно-політичних подій на розвиток преси.

Періодичні видання міжвоєнного періоду у Східній Галичині були і залишаються актуальним об'єктом дослідження. Основою для вивчення україномовної західноукраїнської періодики є праці А. Животка [14], Ю. Тернопільського [37]. Проблематика розвитку галицьких часописів 20–30-х рр. ХХ ст., тематичної змістовності, формування бібліографічних відомостей часописів краю частково розв'язується дослідниками Науково-дослідницького центру періодики Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника, зокрема – М. Романюком, О. Дроздовською, М. Галушко та іншими [39; 11; 4]. Відзначимо, що усі дослідники міжвоєнної періодики Західної України дотримуються думки про складні умови існування, які відзеркалювали суспільно-політичне становище краю загалом.

Після закінчення Першої світової війни проблема Східної Галичини набула гостроти на міжнародній арені. Польська влада проводила усі можливі заходи з метою приєднання цих територій до своєї держави. За Ризьким мирним договором східногалицький край разом і з Західною Волиною, опинилися у складі Польщі. Міжнародні домовленості у Версалі, Спа, Севрі візували факт тимчасової окупації цих земель і водночас зобов'язували польський уряд надати автономію і забезпечити національним меншинам усі права. Ухвалою Ради Амбасадорів від 14 березня 1923 р. Польща отримала усі юридичні права на володіння Східною Галичиною [19, с. 60]. Відтак, незважаючи на особливий договір "Про захист прав національних меншостей у Польській державі", який підписали Польща, Великобританія і Франція, демократичні принципи щодо прав національних меншин задекларовані в березневій Конституції 1921 р., польський уряд поставив за мету асимілювати українців [1, с. 15]. Гаслом національної політики Польської республіки стало – "Польща для поляків", незважаючи на те, що українці становили 16 % населення всієї Польщі [16, с. 495; 24, с. 158]. Політика колонізації характеризувалася масовою дискримінацією українського населення в усіх сферах національно-політичної, культурно-освітньої та господарської діяльності [3, с. 160].

Таким чином, будь-які прояви українцями національної ідентичності, наражалися на утиски і знаходилися під пильним контролем польської адміністрації.

Особлива увага приділялася українській періодиці, адже саме вона охоплюючи широкі маси населення, могла стати тим рупором, який висвітлював антиукраїнські дії польського уряду.

Дослідник української періодики А. Животко щодо умов, в яких довелося існувати українській пресі зазначав таке: перші дні польської влади, характеризуються низкою фактів ліквідації поодиноких органів та ув'язненням редакторів і тими конфіскаціями, що сипалися з боку прокуратури" [14, с. 242]. У східногалицькому краї, який до війни перебував під владою Австрії, від 1848 р. такої цензури на пресу не існувало [35, с. 1]. З початком польської влади в краї не виходила жодна українська газета. Найбільшим потрясінням для українців було закриття української щоденної газети "Діло". "До великого дневника "Діло" прийшла жандармерія і принесла з собою ось такий приказ генерала Розвадовського: "Діло" закрити, редакторів інтернувати, машини здемонтувати, а черенки забрати на річ польських військ" [42, арк. 52] Упродовж 1920–1922 рр. щоденний пресовий орган виходить під назвами "Українська Думка", "Український вісник", "Громадський вісник" і тільки 1 вересня 1922 р. газета повертає свою назву – "Діло". Активна проукраїнська позиція газети призвела до того, що 4 листопада 1922 р. влада в черговий раз заборонила вихід "Діла", упродовж чотирьох місяців газета виходила під назвою "Громадський вісник", 3 квітня 1923 р. відновлює свою діяльність "Діло" [14, с. 240; 21, с. 265; 28, с. 257]. Така ж доля спіткала українську соціал-демократичну газету "Вперед", що в той час була фактично органом всіх українських партій. Причиною закриття були "шкідливі тенденції". Упродовж двох місяців в редакції газети відбулося близько 30 ревізій. На декілька днів часопис закривали і арештовували редакторів. У Перемишлі було закрито видавництво місцевого тижневика "Український голос" [42, арк. 54].

Отримати дозвіл на видання українського часопису було практично неможливо. Такі спроби робили професор Д. Лопатинський на "Львівські вісти", о. Т. Войнаровський на "Українську раду", редактор С. Чарнецький на "Українське слово" та інші. На внесені подання отримували категоричні відмови. Польська преса постійно заявляла, що не варто давати дозвіл на українську газету, оскільки "українці не видають газет, бо вони не мають рації існування" [42, арк. 49]. Натомість на сторінках іноземної преси, зокрема американської і англійської, зазначалося, що українські видання зайняті зловідомими справами, вже за своїм характером не можуть всеціло посвятитися завданню захисту національних прав і нації загалом" [41, арк. 22].

Варто відзначити, що офіційно в Польщі перевенційної цензури не існувало, а на меті сильної неофіційної стояло інтеграція українців в Польщу, не допустити розвитку їх культури. Разом з тим Західна Україна продовжувала залишатися – "останнім шматом землі, на якому мала розвиватися всеукраїнська справа, зміцнюватися національна ідентичність..., а українцям залишалося зберігати у важких часах моральну силу..." [13, с. 3]. Не дати жити пресі значить здати останню фортецю, значить свідомо і апатично спуститися на дно, наголошувала газета "Громадська думка" [32, с. 1].

Таким чином, періодика відігравала особливу роль у збереженні української ідентичності в умовах польської влади. Питання розвитку українських часописів набуло актуальності на початку 1920 р. У цей час почало виходити більше українських часописів хоч і вони залишалися під жорсткою цензурою. Дослідник Ю. Тернопільський відзначав, що період 20–30-х рр. ХХ ст. став початковою добою боротьби української преси за своє існування, яка пізніше переходить в добу укріплення та відродження. [37 с. 39]. І. Калинович у статті "Українська преса 1924 року", зазначав, що на Україні під Польщею виходило 54 часописи і журнали, зокрема у Львові 35, по інших містах Галичини – 10, в самій Польщі виходило 4 україномовні видання [20 с. 2]. Кількість української преси зросла з 15 до 33,5 % у порівнянні до російської преси на Україні. Разом з тим, польські періодичні видання переважали і становили 86,4 % і у відношенні до них українські склали лише 2,2 % [33, с. 1]. Слід зауважити, що станом на 1925 р. існувало близько 400 органів української преси, з них 73 часописи виходило на землях під Польщею, 200 – на Радянській Україні, 24 – на Прикарпатській Україні, 2 газети на Буковині, 45 – в Європі, 54 – в Америці і 1 – в Азії [21, с. 5].

Таким чином, можемо спостерігати, що українські часописи мали тенденцію до незначного зростання, вважаємо, що це було наслідком активізації суспільно-політичного життя краю. Відтак преса, як і все культурне життя в боротьбі здобувала собі права на існування.

Завданнями української періодики були оборона інтересів широких провідних мас і політичного становища українського народу.

В умовах дискримінації прав українців формувалися різні політичні партії та організації, які ставили за мету зберегти українську націю і відновити державність. Слід зауважити, що в українському політичному житті міжвоєнного періоду визначалися три тенденції: радянсько-польська, опора на власні сили та визнання Польської держави, що залишили свій вплив на процесі становлення періодики [39, с. 24]. Політичні структури, зазвичай засновували свої пресові органи, які відстоювали та пропагували їхню платформу.

Відзначимо, що активна громадсько-політична позиція українців Східної Галичини у міжвоєнний період стала причиною швидкого розвитку політично профільованої преси, представленій широким діапазоном політичних спрямувань – національно-демократичного, націоналістичного, соціал-демократичного, радикально-соціалістичного, комуністичного, москвофільського і радянськофільського. Зауважимо, що політично-партійна періодика певною мірою не була об'єктивною, адже переставала виконувати свої завдання – достовірно інформувати читачів про біжучі події, спостерігалися тенденції до одностороннього трактування подій.

У колі української громадськості східногалицького краю більшу популярність мали націоналістичні ідеї, але разом з тим були представлені і радянсько-комуністичні. Відзначимо, що хоч останні не знайшли масової підтримки серед національно свідомих галицьких українців, пресові видання все ж розповсюджувалися, зокрема видавався орган КПЗУ – "Наша правда" [11, с. 441]. На сторінках якого широко пропагувалася ідея національного визволення українців з-під польського гноблення, і "приєднатися до радянської України" [15, с. 57].

Незважаючи на те, що багато періодичних видань фінансувалися політичними партіями, все ж вони піддавалися цензурі та конфіскаціям, що було основними методами боротьби польської адміністрації з українською пресою.

Міністерство внутрішніх справ Польської республіки вело пильний нагляд за українськими часописами. Так, наприклад, повітових старост Тернопільського воєводства зобов'язували здавати щомісячні звіти про кількість та характер періодичних видань. У цих рапортах зазначалася назва журналу чи газети, мова видання, особові дані редакторів і видавництва, партійну приналежність, сферу політичного впливу, фінансовий стан, а також зазначалося відношення до влади [7, арк. 10]. Пресові закони Польської республіки 20–30-х рр. ХХ ст. ставили особливі вимоги до редакторів – громадянство Польщі, наявність мінімуму коштів, а також, так зване "свідоцтво моральності". На посаду вибиралися особи, не пов'язані з партійною діяльністю. Як тільки редакція отримувала дозвіл на видання часопису, редактор змінювався і відповідно змінювався формат видання. Зміна назви часопису була своєрідною тактикою українських редакцій для збереження періодичних видань в умовах польської цензури 20 – 30-х рр. ХХ ст. Анкета кожного часопису складалася з 16 пунктів Крім того, в термін до 3 днів кожного місяця до міністерства внутрішніх справ вчасно надсилалися місячні рапорти для кожного новоствореного часопису і його характеристику [8, арк. 4].

Готові примірники періодичних видань перед виходом обов'язково подавалися на розгляд відповідних органів. Цензор мав право викреслити матеріали, що, на його думку, за змістом суперечили інтересам держави. Видавець міг замінити вилучений текст, або ж залишити "білу пляму" з позначкою "конфісковано". Більшість українських часописів результати цензури не замінювали, а залишали на огляд широкому загалу, тим самим підкреслюючи स्वाвілля польської влади. Результати цензурної політики польського уряду зустрічаємо на сторінках найпопулярнішої газети того часу "Діло". Так, наприклад, було сконфісковане номер газети від 3 липня 1924 р. за "антипольські" рядки у статті "Польський наступ і наша оборона" [30 с. 2]. На першій сторінці газети "Рада" від 1 квітня 1928 р. повідомлялося, що попередній випуск газети зняли з статті "Протести", "Заява посла Західного", "Арештування д-ра Мих. Західного"[22, с. 1].

Відзначимо, що, зазвичай, конфіскації підлягали статті, у яких висвітлювалися антиукраїнські дії польського уряду і носили "шкідливі тенденції". Так, наприклад, у газеті "Молода громада", від 1926 р., було вилучено статтю під назвою "З польської неволі", присвячену заснуванню Українського таємного університету у Львові [6, арк. 9]. Одне із чисел газети "Вперед" від 16 березня 1920 р. було сконфісковане за обговорення на сторінках видання проблем українського шкільництва [40, арк. 60]. Львівська цензура конфісковувала часописи за

вживання назви краю "Галичина" і прикметника "галицький". З цього приводу адвокат С. Баран в дискусії над бюджетом міністерства справедливості відстоював історичність цих назв і стверджував, що "ніхто з поляків не може заперечувати цього факту" [25, с. 3].

Незважаючи на ці звернення конфіскації не припинилися.

Майже кожна українська газета час від часу розпочиналася повідомленнями "В імені Річ Посполитої Польської...", яким підтверджувалося правомірність конфіскації окремої статті або попереднього числа і заборона його розповсюдження. На сторінках органу незалежної політичної думки "Загарва" писалося: "українська преса знаходиться в особливій опінії польської цензури. Немає ані одної української часописі, ані одного числа української газети, яке не підлягало б конфіскації. Конфіскується частини статей і навіть цілі статті, конфіскується те, що не подобається урядникам..." Крім того, зазначалося, що цензура не була одноковою на всій території краю, тобто те, що не підлягало конфіскації у Львові могло бути заборонене у Луцьку чи Перемишлі [12, с. 152].

Справи щодо конфіскації та цензури розглядалися в окружному суді, який приймав рішення про вилучення відповідного номера газети, знищення всього тиражу та заборону його поширення. У разі невиконання рішення на видання накладався штраф у розмірі 400 злотих [23, с. 145].

Особливо гострою і, можемо сказати, категоричною, цензурна політика була щодо видань радянськості та комуністичного спрямування. У листі міністерства внутрішніх справ Польщі львівському воєводі від 6 травня 1924 р. підкреслювалося, що нагляд за комуністичною пресою повинен виключити можливість розповсюдження комуністичних видань [43, с. 82]. Так, наприклад, в газеті "Земля і воля" зазначалося, що часопис часто ставав жертвою конфіскацій і редакція стала уважнішою при підборі матеріалу та все ж не вдавалося пройти цензуру без конфіскації. Для того, щоб газета дійшла до читачів у неділю, її друкували в першій половині тижня, адже цілу добу вона перебувала у цензора [17, с. 1].

Значна частина закордонних комуністичних видань, підлягали забороні розповсюдження на усій території Польщі, а саме – "Народна воля"(Америка), "Українське слово" (Вінніпег), "Український голос" (Берлін) та ін. [9, арк. 21]. Антипольськими вважалися часописи націоналістичного спрямування: "Розбудова нації", "Національна думка", "Студентський вісник", "Наш край", "Державна нація", які друкувалися українською мовою і видавалися у Празі [10, арк. 11].

Позицію журналу "Розбудова нації" щодо польської влади, можемо зрозуміти зі статті під назвою "Під Польщею" від 1929 р, у якій йдеться про наступ польського уряду на український національний рух та культуру [28, с. 126].

Таким чином, права та свободи, кодифіковані основним законом Другої Речі Посполитої щодо вільного висловлювання думок і переконань, преси із заборонаю цензури і так званої "концесійної системи" (попередньої згоди влади на друкування) (ст.104, 105) [1, с. 264], залишалися декларативними.

Разом з тим, варто відмітити, що конституційні засади Польської республіки дозволяли галицьким українцям відстоювати свої національні права різними засобами та методами, а також давали можливість існувати українській пресі.

Обмеження польської влади щодо становлення україномовної періодики доповнювалися іншими перепонами, зокрема соціально-правова неповнота української нації, брак інтелігенції та нечисленність середньої верстви українців, які б змогли утримати фінансову базу розвитку своєї національної преси. Саме ці чинники зумовили нестабільність її розвитку.

Електорат україномовної періодики формувався із звичайного, масового та небагатого читача, який не мав змоги надавати значну фінансову підтримку. Видавці та редактори україномовних часописів часто вдавалися до різних агітаційних акцій, зокрема збору пожертв на просвітницькі організації, книжкові фонди та передплату часописів, які не завжди приносили бажані результати. Влада фінансувала поодинокі пропольські видання [39, с. 440; 4, с. 69]. Порівнюючи стан української преси з польською, то остання мала підтримку уряду, не зазнавала жодних конфіскацій, крім того видавці мали змогу дешевше добувати папір. Відзначимо, що матеріальні умови існування української періодики були важкими. Так, наприклад, в часописі "Громадська думка" зазначалося про часте підвищення вартості паперу, на якому друкувалася газета. На початку 1920 р. він коштував 1200–1500 польських марок. Чистий

папір на один примірник газети вартував 1 марку [34, с. 2]. Крім того, зросла оплата друкарської праці на 5 %. Розрахунки велися тільки готівкою, що також викликало певні труднощі для редакції. Конфіскація номер газети чи журналу для редакції означала повторні витрати на друк і папір. У 1928 р. деякі польські шовіністично налаштовані діячі констатували, що відсоток конфіскацій зменшився. Українські видавництва пояснювали це не пом'якшенням цензури, а матеріальною скрутою. "Преса пиши або лояльні статті, або мовчить і скоро конфіскації будуть зовсім не потрібні" [29, с. 1].

У часописі "Український бескид" зазначалося, що усім адміністраціям українських видань не вистарчає коштів на найнеобхідніші видатки, не кажучи вже про оплату персоналу [38, с. 3]. Передплата здебільшого охоплювала небагаті верстви населення і не змогла покривати і половини витрат. Саме тому, майже у кожному часописі зустрічаємо заклики пожертвувати на пресовий фонд видання, вчасно сплачувати передплату, адже від цього залежало існування часопису. Близько 90 % українських періодичних видань у Польщі існували виключно за рахунок передплат [39, с. 24]. Вартість газети порівнювали з вартістю сільськогосподарських продуктів, пояснюючи, що селянин може матеріально підтримати видання [27, с. 1].

Періодичні видання міжвоєнного двадцятиліття були зорієнтовані на сільське населення краю, спонукали до розуміння самотності української нації, впливали на зростання національної свідомості та відродження етнічних земель. Часописи охоплювали усі сфери суспільного життя, а також представляли різні політичні ідеології. Процес формування розгалуженої системи політичних напрямів та структур, а відтак і розшарування населення східногалицького краю зумовив диференціацію українських часописів міжвоєнного двадцятиліття.

Упродовж 20–30-х рр. продовжували функціонувати такі видання, як "Свобода", "Батьківщина" – органи УНДО; "Земля і воля", "Наша правда", "Наше слово", які відстоювали радянське становище. Активізація розвитку україномовної періодики в 20-х рр. ХХ ст. підтверджують кількісні показники. Так, наприклад, упродовж 1920–1925 рр. функціонувало 172 українських часописи, 145 новозаснованих [39, с. 42]. Розвиток україномовної періодики того часу відбувався у руслі тенденцій суспільно-політичного та громадсько-культурного життя, охоплюючи усі аспекти життя українців під польським владом.

Після травневого перевороту у 1926 р. політика польського уряду щодо національних меншин, зокрема українців, ґрунтувалася на колонізаційних засадах [3, с. 167]. Жорстко переслідувалися будь-які прояви національно-визвольного руху, загострювалися цензурні обмеження щодо періодичних видань. У таких умовах позиції політичних партій краю, які відстоювали національні права українців посилилися. Українська громадськість продовжувала гуртуватися навколо політичних структур та громадських організацій. У цей час широку підтримку мало УНДО, що виступало за надання територіальної автономії українцям. Виходячи з політичної активності суспільства, все більшого розвитку набирає ідеологічна партійна преса. Почали виходити націоналістичні часописи "Голос нації", "Рада" та ін. Радянське становище відстоювали "Наше слово" і "Народна трибуна".

Відзначимо, що упродовж 30-х рр. ХХ ст. на розвиток україномовної періодики основним чинником впливали зміни у політичному середовищі.

В результаті пацифікації, яку проводив уряд Ю. Пілсудського у Східній Галичині відбувся розкол політичних сил краю. Свої позиції дещо змінює УНДО, шукаючи порозуміння з польською владою, відтак відбувся поділ прихильників, активізується діяльність ОУН, у 1933 р. утворюється Фронт національної єдності, активізуються прорадянські структури. Під впливом цих змін почали виходити "Шлях нації", "Перемога", "Наш клич".

Отже, україномовна періодика міжвоєнного двадцятиліття існувала в умовах жорстокої цензури, постійних конфіскацій та заборон. Все це не давало можливості повною мірою реалізувати покладені на неї завдання. До цих труднощів додавалися ще й фінансові, адже більшість видань існували лише за рахунок передоплати. Разом з тим, україномовні часописи будучи єдиною громадською платформою українців у складі Польщі, у важких умовах виборили право на існування і розвиток.

Серед основних чинників поступу українських видань у міжвоєнні роки було політичне життя краю, що формувало тенденції її становлення. Відтак газети і журнали, маючи підтримку політичних структур стали не лише інформатором подій, але й сприяли національному

та соціальному відродженню українських земель, збереженню української культури в умовах польської влади. Такі орієнтири ставали об'єднуючим чинником для багатьох часописів.

Список використаних джерел

1. Алексієвець Л. Польща: утвердження незалежної держави. 1918 – 1926. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – 448 с.
2. Багато галасу знечевя // Діло. – 21 травня 1924.
3. Васюта І. Політична історія Західної України: 1918 – 1939 рр. / Під ред. С. Кульчицького. – Львів: Каменяр, 2006. – 335 с.
4. Галушко М. Українська преса Львова 20–30-х рр. XX ст.: умови, основні показники й тематико-типологічні аспекти розвитку // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. – Львів, 2003. – Вип. 11. – С. 66–87.
5. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО) – Ф. 231. – Оп 1. – Спр. 528.
6. ДАТО. – Ф. 231. – Оп 1. – Спр. 80.
7. Там само. – Спр. 1465.
8. Там само. – Спр. 1880.
9. Там само. – Спр. 235.
10. Там само. – Спр. 1151.
11. Дроздовська О. Місце української преси повітових міст Галичини (20 – 30-ті рр. XX ст.) у боротьбі за національне відродження України // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. – Львів, 1999. – Вип. 6 – С. 440–446.
12. Інтерпеляція послів українського клубу з дня 24 липня 1923 р. до п. міністра Справ Внутрішніх у справі переслідування української преси // Заграв. – 1923. – Ч. 10. – С. 152–153.
13. Живий пам'ятник Ольги Бесараб // Діло. – 2 липня 1924.
14. Животко А. Історія української преси. – Мюнхен: Український технічно-господарський інститут, 1990. – 334 с.
15. За нашу і вашу свободу // Наша правда. – Ч. 1. – С. 56–60.
16. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2002. – 752 с.
17. Земля і воля. – 15 лютого 1938.
18. Зуляк І. Проблема Східної Галичини на міжнародній арені у 20-х рр. XX ст. // Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2002. – Вип. 5. – С. 42–48.
19. Зуляк І. Діяльність "Просвіти" у Західній Україні в міжвоєнний період (1919–1939). – Тернопіль: Воля, 2005. – 946 с.
20. Калинович І. Українська преса в 1924 році // Діло. – 5 вересня 1924.
21. Калинович І. Показчик української культури за 1925 р. – Львів-Київ: З друкарні видавничої спілки "Діло", 1926.
22. Конфіскація // Рада. – 1 квітня 1928.
23. Лешкович Н., Криль М. Цензура Львівської української преси про права українців (1921–1939 рр.) // Доповіді та повідомлення Сьомої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції "Українська періодика: історія і сучасність", Львів, 17 – 18 травня 2002 р. – Львів, 2002 – С. 144–149.
24. Лук'яненко С. Українське питання в національній політиці Польщі 1921–1939 рр. // Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2003. – Вип. 3 – С. 158–161.
25. Не вільно писати слів "Галичина" і "галицький" // Земля і воля. – 27 лютого 1938.
26. Неділя М. Українська преса на Західно-українських землях у 20–30-ті роки XX ст. // Наукові записки Львівського історичного музею. – Львів, 1998. – Вип. 6. – С. 265–271.
27. Недоля нашої преси // Громадська думка. – 11 червня 1920.
28. Під Польщею // Розбудова нації. – 1929. – березень-квітень. – С. 126–129.
29. Польська газета про цензуру і про милітаризацію адміністрації // Рада. – 9 грудня 1928.
30. Польський наступ і наша оборона // Діло. – 4 липня 1924.
31. Право самовизначення – наше елементарне право // Діло. – 11 червня 1924.
32. Преса // Громадська думка. – 30 травня 1920.
33. Преса на Україні // Діло. – 27 травня 1924.
34. Преса і суспільство // Громадська думка. – 21 квітня 1920.
35. Свобода преси // Наша мета. – 25 лютого 1919.
36. Свобода слова // Громадська думка. – 1 лютого 1920.
37. Тернопільський Ю. Українська преса з перспективи 150-ліття. Джерзі Ситі: М. П. Коць, 1974. – 230 с.
38. Українські газети і їх післяплата // Український бескид. – 8 вересня 1935.
39. Українські часописи Львова 1848–1939 рр.: історико-бібліографічне дослідження У 3-х т. – Т. 3. Кн. 1. 1920–1928 рр. – Львів: Світ, 2003. – 912 с.
40. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДАУ у Львові) – Ф. 146. – Оп. 2. – Спр. 4922.
41. ЦДАУ у Львові – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2042.
42. Там само. – Ф. 462. – Оп. 1. – Спр. 163.
43. Цьох Й. Т. Комуністична преса Західної України (Роль друкованої пропаганди в ідеологічній діяльності КПЗУ) 1919–1939 рр. – Л.: Видавництво Львівського університету, 1986. – 269 с.
44. Шаповал Ю. Національна журналістика: Наукові праці в 2-х т. Том 1. – Львів, 2006. – 688 с.

Oksana Muts

UKRAINIAN-LANGUAGE PERIODICALS OF EASTERN GALICHINA: TERMS OF EXISTENCE AND FACTORS OF ADVANCEMENT DURING THE PERIOD BETWEEN THE FIRST AND THE SECOND WORLD WARS

In the article are analysed of the conditions of Ukrainian-language periodicals during the period between the wars, the attempt to define the influence of social and political life on Eastern Haluchyna region in formation and development of newspapers and magazines of the 1920s – 1930s.

УДК 94 (477.8)

Оксана Левицька

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (1939–1941 РР.)

У статті на документальних матеріалах виокремлені етапи в соціально-економічній сфері, здійснені радянською владою на західноукраїнських землях, проаналізовано механізм впровадження колективізації села, а також "соціалістичних перетворень". Розглянуто особливості насадження командно-адміністративних методів керівництва сільським господарством, а також ставлення до суперечливої політики нової влади різних верств населення Східної Галичини.

17 вересня 1939 р. із вступом Червоної армії на західні землі України, розпочалися корінні суспільно-політичні та соціально-економічні зміни у краї. У політичній і економічній сфері тогочасного соціуму злам як усталених, так і впроваджених польською владою стереотипів, започаткували нові "революційно-демократичні" процеси. Основним господарським завданням радянської влади (населення вживало слово "совіти") у західних областях України вважалося поступове "розгортання соціалістичних перетворень" в економіці краю, тобто підпорядкування єдиній уніфікованій командно-адміністративній системі управління.

Історичні події, що відбувалися на західноукраїнських землях всесторонньо охарактеризовані в монографічних дослідженнях О.Рубльова і Ю.Черченка [1], Б.Яроша [2], М.Сеньківа [3], В.Марчука [4], О.Малярчука [5] та інших українських науковців. У них на основі значної джерельної бази акцентується увага на оцінці політичних, релігійних, соціальних аспектів проблеми. Західноукраїнське село чекали нові політичні та аграрні експерименти. Колишня Польська держава впродовж всього міжвоєнного періоду насаджувала свою аграрну реформу, що чітко зводилася до протекціонізму "своїм" за релігійно-національною приналежністю. На сільський соціум чекали нові випробування "соціалістичними перетвореннями". Наша мета – виокремити та охарактеризувати етапи соціально-економічної політики радянської влади на західноукраїнських землях у 1939–1941 рр.

Передусім, необхідно розглянути соціальну структуру села, а також кількісні показники у системі землеволодіння. Так, у Станіславському воєводстві загальна площа всіх сільськогосподарських земель згідно радянською статистикою становила 1399771 га. З цієї площі колишній Польській державі належало – 298350 га, або 21,35 %; церквам і монастирям – 70877 га, 5,06 %; поміщикам – 276611 га, або 19,75 %; осадникам і куркулям – 308266 га, або 22,12 %; суспільному фонду – 31063 га, або 2,22 %; біднякам і середнякам – 414644 га, або 29,50 %. Сільське населення за "класовою приналежністю" ділилося таким чином, що поміщики становили 0,1 % від загальної чисельності мешканців села, відповідно осадники – 0,9 %, кур-

кулі – 5,1 %, середняки – 30 % і батраки – 20 %. Отже, більша частина всієї земельної площі належала поміщикам, осадникам, куркулям, церквам та монастирям, тобто "класово-ворожим елементам" радянської влади [6, арк. 5].

Покинута рухоме і нерухоме майно попередніх власників необхідно було облікувати та інвентаризувати. Із архівних документів можемо почерпнути інформацію, що окремі радянські працівники присвоїли собі деяку частину рухомого майна, а також занесли його на баланс своїх установ. Усе майно згідно з офіційними розпорядженнями нової влади мало бути здане радгоспам, які створювалися на базі поміщицьких чи осадницьких маєтків. Тільки за вказівкою обласного виконавчого комітету дозволявся перерозподіл худоби, коней, зерна, реманенту, речей і т. д. Закономірно, що за словами самих представників влади – "неможливо було звести кінці", тобто значну частину покинутого майна привласнили собі як радянські чиновники, так і місцеві жителі. У цьому плані найлегше піддавалися обліку земельні угіддя. Невипадково побутувала народна мудрість, що "землю злодій не вкраде, вогонь не спалить, вода не забере". Попередні землевласники, усвідомлюючи небезпеку, в своїй більшості покинули родинні маєтки й втекли. А ті особи, що цього не зробили із різних міркувань, заарештовувалися органами НКВС у перші дні радянської влади.

Перший етап включав і безпосередню оцінку різноманітного майна, що дісталось радянській владі. У партійних звітах фрагментно приділяється увага цьому питанню на зразок – "забране собі оцінили дуже дешево. Дехто піаніно оцінив у вартість 100 рублів. Так, окремі товариші "мили руки в молоці". Цю справу треба покинути, бо "вийде боком". Там, де недооцінили, необхідно переоцінити як належить. Питається, нащо було оцінювати ікону в 30 рублів і радгосп прийняв її на свій баланс і т. д." [7, арк. 105–106]. Заходи влади в економічній сфері на початковому етапі мали спонтанний і меркантильний характер, полягали у негайному охопленні та перерозподілі всього, що залишилося від попередніх власників.

Другий етап частково накладався на перший, але вирізнявся за своєю суттю. Він характеризувався масовою роздачею землі, худоби, зерна, інвентаря бідняцьким і малоземельним селянським господарствам. Так звані "селянські комітети", сформовані в умовах військового стану та під безпосереднім контролем численних підрозділів Червоної робітничо-селянської армії, розпочали свою роботу і продовжували її офіційно до початку грудня 1939 р. Так, 474 тисячі селян одержали понад 1 мільйон 136 тисяч гектарів землі. В цілому, в західних областях України до найбідніших селян перейшло понад 84 тисячі коней, майже 100 тисяч голів великої рогатої худоби, 14 тисяч свиней, 27,2 тисячі овець, велику кількість посівного і продовольчого матеріалу [8, с. 312–313]. Саме на цих історичних фактах партійно-радянське керівництво успішно будувало свою подальшу агітаційно-пропагандистську роботу. Радянська влада у перші місяці схилила на свій бік найбідніші й малозаможні верстви сільського соціуму.

Питання історичної ваги – безкоштовна роздача й наділення селян землею, насінням, реманентом і т. д. Архівні матеріали Станіславської більшовицької партійної організації свідчать: "Наш земельний відділ надав Уповнаркомзагу список господарств, які отримали восени при існуванні сільських комітетів 70 тисяч центнерів зерна. Такий факт мав місце, адже тоді роздавали землю і надавали селянам допомогу зерном. Це була просто допомога, а зараз взяли й зарахували її як позику. Ця кількість завірена Раднаркомом і треба буде її повернути... Селяни обурювалися, адже з приходом Червоної армії це вважалося допомогою, а тепер кажуть віддати" [9, арк. 16]. Очевидно, що існування таких архівних документів слід вважати одним із фактів та недалекоглядності тогочасного партійного керівництва, адже цілу низку звітів і виступів чиновників заборонялося стенографувати.

Третій – грудень 1939 р. – початок 1940 р., коли землю отримали ті селянські господарства, земельна площа яких була менша, ніж норма індивідуального землекористування встановлена державою – 5 га в районах, розташованих поблизу промислових підприємств і 7 га – в інших місцевостях. Це означало, що нова влада "щедро" наділювала землею і середняків, з метою "щоби не пустувала земля" та з подальшим стягуванням різноманітних податків, платежів, державних закупівель за фіксованими цінами й т. д. На не розподілених між селянами конфіскованих і націоналізованих землях, було організовано 180 радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств [10, с. 313].

На цей час припадає пік боротьби з біженцями з території Польщі, окупованої Німеччиною. За неповними даними, лише у Станіславській області їх нараховувалося 5680 осіб, ця цифра коливалася, оскільки частина осіб в силу різних обставин, уникала офіційної реєстрації. Центр спеціально відрядив своїх уповноважених для набору із числа біженців бажаючих працювати на різноманітних підприємствах СРСР. Біженці під час процедури реєстрації виявляли бажання переїхати на постійне місце проживання у такі міста Радянського Союзу, як Одеса, Батумі, Мурманськ, Астрахань, а дехто взагалі за кордон у капіталістичні країни. Звичайно, що ці наміри залишилися "на папері", а всіх біженців в обов'язковому порядку відправляли згідно з планами вищого партійного керівництва. В перші дні нового 1940 р. організувалися перші ешалони під охороною відділів НКВС маршрутом Грузія–Вірменія–Азербайджан.

Ось як прокоментував цю проблему секретар Станіславського обкому КП(б)У тов. Груленко: "Треба, щоби всі біженці виїхали. Нам треба їх всіх виселити. Не наwerbувати, а виселити. Хочуть вони цього, чи не хочуть – нас це мало цікавить. Тут їм робити нічого і вони повинні бути звідси вивезені. Тих, хто не хоче, будемо самі вивозити, а карточки (тобто документи) потім оформимо. Хто не захоче сфотографуватися і переховуватиметься, залишимо його так щоби він і не знав. Прийде наша людина з гвардійцем і вивезуть його автобусом до ешалону" [11, арк. 7–8]. Будь-які питання політичного чи соціального характеру виконувалися у стилі епохи радянського тоталітаризму сталінського зразка – прикриваючись повсякденними турботами про долю рядового громадянина, все виконувалося у наказовому порядку.

Четвертий – з нового 1940 р. почалася втілюватика політика негайного "наступу на куркуля". Партійне керівництво дало вказівки "в районах у яких незадовільно проходить справа з хлібоздачею, де куркулі не хочуть продавати державі хліб – віддавати їх під суд" [7, арк. 94]. "Очіма селян" ситуація виглядала так, що "польські господарі пішли, а ви хочете скоріше хліб вивезти". Звичайно, що такі селянські міркування щодо дій нової влади, розцінювалися як ворожа агітація. Будь-які прояви іншого мислення, окрім того, що подавалося офіційною доктриною із високих трибун, нещадно присікалося органами НКВС. Плакати наглядної агітації, преса, мітинги були покликані нести політику партії у широкі народні маси.

Партійним функціонерам, зазвичай, простіше було знайти "винуватих", ніж організувати цю ділянку роботи. Спонукою до втілення тих чи інших заходів влади ставали обласні наради (термінологією чиновників – "накачки"). Так, наприклад, голова Яблонівського райвиконкому Станіславської області тов. Коваленко звітував: "Після обласної наради ми приступили до цієї роботи. Як наслідок – маємо виконання плану при завданні заготовити зернохліба 10 тонн на район, заготовили 5,5 тонни. Відносно м'яса – план 40 тонн. Розподіляється він таким чином: райспоживспілка – 11, заготскот – 18, м'ясокомбінат – 10 і птахпром – 1 тонни. Райспоживспілкою заготовлено 6,4 %, а всі інші – нічого" [7, арк. 78]. Заготовлене м'ясо, як і продукти харчування передусім відпускалися армії, в другу – військторгу і спецторгу, а вже потім "все решта" йшло у загальну торговельну мережу. Радянське система розподілу передбачала "спецпостачання" залежно від займаної посади і "ваги" у системі суспільної ієрархії.

Наповнення продуктами харчування відбувалося як через державну мережу заготівельних організацій, так і постійні ревізії та конфіскації [12, арк. 32, 34]. Показовим є виступ голови Бурштинського райвиконкому тов. Дибби, який пояснював, що "план заготівлі зернопродуктів на лютий місяць – 290 тонн. Заготовили 200, тобто 70 % від плану. Це тому, що ми не врахували важливості роботи з куркульськими господарствами. Матеріали на них ми передали слідчим органам" [7, арк. 85].

Якщо проаналізувати причини негативного стану справ із заготівлями, передусім, керівництво на місцях чекало відповідних вказівок, тобто все робилося "по команді з-гори". Адміністративні методи управління тоталітарної системи не передбачали прояву ініціативи з-низу – ("ініціатива наказуєма"). Виконати план заготівлі сільськогосподарської продукції низка районів Станіславської області не змогла у силу багатьох причин. Різна віддаленість від шляхів сполучення, передусім залізниць, прська і пригірська місцевість. Виконання плану вважалося не від того, скільки завезено у визначені пункти прийому, а безпосередньо від кількості "прийнятого і відвантаженого державі". Так, із зведених даних простежуємо, що саме віддалені від обласного центру райони, план заготівлі сільгосппродукції не виконали: Чернелицький – 41 %, Городенківський район – 55 %, Рогатинський – 64 %, Обертинський – 67 % і т. д. У своїх поясненнях причин невиконання державного плану, радянське керівництво справедливо

зазначало, що "Обертинський район міг план повністю вчасно забезпечити, але його гальмувало керівництво залізниці. Начальник залізниці весь час не давав вагонів, а також були випадки коли відмовляли від прийому хліба" [7, арк. 86]. Наступне, це питання кадрів – місцеві жителі прийняті на роботу, не були знайомі із радянською системою праці та державної звітності.

У кінцевому результаті все зводилося до того, що "Обертинський район особливо наповнений куркулями. У лютому місяці під час заготівлі хліба куркулі думали залишити хліб у себе і не дати. Куркулі у селі Тишківці кажуть: "Як тільки прийде голова я його вилами вигоню". Парторганізація і райвиконком не пройшли мимо цих фактів, завели справи для притягнення куркулів до відповідальності" [7, арк. 90].

У плані натуроплати цікавою є думка станіславського партійного керівництва: "Тут самим справжнім методом нас хтось "підкузьмив", не продумавши план – "ахнули", не врахувавши особливостей. ЦК, отримавши такий матеріал, взяв і затвердив нам таку натуроплату. Правда, ми зараз поставили питання у ЦК зменшити натуроплату, але на фоні того, що ми просимо – план виконуємо на 40 %" [9, арк. 20]. У цьому і полягала своєрідність адміністративно-бюрократичної системи управління, коли назагал нефахово робилася оцінка економічного стану регіону, але вимагалось негайного стовітсоткового виконання будь-яких директив ЦК.

Партійно-радянське керівництво на місцях через своїх численних інформаторів досить добре володіло ситуацією. У архівних документах неодноразово знаходимо твердження про те, що "ряд товаришів говорять про куркуля, який саботує, але не кажуть – тут діяла своя система господарювання, яка передбачала завершення молотби хліба у квітні місяці" [12, арк. 4], а також "зимою селянин відкривати пів ями з картоплею не хоче". Обласне партійне керівництво робило об'єктивну оцінку ситуації – "у цій справі заготівель стільки хаоса і нерозберихи, що трудно розібратися" [12, арк. 10].

Невід'ємною складовою соціалістичної економічної системи була боротьба з таким негативним "буржуазним проявом" як "спекуляція" та налагодження радянської системи товаропостачання. Партійне керівництво з перших днів встановлення радянської влади у західноукраїнських областях розпочало широкомасштабну війну проти різноманітних спекулянтів. Чергова запланована "хвиля боротьби" мала припасти на 1 лютого 1940 р. Заздалегідь визначалася кількість показових процесів на область – 5 і відповідно 2 у кожному районі, які мали широко висвітлюватися у пресі. Спеціальні загони із працівників міліції систематично виловлювали спекулянтів (робили облави) на базарах і притягували їх до кримінальної відповідальності. Велика увага приділялася боротьбі з "контрреволюційною пропагандою", адже саме базари ставали "вогнищами її розповсюдження". На працівників НКВС покладалося важливе політичне завдання – виловлювати "ворожих агітаторів". Масового поширення набули чутки на зразок: "Скоро прийде Гітлер і побудує самостійну Україну". Зі сторони окремих приїжджих осіб зі східних областей звучало – "дали вам петлю на шию і все" [13, арк. 2].

У різноманітних донесеннях зазначалося, що "нашим людям на базарі товари не продають, а кажуть, що лише обмінюють. Продають тільки своїм, тобто місцевим" [14, арк. 2–3]. Чергове завдання влади полягало в тому, щоби заставити місцевих жителів краю продавати м'ясо, масло, молоко, птицю, овочі за нові радянські гроші. Нова фінансова система не викликала довіри, оскільки опиралася на адміністративні та силові методи і не була підкріплена відповідними економічними заходами. Тотальний дефіцит на промтовари і "мануфактуру" заставляв займатися нелегальним товарообміном. Держава все націоналізувала і заборонила "капіталістичні відносини", але взамін нічого дієвого не запропонувала, так звані "соціалістичні перетворення в економіці краю" затягувалися.

Радянська система товаропостачання передбачала розробку відповідного плану окремо на промислові й на продовольчі товари. Щодо продовольчих товарів, то їх необхідно було отримувати на місці. Промислові товари мали завозитися із території СРСР. За півроку існування радянської влади, жодних промислових товарів не було завезено у Станіславську область. Спеціально відряджений працівник Станіславського обкому у партії "розшукав" аж один вагон ниток для області у Тернополі, а другий із сірниками у Львові [14, арк. 9]. Склалася ситуація, коли держава проголосила "соціалістичні перетворення", пильно стежила за їх додержанням, але зі свого боку не спішила наповнювати ринок найнеобхіднішими промисло-

вими товарами. Пріоритетним було завдання вивезти максимум продукції сільського господарства і взяти все під свій контроль.

П'ятий – створення передумов для колективізації сільського господарства – матеріально-технічної бази. Після проведення виборів до найвищих органів державної влади – Верховних Рад СРСР і УРСР 24 березня 1940 р., увесь партійно-радянський актив переорієнтовувався на виконання наступного "не менш важливого завдання ЦК партії і особисто тов. Сталіна" – організацію соціалістичних методів господарювання у сільському господарстві, тобто колективізацію. Керівні партійні кадри, скеровані у західноукраїнський регіон, мали уже достатній досвід із насадження колгоспів. Тому, до цього складного питання підходили виважено і "грамотно". У кожній західноукраїнській області було створено на весну 1940 р. два–три десятки дрібних колгоспів в основному із бідняків при невеликій кількості усуспільненої землі та недостатньої кількості тягової сили (коней). Вони існували радше не для безпосередньої виробничої діяльності, а скоріш за все для "пропаганди колективних методів господарювання". Проте, що вони могли запропонувати як зразок?

Тому, передусім, наголос робився на матеріально-технічну базу господарювання. Так, на прикладі Станіславської області, на 6 квітня 1940 р. було вирішене на відповідних рівнях питання про утворення 14 машинно-тракторних станцій (МТС). У дорозі вже були не тільки трактори, відповідне технічне спорядження до них, але й директори, агрономи, бухгалтери і звичайно – політичні працівники. Попередньо не визначалося скільки колгоспів мало припадати на кожну базу МТС – 2–3 чи можливо і більше. В області створювалися курси трактористів із місцевих жителів, на яких протягом трьох місяців 160 осіб мали оволодіти тракторною справою. Вперше "сісти за трактор" мали 59 жінок, що дійсно було революційною подією у консервативній за своєю суттю селянській психології [15, арк. 31].

Колгоспи мали створюватися тільки там, де була наявна відповідна кількість необхідної орної землі, посівного матеріалу, справного реманенту, тягової сили. При цьому обумовлювалося, що "на бажання колективізуватися" у гірських селах необхідно діяти іншим чином. У них створювати лише тваринницькі радгоспи, кустарні й лісові артілі (виготовлення коврів, сувенірів і т. п.) [7, арк. 101].

Вище партійне керівництво детально інструктувало своїх відповідальних за колективізацію працівників, як необхідно діяти на всіх етапах цієї справи. Справа зводилася не просто до зібрання всіх жителів села на чолі з партактивом, на якому робилася доповідь про "всесвітньо-історичне значення колективізації", а потім ставилося питання "хто за те, щоби організувати колгосп у нашому селі – підняти руки". Руки підняли – значить все село колективізовано, а тепер вибираємо правління і починаємо жити як колгосп. Передусім, цю справу необхідно було розпочинати із створення в селі ініціативної гріпи. Кількість її членів чітко обумовлювалася – не менше 20–30 осіб. Це так звані фундатори – організатори колгоспу. Ще перед загальними зборами селян вони мали попередньо облікувати наявний сільськогосподарський реманент, зерно, худобу, фураж і т. д. Їхнє завдання полягало у в'ясенні загальних настроїв односельців і конкретних бажань, а також "викриття ворогів". Тільки після того, як було сформовано керівне ядро майбутнього колгоспу, обком партії мав розглядати матеріали і направляти туди спеціальну особу для безпосередньої перевірки ситуації на місці. Лише тоді бюро обкому партії могло дати дозвіл на організацію колгоспу в селі. Після цих усіх процедур скликалися загальні збори селян, на яких ставилося питання організації колгоспу у селі, виборів правління й усуспільнення майна. При цьому категорично застерігалось, що ряд ініціативних груп надіялися на те, що все необхідне їм дасть держава. Тому, такі споживацькі настрої та ілюзії необхідно було наперед "розсіювати" [7, арк. 102–104].

Наступне, як перехідну ланку у підготовці селян до суцільної колективізації, а також реальну допомогу в проведенні весняно-польових робіт розглядалось сприяння влади у масовому створенні супряжних груп. "Наші завдання на основі розгортання більшовицької масово-політичної роботи серед селянства добитися дружнього виходу на сівбу, щоб кожен селянин зрозумів що це є справа великої честі. Велика честь йти в першій шерензі за одержання великого врожаю. На основі масово-політичної роботи дати нищівний удар буржуазним націоналістам, особливо українським, які будуть намагатися шкодити, аби розладнати наші колгоспи і супряжні групи у бідняцьких та середняцьких господарствах" [15, арк. 35].

Супряги і громадські токи як форми селянської взаємодопомоги існували здавна. Сусіди, родичі, просто односельці на деякий час об'єднувалися з метою спільного обробітку землі та урожаю. Радянська влада намагалася взяти це явище під свій контроль і особливо повсякденне життя сільських громад. Кожна сільська громада мала ту чи іншу кількість доріг, дамб, скотопрогонів, меліоративних споруд, мостів й т. д. Їх благоустрій і впорядкування здійснювалися спільною працею жителів села – толокою. Тогочасні партійні інструкції націлювали актив на максимальне сприяння супрягам. Так, їхня кількість на середину весни 1940 р. у Станіславській області сягала 40837. Найбільше супряг припадало на низинні райони області: Болехівський – 2800, Отинійський – 2203 і т. д., а в ряді гірських районів вони взагалі були відсутні. Партійним "оком на селі" виступали спеціальні особи – агроуповноважені. На них покладалася роль "організатора боротьби за своєчасне та доброякісне проведення сіву, а також контролю всієї роботи на селі" [15, арк. 25, 28].

Станом на 6 квітня 1940 р. у Станіславській області існувало 13 колгоспів, які вперше мали колективно сіяти на своїх ланах. У ряді районів мали місце непоодинокі випадки, коли окремі селяни забирали назад свої заяви про вступ до колгоспу. Такі дії офіційно пояснювалися тим, що "ми не працюємо з колгоспниками, а ворог це використовує для своєї ворожої роботи". На обласному рівні обговорювався випадок у Тисменицькому районі в колгоспі ім. Тимошенко, де було спочатку подано 167, а через декілька днів забрано 40 оформлених заяв. Збори відбулися, "як належить", у присутності секретаря райкому партії, голови райвиконкому, начальника земельного відділу і представників сільської ради. Заяви забрали середняки в результаті чого новостворений колгосп залишився з 200 гектарами землі (при тому, що в селі нараховувалося 4000 га) і 22 кіньми. У цьому районі мали місце й випадки успішного худоби на зразок – "зігнали худобу, корму нема, стайні нема, худоба реве. І що ж тут дивного, коли селяни кинулись забирати свої заяви назад" [15, арк. 31–33].

Окрім експерименту з колективізацією, кілька тисяч селянських господарств зазнало негайного "відселення і переселення" у зв'язку із зміцненням державного кордону СРСР. Так, у Станіславській області на п'ять прикордонних районів припадало 120 кілометрів спеціальної 800 метрової зони. У Жабівському районі підлягало переселенню 575 і відселенню 291 господарство [16, арк. 1, 6], Снятинському відповідно – 32 і 573 господарства [16, арк. 18] й т. д. Незначній частині селян пощастило переселитися у сусідні райони області у добротні будинки польських осадників, власники котрих втекли або були репресовані у перші тижні встановлення радянської влади.

На наш погляд, заслуговує детальної характеристики інструкція агітаторам. Так, "необхідно щоби на зборах наші агітатори нічого не обіцяли, аби не вийшло так, що наобіцяли "золоті гори". Наприклад, що дають хату під черепицею з погребом, де картопля готова і навіть кури чекають". Все примітивно зводилося в ідеологічну площину: "Радянська влада з метою недопущення всіляких конфліктів через кури і гуси, які підходять до кордонів Румунії, вирішила очистити території. Кури і гуси не будуть там ходити, що дасть можливість краще охороняти наші кордони. Ви знаєте, що Радянська влада – пролетарська держава на яку всі мають намір напасти. Значить ми маємо всіляко зміцнювати наші кордони. Партія і уряд вирішили відселити людей, котрі живуть у 800 метровій зоні. Ні в якому випадку не будуть ущемлені ні чий інтереси. Вам видадуть гроші під розписку. Ми вам допоможемо перевезти все необхідне на підводах, але за ці гроші. Таким чином необхідно все роз'яснювати селянам" [16, арк. 35]. На випадок, якщо а хтось посміє на зборах сказати, що "тут мої батьки та діди народилися і хоч бийте, я нікуди не поїду, то в такому випадку повинен бути примінений громадський осуд. Це нам вигідно і політично буде правильно. Якщо наб'ють морду нашому представнику – ми винуватих арештуємо. В такому випадку треба застосовувати репресії" [16, арк. 37]. Ось так детально роз'яснювалася політична ситуація, на зразок "кури і гуси" та подавалися офіційні настанови своїм уповноваженим на різноманітні випадки.

Насадження командно-адміністративних методів керівництва сільським господарством відбувалося через тотальний контроль усіх сфер життя села, так і безпосередньо самого обробітку землі. Селян навчали не тільки "по-новому думати", але і "по-новому працювати", відмовившись від традиційних підходів. Селянин упродовж століть виробив свої методи господарювання на рідній землі. Дивним для селян-рільників виглядало те, коли партійним керівництвом наперед встановлювалися конкретні дати орання землі, посіву зерна, збору уро-

жаю, незважаючи на погодні умови чи релігійні свята. Якщо для прикладу взяти осінній посів зернових під озимину, то встановлювалася дата "не пізніше 10 вересня", про що заздалегідь рапортувалося в центр. Господарства соціалістичного типу колгоспи і радгоспи у першу чергу бралися за основу. Щодо господарських традицій місцевих селян – "сіється після Покрови", то партійні директиви однозначно націлювали – "настрій селян має бути зломлений". Партійне керівництво повчало підлеглих: "ЦК ВКП(б) дуже "крепко" слідкує за виконанням своїх рішень. Інакше бути не може. Коли Кам'янець-Подільська область почала відставати у посіві під озими, то ЦК на ім'я керівництва області надіслав телеграму за підписом Сталіна. В телеграмі застерігалось, що якщо таке положення справ буде і надалі, то ЦК буде розглядати ситуацію таким чином – керівництво області не здатне виконувати рішення ЦК партії" і з подальшими відповідними "оргвисновками" [9, арк. 18–19].

Уже на кінець вересня 1940 р. вище партійне керівництво республіки питання колективізації західноукраїнських областей ставило як першочергову і невідкладну справу – "центральне питання, яке об'єднувало у собі все. В колективізацію все впиралося". А щодо створених уже колективних господарств, партійним керівництвом робилася об'єктивна оцінка ситуації: "У колгоспах, які ми зараз організували – треба днювати і ночувати. Треба встановити такий порядок, щоб секретар райкому партії, якщо організували колгосп, звіди не вилазив поки господарство не буде зміцнено". Показовим у цьому відношенні є кількість організованих колгоспів у західноукраїнських областях після того, як минуло більше року від часу встановлення радянської влади 17 вересня 1939 р.: Тернопільська – 130; Луцька – 122; Ровенська – 80; Львівська область – 72; Дрогобицька – 70 і Станіславська "майже" 70 [9, арк. 22–25]. Всі ці господарства існували тільки завдяки "пильній і повсякчасній підтримці" партії (та на папері для звітності) й аж ніяк не сприяли в переконанні селянських мас у перевагах соціалістичних методів господарювання. Скоріше всього вони робили антирекламу "колгоспам", але радянська влада доводила, що з її політикою необхідно "рахуватися" всім. Масові арешти й депортації "в Сибір", великі податки й різноманітні платежі, заставили населення підкоритися та виконувати чисельні непопулярні розпорядження влади. У народних масах визривала стихійна протидія насильницьким діям "совітської влади", яка чекала своєї першої нагоди щоби проявитися.

Таким чином, соціально-економічна політика радянської влади у досліджуваній період на західноукраїнських землях була продуманою і послідовною, оскільки опиралася на великий практичний досвід здійснення "соціалістичних перетворень" на території СРСР, а також відповідний військовий і кадровий потенціал. Всебічний аналіз життя селянства, як за "панської Польщі", так і "під зорею радянської влади" показує, що поворотний пункт в його розвитку 17 вересня 1939 р. відбувся. Під безпосереднім впливом тоталітарної системи сталінського зразка галицький і волинський менталітет набрав нових якісних рис та особливостей. Головний з них випливав з того, що "владу треба поважати, а совітську особливо". На цій основі збігалися корінні інтереси "трудового селянства" не тільки польської національності, але й українців, євреїв, німців та інших. Більшовицька партія удосконаливши тактику своєї діяльності в залежності від політичної ситуації зуміла взяти під свій безпосередній контроль всі сторони життя, як міста так і села, потіснивши вплив традиційних церков (греко-католицької, римо-католицької, іудаїзму, протестантизму).

Селянське невдоволення не піднеслося до рівня повстання в масштабах регіону, хоча і постійно зростало. Необхідно підкреслити, що незважаючи на систематичні репресії, в середовищі селянства міцно утвердилася така типова риса, як "пасивне ігнорування влади". Якщо за часів Другої Речіпосполитої універсальним методом боротьби виступали селянські страйки, віча, а також підпали, "потрави й порубки", то за "совітів" свідомою частиною селянства була фізично знищена. Ще від часів Австро-Угорщини тягнулася традиція, що правлячі кола під тиском з-низу йшли на окремі поступки селянським масам: припинення землевпорядкувальних робіт, збільшення заробітної плати і скорочення робочого дня найманим працівникам, зменшення шарварків, податків, ярмаркових та інших оплат. Аграрне і податкове законодавство попередніх урядів, не вносячи корінних змін у життя злиденного західноукраїнського селянства, йшло на дрібні поступки. Нова радянська влада однозначно нав'язувала свою політику і ні з ким не збиралася "рахуватися", найменші невдоволення безпощадно присікалися каральними органами НКВС (масовим терором й депортаціями).

На зміну одвічним християнським цінностям і корінним засадам демократії прийшла відверта боротьба з будь-якими проявами інакодумства. Прикриваючись боротьбою проти "фашистського поневолення", "буржуазно-націоналістичних ідеологій" та виступаючи "за антифашистську єдність народних мас", виховання їх у дусі пролетарського інтернаціоналізму, "єдності політичних сил", більшовицька партія стала на відвертий шлях насадження виключно своєї політичної доктрини. Вона демагогічно проголошувала боротьбу за поліпшення життявого рівня трудящих, захист їхніх прав і соціальних завоювань, незалежно від національності, хоча у свою чергу (як свідчать архівні матеріали) національність відігравала першочергову роль у будь-яких заходах влади. Якщо в окупованій Польщі встановилася фашистська диктатура за гітлерівським зразком, то у завойованих землях Західної України аналогічний сталінський режим здійснював свою необмежену владу, між якими корінне населення не вбачало суттєвої різниці. В історії західноукраїнського регіону настала нова тривожна доба – "в повітряно носився запах великої війни".

Список використаних джерел

1. Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–60-ті роки ХХ ст.). – К.: Наукова думка, 1994. – 350 с.
2. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30 – 50-ті роки ХХ ст. (історико-політологічний аспект). – Луцьк: Надстир'я, 1995. – 176 с.
3. Сеньків М. В. Західноукраїнське село: насильницька колективізація – 40 – поч. 50-х рр. ХХ ст. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2002. – 292 с.
4. Марчук В. В. Українська Греко-Католицька Церква. Історичний нарис. – Івано-Франківськ: Плай, 2001. – 164 с.
5. Малярчук О.М. Тоталітаризм проти західноукраїнського села. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. – 228 с.
6. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф. П – 1. – Оп. 1. – Спр. 7.
7. Там само. – Спр. 62.
8. Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною / Редкол. Ю.Ю. Сливка та ін. – К.: Наукова думка, 1989. – 488 с.
9. ДАІФО. – Ф. П – 1. – Оп. 1. – Спр. 64.
10. Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною / Редкол. Ю.Ю. Сливка та ін. – К.: Наукова думка, 1989. – 488 с.
11. ДАІФО. – Ф. П – 1. – Оп. 1. – Спр. 72.
12. Там само. – Спр. 70.
13. Там само. – Спр. 65.
14. Там само. – Спр. 68.
15. Там само. – Спр. 63.
16. Там само. – Спр. 73.

Oksana Levytska

SOCIAL AND ECONOMIC POLICY OF THE SOVIET ADMINISTRATION IN WESTERN UKRAINE (1939–1941)

The article is based on documentary materials and defines the stages of social and economic transformations imposed by the Soviet administration in Western Ukraine. The author analyzes the procedure of agricultural collectivization and covers the process of socialistic transformations. Introduction of command-administrative methods applied to manage the agricultural sector is under study. The article also reveals the attitude of various social classes of Galychina towards the controversial policy of new administration.

УДК 94 (477)

Олександр Бровар

МАТЕРІАЛЬНЕ СТИМУЛЮВАННЯ ПРАЦІ У ВУГІЛЬНІЙ ІНДУСТРІЇ ДОНБАСУ: 1943–1950 РР.

У статті розглядається матеріальне стимулювання праці шахтарів Донбасу в 40–50 рр. ХХ ст

Для того, щоб робітник працював ефективно, він повинен мати певні стимули для праці. Стимули ці насамперед мусять мати матеріальний характер. До них передусім можна віднести різноманітні грошові винагороди за зроблену працю: заробітну плату, премії тощо. Оптимальне поєднання усіх цих чинників давало змогу належним чином вмотивувати робітника, оскільки робило його працю комфортною, надавало йому почуття захищеності, впевненості у тому, що його працю цінують, а отже, оцінять і його самого. Свою специфіку матеріальне стимулювання праці мало на підприємствах вугільної промисловості Донбасу. Цю специфіку варто розглянути детально. Вивчення особливостей матеріального стимулювання працівників вугільної індустрії Донбасу дасть змогу враховувати як позитивний, так і негативний історичний досвід радянської політики стимулювання праці для оптимізації цього процесу в умовах сучасної України. Відомо ж, що невдоволення шахтарів Донбасу неадекватною, на їх переконання, винагородою за дуже важку та небезпечну гірницьку працю виступає упродовж усього періоду існування незалежної держави Україна джерелом значного соціального напруження не лише на Донбасі, але й у всеукраїнському масштабі.

Попри вже окреслену важливість цієї проблеми, дотепер вона належним чином не привертала увагу дослідників. У працях радянських і сучасних українських науковців висвітлювалися лише окремі аспекти системи матеріального стимулювання трудової активності гірників Донбасу. Саме тому системи матеріального стимулювання праці працівників вугільної промисловості Донбасу можна виділити в якості об'єкту цілісного дослідження. Виходячи з цього, метою дослідження є матеріальне стимулювання праці на підприємствах вугільної промисловості Донбасу упродовж 1943–1950 рр.

Вугільна промисловість завжди належала до найбільш пріоритетних. Її стратегічне значення пояснювалося тим, що вона значною мірою підтримувала інші галузі радянської індустрії, забезпечувала функціонування військово-промислового комплексу країни. У цих умовах компартійна влада скеровувала значні зусилля для підтримки цієї ключової галузі промисловості, у тому числі й на Донбасі. Для швидкого відновлення потужностей вугільних шахт і їхнього подальшого розвитку необхідно було спрямувати значні кошти не лише на зміцнення технічної бази вугільної індустрії Донбасу, але й на виплату заробітної плати працівникам підприємств вугільної промисловості. Останні мали бути гідно вмотивовані до важкої праці. Вимагаючи від робітників значних трудових досягнень, високої продуктивності праці, влада належним чином не бажала їх винагороджувати. Це можна було допустити у воєнний період, мотивуючи відсутність належної оплати праці "воєнними труднощами", у перші післявоєнні роки. Однак після смерті Й.В. Сталіна, коли відбувається певна (обмежена) детоталітаризація радянського суспільства, залякування та подяки уже не могли так, як раніше, стимулювати гірників. Тому компартійна влада була змушена змінити свою політику стосовно оплати праці шахтарів у бік її поліпшення.

Проблему адекватного матеріального стимулювання працівників вугільної промисловості компартійне керівництво намагалося вирішити ще упродовж 20–30-х рр. ХХ ст. Значну роль у цьому процесі відіграла професійна спілка гірників – "передавальний пас" від компартійної влади до робітництва. Утім, більшовицький режим не бажав належним чином використовувати матеріальні чинники стимулювання трудової активності працівників вугільних підпри-

емств, а тому більш пріоритетними стали засоби позаекономічного стимулювання праці: "соціалістичне змагання", ударницький і стаханівський рухи, "багатоверстатництво". Після визволення території Донбасу від гітлерівських окупантів проблема протиріччя між необхідністю адекватного матеріального стимулювання праці гірників і небажанням більшовицького режиму це робити, віддаючи пріоритет моральним стимулам трудової активності не втратила своєї актуальності [24, с. 108–112].

У 1944 р. середня зарплатня у вугільній промисловості становила 729 крб. [28, с. 138]. Як бачимо, вона була більшою, ніж середня зарплатня промислових робітників загалом, що у середньому становила в той час 573 крб. [6, с. 117–118]. Навіть у робітників чорної металургії зарплатня була нижчою – вона становила 697 крб. Рівень зарплатні промислових робітників, особливо, – гірників був вищим, ніж до війни, оскільки компартійна влада розуміла, що без жодних матеріальних стимулів вона не зможе відродити радянську індустрію. Вугільна ж промисловість Донбасу була пріоритетною, а тому проблема її відновлення та розвитку була дуже нагальною [21, с. 83].

Упродовж 1943–1945 рр. існували різноманітні форми оплати праці: прогресивно-відрядна, преміальна, почасово-преміальна. Остання була переважно поширена на тих роботах, де потрібно було виконувати найбільш складну, відповідальну роботу. Преміальна система здебільшого застосовувалася на ключових ділянках виробництва, а прогресивно-відрядна – на менш кваліфікованих роботах. На підприємствах вугільної індустрії Донбасу у згаданий час застосовувалися усі три форми оплати праці, однак найбільше була поширена преміальна. Преміювання певною мірою дозволяло матеріально стимулювати працівників вугільної промисловості [12, арк. 64]. Так, частка премій у заробітку робітника зросла у 1944 р. порівняно з 1940 р. на 4,5 %, частка премій інженерно-технічних працівників за той самий період – із 11 % до 28 % [7, с. 184–185].

Упродовж 1943–1945 рр. на підприємствах вугільної промисловості Донбасу тарифні ставки робітників були у середньому підвищені на 45–115 %. З метою стимулювання відновлювальних робіт як під землею, так і на поверхні було введено преміювання керівних інженерно-технічних працівників за дострокову здачу в експлуатацію шахт й основних об'єктів. Для робітників, які відкачували воду з шахт, було запроваджено преміальну оплату праці. Було також знижено норми виробітку для жінок гірничих професій і підлітків віком до 17 років. Дедалі більше у цей час у вугільній індустрії Донбасу запроваджується здільна форма оплати праці. Вона мала, згідно з планами компартійного та профспілкового керівництва, сумістити матеріальну зацікавленість гірників із загальнодержавними інтересами [31, с. 146].

У 1944 р. профспілками Української РСР на підприємствах було організовано комісії із заробітної плати, що виступали проти "зрівнялівки" в оплаті праці, стежили за дотриманням норм заробітної плати адміністраціями підприємств, у тому числі й у вугільній промисловості [30, арк. 10]. До компетенції цих комісій загалом входило широке коло питань із нарахування заробітної плати та нормування праці, преміювання робітників-вугільників [29, арк. 77]. На вугільних шахтах Донбасу ці комісії, що функціонували при органах профспілки працівників вугільної промисловості, нараховували у своїх лавах 1372 працівники [31, с. 146].

Рівень реальної зарплати забезпечувався стабільними низькими цінами на комунальні послуги та транспорт, на деякі види товарів, що видавалися у формі пайків. Також варто відзначити виплати з суспільних фондів споживання, що мали цільове призначення. Зокрема, були виплати на освіту, охорону здоров'я, соціальне забезпечення. Однак у цей час додатковими чинниками погіршення матеріального становища гірників виступили такі явища, як різке скорочення товарних ресурсів і їхній перерозподіл, зниження купівельної спроможності карбованця тощо [7, с. 185].

Найбільш оплачуваними у вугільній промисловості Донбасу були професії забійника та наваловідбійника. Це зумовлювало той факт, що згадані професії були найбільш популярними у населення Донбасу. У складних повоєнних умовах на ці важкі роботи йшло і чимало жінок, незважаючи на те, що така праця була їм протипоказаною [25, с. 120]. Також високу платню отримували машиністи врубових машин і гірничих комбайнів [1, с. 606].

Згідно з постановою Державного комітету оборони від 15 травня 1944 р. на вугільні шахти Донбасу мали бути скеровані 22300 осіб з інших регіонів УРСР. Особливо заохочувався переїзд на Донбас сімейних робітників, яким було легше закріпитися на шахтах. Цим робіт-

никам виплачувалася грошова допомога для облаштування. Вона коливалася у межах 2,5–5 тис. крб. [10, арк. 50].

У лютому 1946 р., згідно з розпорядженням наркомату паливної промисловості УРСР було введено безкоштовну видачу вугілля гірникам, що теж перебувало у рамках закріплення робітників на вугільних підприємствах Донбасу. Матеріальній зацікавленості гірників у поліпшенні якості своєї роботи мало також сприяти введення акордної оплати праці з виплатою премії за прискорення відновлювальних робіт у розмірі до 50 % здільного заробітку [21, с. 83].

Робітники, які належали до "спецконтингенту", отримували просто мізерну зарплатню. Так, середній заробіток наваловідбійників у таборах тресту "Сніжнянськантрацит" складав 25 крб., а заробіток робітників на поверхні становив 13–14 крб. на місяць [1, арк. 64]. Хоча формально цим робітникам мали виплачувати від 35 до 80 % їхнього заробітку, насправді їм виплачувалося значно менше грошей. Наприклад, робітник отримував 35 % своєї зарплатні, у той же час сплачуючи податок із повної зарплатні. Тому отримував він "на руки" мало не 1/20 своєї зарплатні. Особливо малим був заробіток мобілізованих робітників, які отримували найменшу платню, оскільки не мали кваліфікації [11, арк. 9].

Зважаючи на згадані негативні явища у сфері оплати праці, у перші повоєнні роки на шахтах Донбасу мала місце значна плинність гірників. В умовах мілітаризації промисловості і закріплення робітників на підприємствах, самовільна зміна місця роботи розглядалася компартійною владою як "трудове дезертирство". Такі "дезертири" розшукувалися міліцією, мали відповідати перед законом [9, арк. 8]. Особливо значним було "трудове дезертирство" у 1944 р., коли ті робітники, які самовільно залишили свої шахти, становили майже половину усіх осіб, що залишали шахти [8, арк. 39].

Варто відзначити також те, що незадовільна оплата праці, що цілком природно, знижувала трудову активність шахтарів. Так, у 1944 р. більше половини гірників не виконували норми виробітку [13, арк.23].

Профспілкові організації вживали заходів із вдосконалення системи оплати праці, усунення застарілих тарифів і норм. Також велася боротьба із тими "перегинами", що допускалися адміністраціями підприємств у питаннях оплати праці [30, арк. 10].

Упродовж другої половини 40-х рр. зарплатня робітників поступово збільшувалася. У 1946 р. згідно урядової постанови було підвищено зарплатню мало- та середньооплачуваним робітникам. Ті робітники, які отримували менше 300 крб. на місяць, тепер отримали доплату у 110 крб., ті, які отримували до 500 крб., отримали 100 крб. доплати. Робітники, зарплатня яких становила 500–700 крб., отримали доплату 90 крб., а ті, які заробляли 700–900 крб. отримували тепер на 80 крб. більше. Загалом у 1950 р. середньомісячна зарплатня робітників виросла у порівнянні з 1946 р. із 480,1 крб. до 640,2 крб. [2, с. 291].

Утім, дію цієї постанови відчули на собі лише окремі категорії працівників вугільних шахт, передусім обслуговуючий персонал наземних установ. Робітники, зайняті на підземних роботах, традиційно відносилися до високооплачуваних професій. Тому динаміка зростання зарплатні гірників упродовж другої половини 40-х рр. була значно меншою, ніж відповідна динаміка у інших галузях промисловості [4, с.172].

Утім, заробітна плата окремих категорій підземних робітників, передусім – забійників, зросла упродовж згаданого періоду більш ніж на третину [3, с.480, 489]. У 1946 р. середньорічна заробітна плата робітників вугільних шахт Донбасу становила 4800 крб., а інженерно-технічних працівників підприємств вугільної індустрії – 1200 крб. [17, арк. 2]

Довоєнний рівень зарплатня гірників наприкінці 40-х рр. перевищувала на 48 %. Варто відзначити, що загалом на той же час зарплата робітників у середньому перевищувала довоєнну на 78 % [5, с.47]. У другій половині 40-х рр. забійник на вугільній шахті Донбасу міг отримувати близько 3 тис. крб. щомісяця. Як на той час, це були доволі значні гроші. Звісно, шахтарям і їхнім родинам вистачало лише на найнеобхідніші речі, однак порівняно з робітниками інших галузей промисловості вони жили ліпше [23, с. 56].

Починаючи з 1947 р., підземні робітники вугільних шахт Донбасу, гірничі майстри та інженерно-технічні працівники шахт отримували від держави щорічну одночасну винагороду за вислугу років. Робітники, зайняті на підземних роботах і гірничі майстри, які пропрацювали на шахті більше року, отримували за вислугу років 10 % річного окладу чи тарифної ставки, якщо вони пропрацювали на шахті від 3 до 5 років, вони отримували 15 % надбавки, якщо

вони працювали на шахті від 10 до 15 років, то отримували 25 %, а якщо більше 15 років – то 30 % доплати за вислугу років. Доволі багато було на вугільних підприємствах гірників, які отримували 4 – 5 тис. крб. на рік за вислугу років. Упродовж кінця 40-х – початку 50-х рр. відбувається поступове зростання кількості працівників вугільних шахт Донбасу, які отримували винагороду за вислугу років, що передусім пояснюється збільшенням на підприємствах вугільної промисловості Донбасу кількості робітників й інженерно-технічних працівників із тривалим виробничим стажем. Це можна простежити на прикладі шахти "Горська" комбінату "Сталінвугілля". Так, якщо у 1947 р. загальна сума виплат підземним робітникам, гірничим майстрам, інженерам і технікам цієї шахти становила 1, 270 млн. крб., то у 1950 р. ця сума зросла до 2, 883 млн. крб., а у 1953 р. вона становила вже 4, 7 млн. крб. [23, с. 64, 72].

Встановлення доплат за вислугу років зумовило те, що зарплата шахтарів Донбасу підвищилася за період 1947–1948 рр. на 37 % [27, с.22]. Лише упродовж 1947–1952 рр. працівники вугільної промисловості Донбасу отримали за вислугу років 125,7 млн. крб. [26, с. 247].

Наприкінці 40-х рр. має місце збільшення кількості гірників, охоплених прогресивною здільною системою оплати праці [17, арк.1]. Їх було вдвічі, а в окремих трестах і втричі більше, ніж гірників, які отримували зарплатню згідно з прямою здільною системою оплати праці [14, арк.39]. Характеризуючи охоплення шахтарів Донбасу погодинною системою оплати праці, варто відзначити вдвічі більшу кількість гірників, охоплену преміальною погодинною системою порівняно з простою погодинною системою оплати праці [19, арк. 5, 33]. Це сприяло збільшенню наприкінці 40-х рр. продуктивності праці робітників й інженерно-технічних працівників вугільної індустрії Донбасу [15, арк. 3]. Лише упродовж 1946–1947 рр. вона зросла у середньому на 11 % [16, арк. 47–48], а упродовж 1947–1948 рр. – на 14 % [18, арк. 23]. У 1950 р. пряма здільна система оплати праці знову домінує, так само як і проста погодинна система: у цей час стрімко зростає кількість гірників, охоплених цими системами оплати праці [20, арк. 1].

Характеризуючи матеріальне стимулювання праці військовополонених, які у примусовому порядку трудилися на шахтах Донбасу упродовж другої половини 40-х рр., варто відзначити, що воно було на низькому рівні. Однак, розуміючи неможливість добитися ефективної праці військовополонених суто примусовими методами, адміністрації таборів для військовополонених допускала виплату певної матеріальної винагороди за сумлінну працю. Вона видавалася як у грошовій формі, так і у формі додаткових продуктивних наборів. Утім, часто це не реалізовувалося на практиці. Зокрема, це було типовим явищем у тресті "Рутченковвугілля" у 1945 р. У таборі № 20, в'язні якого працювали на шахтах згаданого тресту, не виплачувалася грошова винагорода тим військовополоненим, які перевиконували норму виробітку. Так само не видавалося їм додаткове харчування (друга гаряча страва). Варто відзначити, що у цьому таборі не видавалися навіть ті продукти, що мали видаватися згідно з нормами: холодні сніданки та додатковий хлібний пайок. Як бачимо, матеріального стимулювання праці військовополонених тут практично не проводилося. Відповідно, вони й працювали погано [22, с. 125–126].

Загалом характеризуючи систему заробітної плати працівників вугільної індустрії Донбасу у другій половині 40-х рр., варто відзначити, що вона не була на належному рівні. Матеріальне стимулювання гірників Донбасу не залежало від рівня виконання плану видобутку вугілля чи проведення підготовчих гірничих виробіток. Непропорційно малою була у складі заробітку гірника частка власне прямої заробітної плати, частка ж різноманітних премій, доплат та ін. була завищеною. Тарифні сітки, за якими працівникам вугільної промисловості Донбасу нараховувалася заробітна плата, у другій половині 40-х рр. уже були застарілими, однак не змінювалися. Практично не дотримувався декларований компартійною владою принцип випередження темпів зростання продуктивності праці порівняно зі зростанням заробітної плати – так званий "закон соціалістичного виробництва". Варто відзначити, що були й інші суттєві вади виплати заробітної плати шахтарям Донбасу та їх преміювання у згаданий період.

Список використаних джерел

1. Бакулев Г.Д. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1955.
2. Борьба партии и рабочего класса за восстановление и развитие народного хозяйства СССР (1943 – 1950 гг.). – М.: Мысль, 1978.
3. Васильков И., Цейтлин М. Солнечный камень. – М. – Л.: Углетехиздат, 1951.
4. Викентьев А.И. Очерки

развития советской экономики в четвертой пятилетке. – М., 1952. 5. Відбудова і розвиток соціалістичної індустрії Української РСР. (Період будівництва розвинутого соціалізму). – К.: "Наукова думка", 1978. 6. Вознесенский Л. Военная экономика СССР в период Отечественной войны. – М.: Госстатиздат, 1956. 7. Головки М.Л., Лисенко О.Є. Профспілки України у період Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. Навчальний посібник. – К.: Академія праці і соціальних відносин Федерації професійних спілок України, 2002. 8. Державний архів Донецької області (ДАДО). – Ф. Р-326. – Оп. 2. – Спр. 354. 9. ДАДО. – Ф. Р-326. – Оп. 2. – Спр.423. 10. Там само. – Спр. 463. 11. Там само. – Спр. 806. 12. Там само. – Ф. Р-2895. – Оп. 1. – Спр. 288. 13. Там само. – Спр. 289. 14. Там само. – Спр. 695. 15. Там само. – Спр. 805. 16. Там само. – Спр. 819. 17. Там само. – Спр. 831. 18. Там само. – Спр. 923. 19. Там само. – Спр. 1084. 20. Там само. – Спр. 1344. 21. Добров П. В., Есип И. М. Трудовая деятельность женщин Донбасса в годы Великой отечественной войны (1941–1945 гг.). – Донецк: ООО "Друк – инфо", 2000. 22. Добров П.В., Багликова М.С. К вопросу о трудоустройстве немецких военнопленных, мобилизованных и интернированных на шахтах Донбасса // Историчні і політологічні дослідження. – № 4. – 2001. 23. Зенин И. Хорошо живут шахтеры. – М.: Издательство ВЦСПС "Профиздат", 1954. 24. Костюк Є. С. Діяльність профспілок радянської України зі сприяння розвитку винахідництва у 20–30-х рр. ХХ ст. // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – К.: ФПУ, 2008.– № 1. – С. 108–112. 25. Кравченко Э. Л. Обеспечение рабочей силой угольных предприятий Донецкой области (1943–1945 гг.) // Новые страницы истории Донбасса. Статьи. Книга 4. – Донецк. – 1995. 26. Кудлай О.С. Робітничий клас Української РСР у боротьбі за відбудову і розвиток промисловості в післявоєнний період. – К.: Наукова думка, 1965. 27. Саржан А.О. Новітня історія Донбасу (1945–1999 рр.). – Донецьк: Сталкер, 1999. 28. Социальная политика Советского государства. – М.: "Мысль", 1985. 29. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 18. – Спр. 415. 30. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 414. 31. Чернега П.М. Профсоюзы Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны (1941–1945). – К.: Главное издательство издательского объединения "Вища школа", 1987.

Oleksandr Brovar

FORMS OF MATERIAL INCENTIVES OF LABOR AT THE COAL-MINING ENTERPRISES OF THE DONBASS: THE SECOND HALF OF THE 1940S – THE FIRST HALF OF THE 50S.

The issue of material incentives of miners' labor at the coal-mining enterprises of the Donbass in the second half in 1940s–50s of the XX century is considered in the article.

УДК 336.742:341.324(477) 1939/1945

Олег Клименко

ГРОШОВІ ЗНАКИ ЄВРЕЙСЬКИХ ГЕТТО В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті розкрито роль емісій спеціальних грошових знаків в експлуатації єврейського населення гетто в роки Другої світової війни.

У роки Другої світової війни у всіх окупованих гітлерівцями країнах Європи з'явилися запроваджені ними спеціальні табори для ізоляції та нищення євреїв – гетто, які водночас ста-

ли "золотовидобувними підприємствами" для воєнної економіки Рейху. До злочинів проти людства мали причетність й фінансово-банківські інституції Німеччини, що функціонували у злочинній спілці з "фабриками смерті" та з гітлерівськими каральними органами. На жаль, цей винятково важливий для вітчизняної історії аспект гітлерівського "нового порядку" залишається поза увагою науковців.

Метою статті є узагальнення закордонних історіографічних джерел, введення до наукового обігу нових, якими є насамперед грошові знаки гетто, та проведення їх наукової класифікації.

Через заборону окупантами використання офіційних платіжних засобів, для налагодження примітивного економічного життя адміністрацією багатьох гетто після погодження з німецькою владою випускалися свої грошові знаки ("юденгельди") з дуже обмеженою сферою обігу, які з огляду на жорстокий шовіністичний режим щодо єврейства, у переважній більшості не збереглися до нашого часу. Не виникає сумнівів, що при запровадженні "юденгельдів" був використаний досвід єврейських самоврядувань часів Першої світової війни та періоду Визвольних змагань в Україні, коли, за підрахунками Д.Харитонова, понад 20 крупних єврейських общин, равинатів та кооперативів випустили свої локальні гроші [18].

Найбільш відомими серед фахівців є бони Терезієнштата (Чехословаччина), Ліцманштата (Лодзь) та Варшавського гетто, які розглядаються нами як типові соціально-економічне й політичне явище часів Другої світової війни, характерне й для українських регіонів.

У Терезієнштаті (протекторат Богемія та Моравія) в січні 1941 р. адміністрацією єврейського гетто були емітовані грошові знаки вартістю 1, 2, 5, 10, 20, 50 та 100 крон¹. Їхній дизайн розробив митець Петер Кін, а графічні роботи виконав Джиндра Шмідт. Вказані грошові знаки оформлені однотипно: в центрі бон у віньєтці портрет Мойсея з таблицею у руках, на якій написані івритом 10 заповідей. Знаки вартістю від 1 до 10 крон мають префіксну літеру та три цифри, а знаки від 20 до 100 крон – шестизначний серійний номер.[6, s. 7–11]

Ще донедавна дослідники, які опиралися на свідчення очевидців, вважали, що вказані знаки нібито ніколи не використовувались за призначенням, оскільки були надруковані з пропагандистською метою, щоб продемонструвати комісії Червоного Хреста, що мешканці гетто утримуються в цивілізованих умовах і навіть мають власні гроші. Однак, американський дослідник Л. Кемпбел, проаналізувавши загальний наклад "юденгельдів" (1 крона – 2,242 тис., 2 крони – 1,019 тис., 5 крон – 530 тис, 10 крон – 456 тис., 20 крон – 319 тис. 50 крон – 159 тис. та 100 крон – 279,000 штук), дійшов до висновку, що бони, окрім суто пропагандистського значення, приблизно до травня 1943 р. все ж таки перебували у внутрішньому обігу гетто [3, p. 101].

У Ліцманштаті (Лодзі) – другого за величиною гетто в Польщі також курсували подібні гроші, які називалися "квітунгенами". На різнокольорових датованих бонах (15 травня 1940 р.) вартістю 50 пфенінгів, 1, 2, 5, 10, 20 та 50 марок з німецькомовним текстом були зображені єврейські символи „Зірка Давида” і „Менора”. Вони мали шести – чи семизначні контрольні номери червоного кольору та підпис уповноваженої особи – керівника Юденрату Румковського ("M. Rumkowski") [7, p. 48, 57].

Оскільки ці грошові знаки не мали розмінних фракцій, роль обігових монет за рішенням адміністрації деякий час виконували знаки поштової оплати (поштові марки) з датою емісії 17 квітня 1942 р. Наступна серія поштових марок з датою 15 травня 1944 р. використовувалася строго за призначенням [4, s. 153].

В 1942–1943 рр. певну частину паперових "юденгельдів" через зношеність було вилучено з обігу і замінено на металеві бони вартістю 10 фенігів (сплав бронзи з фосфором), 5, 10 та 20 марок зі сплаву алюмінію з магнієм. [9, s. 21–212]

На відміну від бон Терезієнштата, сумнівів щодо практичного використання лодзинських емісій в економічному житті гетто серед дослідників не виникає. На час існування гетто вони були єдиними обіговими грошима для єврейської громади Лодзі. Функціонування іншої окупаційної валюти (окупаційних марок, краківських злотих) каралось смертю. Навіть охоронці

---

¹Боністи спочатку вважали, що до нашого часу дійшло лише 250–350 повних комплектів грошових знаків Терезієнштата. Однак, на аукціоні 1973 р. було продано 941 повний комплект та ще 9 тисяч бон вроздріб. Багато їх було знайдено бульдозеристом при проведенні будівельних робіт на території колишнього гетто.

гетто, з метою запобігання проведення валютних операцій з ув'язненими, більшу частину заробітної плати одержували спеціальними бонами вартістю 5, 10 та 20 пфенінгів, якими можна було користуватися лише для відвідування казино [3, р. 104]

За роки війни через Лодзинське гетто до його анігіляції в серпні 1944 р. пройшло понад 300 тисяч євреїв, в тому числі депортованих з Галичини та рейхскомісаріату "Україна", життя яких трагічно закінчилось в Хелмно та Аушвіці. Лише менше 1 тис. осіб дожило до визволення в січні 1945 р. військами Червоної армії [8, р. 782].

Ще біля трьох сотень євреїв упродовж 1939–1941 рр. зуміли зі смертельним ризиком для себе втекти з цього гетто і дістатися в СРСР, де їх також чекала гірка доля – арешт органами НКВС та ув'язнення за незаконний перехід державного кордону. В архівних кримінальних справах на цю категорію осіб серед вилученої окупаційної валюти зрідка зустрічалися і лодзинські "квітунгени" [14, арк. 160–162]

Фінансова політика окупантів щодо інтернованих євреїв, намагання єврейства чинити економічний спротив нацистській сваволі, найбільш виразно прослідковується на прикладі Варшавського гетто, серед мешканців якого також була порівняно невелика група галицьких євреїв, що потрапили туди як силоміць відібрані фахівці необхідних професій потрібних для праці на оборонних заводах Рейху.

З організаційної точки зору, гетто у Лодзі забезпечило німців моделлю для встановлення в другій половині 1940 р. гетто у Варшаві. З 16 листопада 1940 р. єврейському населенню міста не дозволялося жити будь-де, окрім цього огороженого та ізольованого району, головною проблемою якого було безробіття. Через Варшавське гетто за роки війни пройшло біля 500 тисяч євреїв, більшість з яких закінчили своє життя в Треблінці [5, р. 177–218].

Уповноважений представник німецької влади, керівник утвореного в останніх числах грудня 1940 р. так званого "Трансферного офісу" гетто Варшави, Александр Палфінгер, який до цього проводив політику радикального голоду в Лодзі, не проявляв інтересу до продуктивної діяльності євреїв. Він, як "непохитний і безжалісний" нацист, мав настанову започаткувати системну політику штучного голодування єврейського населення для його прискореного вимирання [1, р. 124]

Зусилля керівництва Юденрату Варшави залучити капітали через раду довір'я столиці не увінчалися повним успіхом, оскільки єврейські активи були конфісковані в перші ж місяці німецької окупації. Проте вдалося отримати короткотермінові позики від Варшавського дисконтного банку, що дало змогу тимчасово виплачувати заробітну плату, інші платежі та різні контрибуції, які доволно вимагалися есесівцями [5, р. 194]

Трансферний офіс Варшави створювався для економічних контактів між гетто і зовнішнім світом. Він відповідав за запас продовольства, а також за експорт всіх предметів, виготовлених в ньому. Результатом політики, яку проводили А. Палфінгер і голова департаменту переселення у Варшавському окрузі В. Шьон, стало винищення євреїв шляхом створення штучного голоду за допомогою систематичного недозабезпечення гетто продуктами харчування.

Зміни в цій надто недалекоглядній політиці відбулися лише в квітні 1941р., коли колишня адміністрація гетто була повністю замінена. Причини її звільнення знаходимо в тексті звіту кураторської інстанції Рейху від березня поточного року, у якому міститься багато прикладів неефективного менеджменту з боку німецької адміністрації гетто та щодо суттєвих недоліків його економічної експлуатації. У документі названа сума 100 млн. злотих щорічно для субсидій, що була, ймовірно, потрібна для організації перспективного економічного життя гетто [5, р. 194]

Заміна керівництва Варшавського гетто дозволила до вирішення його проблем залучити управління Трансферного офісу. 19 травня 1941 р. це питання було розв'язано банкіром з

---

* У березні 1942 р. рейхсміністерство окупованих східних територій прийняло рішення не знищувати єврейських кваліфікованих робітників, а відправляти їх до Німеччини для використання безпосередньо у воєнній промисловості, а також наповнювати ними крупні гетто, де існувало налагоджене виробництво в інтересах вермахту. Однак відсутність єдиної концепції використання вказаної робочої сили призвела до того, що паралельно відбувалися два процеси: транспортування фахівців-євреїв до Німеччини та їх нищення [11, с. 142]. Так, під час ліквідації Кременецького гетто восени 1942 р. гестапівці відібрали біля 500 осіб потрібних спеціальностей, яких потім відправили до Німеччини [15, арк. 260]

Відня Максом Бішофом, який з 1940 р. виконував обов'язки контролюючого представника банківської справи, фінансових та акційно-біржових питань у Варшаві і мав повноваження вживати заходів, необхідних для підвищення продуктивності праці і економічного зростання гетто Варшави. Керівники Трансферного офісу намагались заручитись підтримкою у німецьких підприємців, отримати в них будь-якими способами захист при оцінюванні кваліфікованого єврейського людського ресурсу й індустріальних підприємств. Зміни в адміністрації гетто вселили його мешканцям надію, що єврейський бізнес може сподіватися на підтримку з боку кредитних банків. Це дозволило б мати комерційні контакти із зовнішнім світом, перемістити виробництво в гетто і поліпшити його харчовий раціон [5, р. 195]

В грудні 1940 р. у Варшаві засновано Розрахунковий центр банків Варшави з Юденратом, який хоча і був з'єднаний з установкою Трансферного офісу, проте мав самостійність в організаційних питаннях. До цієї структури входили такі вісім банків довір'я Варшави: Комунальна міська каса ощадності, ПКО, Торговий та Дисконтний банки, Загальний зв'язковий, Загальний кредитний, Західний банки і Банк народного господарства [5, р. 197].

У вересні 1941 р. Трансферний офіс активно намагався зацікавити анексовані східні території, щоб перемістити виробництво до Варшавського гетто, що стало відкритим для приватного підприємництва. Таким чином, німецькі або польські фірми змогли залучитися до економічної співпраці з ним. Вони спільно виготовляли продукцію для крупних замовників, як наприклад, вермахт, і в результаті виключно низької заробітної платні, що виплачувалася єврейській робочій силі, знижували ціни за межами гетто. Найбільш продуктивно з Варшавським гетто співпрацювали фірма столярних робіт "Бернард Хелман і компанія", шкіряних, хутрових і фетрових виробів Фріца Еміля Шульца з Данцигу, і безумовно найбільшим працевдавцем був виробник одягу з Бремена Вальтер Каспар Тоббенс.

Результатом спільної співпраці було створення всередині серпня 1941 р. представниками Асоціації єврейських купців і єврейських ремісників "Товариства доставки виробів єврейського промислу" (TODOS) з метою встановлення прямих ділових зв'язків з "арійською стороною" [5, р. 200–201].

М. Бішоф був не в змозі запобігти високій смертності в гетто від голоду, однак від травня 1941 р. до зими 1941–1942 рр. гострота його дещо зменшилась, що пояснюється підвищенням продуктивності праці у зв'язку зі збільшенням та поліпшенням харчового раціону в німецьких фірмах в гетто [1, р. 239, 241].

У 1942 р. постійний житель гетто Єжи Вінклер оцінив вартість щомісячного експорту товарів від гетто, який не був записаний Трансферним офісом, на суму близько 10 млн. злотих [10, р. 85–86]

М. Бішофу вдалося збільшити експортну діяльність єврейського гетто з 46800 злотих в квітні 1941 р. до 3676000 злотих в грудні того ж року. Стрімке зростання відбувалося також і у наступному році, і досягло в липні 1942 р. 16558900 злотих [5, р. 192]

М. Бішоф вжив попередніх заходів для поєднання зусиль Трансферного офісу і Розрахункового центру таким чином, що останній міг би стати відповідальним за обробку всіх фінансових операцій гетто Варшави. Кінцевою метою Розрахункового центру Юденрату було реорганізуватися в центральний офіс оплати, який при сприятливих умовах зміг би перетворитися на незалежний єврейський кредитний банк [5, р. 197].

Однак результати нової політики М. Бішофа, що розпочалася упродовж кінця 1941 р. – початку 1942 р., були перекреслені рішеннями керівників Рейху, котрі взяли курс на систематичне знищення євреїв, тому започаткований успішний економічний експеримент було припинено.

Серед дослідників існують суперечливі думки щодо функціонування власної валюти у Варшавському гетто. Автор притримується тієї точки зору, що після налагодження в гетто власного виробництва, досягнення певних домовленостей з німецькими і польськими фірмами та кредитними установами, і на підставі цього можливість обмеженого користування окупаційною валютою, тут, на відміну від інших місць екстермінації, не існувало потреби випускати власні легальні грошові знаки. Проте в гетто існував свій нелегальний ринок, через який відбувався перерозподіл акумульованих матеріальних цінностей, в тому числі для організації боротьби з фашизмом. Тому найбільш вірогідною є версія Л. Кемпбела про те, що

виявлені і каталогізовані грошові знаки вартістю 5, 10, 15, 20, 25 та 50 грошей були емітовані весною 1941 р. для потреб єврейського підпілля [3, р. 106–107]

Вказані бони були надруковані за допомогою кліше вирізаного на дереві чи на лінолеумі. Більшість з них мала однотипне оформлення: синій колір, цифровий номінал в променях сонця, "Зірка Давида", написи RZWW (Єврейський уряд у Варшаві) та SPDZ (Єврейське поштове відділення). Тільки на 50-ти грошовій боні тло оформлено у вигляді 18-ти "Зірок Давида" – числа, що означає життя. Очевидно, ці грошові знаки використовувалися до часу повстання в гетто весною 1943 р. Після місячних боїв з відбірними есесівськими військами, повстанці, які залишилися живими, були відправлені в табір смерті Треблінка.

У порівнянні з Варшавським гетто, усі без винятку гетто на окупованих східних землях, зокрема в рейхскомісаріаті "Україна" та дистрикті "Галичина" з самого початку були настільки знищені економічно, що не змогли чинити організованого опору.

Більшість мешканців гетто містечка Соколка Гродненської області були знищені окупантами в 1942–1943 рр. Бона номіналом 0,91 марки під назвою "юденгельд" (єврейські гроші) виконана у вигляді звичайного бланку без прикрас, який у лівому верхньому куті мав перфорацію, а в лівому нижньому куті – відтиск печатки бургомістра Соколки. Незвичний номінал бони, на думку Л.Кемпбела, означав не що інше як строго нормований розмір щоденного заробітку працюючого мешканця гетто [3, р. 106]

Подібні картонні квитанції без назви з номіналом "денна норма" були випущені на початку 1942 р. Юденратом м. Бучач на Тернопільщині. Ними розраховувалися зі створеною єврейською робочою командою за виконані громадські роботи з благоустрою міста та гетто [16, арк. 142].

Документальне існування внутрішніх розрахункових знаків зафіксовано також в гетто м. Копичинці (Тернопільська область) [17, арк. 87].

Через відсутність виробництва у мешканців гетто загальнообов'язкові гроші та цінності швидко вичерпувалися, адже, окрім контрибуцій, довелося платити навіть за знаки "Зірка Давида" на єврейських будинках й на одягу. Очевидно, вказані грошові знаки використовувалися лише в єврейських ремісничих і торгівельних структурах на території гетто.

Про надзвичайно рідкісні грошові знаки гетто Бельська ще менше даних, лише ті, що є в написах. На аверсах знаків вартістю 10 копійок та 5 рублів вказано: "міська управа Бельська", номінал та назва грошей "юденгельд". На реверсі визначені межі обігу – "цей засіб платежу дійсний тільки в єврейських магазинах Бельська", що підтверджується підписом бургомістра Тобіна. У листопаді 1942 р. переважна більшість мешканців гетто була відправлена гітлерівцями в Треблінку [3, р. 102]

На румунських окупованих територіях (Буковина, Трансністрія, Бессарабія) геттолізація євреїв відбувалася з деякими відмінностями. Масові прояви жорстокості, свавілля, нелюдські умови існування тут були більш замасковані і вони поєднувалися з намаганням максимального визиску євреїв. Грабунок єврейського населення був чи не найважливішим пріоритетом румунської окупаційної політики.

Систематичне знищення єврейського населення тривало тут до середини лютого 1942 р., після цього румунська влада вдалася до інших методів геноциду, зокрема припинивши постачання мешканців гетто продуктами харчування, що призвело до високої смертності. Лише загальна кількість євреїв, які були замордовані в Доманівському районі (Трансністрія), становила 116 тис. осіб [19, с. 829].

Печерський табір-гетто (Шпиківський район Вінницької області), названий в'язнями "Мертвою петлею", став місцем масової загибелі людей від голоду та інфекційних хвороб. Його керівники буковинський єврей Мотль Ціммерман та лікар Вишневський були поплічниками нацистів. Вони приховували продовольчу допомогу, яка надходила від "Джойнт" та єврейської общини Румунії, чим сприяли окупантам в "остаточному вирішенні єврейського питання" [12, с. 126].

Отже, пом'якшення румунського окупаційного режиму порівняно з німецьким видається досить умовною, а то й надуманою. На відміну від територій, що опинилися під німецькою окупацією, в трьох румунських губернаторствах єврейські гетто фактично проіснували всю війну. Подекуди певним чином навіть "дбали" про виживання його населення, або, точніше, не забороняли його. Так, у Могилів-Подільській примарії існував комітет єврейської праці, що

забезпечував працюючих євреїв харчуванням (в'язні гетто отримували по 2 кг пинти на кожного члена сім'ї). Видавалися патенти на кустарне виробництво в Копайгородському гетто [12, с. 120; 13, с. 841].

Деякі елементарні умови для проживання були створені в Жмеринському та Шаргородському гетто. Проте більшість місць ізоляції євреїв Трансністрії мали можливість користуватися підтримкою Міжнародного Червоного Хреста, "Джойнту" та єврейських общин Румунії [12, с. 120].

Як і на території, окупованій німцями, в зоні румунської окупації подекуди в єврейських гетто через штучні обмеження в користуванні державними грошима використовувалися внутрішні бони, які не дійшли до нашого часу. Оповідні джерела свідчать про наявність власних грошей у єврейської общини Могилів-Подільського. Автори монографії "Монети і банкноти Румунії" без коментарів подають єврейські бони Мараморешу [2, р. 405].

Наприкінці війни та в післявоєнний період американсько-єврейський комітет ("Джойнт") у визволених від фашизму Австрії та Німеччині надавав гуманітарну допомогу євреям, що перебували в таборах союзників для переміщених осіб, яким вдалося врятуватися від фашистського голокосту. З цією метою були емітовані однотипні бони (розміри 70 x 40 мм.) вартістю 1, 5 та 10 пунктів, що використовувалися для придбання продуктів харчування в спеціалізованих магазинах. Окрім пунктових номіналів, на них був вміщений наступний текст: "Американсько-єврейський комітет. Робоча програма. Австрійська операція. Шеф австрійської операції Дж. Д. Білов" [3, р. 186].

Таким чином, в єврейських гетто перебували в обігу два види внутрішніх грошей:

грошові знаки, емітовані окупаційною адміністрацією, нерідко з номіналами, що принижували людську гідність ("один робочий день" "денна норма"), які регулювали соціально-економічні відносини ув'язнених з окупантами;

напівлегальні емісії, що служили для перерозподілу матеріальних цінностей (засобів виживання) серед мешканців гетто, нагромадженню окремими радикальними елементами засобів боротьби.

Отже, грошові знаки гетто є важливим історико-економічним джерелом для вивчення одного із важливих атрибутів фашистського окупаційного режиму, якими були місця екстермінації єврейського населення.

Список використаних джерел

1. Browning Ch. The Origins of the Final Solution of Nazi Jewish Policy, September 1939. – March 1942. – Lincoln and Jerusalem: University of Nebraska Press and Yad Vashem, 2004. – P. 124.
2. Buzdugan G., Luchian O., Oprescu C. Monede si bancnote romanesti.- Bucuresti, 1977. – 428 p.
3. Campbell L., K. Prisoner of War and Concentration Camp Money of tre 20 th Century. – Second edition, 1993. – 200 p.
4. Kowalski M. Ilustrowany katalog banknotów polskich 1794-1976. – Wyd. III – Warszawa: KAW, 1977. – 180 s.
5. Loose I. Gredit Banks and the Holocaust in the Generalgouvernement, 1939–1945 // Yad Vashem studies.-Jerusalem. 34(2006). – P. 177–218.
6. Pick A., Simsen C. Das Lagergeld der Konzentration und D. P. Lager 1933–1945. – München, 1976. – 56 s.
7. Philipson F. Currency at War // I.B.N.S. Journal. – 1982. – Volume 21. – № 2.
8. Schwan C.F. Boling J.E. World War II Remembered (history in your hands, a numismatic study). – BNR Press, Port Clinton, Ohio, 1995. – P. 782.
9. Suchanek A., Kurpiewski A. Katalog Popularny Monet Polskich I Z Polska Zwiazanych Wybitych Po Roku 1915.- Gdansk, 2000. – S. 211–212.
10. Winkler J. Getto walczy z niewolą gospodarczą // Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego.- Vol. 35, 1960. – PP. 85–86.
11. Айкель М. Через брак людей... Німецька політика набору робочої сили та примусові депортації робітників із окупованих областей України 1941–1944 рр. // Український історичний журнал. – 2005. – № 6. – С. 142.
12. Винокурова Ф. А. Протистояння особистості політиці нацистського геноциду в Україні: документальні свідчення, інтерпретації, роздуми.// Архіви України. – 2001. – № 4–5. – С. 118–131.
13. Гальчак С. Політика румунської окупаційної влади на території Північної Трансністрії //Архіви окупації 1941–1944. – Т.1. – К., 2006. – С. 840–848.
14. Головний державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України, м. Тернопіль). – Спр.13. – Т. 7. – Арк. 160–162.
15. ГДА СБ України, м. Тернопіль. – Спр.240. – Т. 7. – Арк. 260.
16. Там само. – Спр. 240. – Т. 2. – Арк. 142.
17. Там само. – Т. 3. – Арк. 87.
18. Харитонов. Д. Бумажные деньги еврейских общин в России. Каталог. – Прага, 2003. – 136 с.
19. Щетніков В. Одеса під час

фашистської окупації 16 жовтня 1941- 10 квітня 1944 рр. //Архіви окупації 1941-1944. – Т.1.- К., 2006. – С. 823–833.

Oleg Klymenko

MONEY DOCUMENTS JEWISH GHETTO IN WORLD WAR II

The article presents a research of the role of the emissions of the special money documents in exploitation of ghetto's Jewish population in WWII.

УДК 94 (477)

Кіцак Володимир

СИСТЕМА ОСВІТИ ДЕПОРТОВАНИХ З ПОЛЬЩІ УКРАЇНЦІВ ТА АГІТАЦІЙНА РОБОТА СЕРЕД НИХ

У статті розглядається система освіти депортованих з Польщі українців, а також початок їхньої соціалізації на території УРСР.

У 1944–1946 рр. УРСР було депортовано близько півмільйона українців Польщі. Для перетворення жителів чужої країни у слухняних і вдячних радянських громадян було передбачено низку заходів не тільки матеріального характеру (наділення майном, житлом та ін.), а й духовного, ідеологічного плану. Агітаційна робота партійними органами мала б проводитись на належному рівні. Система освіти в СРСР ще з тридцятих була заідеологізована до краю, а тому теж могла бути використана для впливу на депортованих. Крім свого прямого завдання навчальні заклади в СРСР завжди були рупором державної ідеології, тому турбота про освіту закордонців була не зовсім безкорислива: випускники шкіл мали стати активними будівниками нового ладу. Багато переселенців були неписьменними, тож постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У № 1620-118 зобов'язувала від 3 до 15 жовтня 1945 р. провести перепис дітей для охоплення їх навчанням. До 1 листопада цього ж року місцеві органи влади були зобов'язані зробити перепис неписьменного дорослого населення і запровадити його освіту; додатково видати для переселенців 410 тис. шкільних підручників; ввести в дію курси трактористів, бригадирів, ветфельдшерів, садівників та бджолярів [21, арк. 118]. Проте з цілого ряду причин ідеологічна частина постанови ще надовго залишалась декларацією. Прикладом може бути Тернопільська область, у якій за станом на 5 січня 1946 р. не провадився жодний облік школярів та неграмотного населення. Відповідно до постанови № 24 Тернопільського облвиконкому така робота тільки розпочиналась [17, арк. 98]. У Львівській області на 20 травня 1946 р. було взято на облік 4890 школярів, проте вчилося з них тільки 4300 [9, арк. 40].

Схожою була ситуація і в східних областях. На січень 1946 р. у Кіровоградській області облік дітей шкільного віку та неграмотного дорослого населення серед переселенців не проводився взагалі [1, арк. 30]. На початок квітня 1946 р. в Одеській області не навчалось 139 дітей шкільного віку, у Херсонській – 90 [2, арк. 37]. Проте до цих даних слід відноситись досить обережно. У довідці "Про хід виконання Постанови РМ УРСР і ЦК КП(б)У від 22 серпня 1946 р. "Про стан господарсько-побутового влаштування евакуйованого з Польщі в УРСР українського населення" прямо вказувалось, що інформація, подана в постанові раніше, є неправдивою. В Херсонській області навчалось лише 324 з 591 дитини (55 %), а Одеський відділ народної освіти подібного обліку не провадив взагалі [3, арк. 52]. Та й яке могло бути навчання, якщо дітям часто не було що їсти, де жити, у що вдягнутись. Зимом у школу прос-

то не ходили, бо часто на сім'ю була 1–2 пари чобіт, як у часи кріпацтва. Зокрема, це було характерно для Сталінської області [4, арк. 74].

Не кращий був стан справ і з освітою дорослих. Дорослого неграмотного населення у Дніпропетровській області на облік було взято 960 осіб, а навчалось 669, у Запорізькій області з 800 осіб навчалось 575 [2, арк. 37].

Саме завдання про охоплення всіх неграмотних закерзонців та їхніх дітей навчанням було нереальним. В середині 1945 р. в Тернопільській області всього налічувалось 4138 педагогів. З 3117 вчителів, які працювали в початкових класах, лише 16 осіб мали вищу освіту, а 65 % взагалі не мали права займатись педагогічною діяльністю. У 5–7 класах працювало 928 вчителів. З них лише 62 мали вищу освіту, а 40 % взагалі не мали права займатись педагогічною діяльністю через відсутність відповідної освіти. У 8–10 класах працювало лише 93 вчителі [11, арк. 91]. У Львівській області на кінець 1944 р. було 3764 вчителі, з яких вищу освіту мали 635 осіб [6, арк. 69]. Тобто різка нестача педагогічних працівників відчувалась і для місцевого населення. Тому й не дивно що діти депортованих могли по декілька років не вчитися. Здобуття повної середньої освіти було дуже проблематичним не тільки через відсутність кадрових освітян, а й через те, що навчання в старших класах було платним і далеко не кожна переселенська сім'я могла дозволити собі таку розкіш.

Виконкомам облрад і райрад, обкомам і райкомам КП(б)У згадана постанова № 1620-118 рекомендувала "сміливіше висувати з числа активних і тих, які виправдали себе в роботі переселенців на керівну роботу в колгоспах – головами колгоспів, заступниками голів, бригадирами, ланковими, а також на керівну роботу в органах радянської влади" [21, арк. 118]. Але й ця частина постанови, що мала б зробити переселенців вірними радянській владі та до кінця адаптувати їх в нових умовах, виконувалась не надто активно. На 5 липня 1946 р. переселенці в Тернопільській області перебували на таких керівних посадах: голови земельних спілок – 103; голови сільрад – 42; секретарі сільрад – 61; заввіділами райрад – 26 осіб [20, арк. 2].

На квітень 1946 р. в Херсонській області з 2695 розміщених у колгоспах родин 27 осіб були висунуті в члени правлінь, 49 стали бригадирами, 62 – ланковими і жоден не став завфермою [2, арк. 34].

У Ворошиловградській області з 1380 родин було розселено в колгоспах. З них на керівну роботу висунуто лише 18 осіб: бригадирами – 4 особи; ланковими – 13; секретар сільради – 1 особа [2, арк. 34].

У Винниківському районі Львівської області, де за станом на 1 травня 1946 р. проживало 2038 родин (10018 осіб), на керівних посадах працювало лише 48 переселенців. З них – 1 голова міськради, 10 голів сільрад, 11 секретарів, 9 голів земельних громад [8, арк. 33].

На кінець 1947 р. проблему так і не вирішили – в усіх східних та південних областях проживало 5478 сімей (20718 осіб). З них на керівних посадах перебували лише 274 особи. У Західній Україні ситуація була набагато гіршою. У 98314 зареєстрованих за місцем проживання сім'ях налічувалось 408185 осіб. З цих сотень тисяч осіб керівні посади отримали лише 573. Зрозуміло, що не всі закерзонці мали хорошу освіту, не всі встигли проявити себе. Але від початку депортації минуло вже більше трьох років, а кількість висунутих у керівництво людей була мінімальною [5, арк. 20; 5, арк. 31–32].

Задля соціального забезпечення органи радянської влади постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 3 жовтня 1945 р. було зобов'язано зробити перепис пенсіонерів, інвалідів та багатодітних з метою надання їм пільг та урядових нагород [21, арк. 119]. Слід зробити зауваження, що пенсій для колгоспників тоді не було. Призначались вони лише інвалідам, родинам загиблих червоноармійців та багатодітним матерям. Відповідно до постанови Тернопільської облради від 28 жовтня 1945 р. завідувачу облдержзабезу пропонувалось до 10 листопада цього ж року виявити всіх переселенців згаданих категорій та здійснювати їхнє пенсійне забезпечення відповідно до чинного законодавства [16, арк. 3]. Тогочасні пільги були до смішного мізерними й часто зводились до вручення в день жовтневих подій 1917 р. кількох метрів тканини чи торбини борошна. Та й те виконувалось далеко не завжди, досить часто в областях був відсутній облік інвалідів та пенсіонерів. За станом на 1 квітня 1946 р. у Харківській області облік інвалідів не провадився взагалі [2, арк. 38–39].

Щодо нагород, то практично це були медалі "Мати-героїня", ордени "Материнська слава" та грамоти багатодітним, яких серед переселенців було дуже багато. Проте станом на 5 січня 1946 р. в Заліщицькому, Товстенському та Чортківському районах Тернопільської області не було взято на облік жодної багатодітної жінки. Відповідно й жодна не отримувала державної допомоги. У Копичинецькому районі становище було трохи кращим: 22 матері отримали 33 540 крб. [17, арк. 97]. Загалом на 5 липня 1946 р. було виявлено і представлено до нагород лише 152 багатодітні матері, 40 з яких отримали нагороди [20, арк. 2]. У Сталінській області на облік було взято 166 багатодітних матерів, 84 з яких були представлені до нагороди, в Херсонській нагородити мали 17 з 49 багатодітних матерів [2, арк. 38–39].

У Львівській області 80 багатодітним матерям надали 105900 крб. безповоротної допомоги, тобто в середньому 1323 крб. на одну матір. У цінах тих часів це була мізерна сума. Одинадцяти матерям вручили державні нагороди [7, арк. 47–50].

Загалом до кінця 1947 р. облік був проведений у 14 областях УРСР, у яких виявили 2294 багатодітні сім'ї. Ця кількість не може бути об'єктивною, оскільки серед депортованих багатодітність була традиційною [5, арк. 30].

Для створення відповідної звітності перед республіканським керівництвом обиралось кілька "кращих" матерів, яким виділялись суми значно більші від звичайних. Прізвища таких матерів фігурували в газетних статтях, які демонстрували опіку радянського керівництва над депортованими. Наприклад, спеціальною постановою виконкому Тернопільської області № 1518 від 27 грудня 1946 р. переселенці Решетило Антоніні із села Гримайлів однойменного району виділялась одноразова допомога в сумі 6000 крб., як такий, що має 8 дітей та нагороджена орденом "Материнська слава" II ступеня [18, арк. 82]. Проте таких щасливців було дуже небагато.

Тим матерям, яким найбільше пощастило – призначалась пенсія на 2–3 роки в розмірі 100–120 крб. щомісяця [14, арк. 3]. Матерям, що мали 8–10 дітей видавали дещо більшу пенсію – 200–250 крб. щомісяця [19, арк. 27–29]. Вказана сума на ті часи була мізерною. Дитячі туфлі коштували в державному магазині 200 крб. [10, арк. 75]. В Одеській області пенсію на кінець 1947 р. отримували 92 багатодітні матері із 122 врахованих, в Сталінській – 54 з 76, у Рівненській – 272 з 300 [5, арк. 30].

Згідно з урядовими інструкціями мала проводитись широка пропагандистська робота серед молоді та дорослого населення. Проте досить часто така робота не проводилась, про що свідчить низка постанов облвиконкому, що наказували активізувати цю роботу [12, арк. 56]. У Тернопільській області райкомаами КП(б)У станом на 25 травня 1946 р. виділено 1350 агітаторів та найбільш підготовлених осіб, що мали займатись ідейним перевихованням депортованих [26, с. 318]. Окрім цього для Тернопільської області додатково виділялось 2 тис. загальнодержавних газет, велика кількість обласної преси. Переселенців зобов'язали передплатити 5 тис. обласних газет "Вільне життя". Планували організувати 2 пересувних кінотеатри, що мали своїм завданням провадити агітаційну роботу серед переселенців. З аналогічною метою створювались і спеціальні культбригади. Власне для закерзонців планувалось заснувати 25 бібліотек [13, арк. 42].

У Ворошиловградській області політмасова робота серед переселенців проводилась регулярно лише в період підготовки до виборів у Верховну Раду СРСР, а після їх проведення така діяльність значно ослабла. Ліміти на обласні, республіканські та союзні газети переселенцям виділили, проте використані вони не були, оскільки люди просто не мали грошей для їх придбання [26, с. 309]. Недостатня політмасова робота у Дніпропетровській, Запорізькій та інших областях відзначалась низкою державних постанов. Розгорнута агітаційна робота часто замінювалась жорстким адмініструванням чи втручанням міліції й працівників НКВС. Тому виїжджали люди на захід при першій можливості [26, с. 318].

Газети, від центральних до районних, отримували завдання популяризувати передовиків виробництва з-поміж переселенців. Таке ж завдання ставилось і перед облрадіокомітетами [21, арк. 130]. Як свідчить лист керуючого управління при РНК УРСР в справах евакуації та розселення українського і польського населення І. Русецького до керівника групи розселення при виконкомі Тернопільської обласної ради А. Шерстока, така популяризація практично не провадилась, як не організовувалось і вдячних листів переселенців на ім'я уряду УРСР. Маються на увазі листи, в яких люди мали висловлювати глибоку подяку керівництву

республіки за турботу про них. Шляхом публікації таких листів у центральній пресі планувалось продемонструвати всьому світові необхідність та "гуманізм" переселенських акцій [23, арк. 2].

Закінчувалась постанова №1620-118 досить типовим для тих часів наказом: боротись із куркулями та іншими антирадянськими елементами; не допускати переїзду евакуйованих з місця приписки, а в разі такого – повертати на попереднє місце проживання. Ця частина постанови виконувалась особливо успішно: упродовж 1944–1946 рр. з України було виселено 37145 чоловік (15040 сімей), з них 3780 осіб або 1741 сім'я були етаповані на Схід з Тернопільської області. Ймовірно, що серед них була досить значна кількість закерзонців. Адже потрапити в число неблагоннадійних можна було за звичайний політичний анекдот. За жовтень 1947 р. з України було вислано 77791 осіб або 26 332 сім'ї, в тому числі з Тернопільської області – 13505 осіб або 5001 сім'я. Всього ж за період 1944–1948 рр. з України було вислано 131935 осіб [24, с. 545].

Місцеве населення не дуже довіряло закерзонцям, тому в загонах УПА на західних теренах УРСР їх було не надто багато. Значна кількість депортованих свідчила про постійну продовольчу допомогу повстанцям.

На території Дніпропетровської, Миколаївської і Одеської областей в січні 1946 р. була арештована група молоді в кількості 27 осіб, які перед виїздом в УРСР отримали директиву від місцевого керівника ОУН про створення підпільної мережі. За час свого перебування в республіці вони розгорнули активну роботу зі збільшення кількості членів ОУН, видавали рукописний журнал, пробували роздобути зброю. У Лисичанському районі Ворошиловградської області була розкрита підпільна націоналістична група в кількості 40 осіб. Ці люди вмовляли переселенців не вступати в колгоспи, агітували за повернення в Польщу [25, с. 202].

Загалом плани були дуже ґрунтовними, проте про рівень їхнього виконання можна судити хоча б за таким фактом: оскільки багато переселенців в Тернопільській області отримало землю після весняного посіву і не встигло посяяти, то виконком облради прийняв рішення змусити місцевих селян допомогти переселенцям картоплею, просом та гречкою для посіву на умовах позики до збору врожаю. Таким чином держава, взявши на себе зобов'язання, вирішувала за рахунок місцевого населення, що прямо вказується в документі: "Цим самим ми в значній мірі звільнимо себе від надання державної допомоги як продовольчої, так і для посіву переселенцям 1946–1947 рр." Якщо врахувати, що ця постанова була прийнята 29 червня 1946 р., коли посівні роботи проводити було вже надто пізно, то стає зрозумілою глибина турботи влади про евакуйованих [22, арк. 43]. Зрозуміло й те, що місцевому населенню напевно чи сподобалась нова примусова політика влади щодо переселенців, першочергова підтримка переселенських колгоспів, допомога евакуйованим населенню та надання їм майна репресованих в порядку взаєморозрахунків викликали зрозумілу неприязнь автохтонів до переселенців.

Отже, можна зробити висновок, що життя закерзонців у новій батьківщині було зовсім не таким безхмарним та "райським", як це планувалось в постановах РНК і ЦК КП(б)У. Люди ще десятиліттями відчували себе матеріально невлаштованими та психологічно чужими на новій землі. Соціалізація новоприбулих затягувалась й влада не поспішала допомогти у її прискоренні.

Список використаних джерел

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління в Україні (далі – ЦДАВОВУ в Україні). – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 23–30.
2. ЦДАВОВУ в Україні. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 1–49.
3. Там само. – Спр. 24. – Арк. 50–56.
4. Там само. – Спр. 28. – Арк. 67–76.
5. Там само. – Спр. 38. – Арк. 1–61.
6. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛЮ). – Ф. Р. 221. – Оп. 2. – Спр. 24. – Арк. 57–76.
7. ДАЛЮ. – Ф. Р. 221. – Оп. 2. – Спр. 25. – Арк. 47–50.
8. Там само. – Спр. 26. – Арк. 33–35.
9. Там само. – Спр. 26. – Арк. 38–43.
10. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. Р. 1833. – Оп. 1. – Спр. 108. – Арк. 75.
11. ДАТО. – Ф. Р. 1833. – Оп. 1. – Спр. 109. – Арк. 91.
12. Там само. – Спр. 134. – Арк. 55–57.
13. Там само. – Спр. 138. – Арк. 37–42.
14. Там само. – Спр. 247. – Арк. 1–3.
15. Там само. – Спр. 249. – Арк. 1–8.
16. Там само. – Спр. 250. – Арк. 2–4.
17. Там само. – Спр. 395. – Арк. 97–99.
18. Там само. – Спр. 491. – Арк. 55–68.
20. Там само. – Спр. 596. – Арк. 1–4.
21. Там само. – Спр. 30. – Арк. 114–130.

22. Там само. – Оп. С. 5. – Спр. 44. – Арк. 43. 23. Там само. – Спр. 118. – Арк. 2. 24. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. – Київ: Либіль – Військо України, 1994. – Кн. 2. – С. 502–546. 25. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах. Т. 2. 1946 – 1947 рр. – Львів: Жовківська книжкова друкарня видавництва ОО Василян "Місіонер", 1998. – 540 с. 26. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – Тернопіль: Книжково-журнальне видавництво "Тернопіль", 1997. – 440 с.

Volodymyr Kitsak

THE SYSTEM OF EDUCATION OF THE UKRAINIANS DEPORTED FROM POLAND AND AGITATION WORK IS AMONG THEM.

In the article the system of education of the Ukrainians deported from Poland, and also beginning of their socialization, is examined on territory of Ukraine.

УДК 94 (477)

Ярослав Секо

ТЕРНОПІЛЬСЬКА КРАЙОВА ОРГАНІЗАЦІЯ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ В ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ (БЕРЕЗЕНЬ 1989 – БЕРЕЗЕНЬ 1990 РР.).

У статті розглянуто період становлення Тернопільської крайової організації НРУ, вказано на її діяльність в суспільно-політичних процесах області.

У сучасній рухівській історіографії одним із найактуальніших питань залишається вивчення роботи крайових організацій, показ їхнього місця в суспільно-політичних процесах окремих регіонів, впливу на вироблення ідеології керівних структур НРУ тощо. Досвід Тернопільської крайової організації (ТКО НРУ) в цьому контексті викликає значний інтерес хоча б тому, що саме з неї розпочалося формування організаційної структури всеукраїнської організації, а її члени активно долучилися до державотворчих процесів, що мали наслідком проголошення незалежності України.

На жаль наукових досліджень діяльності ТКО НРУ ще не має. Переважна більшість матеріалів – спогади членів організації [1; 2; 3; 4], які не носять системного характеру. В той же час у розпорядженні дослідників значна джерельна база, представлена архівними матеріалами та неформальною періодикою. Саме спираючись на неї, у даній статті я спробую окреслити період становлення тернопільської крайової організації впродовж березня 1989 р. по березень 1990 р. Верхня межа не випадково окреслюється часом завершення виборчої кампанії до рад усіх рівнів. Після її успіху суттєво змінюється місце НРУ в політичному житті як області так і республіки, а отже, і сама організація переходить на новий щабель розвитку, у якій головну роль відіграють не мітингові, а парламентські форми боротьби.

Ідея створення НРУ виникла в середовищі київської інтелігенції. Саме вони виступили з ініціативою створення такої громадської організації в підтримку перебудови, проводили переговори з керівництвом КПУ та особисто з генеральним секретарем ЦК КПРС М. Горбачовим, та підготували програмні документи. Слабкою стороною київських митців, яку використовувала влада, була голослівність їх тверджень про підтримку ідеї НРУ серед трудящих республіки. Не вистачало сильних аргументів котрі б доводили, що ідея руху не просто вияв фрондерства інтелігенції, а має сильну підтримку серед населення. Сьогодні, коли політичні

партії чи громадські організації з'являються з примхи тих чи інших політиків, важко зрозуміти подібну колізію. Однак, в умовах радянської однопартійної системи, коли КПРС визначалася "керівною і спрямовуючою силою", така її позиція зумовлювалася саме запевненням більшості суспільства в тому, що партія має абсолютну підтримку серед людей, а отже, зможе самотужки провести реформи в рамках перебудови. Саме тому, для київських митців дуже доречними стали кроки тернополян по практичному створенні структури Руху. Вони отримали необхідні імпульси "знизу", які згодом отримали продовження в інших містах України. Це був надзвичайно сміливий, мужній та зрілий крок тернополян, роблячи який переступалася межа страху і покори, відроджувалося почуття власної гідності, бралася відповідальність за стан справ у державі. У їх особі суспільство ніби сигналізувало владі, що не хоче більше бути мовчазним свідком перебудови, а прагне дієво в неї включитися.

Ініціатором створення ТКО НРУ став тодішній голова обласної письменницької організації, поет Г. Петрук-Попик. Він був учасником відомого пленуму Спілки письменників України 29–30 листопада 1988 р. на якому активно обговорювалася ідея створення потужної народної організації в підтримку перебудови. Та повернувшись до Тернополя під сильними позитивними враженнями, він отримав вказівку з обкому партії засудити як роботу київських літераторів, так і саму ідею Руху. "Для мене то був страшний удар, – згадує поет, – я вперше з особливою гостротою побачив, усім серцем відчув, що стара, консервативна партократія ніякої перебудови не хоче, що господарі існуючої системи дбають лише про те, аби в їхніх "уділах" нічого не змінилося, а балачки про перебудову – тільки маска не більше" [5, с. 2].

Починаючи з наступного місяця Г. Петрук-Попик обговорює можливість створення крайової організації з М. Левицьким, Б. Бастюком, М. Куземко, Л. Крупою, О. Корнієнком та Б. Ткачиком. Ці неофіційні розмови, що супроводжувалися настійливими пропозиціями обкому створити якусь координуючу раду сприяння партії в перебудові, завершилися установчими зборами Тернопільської обласної організації НРУ 24 березня 1989 р. На них були присутніми 208 осіб, з яких – 6 членів СПУ, 86 – літоб'єднання, та 17 – ТУМу. Дискутуючи, учасники обговорили і схвалили проект "Програми НРУ за перебудову". Більшість виступаючих запропонували одразу створити крайову організацію. Для частини присутніх такий хід конференції виявився несподіваним, а тому вони спробували обмежитися створенням ініціативної групи. Однак, з огляду на можливі перепони з боку обкому партії, вирішили не зволікати. 205-ма голосами проти 3-ох, учасники зборів висловилися за створення крайової організації. Одразу обрали й керівництво: М. Левицький (голова), І. Пушкар (заступник), М. Куземко (відповідальний секретар) [1, с. 259]. До складу Координаційної Ради організації обрано М. Левицького, Г.Петрука-Попика, М. Куземко, Б. Ткачика, Я. Гевко, Д. П'ясецького, І. Пушкаря, М. Гирича, Л. Горохівського, Б. Кушнірика, Б. Бастюка, О. Левченка, А. Субчака. Деяко пізніше з Ради вийшли Б. Бастюк та А. Субчак. На їх місце докооптованими були Л. Крупа, Я. Карп'як та А. Зарудний [6, с. 1]. У спогадах В. Квасновського подається деяко інший склад Ради. У ньому присутні сам В. Квасновський, а також В. Колінець, П. Дундій та А. Зюбровський. Натомість відсутній Я. Гевко [4, с. 36].

Поява Руху в Тернополі мала величезне значення для становлення всеукраїнської організації, адже було перейдено межу страху і покори, й в голос заявлено про безповоротність у настроях української інтелігенції, яка перейшла на платформу національного відродження. Це розуміла влада. Тому не випадково після створення крайового Руху, нею були здійснені спроби протиставити позицію тернопільської інтелігенції трудящим області. З цією метою проводилися різні районні наради: комуністів, вчителів, колгоспників, робочих колективів у яких засуджувалися дії по створенню організації. Кампанія по дискредитації здійснювалася через місцеву пресу, особливо газету "Вільне життя". Наслідком створення Руху став розкол у обласній Спілці письменників, не всі члени котрої підтримали цю ідею. Зі складу НРУ вийшли Б. Бастюк та Б. Кушнірик. Випробовуючи на міцність, чинився тиск на лідерів, що здійснювався по лінії "партія – КДБ – прокуратура". Його першим рубежем справедливо можна вважати виключення Г. Петрука-Попика з КПРС 12 квітня 1989 р. У постанові бюро Тернопільського міськкому партії вказувалося, що це було зроблено в зв'язку з діями, що "суперечать вимогам статуту КПРС, політичною незрілістю, активною участю в реакційних за настроями неформальних угрупованнях, потаканні екстремістам та демагогам" [7, арк. 70]. Партійцями був прийнятий ще одна постанова про несумісність перебування членів партії в

НРУ. Втім, дії партії мали зворотній ефект, що, зокрема, проявилось в радикалізації настроїв та зростаючому неформальному русі.

Тернопільська організація НРУ на середину 1989 р. нараховувала за підрахунками партійних чиновників більше 300 чоловік. Члени її Ради Л. Горохівський, Г. Петрук-Попик, М. Левицький, М. Куземко, І. Пушкар та Я. Карп'як увійшли до складу Координаційної Ради регіональної організації НРУ у Львові. Засідання Руху, які відбувалися по середам за участю представників УГС та "Меморіалу-2" нараховували до 600–700 чоловік. На них гостро піднімалися національні питання, а також ідея відродження УГКЦ [8, арк. 5]. Тернопільські рухівці активно включилися у створення республіканської організації. На зборах 17 серпня було обрано 60 делегатів на установчі збори у Києві. Всі вони стали учасниками вересневого установчого з'їзду НРУ за перебудову. Г. Петрука-Попика, М. Левицького, В. Негоду, Б. Ткачика, В. Колінця було обрано до складу Великої Ради Руху, а М. Куземко – до секретаріату.

Одним із найголовніших завдань для НРУ стала розбудова структури. Активісти Руху умовно поділили область на сектори, які, в свою чергу, закріплювалися за окремими групами людей. Активізація роботи в цьому напрямку починається з липня 1989 р. Це пов'язувалося зі спаданням першої хвилі тиску з боку влади, першими успішними акціями НРУ, а також порою літніх відпусток. Робота здійснювалася шляхом створення первинних осередків на підприємствах, установах як в обласному центрі, так і в районах, а по можливості й у селах. Заяви приймалися від усіх бажаючих. На цьому етапі це був виправданий крок, однак, згодом некритичність набору виявилася однією з проблем організації, причому не лише в Тернополі, але й Україні.

Найсильніші рухівські осередки були створені на заводах "Оріон" (О. Левченко), "Ватра" (В. Негода), комбайновому (Соняк), "Сатурн" [4, с. 54]. Впродовж року тернопільська районна організація перетворилася на одну з найбільших. Робилися спроби створити осередки в районних центрах. Справа тут ішла дуже повільно. Найбільші труднощі виникали у Лановецькому, Шумському, Кременецькому та Гусятинському районах, де місцева влада чинила значні перешкоди. Так, у Ланівцях секретар райкому Гладун і голова райвиконкому Якубишин настроїли місцевих жителів проти активістів Руху: "Наче переможене військо при Ватерлоо – саме так виглядали наші рухівці разом з Негодою. Побиті до крові, обірвані, з порваними національними прапорами повернулись вони до Тернополя. Так було і в Хоросткові і в багатьох інших містах і селах, поки Рух не сприйняли як велику консолідуючу силу, що має на меті відродити Україну" [4, с. 130].

У грудні 1989 р. у області було зареєстровано 145 осередків, з них у Тернополі – 86, районних центрах – 19, у селах – 40. Крім того, близько 50 осередків не встигли до 1 грудня подати в раду протоколів установчих зборів. Всього ж крайова організація об'єднувала 4408 членів [1, с. 434]. Потужне зростання чисельності крайової організації – до десяти тисяч, розпочалося паралельно з виборчою кампанією 1990 р., адже в її умовах лідери Руху отримали можливості вільно агітувати. Так, наприклад, у Гусятинському районі на початку кампанії було лише 6 членів, то в кінці – більше тисячі [9, с. 4]. У цей час Рух почав активно проникати і в навчальні заклади області. Зокрема, 5 березня 1990 р. виник потужний осередок у педагогічному університеті [10, с. 6].

НРУ, поруч з іншими національними організаціями (Товариство української мови, Українська гельсінська спілка, Меморіал-2), майже одразу стали активними діячами на політичному полі Тернопільщини. Впродовж травня – вересня 1989 р. у Тернополі, а згодом і в районах, починається період так званої "мітингової демократії". За цей невеликий проміжок часу в обласному центрі відбулося чотири несанкціоновані мітинги та два вуличні походи у яких взяло участь більше 50 тисяч осіб (за офіційною статистикою, а за підрахунками організаторів – більше 100 тисяч) прихильників та симпатиків НРУ, УГС, "Меморіалу", УГКЦ. 21 травня на Театральному майдані Л. Горохівський, Г. Петрук-Попик, М. Левицький, М. Куземко ініціювали встановлення знаку з написом "Тут буде встановлено пам'ятник Т. Г. Шевченку", який незабаром "таємниче" зник. 4 червня біля приміщення Спілки письменників відбувся мітинг на тему "Сталінізм вчорашній і сьогоднішній", на якому з-поміж інших було підняте уніатське питання. Після санкціонованого мітингу 30 липня відбувся вуличний похід до пам'ятника Т. Шевченка. Під час його проведення лунали заклики до відокремлення України від СРСР, створення альтернативних партій, легалізацію УГКЦ, ліквідацію КДБ, відродження націона-

льної символіки, реабілітації ОУН-УПА тощо. Апогеєм цього народного піднесення став 110-ти тисячний похід 23 серпня центром міста і висунення ультимативних вимог у вересні біля педінституту й міського відділу внутрішніх справ [11, арк. 35–37].

На думку Г. Петрука-Полика, місцеві події 23 серпня мали дуже велике значення для подальшого розгортання національного руху, адже партія більше не сміла заперечити наявність потужних політичних сил на Тернопіллі; народ і його поводири повірили у нездоланність своєї національної ходи, а осередок НРУ довів, що він є тією організацією, яка може об'єднати навколо себе всю демократичну потугу в краї [1, с. 387].

За означений термін до відповідальності було притягнуто 32 особи, серед яких керівництво Руху, зокрема, М. Куземко та Л. Горохівський [11, арк. 37]. Окрім штрафів місцева влада практикувала їхні виклики до прокуратури та здійснювала індивідуальну виховну роботу. Так, М. Бабій її проводив з Г.Петруком-Поликом, М. Ониськів з М. Левицьким, М. Данильченко з Л. Горохівським, В. Ковальчук з Д. П'ясецьким тощо [12, арк.16].

Водночас партія прагнула нейтралізувати піднесення народної ініціативи, що виражалася у несанкціонованих мітингах, шляхом проведення аналогічних акцій під своєю егідою за участю діячів національного руху. Прикладом цього може бути санкціонований мітинг 2 вересня 1989 р. на Співочому полі, на якому обговорювалися проекти Закону УРСР про зміни і доповнення до Конституції УРСР, Закону про вибори народних депутатів України та депутатів місцевих рад. У ньому взяло участь близько 5 тисяч осіб, які стали свідками того як лідери НРУ М. Куземко, Г. Петрук-Полик, М. Левицький, Л. Горохівський, С. Трубич активно опонували представникам партійної номенклатури – А. Кучеренку, В. Рибіну, В. Вихруцу та іншим [13, арк. 22].

Варто підкресили, що робота Руху не обмежувалася мітингами. Сюди варто віднести й агітаційну, просвітницьку роботу, якою активно займалися ще неформальні організації. Саме з ініціативи Руху в червні розпочато роботу по впорядкуванню могил українських січових стрільців та жертв сталінських репресій на міському цвинтарі [6, с. 1].

Перше реальне протистояння між національно-патріотичними силами та партпаратом відбулося в межах виборчої кампанії 1990 р. Оскільки НРУ як незареєстрована організація не міг від себе висувати кандидатів у народні депутати всіх рівнів, то висунання його кандидатів здійснювався через інші національні організації, зокрема ТУМ. У грудні 1989 р. для проведення кампанії створили виборчий штаб на чолі з В. Турецьким та оголосили платформу ТКО НРУ основними розділами якої були: 1) питання політичної влади; 2) побудова правової держави; 3) демонтаж командно-адміністративної системи; 4) демократизація суспільства; 5) відновлення української національної державності; 6) економічна реформа; 7) шляхи вирішення екологічних проблем; 8) питання соціальної справедливості; 9) кадрова політика; 10) проблеми села; 11) національно-культурне і духовне відродження [1, с. 455].

Задля координації дій, кандидати від опозиції об'єдналися у блоці "Незалежних демократичних організацій Тернопільщини" і включилися у передвиборчий марафон, який виявився надзвичайно успішним для них. У своїх передвиборчих платформах відстоювали ідею державного суверенітету України, побудову правової держави, виступали за ліквідацію командно-адміністративної системи, децентралізацію і встановлення відносин між республіками на основі взаємовигідних договорів. Більш радикальною була програма лідера крайового осередку УГС Л. Горохівського, який розглядав надання Україні більшої самостійності в межах СРСР лише як початок до повного державного суверенітету [14, с. 2].

Результати виборів підтвердили найоптимістичніші прогнози опозиції, адже, ряд їх лідерів було обрано народними депутатами УРСР – Л. Горохівського, В. Колінця, Б. Бойка, Л. Крупу, М. Куземко, К. Завадську, М. Мотока, а дещо пізніше – Д. Павличка. Усі вони увійшли до парламентської опозиційної фракції "Народна Рада". Крім того, 51 представник демократичних сил був обраний до обласної Ради, що хоч і не складало більшості, все ж створювало хороший плацдарм для подальшої боротьби. А понад 90 % місць у тернопільській міськраді, дозволили В. Негоді без зайвих процедурних клопотів посісти крісло голови. Втім, попри значну популярність ідей НРУ серед населення Тернопільщини, партія зберегла за собою значний вплив, особливо у сільській місцевості та північних районах області.

Оцінюючи період становлення ТКО НРУ, і віддаючи належне її активістам у пробудженні національної та громадянської свідомості, не можна оминати наявних проблем. Про їх існу-

вання говорилося вже тоді чимало. Так, на думку Б. Бойка, серед недоліків у роботі були недостатній зв'язок Крайової Ради з осередками й районними ланками, а також з республіканською координаційною Радою. Надто слабкі зв'язки з іншими демократичними організаціями. Дуже шкодили великій справі національного відродження порушення товариських взаємин між членами Руху. Вимагала поліпшення організаційна структура Руху, і подальша робота по залученню спеціалістів. В. Колінець вказував на відсутність цілісної програми діяльності Крайового Руху, абсолютно визначеної стратегії й тактики Руху. Не окреслено виразних контурів співробітництва з УГС та іншими неформальними об'єднаннями, що робить співпрацю малоефективною [15, с. 4].

Звичайно, що окремі кроки щодо поліпшення роботи робилися. Зокрема, кадровий потенціал поліпшився коли до Руху долучилися викладачі ВУЗів Тернополя як, наприклад, Б. Бойко, Р. Гром'як, В. Стародубець, О. Полянський О. Огир, В. Шепетюк, В. Заведеник, Ю. Викалюк, О. Куца та інші. Зростання кількості осередків спонукали до зміни структури. Зокрема, були створені комісії Крайової Ради: 1) громадсько-політичної дії (керівники: І. Бойчук, В. Негода); 2) соціально-економічної справедливості (О. Добрянський, В. Квасновський); 3) екологічного порятунку (В. Заведеник, О. Діч); 4) міжрелігійного порозуміння (Я. Карп'як, О. Рокицький); 5) милосердя та здоров'я народу (Ю. Викалюк, О. Філінська); 6) освітньо-виховна (О. Куца, І. Зелена); 7) культурно-мистецька (Б. Ткачик, М. Николаичук); 8) історична (В. Колінець, О. Полянський); 9) правового захисту (В. Турецький, Я. Твардовський); 9) прес-служба (Л. Крупа, Б. Підгірний) [16, с. 2].

Втім, головною проблемою стали суперечки серед керівництва. Одноставності в їх поглядах на темпи суспільних змін, їх глибини, ставлення до партії, процесу націотворення не було з самого початку. Це зумовлювалося різними освітнім, статусним, віковим рівнями. Фактично як і в кожній національній організації того часу, були як помірковані так і радикальні члени. В. Квасновський так описує внутрішню атмосферу в Русі: "У раду увійшли різні люди, з різними характерами, інтелектом, а також різними поглядами та ідейними переконаннями. На перших засіданнях ради були і виступи антинаціоналістичні. Так, одного разу пан П'ясецький, який взяв на себе обов'язки керівника секретаріату і головного ідеолога, заявив категорично: "Я не дозволю тут, в Русі, всякій бандерівщині!". Своєрідну позицію зайняв і пан Гирич, який всіляко відвертав увагу ради від політичних проблем, а більше схиляв до екологічних, побутових і т. ін." [4, с. 45].

Сильний тиск влади з моменту створення ТКО НРУ об'єктивно сприяв посиленню радикалів. Завідуючий ідеологічного відділу обкому партії М. Ониськів у доповідній записці керівництву області від 17 липня 1989 р. відзначив цікаву тенденцію: "відбувається фактичне злиття ради НРУ з осередком УХС (Українська гелісінська спілка – Я. С.), відбувається блокування з активістами УКЦ (Українська греко-католицька церква – Я. С.) на націоналістичній основі. Представники тернопільської ради ввійшли до складу Західної регіональної ради Народного Руху, діяльність якої повністю підпорядкована УХС" [17, арк. 44]. У 1989 р. саме УГС була найрадикальнішою силою, що відкрито виступала за незалежність України. Вона була малочисельною, однак, наявність сильних лідерів таких як В. Чорновіл та брати Горині, не безпідставно робили її в очах КПУ найнебезпечнішою з-поміж усіх неформальних об'єднань. Перспективи ж об'єднання з Рухом, ідеєю якого все більше загорялися маси, могли (і таки зробили) мати дуже небезпечні наслідки.

Вже на початку осені стало помітно, що М. Левицький із надзвичайно м'яким стилем керівництва не надто впливав на внутрішні процеси. Засідання ради проходили в постійних тертях між прихильниками Д. П'ясецького та "радикалами" Л. Горохівського (лідер тернопільської організації УГС) у спілці з М. Куземко. Останні впродовж жовтня, окремо збираючись на квартирах членів УГС, намагалися кулуарно здійснити перестановки у раді Руху, намагаючись усунути від керівництва Д. П'ясецького, М. Гирича та І. Пушкаря, замінивши їх членами УГС. З метою посилення своїх позицій, М. Куземко навіть запросила на одне із засідань ради 28 жовтня 1989 р. представника секретаріату Руху з Києва В. Муляву. Саме тоді було прийняте рішення про скликання позачергової конференції ТКО НРУ [4, с. 201, 216].

Сама конференція відбулася 4 грудня. З усіх боків лунали звинувачення, а загроза розколу ставала очевидною. Втім, присутність на конференції голови всеукраїнського Руху І. Драча, дозволила бодай на короткий час зняти напругу в організації. За його пропозицією

було створено колективний керівний орган із п'яти осіб: Г. Петрука-Полика, М. Левицького, Л. Горохівського, М. Куземко та Б. Бойка, а склад крайової Ради розширили до 29 чоловік. Таке рішення виявилось багато в чому компромісним, тим більше, що кожен із них мав балотуватися в депутати і зайві уособиці могли стати на перешкоді.

Оцінюючи ситуацію, що склалася в ТКО НРУ наприкінці 1989 р. варто назвати кілька причин. По-перше, низька політична культура лідерів. Апелюючи до демократії, вони слабо уявляли що це таке. Загалом, складається враження, що в умовах 1989 р. демократія зводилася лише до права на критику. Не маючи уявлень про те як функціонує демократичний механізм, лідери підміняли його власними уявленнями. В умовах формування нової політичної культури, лідери дуже часто користувалися "революційною доцільністю", протиставляючи себе іншим. По-друге, свою роль зіграло надзвичайно стрімке зростання популярності. Можливо за винятком Петрука-Полика, ніхто з них не займав керівних посад, а тому випробування славою виявилось надзвичайно складним. По-третє, перспективи кар'єрного росту змушували їх розглядати Тернопіль як трамплін для виходу на всеукраїнський рівень (перший прецедент виник коли М. Куземко увійшла до секретаріату НРУ), а отже, змушувало втягуватися в боротьбу з конкурентами. І по-четверте, "гра в політику" в Тернополі виявлялася епізодом і заручником конфліктів у Києві та Львові, гострого суперництва між радикальною та поміркованою течіями в межах національного руху.

Показово, що з березня 1990 р. ступінь конфліктності в ТКО НРУ почне зменшуватися. Це буде пов'язано з тим, що М. Куземко і Л. Горохівський активно переключаться на роботу в Києві у Верховній Раді, тоді як Б. Бойко суттєво зміцниться в Тернополі. Вже в березні 1990 р. йому вдалося стати одноосібним керівником Руху, відсторонивши від керівництва Г. Петрука-Полика та М. Левицького. На зміну рухівським "романтикам" приходили "прагматики".

Кампанія 1990 р. завершила період становлення ТКО НРУ. Ставши зачинателем Руху, в ній чи найперше провилися як сильні сторони пов'язані з ідеологією організації, так і вразливі місця. За рік часу вона перетворилася на впливову політичну силу в області й стала одним із резервуарів кадрового потенціалу всеукраїнської організації. Перший період діяльності організації характеризувався різким загостренням відносин із місцевим обкомом партії, що вилилося в ряд масових опозиційних акцій. Саме цей фактор виявився вирішальним для консолідації рухівців, стримував деструктивні процеси в їх середовищі. Але таке переважання критики не могло тривати довго, адже перетворювалося на критиканство.

З огляду на вищесказане можна стверджувати, що історична роль крайової організації для становлення Руху в Україні не вичерпалася яскравим епізодом 24 березня 1989 р. Водночас, ТКО НРУ виявлялася заручником свого статусу "рухівського первістка". Вступаючи у наступний період свого розвитку, Рух повинен був запропонувати нові підходи для розв'язання назрілих проблем на рівні області, аби таким чином закріпити й розвинути свій успіх. Та сильною виявилася інерція стрімкого розбігу. У наступний період організація не змогла переорієнтуватися на внутрішні проблеми, продовжуючи розробляти метанаративи типу "національної держави" чи "національного відродження". Це привело спочатку до кадрового виснаження, а під кінець 1991 р. – до виникнення суперечок між лідерами та рядовими рухівцями.

Список використаних джерел

1. Петрук-Полик Г. Аура слова й борні (1984–1991). Сьома книга акросеміології життя. Очима і серцем. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 743 с.
2. Шостак Й. Відродження держави. Тернопільщина у Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 року (документи і спогади учасників). – Тернопіль: Джура, 2001. – 448 с.
3. Народний Рух України на Збаражчині. У двох книгах. – Кн. 1. – Історія зародження та становлення. – Тернопіль: Лілея, 1997. – 216 с.
4. Квасновський В. Пробудження. 1989. Публіцистичний нарис. – Частина 1. – Тернопіль: Терно-граф, 2005. – 256 с.
5. Петрук-Полик Г. Незалежності нема альтернативи // Вільне життя. – 1990. – 24 жовтня. – С. 2.
6. Бо се голос духа чує // Тернове поле. – 1990. – № 5. – березень.
7. Про виключення з КПРС відповідального секретаря Тернопільської письменницької організації Петрука-Полика Г. // Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. "Центральний комітет Комуністичної партії України". – Оп. 32. – Спр. 2534. – 325 арк.
8. Політична ситуація в області // Державний архів Тернопільської області (далі ДАТО). – Ф. П-1

“Тернопільський обласний комітет компартії України”. – Оп. 39. – Спр. 46. – 68 арк. 9. Рух у пошуку свого шляху / Інт. з Б. Бойком. // Вільне життя. – 1990. – 27 березня. 10. Процеси, позначені печаттю Руху // Тернове поле. – 1990. – № 5. 11. Про недоліки застосування існуючого законодавства щодо протиправних дій екстремістських і антисоціалістичних елементів // ДАТО. – Ф. П-1. – Оп. 39. – Спр. 25. – 41 арк. 12. Про негативні зміни ідеологічної ситуації в області і невідкладні заходи по їх оздоровленню // ДАТО. – Ф. П-1. – Оп. 39. – Спр. 27. – 38 арк. 13. Інформація про проведення санкціонованого мітингу в м. Тернополі // ДАТО. – Ф. П-1. – Оп. 39. – Спр. 29. – 60 арк. 14. Горохівський Л. За новий договір // Вільне життя. – 1990. – 16 лютого. 15. Наші інтерв'ю // Посвіт. – 1989. – № 1. 16. Комісії Крайової ради Руху // Тернове поле. – 1990. – № 5. – березень. 17. Про активізацію так званої обласної координаційної ради Народного руху України за перебудову // ДАТО. – Ф. П-1. – Оп. 39. – Спр. 19. – 163 арк.

Jaroslav Seko

TERNOPIIL BOUNDARY ORGANIZATION OF THE PEOPLE'S MOVEMENT OF UKRAINE IN INFANCY (MARCH 1989 – MARCH 1990 RR).

The article discussed the period of Ternopil boundary of NRU, indicated on its activities in the socio-political processes of the region.

УДК 940(477+470.57)

Валерій Зайвий

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕБУВАННЯ УКРАЇНЦІВ В ІНОЕТНІЧНОМУ СЕРЕДОВИЩІ (НА ПРИКЛАДІ СХІДНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ НАПРИКІНЦІ ХХ СТ.)

Проблематика дослідження належить до числа найменш вивчених в українській історіографії, оскільки східна українська діаспора – одна з найчисельніших і самобутніших. У статті на прикладі східної української діаспори наприкінці ХХ ст. досліджуються особливості перебування українців в іноетнічному середовищі.

Тільки після здобуття Україною незалежності стало можливим аналізувати процеси, що стосуються українців, що мешкають поза межами держави, адже українська східна діаспора, розсіяна територією всього колишнього СРСР.

Східна українська діаспора розпорошена в республіках колишнього СРСР нерівномірно. Найбільше українців у 1989 р. проживало в Росії (4362,9 тис. осіб), а найменше у Вірменії (8,3 тис. осіб). За рівнем компактного проживання українців у діаспорі, що визначається часткою українців серед усього населення певного регіону, перше місце в 1989 р. посідала Молдова (13,8 %), а останнє – Вірменія (0,3 %) [1, с. 28, 78–102, 114–126, 130–140; 2, с. 20–23; 3, с. 68].

Зазначимо також, що в цілому частка українців поза Україною серед громадян колишнього СРСР зменшилася. У 1926–1931 рр. вона становила 6,4 %, а 1939 р. – 3,0 % (у 1897 р. – 3,5 %). Ця частка (3,0 %) залишалася незмінною упродовж багатьох останніх десятиліть.

За чисельністю національної діаспори в СРСР друге місце після росіян посідали українці. У 1989 р. всього їх налічувалося в СРСР 44,2 млн. осіб, а поза межами державних кордонів УРСР – 7570 тис. (15,3 % українців колишнього СРСР) [4, с. 20].

З урахуванням особливостей формування українського населення за межами України їх поділяють на три групи.

До першої належать українці, що проживають у смузі етнічних кордонів, відзначаються давністю сумісного проживання з іншими народами (російсько-українська або українсько-молдовська етнічно мішані зони). Згідно із запропонованою типологією – це частина українського етносоціального організму. Етнічні процеси тут характеризуються винятковою складністю і багатогранністю, тривалою взаємодією, наслідком якої буває не досить чітка етнічна самосвідомість. Вирішальну роль при цьому відіграє чинник державності ("ми не українці, українці живуть в Україні").

Друга група – це "аграрні" українці, які упродовж короткого часу, особливо наприкінці XIX – на початку XX ст., сформували компактні етнічні масиви (Приуралля, Казахстан, Сибір, Далекий Схід тощо). Початковий період їхнього заселення характеризувався етнічною консолідацією. І в наш час вони відрізняються порівняно стійкою етнічною самосвідомістю.

Третя група – це українці, що дисперсно розселені в інонаціональних масивах, а також містах. Етнічні процеси серед них особливо інтенсивні.

Етнічним процесам серед українців у смузі українсько-російського прикордоння – на території Курської, Воронежської, Белгородської, Ростовської областей, Краснодарського краю, а також північно-східних областей України – притаманне формування багатьох спільних рис із культурою російського населення і водночас збереження окремих особливостей, властивих українцям. Ці процеси зумовлені етногенетичною близькістю обох народів, їхньою безпосередньою культурно-побутовою взаємодією упродовж століть. Зокрема, під впливом українців у російських селищах Курщини та Воронежчини поширився східноукраїнський комплекс житла – його обмазка і побілка, так зване "українсько-білоруське планування інтер'єру", "відкриті" типи двору тощо. Національна своєрідність в культурі українців найбільше торкається традиційної кулінарії, давніх весільних обрядів, народної поетичної творчості, особливо пісенної.

Етнографічні дослідження українців, які переселилися наприкінці XIX – на початку XX ст. із аграрно перенаселених губерній у Приуралля, Поволжя, Казахстан, Сибір, Далекий Схід, відтворюють надзвичайно цікаві процеси їхньої взаємодії з іншими народами, вмілого пристосування до природного, господарського та культурного середовища. Зокрема, дослідження українців Тобольське-Іртишського межиріччя, де їх налічується 104 тис., дало підставу науковцям говорити про становлення своєрідного господарсько-культурного комплексу "сибірських українців", у якому поряд з успадкованими традиціями значну роль відіграли зв'язки з російським та іншим населенням регіону [5, с. 256–257].

Особливістю поселень "аграрних" українців було, як ми знаємо, те, що початковий етап їхнього заселення характеризувався етнічною консолідацією, яка, однак, залишилася незавершеною. На наступному етапі мали місце процеси етнокультурної та мовної адаптації, етнічної асиміляції українців росіянами, а також утворення багатьох загальних рис культури та побуту. Разом із тим деякі групи "аграрних" українців досить стійко зберігають етнічну самосвідомість. Це стосується, зокрема, українців Башкирії, майже половина яких вважає рідною українську мову.

У Російській Федерації найбільш населеними українцями регіонами є Слобожанщина, Малиновий Клин (Кубань), Зелений Клин (Далекий Схід), Північний Кавказ тощо.

До Слобожанщини традиційно відносять Курську, Белгородську та Воронежську області. За даними перепису 1989 р., в них проживало 250 тис. українців. До 20-х рр. XX ст. ряд районів цього регіону належав Україні. Але згідно з постановою Раднаркому СРСР від 16 жовтня 1925 р. "Про врегулювання кордонів Української СРР з Російською СФРР і Білоруською СРР" до Росії відійшли обширні землі, де українці становили від 51 до 90 % загальної кількості населення [4, с. 44].

У 1989 р. в Центрально-Чорноземному районі частка українців становила 3,2 % населення. В окремих місцевостях регіону цей показник був вищим: у Белгородській області він дорівнював 5,5 %, Воронежській – 5 %, Курській – 1,7 %. В інших областях регіону частка українців становила близько 1 % [4, с. 39–45]. Якщо порівняти дані переписів 1979 і 1989 рр., то побачимо, що чисельність українців за ці роки тільки у Воронежській області скоротилася на 12,6 тис., або на 9,3 %, і на сьогодні становить 122,6 тис. осіб. З 33-х районів області тільки в

Ольховатському та Подгоренському українці становлять більшість населення, у Росашанському – 43,8 %, Кантемирівському – 21,9 % [6, с. 113].

До негативних процесів, що відбуваються на цих землях, слід віднести той факт, що українське населення деяких з названих областей поступово забуває рідну мову. Зокрема, у 1989 р. частка українців, які вважають рідною мовою українську, становила в цілому в регіоні 29,3 %, а у Воронежській області, де зосереджена половина всіх його українців, – лише 14,2 % [1, с. 38]. Це, зрозуміло, дуже низькі показники. Відрадітиме той факт, що в останній період відбуваються позитивні зрушення: упродовж 1979–1989 рр. питома вага українців, які вважають рідною мовою українську, зросла в регіоні на 7,2 %, у Воронежській області – на 4,7, Курській – на 5,9, Белгородській – на 6,6 % [7, с. 58].

У 1992 р. виповнилося 200 років з початку заселення українцями території Кубані. Центром цього краю було місто Нова Січ (Краснодар).

Як і на Слобожанщині, в українців Кубані залишилася тільки згадка про 150 українських шкіл, що функціонували в довоєнний період у цьому краї.

За сучасним адміністративним поділом до Зеленого Клину відносяться Приморський і Хабаровський краї, Сахалінська та Амурська області. Цей регіон (площею близько 1 млн. км² розташований на півдні Далекого Сходу – в басейні Амуру і на узбережжі Тихого океану. За питомою вагою серед усього населення українці займають на Далекому Сході перше місце в Російській Федерації: у 1989 р. вона становила 7,8 % (в 1959 р. – 9,1 %). У Приморському краї, Камчатській і Сахалінській областях, Якутській автономній республіці цей показник перевищує 7 % [1, с. 47–59].

Найбільше українців проживає у північних і східних районах Далекого Сходу – Ямало-Ненецькому автономному округу (17,2 %), на Чукотці (16,8 %), в Магаданській області (15,4 %), на Камчатці (9,1 %), Тюменщині (8,4 %) [8].

Як відомо, Якутія – одне з найхолодніших місць на планеті. Однак і тут упродовж багатьох десятиліть живуть і працюють українці, яких у Республіці Саха нині налічується понад 80 тис. осіб [6, с. 113].

Частка українців, які вважають рідною мовою українську, в 1989 р. становила на Далекому Сході 40,6 % і коливалася по окремих його регіонах від 34,2 до 49,4 % [4, с. 94].

Всього на території Російської Федерації, за даними перепису 1989 р., українці проживали в 12 автономних республіках, 3 автономних областях, 8 автономних округах, 6 краях і 50 областях, включаючи Москву й Санкт-Петербург [1, с. 34–140].

Друге місце після Росії за чисельністю українців займає Казахстан. Історія українських поселень у цьому краї складалася досить драматично. Ще у 1929 р. в 29 районах, прилеглих до Актюбінська, проживало 1,5 млн. українців, працювали 400 українських шкіл. Майбутніх учителів для них готував Актюбінський педтехнікум, де щорічно навчалося близько тисячі студентів, а в Кустанайському інституті народної освіти діяв український відділ [9, с. 42]. З часом на місці українських шкіл було створено навчальні заклади з викладанням у них предметів мовою міжнаціонального спілкування.

У повоєнні роки кількість українців і осіб українського походження була в Казахстані відносно стабільною і коливалася в межах 762,1 (1959 р.) – 935,5 тис. осіб (1970 р.) [4, с. 119]. Особливо високим приростом українців характеризувався період від післявоєнних років до початку 70-х рр. XX ст. У наступне десятиріччя намітилася тенденція до скорочення: виїхало 35,5 тис. українців, а в 1979–1989 рр. – ще 1,7 тис. чол. При цьому частка українців у цілому в Казахстані постійно скорочувалася. Якщо в 1959 р. вона становила приблизно 8,2 % всього населення, 1970 р. – 7,2 %, 1979 р. – 6,1 %, то вже в 1989 р. – 5,4 % [4, с. 119]. За переписом населення 1989 р. українська діаспора налічувала тут 896,2 тис. осіб [1, с. 34].

Українська діаспора в Казахстані формувалася як у передвоєнні, так і у воєнні й особливо повоєнні роки. Тільки у 1954–1956 рр. на півночі Казахстану оселилося близько 100 тис. українців-юнаків і дівчат, які разом з молоддю інших республік колишнього СРСР приїхали сюди освоювати цілині і перелогові землі. Тут вони створили десятки зернових радгоспів: "Київський", "Полтавський", "Дніпропетровський" та ін. На жаль, у багатьох з них українськими залишилися тільки назви.

Як і в інших регіонах колишнього Союзу РСР, українці в Казахстані не мають шкіл з рідною мовою навчання, відповідних культурно-освітніх центрів, хоча менш чисельні народи, зокрема корейці, уйгури та ін., мають свої навчальні заклади.

Численною є також українська діаспора в Молдові. У 1989 р. частка українців серед населення республіки становила 13,8 % (в 1959 р. – 14,6 %, 1970 і 1979 рр. – по 14,2 %). Словом, кожен сьомий житель Молдови є українцем. Всього в 1989 р. у цій країні налічувалося 630 тис. українців – майже на 50 % більше, ніж у 1959 р. [9, с. 42] Для порівняння наведемо такі дані: в Молдові живе майже вдвоє більше українців, ніж в Україні – молдован (325 тис.), і на 30 % більше, ніж в Україні молдован і румунів разом узятих (460 тис.). Незважаючи на спільні кордони Молдови та України, міграційні зв'язки між ними досить обмежені. У 1989 р., наприклад, до Молдови прибуло з України 9 тис. чол., у тому числі 3,3 тис. українців. В Україну, в свою чергу, з Молдови переїхало 11,7 тис. осіб, зокрема 4,5 тис. українців. Збільшення чисельності українців у Молдові (за 1959–1989 рр. – з 421 тис. до понад 630 тис.), як і молдован в Україні (за відповідні роки – з 242 тис. до 325 тис. осіб) [7, с. 42], відбувалося не стільки за рахунок міграції, скільки шляхом природного приросту населення.

У сусідній Білорусі станом на 1989 р. проживало українців 291 тис. осіб. Порівняно з 1959 р. їхня кількість в республіці зросла в 2,1 рази. Особливо швидко збільшувалася чисельність української діаспори тут у 1959–1970 рр. (з 133,1 тис. до 190,8 тис. осіб) і в 1979–1989 рр. (з 231 до 291 тис. осіб) [10, с. 136–145]. Однак, на думку мешканців українського походження Берестейщини (Брестська область), чисельність українців лише в цьому регіоні становить майже 1 млн. осіб [9, с. 72]. Саме цю територію своїм вольовим рішенням Й. Сталін у 1939 р. передав Білорусії [7: 62].

Українська діаспора в Прибалтиці, порівняно з іншими республіками колишнього СРСР, є однією з наймолодших і найменш чисельних. У 1989 р. там проживало 185,2 тис. українців і осіб українського походження [4, с. 113]. Незважаючи на те, що український народ завжди відзначався працьовитістю, толерантністю, не всюди його представники, зокрема в Латвії, почуються добре. Причини такого становища вагомі: матеріальне зубожіння, обмеження громадянських прав, труднощі у вивченні латиської мови. За даними соціологічних досліджень, лише 27 % опитаних українців заявили, що збираються залишитися в Латвії за будь-яких обставин, майже 36 % мають намір виїхати за межі держави, кожен десятий готується до цього вже нині. Причому 85 % респондентів повідомили, що для постійного місця проживання вони обрали Україну, тобто хочуть повернутися на рідні терени [11].

Досить чисельною є українська діаспора в республіках Середньої Азії – Узбекистані, Киргизії, Таджикистані і Туркменії, де в 1989 р. налічувалося 338,5 тис. українців [1, с. 34–145].

Найбільше українців в Узбекистані – 153,2 тис. осіб, в середньому 0,8 % населення, а в Ташкенті – навіть 2,9 %, Ташкентській області – 1,2 %. Українську мову рідною тут вважають 49,2 % [1, с. 85].

Друге місце за чисельністю українців належить Киргизії. На час останнього перепису в республіці проживало 108,3 тис. осіб. Питома вага українців, які вважають рідною мовою українську, в Киргизії у результаті асиміляційних процесів постійно скорочувалася: в 1959 р. – 49,2 %, 1970 р. – 42,6, 1979 р. – 38, 1989 р. – 34,1 % [4, с. 129].

Порівняно недавно, здебільшого в роки радянської влади, особливо в післявоєнний період, сформувалася українська діаспора в Таджикистані. У 1959 р. в цій республіці мешкало 26,9 тис. українців, у 1970 р. відповідно 31,7, 1979 р. – 35,8, 1989 р. – 41,3 тис. осіб [4, с. 130].

Відносно невелика громада українців живе в Туркменії – 35,6 тис. чол. А що стосується республік Закавказзя (Грузії, Азербайджану й Вірменії), то в них проживає лише 93,1 тис. українців і осіб українського походження, тобто 0,6 % загальної кількості жителів названих країн [1, с. 87].

На думку дослідника діаспори та історії їх формування Ф.Заставного українська діаспора має свої суттєві особливості: характеризується різним часом і мотивами поселення в тих чи інших регіонах, неспівпаданням регіонів виходу колишніх поселенців просторово диференційованою інтенсивністю заселення, регіональними особливостями і різними рівнями етнічно-культурного розвитку і національної свідомості. Різною є питома вага українців, рівень збереження ними української мови, національної свідомості, культури, схильності до асиміляції.

Та між українською діаспорою, як і діаспорою інших націй, народів і народностей колишнього СРСР, і найчисельнішою російською діаспорою є багато спільних рис:

1. У діаспорі колишнього СРСР перебуває значна кількість представників більшості національностей. Це стосується як численних так і малочисельних націй, народів і народностей. Виняток становили лише прибалтійські нації, окремі народи відносно невеликих національностей південних районів Східної Європи. Якщо питома вага представників внутрішньої діаспори більшості національностей народів і народностей коливається в межах 10–50 % і лише в окремих випадках сягає понад 50 %, то питома вага відносно малого числа націй, народів і народностей, яких у діаспорі живе порівняно небагато, коливається від 5 до 10 %.

Численна діаспора націй, народів і народностей в СРСР, сформована в радянський час, є переважно результатом тривалого і цілеспрямованого партійно-урядового курсу на створення єдиної нації на російськомовній основі – "советских людей". Для досягнення цього не вдалося, як згодом з'ясувалося, експерименту широко використовувалися авторитарні методи перемішування народів аж до їхньої депортації та поселення в нових, віддалених від попередніх місць проживання районах.

2. Серед представників усіх націй, народів і народностей, що знаходяться в діаспорі в межах колишнього СРСР, спостерігається відносно велика частка тих, хто перебував і перебуває поза своєю історичною територією вимушено, в результаті застосування з боку держави різного роду авторитарних впливів, здебільшого протиправних дій, силових прийомів. В СРСР Союзі, як уже відзначалося, були безпідставно виселені зі своєї батьківщини цілі народи. З України, зокрема, були насильно вивезені всі кримські татари, німці, значна кількість українців, поляків, болгар, греків та інших народів. Частина з яких не повернулася й досі.

3. Серед представників усіх націй, народів і народностей, які змушені жити у діаспорі колишнього СРСР, спостерігається висока питома вага осіб, що жили чи тепер живуть поза історичною батьківщиною з політичних мотивів. Серед них частка українців є однією з найвищих. Вважається, що питома вага українців серед усіх політв'язнів СРСР становила в повсякденний час 40 % [12].

4. Вимушене виселення представників усіх націй, народів і народностей і їхнє проживання у внутрішній діаспорі відбувалося упродовж тривалого пореволюційного часу і фактично завершилося лише наприкінці 80-х рр. XX ст. Мали місце періоди повсякденного посилення політичних репресій і виселення (початок 30-х рр., 1937 р. кінець 60-х і початок 70-х рр.), а також посилення репресій і виселення з окремих регіонів (наприклад, політичні репресії і масове виселення із західних областей України, а також із Західної Білорусії, Прибалтики в 40–50-х рр.).

5. Діаспора в колишньому СРСР повсюдно формувалася також за рахунок механічного приросту населення, шляхом, вільних міграцій. Це, як уже зазначалося, переїзди на постійне проживання у зв'язку з розподілом молодих спеціалістів, поєднанням родин, стихійним лихом, міжнаціональними конфліктами тощо.

6. Районами оселення людей, які відбували покарання з політичних чи кримінальних мотивів упродовж багатьох десятиліть, були мало придатні для життя і трудової діяльності як північні зі суворим холодним, так і південні з сухим кліматом пустель і напівпустель (Європейська Північ, Сибір, Далекий Схід, Казахстан, Середня Азія) [4, с. 30–33].

На початку 90-х рр. XX ст. молода незалежна Україна, піклуючись про створення необхідних умов для відродження етнічної, мовної, культурної самобутності національних меншин, які проживали на її території, у своїй міждержавницькій політиці домагалася таких адекватних дій і з боку суверенних держав колишнього СРСР щодо вирішення складного комплексу питань відновлення духовного життя українців у східній діаспорі. Ця діяльність здійснювалася, передусім, за допомогою широкого і гласного механізму співробітництва – переговорів, підписання двосторонніх та багатосторонніх угод, роботи різноманітних комісій і т. ін [13, с. 608]. При цьому Україна чітко дотримувалася позиції, що будь-які проблеми етнічних меншин не повинні призводити до порушення територіальної цілісності й політичної незалежності держав, як гостро вони б не стояли і хто б їх не провокував.

Список використаних джерел

1. Национальный состав населения СССР: По данным Всесоюзной переписи населения 1989 года. – М., 1991. 2. Сборник статистических материалов. – М., 1990. 3. Черная Н. В. Украинское

население России и СССР за пределами Украины (XVII–XX вв.). Динамика численности и размещения // Расы и народы. – 1991. – № 21. 4. Заставний Ф. Східна українська діаспора. – Львів, 1992. 5. Культура і побут населення України: Навч. посібник / В. І. Наулко, Л. Ф. Артюх, В. Ф. Горленко та ін. – К., 1993. 6. Золоті ворота. – 1992. – № 2. 7. Вівчарик М.М. Українці в світі: східна і західна діаспора // Український історичний журнал. – 1993. – №11–12. – С. 57–67. 8. Кравченко В. Невже й Київ сльозам не вірить? // Культура і життя. – 30 січня. – 1993. 9. Ми – діти твої, Україно. – К., 1992. 10. Брук С. И. Население мира. – М., 1986. 11. Вісті з України. – 1993. – № 6. 12. Нам не разбитися на пятыє колонны // Комсомольская правда. – 14 ноября. – 1991. 13. Антонюк О. Східна українська діаспора // Мала енциклопедія етнології. – К., 1996.

Valeriy Zayvyy

THE PECULIARITIES OF UKRAINIANS BEING IN ANOTHER ETHNICAL ENVIRONMENT (AT THE EXAMPLE OF EASTERN UKRAINIAN DIASPORA OF END THE XX CENTURY)

The subject of his report belongs to the least investigated ones in the Ukrainian historiography. Though the East Ukrainian diaspora is one of the most numerous and original. The peculiarities of Ukrainians being in another ethnical environment on the example of Ukrainian Diaspora of the end of XX century is considered in the article.

УДК 94 (477) "1960/1970"

Оксана Махиня

РОЗШИРЕННЯ СФЕРИ ДІЯЛЬНОСТІ ДОБРОВІЛЬНИХ НАРОДНИХ ДРУЖИН У 60–70-Х РР. ХХ СТ.

У статті показано різні форми та ефективність участі широкої громадськості у боротьбі з порушниками громадського порядку.

Проблема підтримання належного громадського порядку в сучасному світі є більш ніж актуальною. Незважаючи на всі досягнення в напрямку посилення технічного оснащення працівників правоохоронних органів, кількість дрібних правопорушень не зменшується. Навпаки, посилення урбанізації веде до активізації антигромадських елементів суспільства. Тому вивчення досвіду залучення до цієї потрібної суспільству діяльності широких верств громадськості є доволі актуальним.

У науковій літературі приділялася певна увага висвітленню достатньо широкої участі громадськості у роботі з боротьби з дрібним правопорушеннями. Низка публікацій з цієї проблеми побачила світ у 60-х рр. ХХ ст.

Це, зокрема, роботи П. Михайленка [1], творчого колективу під редакцією П. Михайленка [2], А. Закалюка [3], І. Середи, М. Магаріна, Ю. Червоного [4], В. Владімірова [5], В. Свалолі [6].

Проте низка важливих аспектів багатогранної діяльності добровільних народних дружин (далі – ДНД) залишається все ще не з'ясованим, оскільки головна увага у вказаних та інших публікаціях приділялася і боротьбі з різного роду дрібними правопорушеннями та хуліганством в громадських місцях: на вулицях, в клубах, парках тощо. Запропонована авторкою проблема є спробою вийти за межі усталених поглядів щодо змісту та характеру роботи ДНД в період 60-х рр. ХХ ст., часу найбільш активної участі громадян в їхній роботі.

Ефективні рейди боротьби з правопорушеннями організувалися у м. Херсоні. Наприклад, щодо дотримання правил продажу спиртних напоїв рейди були організовані 11–12 грудня 1960 р. та 25–26 лютого 1961 р., при чому в останньому участь взяло 190 працівників міліції, 1750 дружинників, працівники суду та прокуратури. За результатами рейду до штабів дружин та у відділки міліції було доставлено 158 правопорушників та 143 осіб до медвितверзника [7, с. 55].

Положення про добровільні народні дружини зобов'язувало також дружинників здійснювати громадський контроль за додержанням правил дорожнього руху та користування міським й приміським транспортом. Вони стежили за технічним станом автотранспортних засобів, проводили виховну роботу з водіями автомашин та пішоходами, намагалися запобігати аваріям на транспорті. Боротьба із порушеннями правил руху була частиною загальної боротьби за додержанням громадського порядку. Нерідко при штабах народних дружин створювалися спеціальні групи, що чергували на лінії, затримували порушників правил дорожнього руху, проводили роз'яснювальну роботу з питань безпеки руху серед населення тощо [3, с. 77].

Спеціалізована дружина північної сторони м. Севастополя, що нараховувала близько 100 осіб постійно займалася роботою із недисциплінованими водіями та пішоходами. Маючи власних автоінспекторів та групу мотоциклістів, її члени щодня пильнували за дотриманням дисципліни на дорогах мікрорайону, при чому дружинниками було затримано чимало порушників транспортної дисципліни [8, с. 3].

У складі міської дружини м. Бучач Тернопільської області працювала група громадських автоінспекторів, що брала участь у роботі патрулів державтоінспекції. Дружинники контролювали перехрестя, де був інтенсивний рух. Також дружинники здійснювали перевірку сумнівних автомобілів, фотографували порушників правил вуличного руху та експлуатації машин і робили спеціальні фоторепортажі [9, с. 323].

Деякі дружини практикували і таку форму роботи, як забезпечення громадського порядку у поїздах приміського сполучення [3, с. 69].

1 січня 1973 р. були затверджені "Правила дорожнього руху", у яких наголошувалось на безпосередній участі дружинників в забезпеченні безпеки руху транспорту [10, с. 15].

Важливим напрямком діяльності народних дружинників була боротьба із розкрадачами суспільної власності. В окремих народних дружинах були створені спеціальні секції (групи) "охорони соціалістичної власності" [11, с. 14]. З їх числа виставлялися пости біля складів, пунктів видачі матеріальних цінностей, посилювалася охорона підприємств у неробочий час.

Багато ДНД вели боротьбу із дитячою бездоглядністю. Наприклад, у м. Львові з цією метою було створено спеціальні загони з дружинників; до роботи подібного напрямку залучалися у місті не лише дружинники, але й учні старших класів 67-ї середньої школи [6, с. 4]. У м. Херсоні міським штабом ДНД було створено 2 спеціалізовані дружини (педінституту та медучилища) із загальною кількістю 197 осіб, тісний зв'язок з якими підтримували працівники дитячої кімнати міліції [7, с. 55].

У м. Кременці Тернопільської області діяла спеціалізована ДНД із вчителів, котрі разом із працівниками дитячої кімнати районного відділку міліції проводили роботу із попередження правопорушень неповнолітніми, організували чергування на дитячих кіносеансах у кінотеатрах, у Будинку культури і таке інше. [9, с. 261].

Велася також боротьба з порушниками закону про охорону природи. У багатьох районах Львівської, Закарпатської та Кримської областей народні дружинники допомагали охороняти державні природні заповідники [11, с. 15].

Значний обсяг роботи виконували народні дружини у боротьбі із порушеннями правил торгівлі і спекуляцією. Дружинники організували окремі групи боротьби зі спекуляцією. Проводились рейди-перевірки ринків, магазинів, ларків, буфетів, їдалень на предмет дотримання правил санітарії та призупиняли продаж неякісної харчової продукції [3, с. 72–73]. Так, наприклад, у 1963 р. добровільна дружина селища Жовтневе, що діяла на території Залізничного району м. Львова, провела 28 рейдів боротьби зі спекуляцією та 7 рейдів перевірки роботи торговельних закладів [6, с. 4]. Дружинники м. Нова Каховка здійснювали контроль за справністю ваговимірвальних приладів у торговельних організаціях міста [7, с. 53].

Дружинники м. Бучач Тернопільської області проводили рейди перевірки правил реалізації алкогольних напоїв у буфетах, чайних та їдальнях, у період збирання врожаю проводили рейди перевірки сторожової охорони в колгоспах [9, с. 324].

Багато дружин, не обмежуючись охороною громадського порядку, за своєю ініціативою розширювали сферу своєї діяльності, проводили роз'яснювальну роботу серед населення щодо шкідливості самогоноваріння, виявляли злісних самогонників. За ініціативою народних дружин у с. Говори та с. Курники Віньковецького району Хмельницької області на колгоспних зібраннях обговорювалось питання про шкоду самогоноваріння, після чого було прийняте рішення про добровільну здачу самогонних апаратів. Наступного дня жителі вказаних сіл добровільно здали 50 самогонних апаратів. У с. Бесовочка Білопільського району Хмельницької області дружинниками було встановлено, що у їхнє село у вечірній час завозиться самогон жителями сусіднього села Антонінського району. Після того як дружинники, організувавши патрулювання, затримали кількох самогонників і передали на них матеріали до органів міліції, спекуляція самогоном припинилася і у селі стало менше п'яниць, а отже і вуличних бійок, нецензурщини тощо. Дружинники колгоспу ім. Ватутіна с. Поляхова Мануїльського району Хмельницької області при появі неверезих осіб у громадських місцях доставляли їх додому, а наступного дня оголошували про це по радіо [12, с. 37].

Командир ДНД с. Острівець Тербовлянського району Тернопільської області систематично проводив роз'яснювальну роботу серед населення про добровільну здачу зброї, що незаконно зберігалася. У результаті цього у 1959 р. місцевими жителями було здано до райвідділу міліції більше 20 стволів вогнепальної зброї [9, с. 183]. Окрім цього, дружинниками було виявлено схованку, де зберігалася зброя, і звідти було вилучено 5 ручних кулеметів, 2 гвинтівки, 5 карабінів та велику кількість набоїв [9, с. 203].

Разом із державними органами та громадськими організаціями добровільні дружини забезпечували охорону природи, вели боротьбу із тими, хто по-хижацьки ставився до її багатства. Однією із основних умов охорони дружинниками рослинного та тваринного світу була боротьба із браконьєрством. Широко залучалися народні дружини і до боротьби із забрудненнями річок, ставків, озер. Вони створювали контрольні пости з перевірки роботи міських і фабрично-заводських очисних споруд, допомагали у роботі водній та санітарній інспекціям [3, с. 79].

Для більшої ефективності у боротьбі із злочинністю та порушеннями громадського порядку штаб народних дружин Кіровського району м. Дніпропетровська створив групу дружинників для боротьби із кишеньковими злочинцями. Було затримано 43 злодіїв та порушеннями правил дорожнього руху. Аналогічні групи були організовані при штабі ДНД центральної частини м. Кривого Рогу [12, с. 69].

Щодо арсеналу виховних засобів дружинників, то він був досить різноманітним. Переконавання, виховання, запобіжний громадський вплив – були основними в діяльності дружинників. Головна увага приділялася пропагандистській складовій, попередженню злочинності й правопорушень, громадської опіки над тим, хто вже вчинив певний проступок. Широко застосовувався такий виховний засіб, як бесіда з порушником на місці вчинення злочину, у штабі дружини або і в його трудовому колективі.

Проте не завжди бажаного результату можна було досягнути лише бесідою. Тому у випадку, коли були підстави вважати, що під час бесіди порушник громадського порядку не усвідомив своєї провини, дружинники скеровували на ім'я керівника підприємства, де він працював, або в громадську організацію листа, у якому викладалася суть правопорушення і пропонувалося розглянути поведінку порушника на зборах робітників чи службовців. У цьому ж листі також визначався термін, упродовж якого штаб дружини чекав відповіді від керівника підприємства або громадської організації щодо прийнятих заходів [3, с. 62].

У 1960 р. за різні правопорушення дружинниками м. Нова Каховка було затримано 236 осіб, із них 96 були відпущені після бесіди, 88 – скеровані в міліцію для прийняття заходів адміністративного впливу і про правопорушення 52 повідомлено за місцем роботи [7, с. 53].

За період своєї роботи дружинниками залізничного комбінату м. Керчі було затримано 93 порушники. У відношенні до 13 обмежились виховною бесідою у штабі, на 77 – матеріали були передані до колективів, у яких вони працювали або до громадських організацій, на 3 – матеріали передали органам внутрішніх справ. Позитивним у роботі цієї дружини було те, що вона

встановила контроль за обговоренням, а потім і за перевихованням тих, кого затримували дружинники. Не виявлено жодного випадку, щоб повідомлення дружини залишилося без обговорення у колективі. Загалом, діяльність дружини сприяла зміцненню громадського порядку у селищі комбінату. Так, якщо у першому кварталі 1959 р. міліцією було затримано 13 порушників, то у другому кварталі – 8, у третьому – 5, у четвертому – лише 2. Завдяки цьому, на початку 1960 р. навіть обговорювалося питання про ліквідацію поста міліції в селищі [9, с. 57].

Народні дружинники вели масово-роз'яснювальну роботу серед населення, випускали світлові, настінні та фотоматеріали, сатиричні листки, повідомляли колективам за місцем роботи, навчання чи проживання порушників про вчинені ними протиправні дії встановлювали індивідуальне шефство над ними [11, с. 16]. Наприклад, лише у 1960 р. дружини Запорізької області випустили 1767 сатиричних газет, листків, вітрин із фотозвинуваченнями. Окрім цього, в обласних, районних та багатотиражних газетах області опублікували 645 матеріалів на теми охорони правопорядку силами дружинників. Були також випущені масовими тиражами плакати "Ідуть дружинники вулицями села", "Дружинники заводу "Комунар", "Бердянська дружина на стражі порядку" та ін. [7, с. 33].

У 27 дружинах Кіровського району м. Дніпропетровська систематично випускалися сатиричні газети [12, с. 68]. При районному штабі того ж району діяла фотолaboratorія, де фотографували нетверезих порушників громадського порядку, а їхні фотографії розміщувалися у сатиричних газетах. Добровільна народна дружина Дніпропетровського радіозаводу випускала сатиричну газету "Дружинник", в якій висвітлювалися факти порушення громадського порядку. З цієї ж метою використовувалися і радіовузли місць масового відпочинку [12, с. 69].

Дружинниками м. Миколаєва загалом видавалося 70 сатиричних стінних газет та вікон сатири, в котрих гостро критикувалися порушники громадського порядку та трудової дисципліни [13, с. 88]. Наприклад, добровільна народна дружина Миколаївського підприємства п/я 53 мала свою сатиричну газету "Шприц", котра добре художньо оформлялася та розміщувала на своїх шпальтах інформацію про те чи інше порушення громадського порядку, тими чи іншими особами. Редколегія "Шприца" за півріччя 1961 р. випустила 10 номерів, у яких висміювала правопорушників [13, с. 104]. Районний штаб добровільних народних дружин Центрального району м. Миколаєва також регулярно випускав сатиричну газету "Фільтр" [13, с. 131].

Міський штаб добровільних народних дружин м. Чорткова Тернопільської області випускав сатиричну газету "Дружинник йде по місту", всього вийшло 8 номерів. Члени народних дружин с. Ягольниця також випускали сатиричну газету "Дружинник", у якій висміювали п'яниць та хуліганів [9, с. 225].

Міський штаб добровільних народних дружин м. Кременця Тернопільської області періодично видавав газету "Дружинник", вміщену у вітрині в центрі міста. У цій газеті друкувалися чисельні замітки, котрі висвітлювали негативну поведінку окремих осіб [9, с. 262].

У діяльності багатьох народних дружин успішно використовувалася така форма перевиховання правопорушників, як встановлення над ними індивідуального або колективного шефства. Зокрема, багато зусиль і старання докладали дружинники до того, щоб добитися перевиховання осіб, взятих на поруки, умовно засуджених, звільнених з місць позбавлення волі, не допустити вчинення ними повторних правопорушень. Шевство полягало у тому, що штаб дружини доручав дружинникам систематично стежити за поведінкою правопорушника, проводити з ним виховну роботу. При колективному шефстві один дружинник контролював його поведінку вдома, інший – за місцем роботи, третій – допомагав у навчанні, оволодінні професією тощо. Дружинники з особами, яких вони перевиховували проводили бесіди щодо відмови від вживання алкоголю, дотримання трудової дисципліни тощо [3, с. 64].

Так, органами прокуратури, суду і міліції м. Києва у 1960 р. було передано на перевиховання громадськості 373 осіб, у тому числі по 203 припиненим кримінальним справам, а у Київській області 2383 осіб, у тому числі 243 у зв'язку із припиненням кримінальних справ [14, с. 20].

У Луганську практикувалося проведення безпосередньо на заводах та фабриках "судів громадськості" із подальшою передачею звинувачуваних на поруки [15, с. 52–53].

Оригінальний спосіб перевиховання порушників використовувався у народній дружині шахти ім. Карла Маркса в м. Єнакієве. Він полягав у тому, що фотографії порушників розта-

шовувались у спеціальній фотовітрині, де зазначалося, яке правопорушення вчинено, нерідко вміщувався дошкульний вірш на адресу порушника [11, с. 17].

Отже, аналіз досліджуваної проблеми дає підстави стверджувати, що на початку – всередині 60-х рр. ХХ ст. ДНД вели доволі широку роботу, скеровану не лише на припинення, але й на недопущення протиправних дій громадян у будь-яких проявах. Слід підкреслити те, що важливим напрямком роботи ДНД було максимально широке оприлюднення вчинків правопорушників на громадський осуд.

Список використаних джерел

Михайленко П. П. Громадськість на охороні соціалістичного правопорядку / П. П. Михайленко // Роль громадськості в зміцненні радянського правопорядку. – К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1961. – 139 с. 2. Из истории милиции Советской Украины / [под. ред. д.ю.н., проф. П. П. Михайленка]. – К., 1963. – 399 с. 3. Закалюк А. Народні дружини / А. Закалюк, З. Сущук. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1966. – 103 с. 4. Серета И. Самый массовый, самый демократический / И. Серета, Н. Магарин, Ю. Червоный. – Одесса: одесское книжное издательство, 1962. – 68 с. 5. Владимиров В. Преступление не должно совершиться / В. Владимиров. – Изд. ЦК ВЛКСМ "Молодая гвардия", 1962. – 150 с. 6. Сваюля В. Бойовий загін дружинників / В. Сваюля // Радянський міліціонер. – 9 січня. – 1964. 7. Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 82. – Спр. 196. – 58 арк. 8. Черкашин Г. Розповіді про дружинників / Г. Черкашин // Радянський міліціонер. – 16 липня. – 1964. 9. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5220. – 336 арк. 10. Чоботенко С. П. История развития и становления ДНД общественных организаций и формирований / С. П. Чоботенко. – Запорожье, 2000. – 67 с. 11. Б. П. Довідник дружинника / Б. П. – К.: Вид. академії наук Української РСР 193. – 264 с. 12. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5222. – 285 арк. 13. Там само. – Спр. 5421. – 178 арк. 14. Там само. – Спр. 5138. – 267 арк. 15. Там само. – Спр. 5046. – 217 арк.

Oksana Makhinya

WIDENING SPHERE OF ACTIVITY THE VOLUNTARY PEOPLES OF FIGHTING MEN DURING 60–70 YEARS OF THE XX CENTURY

In the article showed different forms and effectiveness of participation general public in the fought with offender of public rules.

УДК 94 (477)

Василь Чура

СКРОЧЕННЯ КОМПАРТІЙНИХ РЯДІВ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ КПУ НАПРИКІНЦІ 80-Х – ПОЧАТКУ 90-Х РР. ХХ СТ.

Ключовою ознакою втрати політичної ваги КПУ наприкінці 1980-х рр., стало стрімке скорочення її партійних лав. Воно розпочалося з поодиноких випадків самопозбавлення членства в КПРС за власним бажанням. Згодом, здача партійних документів набирає ознак протесту проти повільного втілення політики "перебудови". На початку 1990-х рр., з компартією пориває все національно свідоме населення регіону.

Комуністична доктрина, як ідеологічне осердя існування СРСР, наприкінці 80-х рр. ХХ ст. доводить свою нежиттєздатність. Головними причинами її дискредитації було оприлюднення

чисельної кількості компартійних злочинів минулих десятиліть та стрімке погіршення матеріального становища громадян СРСР.

Наслідком зазначених деструктивних ознак стала поступова зневіра, національно свідомих мешканців Української РСР, у правдивості комуністичного вчення та доцільності компартійної влади як такої. Розчарування у марксистсько-ленінській доктрині переростає у антикомуністичний, національно-визвольний рух, котрий спричиняє стрімке скорочення компартійних лав.

Спеціальних наукових досліджень, присвячених проблемі декомунізації суспільно-виробничої сфери Львівської області, немає. Однак, департизація підприємств та установ Львівщини, не в останню чергу, зумовила відновлення державної незалежності України. Тому, автор ставить за мету проаналізувати динаміку зменшення компартчисельності Львівського обкому КПУ, на тлі розгортання національно-демократичного руху наприкінці 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст.

Проголошений у червні 1988 р. на ХІХ Всесоюзній партконференції курс щодо поглиблення демократизації в партії, дещо послабив комуністичний режим. Спроби ініціатора реформ М. Горбачова, розширити парламентаризм в СРСР, стали причиною зменшення політичної ваги компартапарату. Перші, помітні, ознаки скорочення партійних лав через політичні мотиви, проявляються вже наприкінці зазначеного року. Про це йшлося на ХХІІ конференції Львівської обласної парторганізації 9 грудня 1988 р. За словами її очільника Я. Погребняка компартчисельність знизилася на 1,750 партійців [1, арк. 40–43]. Комісією партійного контролю при обкомі партії було розглянуто 6,115 персональних справ. Виключено з КПРС – 475 осіб, 118, з яких – за політичними мотивами. 53 %, вигнанців, становили робітники та колгоспники, 17,1 % – службовці, 14,5 % – пенсіонери, 10,7 % – інженерно-технічні працівники, 3,2 % – керівники різних рангів, 1,5 % – студенти. Партійний стаж перелічених, у більшості випадків, сягав 20 років, що свідчить про обдуманість здійсненого кроку [1, арк. 19].

Особливу тривогу компартапарату викликало скорочення партчисельності в робітничому середовищі, позаяк останнє становило соціальне підґрунтя комуністичної ідеології, а відтак "радянської" держави. У згаданому році членство в КПРС припинив 41 робітник. Головна причина такого вчинку носила, здебільшого, економічний та релігійний характер [1, арк. 44]. Очевидно, давалися взнаки погіршення добробуту виробників та духовне відродження краю. В цілому, в області, партійний прошарок серед робітників зменшився на 3,1 %, колгоспників – 4,5 %, жінок – 3,1 %. "Найгіршим" становище було у Мостиському, Нестерівському, Старосамбірському, Буському, Бродівському районах, де ознаки суспільної декомунізації почали проявлятися досить помітно [2, арк. 10].

Для того, щоб оправдати прояви добровільного самопозбавлення компартійності, обласне парткерівництво безперестанку твердило про самоочищення в партії та увільнення її від випадкових супутників. Заклик не боятися зниження компартчисельності, а керуватися ленінським принципом "краще менше, та краще", лунав на кожному партійному форумі.

Однак, 25 грудня 1988 р. ще 207 членів КПУ покинуло партію. Вони перебували на обліку в Ленінському РКП (51 особа), Шевченківському (45), залізничному (24), Дрогобицькому МКП (35), Червоноградському (20), у ВО "Електрон" (18) та "Кінескоп" (14) [2, арк. 16]. Помітне стурбування партапарату викликала мотивація такого вчинку: "Зросла кількість тих, хто здав партдокументи, не погоджуючись із лінією партії та за релігійними мотивами", – йшлося у постанові комісії партійного контролю [3, арк. 15].

У 1989 р. обласні парторгани вперше розпочинають практику оформлення окремих зведених відомостей щодо комуністів, які здали партійні білети та кандидатські карточки. Динаміку початків декомунізації демонструє наступна таблиця [4, арк. 1–15]:

Партійна організація	I кв.	II кв.	III кв.	IV кв.
Залізнична	8	19	15	18
Ленінська	6	7	10	11
Радянська	5	11	14	17
Шевченківська	6	5	8	11
Червоноармійська	-	2	-	5
Бродівська	-	4	4	7
Буська	-	-	4	6

Городоцька	-	-	-	5
Дрогобицька	4	8	17	21
Жидачівська	-	1	6	9
Золочівська	1	2	-	3
Кам.-Бузька	-	4	4	5
Миколаївська	-	3	4	4
Мостиська	-	1	-	7
Нестерівська	-	2	2	5
Перемишлянська	-	-	1	9
Пустомитівська	-	4	7	12
Радехівська	-	3	1	14
Самбірська	1	3	-	19
Сколівська	2	-	1	3
Сокальська	-	10	17	16
Старосамбірська	5	-	-	7
Стрийська	-	2	4	11
Турківська	-	2	1	6
Яворівська	-	-	3	4
Всього	38	93	123	235

Таким чином, у 1989 р. з обласної парторганізації вибуло 489 осіб. Заслугує на увагу той факт, що працівники партконтролю припиняють розповсюджену практику підміни добровільного виходу із лав КПРС на виключення з її рядів. Дотепер, будь-яка незгода з "генеральною лінією партії" розглядалася як злочин і заслуговувала на суворе покарання. Відтепер, зростаюча кількість бажаючих порвати з КПУ перешкоджала таким фальсифікаціям.

Формування мотивів здачі партквитків також видозмінювалося. Якщо у I–II кварталах більшість вибулих зафіксовано у невиразній графі "інші причини", то у III–IV кварталах з'являються: "незадоволення діяльністю адміністрації щодо вирішення виробничих і соціальних питань", "в знак протесту проти переслідувань за критику", "в знак протесту проти зловживань службовим становищем керівниками різних рангів", "незадоволення у вирішенні житлово-побутових проблем", "небажання служити в лавах Радянської армії", "за релігійними мотивами", "незадоволення роботою первинних партійних організацій", "незадоволення перебігом перебудови". У партійному діловодстві, чи не вперше, з'являється термін "добровільна здача партійних документів", який раніш зустрічався вкрай рідко.

Обґрунтування розриву з КПРС зазнало вагомій трансформації. Про це свідчать наступні дані: якщо у першій половині року 80 % пояснень причин виходу з КПУ носять соціально-економічний характер, то у другому півріччі зростає частка політичних вмотивувань, у співвідношенні 60 % до 40 %, на користь останніх.

1990 р. приніс із собою початки департизації підприємств та установ області. Дискредитація комуністичної партії, а відтак і їїхньої доктрини в очах громадськості сягає таких масштабів, що усім довкола стає зрозуміло: компартія доживала віку. Однією із перших постанов нової демократичної влади – обласної ради народних депутатів, було рішення про цілковиту декомунізацію виробничої сфери регіону. Чисельність парторганізації зазнає непоправних зламів. Це демонструє доповідна записка заступника завідувача відділом організаційно-партійної роботи О. Шумана від 18 січня 1991 р. В цей період на партобліку перебувало 94545 комуністів. У порівнянні з минулим роком кількість членів партії зменшилася на 36109 осіб, або на 26,7 %. Найпомітніше скорочення чисельності КПУ відбулося у містах: Львові – 14421 особа, Дрогобичі – 2936, Стрию – 2741, Червонограді – 1873, Самборі – 951. Районах: Жидачівському – 1210, Миколаївському – 1133, Нестерівському – 955, Старосамбірському – 959, Пустомитівському – 862, Кам'янка-Бузькому – 761, Золочівському – 740, Дрогобицькому – 708, Сокальському – 707, або до 45% від попередньої їх кількості.

Кількість комуністів-робітників зменшилося найвагоміше, на 12941 особу, або на 35,9 %, колгоспників на 3402 (28,7 %). Добре простежувалася тенденція до скорочення питомої ваги комуністів зайнятих у промисловості, сільському господарстві, торгівлі, громадському харчуванні на 32,4 %, охороні здоров'я – 37,1 %, освіті і культурі – 42,8 %.

В усьому народному господарстві області комуністів стало менше на 60 %. На 27,4 % зменшилося членів КПРС з вищою і середньою освітою. Найбільше серед вибулих було українців – 70,8 % [5, арк. 20].

Відбулися зміни і у структурі первинних партійних організацій. Їхня кількість скоротилася на 731 осередок. Цехових комітетів поменшало на 1596, партійних груп на 4127. Не останнім доказом розпаду компартструктур області є дані про прийом в партію: вони склали 221 особу (робітників – 13, колгоспників – 12, решта прийшла з комсомольської організації) [5, арк. 21–22]. Для того, щоб зберегти залишки компартструктур, було прийнято ухвалу формувати їх за територіально-галузевим принципом. Так виникають парторганізації працівників промисловості, охорони здоров'я, освіти, науки, культури тощо.

Дезінтеграція компартійного середовища Львівщини найвагомніше проявилася у 1991 р. Втрата КПУ монополії на політичну владу в регіоні, антикомуністичні постанови обласної та місцевих рад, проголошення державної самостійності України, створили підґрунтя для ліквідації партійних осередків у народногосподарському комплексі області і спричинили масове скорочення компартчисельності.

Пріоритетні завдання парткерівництва в умовах розпаду обласної організації КПУ наглядно демонструють результати аналізу її становища, здійсненого 18 березня 1991 р. відділом організаційно-партійної роботи обкому партії. У першому півріччі чисельність комуністів області, котра налічувала 78333 партійця, скоротилася на 48.822 особи, або на 38,4%. Решта членів КПРС не сплачувала внесків, ігнорувала партійні постанови, займала вичікувальну позицію, чим, фактично, поставила себе поза партією. Кількість неплатників становила 353 тис. осіб. Старосамбірська, Миколаївська, Мостиська, Сколівська, Жидачівська, Дрогобицька парторганізації забезпечували щомісячні виплати на 10–15 % від плану [6, арк. 1]. Чисельність партосередків зменшилася на 944 організації [7, арк. 14].

У другому півріччі 1991 р. скорочення компартійних лав набуває небаченого розмаху. Причетність партії до антиконституційного перевороту, очолюваного ДКНС, позбавило останню, бодай мінімальної, народної підтримки. Провал заколотників спричинив арешт компартійного майна та поставив партію поза законом. Це призвело до небувалого виходу із партійних рядів, прослідкувати динаміку якого важко. Свідоме знищення парткерівниками документації, як реакція на можливе покарання за участь у антидержавній змові, спричинило неможливість подальшого вивчення компартійних документів.

Отже, аналіз компартчисельності львівської організації комуністів наприкінці 80 – початку 90-х рр. XX ст. доводить, що обласна парторганізація зазнавала помітного скорочення. Перші ознаки стосувалися 1988 р. і були вмотивованими економічними та релігійними причинами. У 1989 р., самопозбавлення членства в КПРС набирає більшого обшвиру і пояснюється незгодою із втіленням компартійного реформування. У 1990 р. здача партійних документів набирає масового характеру і є виразником політичного протистояння в регіоні. 1991 р. кваліфікував внутрішньопартійний стан як розпад комуністичної системи у Львівській області та банкрутство комуністичної доктрини як такої. Участь комуністів у антидержавному заколоті ДКНС звела нанівець намагання львівського компартапарату зберегти залишки, недавно могутньої, комуністичної системи.

Список використаних джерел

1. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. П-3. – Оп. 62. – Спр. 220. 2. Там само. – Там само. – Спр. 293. 3. Там само. – Спр. 415. 4. Там само. – Спр. 572. 5. Там само. – Спр. 808. 6. Там само. – Спр. 1061. 7. Там само. – Спр. 994.

Vasyl Chura

COMMUNIST PARTY STAFF REDUCTION OF LVIV REGION ORGANIZATION OF THE COMMUNIST PARTY OF UKRAINE AT THE END OF 1980'S – BEGINNING OF 1990'S

The main indication of the Communist Party of Ukraine's loss of political weight at the end of 1980's was the rapid reduction of its party staff. It started with single cases of

Party membership self-deprivation. Later the resignation of the Party members started to resemble a protest against the slow implementation of the *perestroika* policy. At the beginning of the 1990's, all the nationally conscious population of the region breaks with the Communist Party.

УДК 940 (477+470.57)

Ігор Тищенко

ДО ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ (90-ТІ РР. ХХ СТ.)

Автор розкриває деякі проблеми історичного розвитку українців за межами своєї Батьківщини. Проблематика статті є актуальною для дослідження діяльності української діаспори.

У кінці ХХ ст. після багатовікової неволі знову зайнялася зоря українського національного відродження. Розпад СРСР, розбудова незалежної України суттєво вплинули на пробудження українства в державах колишньої імперії. Постійною складовою політики Української держави стала взаємодія з українцями зарубіжжя та захист їхніх інтересів.

Пожвавленню національно-культурного руху серед східної діаспори сприяли три взаємозв'язані чинники, а саме: розвал Радянського Союзу, демократизація суспільно-політичного життя у країнах проживання, етнополітичний ренесанс в Україні.

У колишніх республіках СРСР, а нині суверенних державах, з різною мірою інтенсивності і глибини на початку 90-х років ХХ ст. починають відбуватися демократичні перетворення. Все це разом з поглибленням етнополітичного ренесансу в Україні створило об'єктивні передумови для процесів національно-культурного відродження національних меншин, зокрема українців. Проте, на відміну від західної української діаспори, українці в колишньому СРСР були повністю позбавлені будь-яких національно-культурних установ і організацій. Ще в середині 30-х років ХХ ст. були ліквідовані українські школи, припинено видання української періодики, що призвело до посилення асиміляції. Катастрофічна неосвізаність з історією України, її культурою й мовою в сполученні з інфантильністю у відношенні до багатьох суспільних явищ, що під гаслом інтернаціоналізму виховувалися комуністичною системою, зумовили той факт, що більша частина молодшого і середнього покоління східної української діаспори байдуже ставилася до всього національного.

Повсюдне відродження українства на хвилі демократизації суспільного життя почалося в кінці 80-х років.

Після розпаду СРСР вперше за довгі роки багато українців східної діаспори відчули себе національною спільнотою з особливими, притаманними їм специфічними ознаками.

Якщо говорити про наших сусідів, то на території Російської Федерації, за даними перепису 1989 р., українці проживали в 12 автономних республіках, 3 автономних областях, 8 автономних округах, 6 краях і 50 областях, включаючи Москву й Санкт-Петербург [1, с. 34–140]. Взагалі українська діаспора Російської Федерації є однією з найчисельніших і самотніших. Сьогодні тут проживає 4 млн. 363 тис. українців (3 % всього населення Російської Федерації).

В Росії вже на початку 90-х років діяло близько 40 товариств, що ставили за мету відродження національної культури українців у місцях їх постійного проживання. Проте не завжди українці об'єднувались в однієї організації. Наприклад, у Москві паралельно існували товариство "Славутич" і Об'єднання українців, у Воркуті – товариства "Славутич" і "Дружба". Хоча домінувала все ж тенденція до об'єднання таких товариств, створення горизонтальних та

вертикальних структур між ними, що полегшувало їхній зв'язок між собою в цілому і з Україною зокрема.

Зокрема, у травні 1992 р. в Москві відбувся установчий з'їзд українців Росії, на якому було створено єдину організацію – Об'єднання українців Росії.

Серед національно-культурних товариств, створених у сусідній державі, назвемо такі, як в Мурманську – Українське культурне товариство; Воркуті – товариства "Дружба" та "Славутич"; Сиктивкарі – Товариство української культури; Санкт-Петербурзі – Товариство ім. Т. Шевченка; Москві – Український молодіжний клуб, Товариство "Славутич"; Новгороді – Товариство української культури; Уфі – Товариство "Кобзар"; Воронежі – Товариство української мови; Краснодарі – Товариство української культури "Кубань"; Новоросійську – Чорноморська козака рада; Нижньовартовську – Українське земляцтво; Норильську – Товариство "Славутич"; Владивостоці – Товариство української культури та ін. Причому кількість подібних організацій на території Росії поступово збільшується.

На прикладі відродження української діаспори в Російській Федерації можна говорити про таке явище, як "збирання" етнічної групи, тобто перший етап етнічного відродження. Ініціатором "збирання" виступає інтелектуальна еліта етнічної групи, особливо гуманітарна інтелігенція. На етапі "збирання" еліта розшукує своїх етнічних родичів, нагадує про спільну етнічність тим, хто втратив її. "Збирання" відбувається здебільшого у формі культурно-просвітницької роботи, шляхом організації національно-культурних товариств. Головна мета цього етапу – організаційне згуртування групи навколо спільних етнічних рис, передусім мови та історичної пам'яті [2, с. 510].

Міцніють національні зв'язки зарубіжних українців, тому, вивчаючи особливості перебування наших співвітчизників у поліетнічному середовищі, зокрема в Російській Федерації, можна стверджувати, що етнічні узи зарубіжних українців – це кровні (біологічні), культурні (соціодетерміновані), історичні (відчуття спільної долі) та інші види природних, набутих транскордонних зв'язків українських діаспор в іноземних державах із материнським етносом. Етнічні зв'язки зарубіжних українців характеризуються подібністю світоглядних поглядів на етнічні процеси зокрема і розвиток земного етноспівтовариства в цілому. Духовне сприйняття етнічного світу, котре може бути адекватним (рівнозначним) або відхиленим (нетотожним) із стандартними стереотипами українського етносу, означає лише різноманітність уявлень про етнорозвиток і в жодному разі не свідчить про занепад двосторонніх відносин.

Наслідками зміцнення етнічних зв'язків виступають елементи політичної, культурної і релігійної спорідненості наших співвітчизників за кордоном із народом України, на підставі якої зберігаються, відроджуються і розвиваються етнонаціональні традиції. Етнічні зв'язки не зводяться до простого етноінформаційного обміну чи налаштування лише соціокультурних контактів; вони сягають у глибину етноісторичних коренів, де за кількісними і якісними ознаками народжуються взаємні симпатії і розуміння спільної причетності до минулої та сучасної спадщини. Братерські етнічні зв'язки зарубіжних українців характеризуються міцними і тривалими зв'язками, позначеними засадами та принципами етнічної взаємодопомоги, солідарності, дружби.

Етнічні зв'язки є невіддільними від предметного світогляду зарубіжних українців, практичної діяльності української діаспори у сфері політики і культури, налагодження та зміцнення двосторонніх зв'язків у сфері державних і громадських відносин. Процеси саморозвитку етнічних зв'язків залежать від інтенсивності міжетнічного спілкування, що може зазнавати часових просторових змін. Якісні характеристики етнічних зв'язків зарубіжних українців свідчать про стан і тенденції розвитку українських діаспор, особливо на зовнішньополітичному відтинку [3, с. 476].

Національно-культурне відродження, на думку канадського вченого П. Магочія [4, с. 101], який, в свою чергу спирається на дослідження М. Гроха [5] та Р. Шпорлюка [6, с. 41–54], проходить три стадії:

стадію збирання спадщини, коли окремі вчені-ентузіасти збирають мовні, фольклорні, літературні надбання свого народу;

організаційну стадію, коли закладаються культурні організації, школи й видання для поширення знань про національну спадщину;

політичну стадію, коли закладаються партії та інші організації, які уможливають участь у політичному процесі [7, с. 81–82].

Кожне історичне явище має свою специфіку, і національне відродження української діаспори в Росії не становить винятку. На початку 90-х рр. ХХ ст. в національно-культурному пробудженні української меншини цього регіону можна говорити про повне проходження лише перших двох стадій. В цей період ми чітко спостерігаємо у багатоетнічному середовищі Російської Федерації організаційну стадію національного відродження українського етносу (створення національно-культурних центрів, розробка програм національно-культурного відродження українців регіону, відкриття шкіл, бібліотек, музеїв, видання періодичної преси, трансляція радіо та телепередач українською мовою та ін.). Загалом, можна стверджувати про нейтрально-незацікавлене ставлення органів державної влади Російської Федерації до українського руху. Здебільшого, коли проблеми українських громад знаходили розуміння в місцевих органах влади, причиною цього була висока активність та особисті контакти керівників українських організацій з відповідними посадовими особами або належність останніх до українських громад. Негативно впливає традиційна відсутність у Росії правової основи щодо вирішення проблем національних меншин.

Тільки з середини 90-х років ХХ ст., особливо після прийняття "Концепції Державної національної політики Російської Федерації" та Закону "Про національно-культурну автономію" (червень 1996 р.), розпочалося формування відповідної правової бази захисту прав національних меншин в РФ. Ця правова база складається з Конституції Російської Федерації 1993 р., яка проголошує право кожного "користуватися рідною мовою, вільно обирати мову спілкування, виховання, навчання і творчості" (ст. 26); "вільно шукати, отримувати, передавати, виготовляти і поширювати інформацію" (ст. 29); гарантує право "на збереження рідної мови, створення умов для її вивчення та розвитку" (ст. 68), а також "рівність прав і свобод незалежно від національності. мови, походження" (ст. 19); закону "Про мови народів РФ" (25 жовтня 1991 р.), яким передбачено створення системи закладів виховання та освіти мовами народів Російської Федерації (ст. 2), розробку державних програм збереження та розвитку мов народів Росії, сприяння виданню літератури, фінансування наукових досліджень, створення умов для використання мов у засобах масової інформації та ін. (ст. 7); закону "Про освіту", де декларується, що "право громадян на отримання освіти рідною мовою забезпечується створенням необхідної кількості відповідних освітніх закладів, класів та груп, а також умов для їх функціонування" (п.2 ст.6).

Разом із тим поява згаданих елементів законодавчої бази у сфері прав національних меншин майже не позначилася на проблемі забезпечення культурно-освітніх та інформаційних потреб українського населення. Відстоювати права національних меншин загалом і української зокрема залишається, навіть сьогодні, в Росії справою нелегкою. Передусім це пов'язано з відсутністю механізму реалізації зазначених законодавчих актів. Однак правдою є і те, що певна частина активістів громад залишилася на етапі мітингової активності, коли висунення вимог і гасел не підкріплюються конкретною і предметною організаторською роботою.

У низці міжнародно-правових актів, покликаних сприяти забезпеченню прав української національної спільноти в Росії, окрім "Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та Російською Федерацією", можна назвати й угоду між урядами України та Російської Федерації про співробітництво в галузі культури, науки та освіти, підписану 26 липня 1995 р.

Проведені восени 1993 р. та навесні 1996 р. посольством України в Російській Федерації опитування керівників українських організацій показали, що, на жаль, ситуація з вирішенням проблем українського суспільного життя практично не змінилася на краще. Серед найбільш гострих проблем, як і раніше, залишалися: відсутність моральної та матеріальної підтримки з боку місцевої влади; відсутність приміщень для роботи товариств; брак інформації з України, інформаційна блокада в засобах масової інформації Росії; нестача підручників для навчання дітей рідної мови. історії та культури; відсутність відповідно підготовлених педагогічних кадрів, українських народних інструментів та костюмів для самодіяльних художніх колективів, українських книг для формування бібліотек при національно-культурних товариствах тощо.

Отже, українці, що становлять найчисельнішу етнічну групу в РФ після росіян і татар, роблять помітний внесок у соціально-економічний та культурний розвиток країни проживання, на практиці не мають державної системи українського шкільництва, культурно-освітніх закладів, преси, радіо та телебачення рідною мовою – всього того, чим широко і вільно користується в Україні російська етнічна спільнота.

Поодинокі приклади відкриття українських класів та певна підтримка недільних шкіл (Краснодарський край, Тюменська та Волгоградська області, республіка Башкортостан), сприяння діяльності культурних та культурно-освітніх центрів (Москва, Сочі, Омськ), надання допомоги у випуску української газети (Уфа) є радше винятками з правил і не вирішують проблеми в цілому. Основна робота, спрямована на підтримку і розвиток української культури та освіти, здійснюється товариствами власними силами, при тому останні і в такій ситуації не завжди знаходять розуміння з боку місцевих органів влади.

За цих умов реальним кроком на шляху забезпечення прав українців у Росії може і має стати розширення співробітництва з регіонами їх компактного проживання [8, с. 162–163].

Демократичні перетворення в Україні сприяли поглибленню взаєморозуміння і встановленню більш тісного співробітництва з українцями, що проживають за кордоном. Зокрема, помітні зрушення сталися у налагодженні наукових та культурно-освітніх зв'язків, посилилася увага до розв'язання політичних, соціально-економічних та правових проблем української діаспори.

Спираючись на діючі міжнародні механізми захисту прав людини, Україна прагне підтримувати своїх співвітчизників за кордоном. Забезпечуючи права національних меншин на своїй території, вона виступає за надання відповідного рівня захисту прав українців у всіх країнах їхнього проживання. Свідченням цього є її активна участь у розробленні низки універсальних міжнародно-правових норм у рамках ООН, ОБСЄ, Ради Європи, інших міжнародних організацій.

Україна постійно вбачає своє завдання в тому, щоб всіляко сприяти добровільній інтеграції української діаспори в політичне, соціальне та економічне життя країн проживання, її адаптації до місцевої культури із збереженням і розвитком власної духовної самобутності.

Незважаючи на скрутне економічне і фінансове становище, що склалося, Україна намагається надавати українській діаспорі посильну допомогу в задоволенні її культурно-інформаційних потреб, створенні й підтримці українських культурних центрів, підготовці культурно-освітніх фахівців, проведенні спільних масових заходів, спрямованих на збереження і розвиток української культури.

Актуальною також є підготовка ініціативи держав-партнерів щодо надання різнобічної допомоги відповідним національним меншинам, які проживають на території України.

Україна сприяє поверненню на Батьківщину українців та вихідців з України інших національностей, які свого часу опинилися за кордоном внаслідок політичних репресій, масових переслідувань і депортацій. Предметом особливої турботи є особи українського походження, які проживають у зонах воєнних конфліктів.

Міграційна політика України стосовно української діаспори ґрунтується на загальновищезначаних нормах міжнародного права, міждержавних договорах та законодавстві України й реалізується через відповідні державні структури та органи місцевого самоврядування. В її основу покладено принципи пріоритетності національно-державних інтересів і права українців, які повертаються в Україну, на одержання громадянства України, поєднання інтересів мігрантів і місцевого населення, врахування можливостей для забезпечення нормальних умов життя і праці у регіонах проживання.

Незалежна Українська держава виявилася готовою до найцивілізованішого в найсучаснішому розумінні забезпечення міжетнічних стосунків на своїй території. Одним із перших актів молодого держави були "Декларація прав національностей України" (1 листопада 1991 р.) [9] та Закон "Про національні меншини в Україні" (25 червня 1992 р.) [10, с. 362–364]. На думку авторитетних зарубіжних експертів, українське законодавство у цій сфері є одним із найпрогресивніших у світі. Посилюються зв'язки західної та східної діаспор із материковою Україною. Неоціненною є допомога західної діаспори у становленні українських дипломатичних і консульських установ, підтримці національно-демократичної преси східної діаспори. Незалежна Україна незрівнянно збільшила взаємні контакти українців світу. Важливим осередком

об'єднання українців на ґрунті інтересів України і світового українства стала створена на Всесвітньому форумі українців Українська всесвітня координаційна рада. Досвід країн Заходу засвідчує, що турбота про співвітчизників, хоч би де вони проживали, є непорушною історичною традицією. Тому захист українців зарубіжжя є одним із першочергових завдань Української держави.

Для зміцнення зв'язків з українськими громадами, подальшої консолідації українців та надання допомоги у задоволенні їхніх духовних потреб 22–23 січня 1992 р. у Києві проведено I Конгрес українців незалежних держав колишнього СРСР. Майже 600 представників від українських громад Російської Федерації, Прибалтики, Середньої Азії, Закавказзя, Молдови, Білорусі взяли участь у роботі форуму. До них приєдналося більше тисячі членів найрізноманітніших громадських організацій, спілок, міністерств і відомств України. У зверненні до урядів суверенних держав колишнього СРСР учасники Конгресу висловили сподівання, що уряди з розумінням поставляться до задоволення культурних і духовних запитів українців. На розвиток різноманітних стосунків із ними має бути спрямована спеціальна державна програма України. Якщо в практичній площині далі звернень до держав колишнього СРСР Конгрес не пішов, то з погляду ідеологічного він став могутнім поштовхом для сотень тисяч українців, які відчували тривогу за своє майбутнє, збагнули необхідність єднання задля розбудови незалежної України.

Конгрес сприяв подальшій консолідації українців східної діаспори. У середині 1992 р. у державах, що виникли на теренах колишнього СРСР, діяло понад 90 українських національно-культурних товариств. Поряд із незгодами і неузгодженістю виявилася тенденція до об'єднання товариств, створення горизонтальних та вертикальних структур між ними, що полегшуватиме зв'язки їх як одне з одним, так і з Україною.

Нові шляхи до консолідації українців як на Сході, так і на Заході накреслив Всесвітній форум українців, який відбувся 21–24 серпня 1992 р. у Києві. На форумі були присутні делегати 26 країн світу, де мешкають українці. Зокрема, прибуло 250 делегатів із країн – республік колишнього СРСР. Вони представляли понад 100 українських громад та їхніх філій з усіх регіонів, за винятком Узбекистану та Туркменістану. Найбільше делегатів було з Російської Федерації (60 %), Молдови (14,4 %) і Казахстану (10 %). На форумі багато уваги приділялося взаємозв'язкам із східною діаспорою [11, с. 452].

Всесвітній форум українців, як і січневий конгрес, ухвалив низку резолюцій щодо організації державної допомоги східній діаспорі. Окремо йшлося про розробку системи контактів західної та східної діаспор, обмін досвідом та взаємодопомогу. Унікальним для східної української діаспори був досвід становлення українських громад у країнах Заходу, формування таких структур, як Український конгресовий комітет Америки (США), Конгрес українців Канади, Союз українських організацій Австралії тощо.

Після форуму з'явилися нові українські організації, посилювалися їхні зв'язки з Україною, встановилися контакти між західною і східною діаспорами. Вивчення й аналіз статутів українських громад показує, що їхня мета – відродження і розвиток національної свідомості українців.

З'являється таке поняття, як "етнічна згуртованість української діаспори", що являло собою усвідомлені вчинки та дії представників української діаспори, що об'єднуються з метою пристосування (адаптації) до чужого етнополітичного оточення і для протидії асиміляційним процесам. Це явище виникло на соціальному, політичному, економічному, культурному та релігійному ґрунті. Етнічний інстинкт самозбереження, передусім у чужому, а тим більше – ворожо налаштованому середовищі, був основою позитивного ставлення до створення власної етносистеми. Цьому процесу передували тенденції самоідентифікації, що свідчать про етнічні зрушення до колективної згуртованості. Етнічна згуртованість української діаспори забезпечували існування та адаптацію зарубіжних українців із найменшими матеріальними і духовними витратами. Таким чином, готувалися підвалини для збереження й відродження традицій національної культури.

У процесі інноваційної згуртованості відбувається етнічна регенерація, тобто відновлення зарубіжними українцями на чужих землях етносоціальних і етнокультурних структур, аналогічних тим, що існували на батьківщині. Цілі і завдання таких структур, які вже утворилися чи ще тільки засновуються, могли відрізнитися від політичної, економічної або культурної

скерованості державного курсу в Україні. Міцна етнічна згуртованість забезпечувала українській діаспорі етнічну цілісність, єдність і колективізм [12, с. 468].

Після конгресу і форуму українців (1992) товариство "Україна" розробило кілька варіантів програми допомоги українцям у країнах колишнього СРСР. До її виконання долучилось Міністерство у справах національностей та міграції. У 1995 р. під його егідою завершено розробку проекту і під назвою "Державна програма української діаспори" подано на розгляд Кабінету Міністрів України. Постановою Кабінету Міністрів від 22 січня 1996 р. затверджено державну програму "Українська діаспора на період до 2000 року" [13]. Програма базується на міжнародних правових засадах, акумулювало державну стратегію і тактику всебічної політичної, дипломатичної, економічної, інформаційної, моральної підтримки українців в інших державах. Положення такої програми були обов'язковими під час підготовки й укладання державних договорів і угод. Мета програми – сприяння правовому захисту українців, які проживають за кордоном, розв'язання проблем їхнього національно-культурного відродження, розвиток співпраці з українською діаспорою у різних сферах життя, залучення її до процесу державотворення в Україні, забезпечення добровільного повернення етнічних українців на Батьківщину.

У серпні 1997 р. відбувся II Всесвітній форум українців. Він порушив питання про необхідність впровадження спеціального правового механізму, який би дозволяв конкретному представникові української діаспори безпосередньо відчувати турботу з боку історичної Батьківщини і відкривав би можливість застосування адресного підходу до кожного свідомого українця – громадянина іншої держави [14, с. 1426].

Турбота про діаспору зафіксована і в Конституції України, зокрема в статті 12 сказано: "Україна дбає про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави" [15, с. 6].

Список використаних джерел

1. Национальный состав населения СССР: По данным Всесоюзной переписи населения 1989 года. – М., 1991.
2. Майборода О. "Збирання" етнічної групи // *Малая енциклопедія етнодержавознавства*. – К.: Довіра: Генеза, 1996.
3. Бабенко О. Етнічні узи зарубіжних українців // *Малая енциклопедія етнодержавознавства*. – К.: Довіра: Генеза, 1996.
4. Магочий П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // *Український історичний журнал*. – 1991. – № 3.
5. Hroch Miroslav. *Social Preconditions of the National Revival in Europe*. – Cambridge, 1985.
6. Szporluk Roman. *Ukraine: A Brief History*. – Detroit, 1979.
7. Magocsi Paul R. *Nationalism and National Bibliography: Ivan E. Levytskyi and Nineteenth – Century Galicia* // *Harvard Library Bulletin*, XXVIII, 1. – Cambridge, 1985.
8. Попок А. Національно-культурне відродження українців у Росії на межі ХХ–ХХІ ст. // *Визвольний шлях*. – 1998. – № 2.
9. Декларація прав національностей України. – К., 1991.
10. Закон України "Про національні меншини" // *Закони України*. – Т. 3. – К., 1996.
11. Історія української еміграції. Навч. посібник / Б. Д. Лановик, Р. Т. Гром'як, М. В. Траф'як та ін. / За ред. Б. Д. Лановика. – К.: Вища школа, 1997.
12. Шкільняк В. Етнічна згуртованість української діаспори // *Малая енциклопедія етнодержавознавства*. – К.: Довіра: Генеза, 1996.
13. Державна програма "Українська діаспора на період до 2000 року". 22 січня 1996 // *Зібрання постанов уряду України*. – 1996. – № 6.
14. Попок А., Лагутов Ю. Україна – Діаспора: нові перспективи законодавчого регулювання взаємовідносин // *Визвольний шлях*. – 1998. – № 11.
15. Конституція України. – К.: Право, 1996.

Igor Tyshchenko

THE PROBLEM OF NATIONAL-CULTURAL REVIVAL OF UKRAINIAN DIASPORA OF RUSSIAN FEDERATION (90TH OF XX CENTURY)

The author tries to examine some problems of the historical development of the Ukrainians and the Motherland. The problem of his article is very interesting for the investigation of the Ukrainian diaspora's nature.

РОЗДІЛ 2

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК

Івета Контрікова

НІМЕЦЬКА НАЦІОНАЛЬНА МЕНШИНА У СЛОВАЧЧИНІ. НІМЦІ СПІША

У статті досліджено становище німецької меншини в Словаччині, проаналізовано її становище в Спіші.

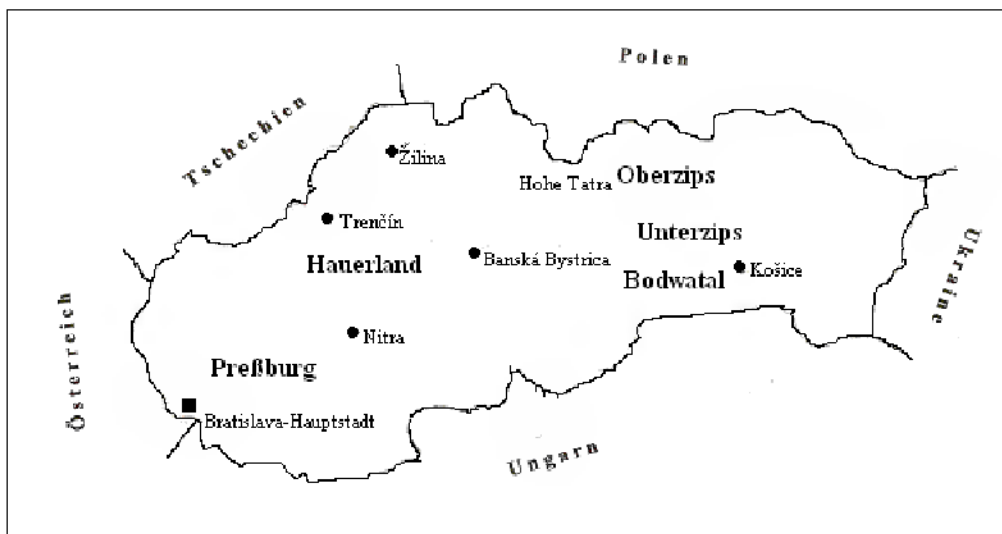
У європейських країнах та в державах поза межами Європи крім титульних націй проживають більші або менші групи різноманітних національних меншин. Німці як національна меншина проживають також у Словаччині.

Словаччина є невеликою державою у Центральній Європі, у якій словаки є титульною нацією. Із 5 млн. жителів словаки складають майже 86 % усього населення країни, решта громадян належать до декількох національних і етнічних меншин: угорці – 9,7 %, цигани – 1,7 %, чехи – 0,8 %, морави, рутени – 0,4 %, українці – 0,2 %, німці – 0,1 %, поляки, хорвати, серби, росіяни, євреї та інші [6, с. 119]. Усі офіційно визнані державою національні меншини мають права, закріплені в конституції Словацької Республіки. До них належать передусім право на власний розвиток, на збереження і розвиток власної культури, поширення інформації рідною мовою, заснування спілок та інституцій. Громадяни, які належать до національних або етнічних меншин, мають, окрім того, право вивчати державну мову (словацьку), і водночас на освіту рідною мовою та право, за певних умов, використовувати рідну мову як мову діловодства і т. д. (Конституція Словацької Республіки, ст. 34).

Членами німецької національної меншини визнають себе сьогодні в Словаччині близько 0,1 % громадян, тобто приблизно лише 5 тис. осіб. Кількість німців у Словаччині у 40-х рр. ХХ ст. стрімко скоротилася. До того вона нараховувала приблизно 150 тис. жителів [3, с. 1].

Оскільки Словаччина не має спільного кордону з Німеччиною, то сьогодні у цілому не є загальновідомим той факт, що там живе німецька національна меншина, що обумовлено також незначною кількістю німців. Більшість національних меншин Словаччини є титульними націями у сусідніх державах. Які причини того, що сьогодні в Словаччині проживає і німецька національна меншина?

На територію сучасної Словаччини перші німці прибули вже в XI–XII ст., коли Словаччина утворювала північну частину Угорського королівства. Типовим ландшафтом місцевості середні та високі гори, найвищою вершиною яких є гора Герлах висотою 2 655 м над рівнем моря. У той час ця територія була покрита густими лісами, у поселеннях проживали, починаючи з V–VI ст., переважно західні слов'яни, які в X–XI ст. були вже відомі як морави і словаки. Німці прийшли сюди не як завойовники, а як поселенці, яких потроху запрошували угорські королі (Геца Другий, Андрій Другий) для заселення краю, а пізніше, передусім після вторгнення монголо-татар у 1241 р., коли ці землі були спустошені і кількість корінного населення значно скоротилося [1, с. 145]. Вони заселили передусім п'ять областей сучасної Словаччини, де їхні нащадки, число яких значно скоротилося, проживають дотепер: 1. Прессбург' (нім. Preßburg) з прилеглими територіями на Заході Словаччини (Прессбург' називається з 1919 р. Братіславою і є столицею країни); 2. Гауерлянд (Hauerland) у центральній частині сьогоднішньої Словаччини; 3. Верхній Шпіс (Oberzips); 4. Нижній Шпіс (Unterzips) і 5. долину річки Бодва на південному сході (див. рис. 1).

Рис. 1. Карта Словаччини з позначенням територій, на яких проживає німецька національна меншина: Братислава (Preßburg), Гауерлянд (Hauerland), Верхній і Нижній Шпіс (Ober- und Unterzips), долина річки Бодва (Bodwatal).

Релігійні війни у XV–XVI ст. та розвиток промисловості в XIX ст. були важливим чинником, що справив вплив на появу нових груп німецького населення в країні [2, с. 214].

Угорські королі надавали німцям землю, а ті будували будинки, як ремісники і гірники, вони приносили з собою нові технології, а також і власне право, засновували нові поселення, на початках поблизу словацьких. У грамотах наводяться, наприклад, дані з XIII ст. про невелике словацьке поселення Попрад у Верхньому Шпісі (Oberzips). Поблизу нього німці заснували власне поселення, що відрізнялося у назві доповненням "Sasa". Тобто у XIII ст. поруч існувало два поселення, одне із словацьким населенням Попрад (Poprad), інше із саксонськими поселенцями звалось Попрад-Саса (Poprad-Sasa). Після об'єднання Попрада і Попрада-Саса поселення називалося латинською мовою Villa Theutonicum, що в перекладі на німецьку мову означає "Німецьке село" [1, с. 145].

Німці прибули у Словаччину з різних територій тодішньої Німеччини, вони розмовляли власною мовою чи діалектом, і їх місцеве населення не розуміло. З того часу слово "німець" (слов. "Nemes") означає у словацькій мові "німа людина", тобто та людина, яка розмовляє незрозумілою мовою. Заселені німцями території сучасної Словаччини є, більшою мірою територією побутування німецьких діалектів, доказами того, з яких місцевостей Німеччини ці поселенці прибули у Словаччину 700 років тому. "У мешканців, які жили Прессбурзькій області поселення, однозначно переважав баварський діалект. У Гауерлянді і Нижньому Шпісі встановлено східносередньонімецько-баварський діалект. Щодо Верхнього Шпіса, то місцевостями походження німців вважаються території Сілезії і Судетів" [3, с. 1].

Шпісом називають східну частину сучасної Словаччини, що складається із розташованого на півночі Верхнього Шпісу (Oberzips) і Нижнього Шпісу (Unterzips) на півдні. Майже до кінця XIX ст. Шпіс був одним із угорських комітатів. Перші німецькі поселенці прибули туди із західної частини Рудних гір (das Erzgebirge) (на кордоні із Саксонією), сілезьких земель, а пізніше, в XIII ст., із Рейнланду. В Нижньому Шпісі, який був багатий на корисні копалини, осіли спеціалісти з гірничої справи. У Верхньому Шпісі оселилися передусім ремісники, які сприяли розширенню і перетворенню колоній і населених пунктів у середньовічні міста.

Населення сіл займалося польовими роботами і лісництвом, громадяни міст були швидше ремісниками і торговцями. Завдяки зручному розташуванню на кордоні між двома великими королівствами – Польським і Угорським – і завдяки заставі декількох міст Верхнього Шпіса польському королю у 1412-1772 р. вони отримали можливість досить значного економічного розвитку. Ці міста зі значною частиною громадян-німців політично належали у цей час як Угорщині, так і Польщі. Результатом цієї, здавалось, абсурдної ситуації було те, що їм не потрібно було сплачувати мита, що позитивно позначилося на динаміці їхнього економіч-

ного розвитку. Сліди їхнього багатства до сьогодні помітні в архітектурі. У цей сприятливий для господарського розвитку час розвивалося також мистецтво – література, живопис, скульптура, музика.

У Верхньому Шпісі жили і живуть декілька народів із різними мовами, культурами, ментальністю, релігією (римо-католицькою, греко-католицькою, протестантською, православною) і т. д. Майже в кожному селі чи місті проживали, подібно до того, як це є сьогодні, але в різній кількості, словаки, німці, угорці, горали (національна група, яка живе у гірських місцевостях на кордоні між Словаччиною і Польщею), євреї, цигани, русини. У деяких населених пунктах німці ще до 1946 р. складали більшість.

Стосунки між цими народами були здебільшого дуже добрими, безконфлітними. Поруч із словацькими школами функціонували німецькі, а з 1867 р., також і австрійські. З цього часу посилено проводилася угоризація, що зачепила не лише словаків, а й інші національності. Офіційною мовою до 1918 р., часу розпаду Австро-Угорської імперії, була угорська.

Кількість жителів Верхнього Шпіса у 1880–1930 р. за їх національною приналежністю подано у табл. 1–2:

Таблиця 1.

Національність	Загальна кількість населення в 1880 р.	Кількість населення у Верхньому Шпісі в 1930 р.
словаки	96 274	19 438
німці	48 169	12 118
угорці	3 526	5 437
євреї		3 527
рутени	16 158	
цигани	1 238	

Таблиця 2.

Кількість німців Спіша з 1869 до 1910 р.

Рік	Число німців Шпіса
1869	61 361
1880	50 156
1890	44 956
1890	42 885
1910	38 454

Зменшення чисельності німців Шпіса вплинуло на угоризацію населення, багато німців Шпіса були в ході цього процесу асимільовані [10, с. 675]. На практиці це означало не лише застосування угорської мови, багато хто настільки ідентифікував себе з угорцями, що змінював свої ім'я і прізвище, просто перекладаючи у багатьох випадках угорською мовою, наприклад, Kamil Spitzkopf – Kabos Hegyfoki, Johann Hunsdorfer – János Hunfalvy, Paul Hunsdorfer – Pál Hunfalvy.

Після 1918 р. чисельність німецького населення Шпіса зросла. Це було наслідком виникнення Першої Чехословацької Республіки 1918 р., адже права національних меншин, закріплені в конституції нової держави, означали кінець політики угоризації. У 1932 р. чисельність німців Шпіса оцінювалася в межах від 48 тис. до 52 тис. осіб. У двадцяти населених пунктах Шпіса німці складали аж до 80 % населення, в інших двадцяти – 50–70 %. У сімнадцяти населених пунктах німці були представлені як меншина у кількості 20–38 % населення [7, с. 7].

Всередині ХХ ст. ситуація змінилася. Як і в усій Словаччині, або в тодішній Чехословацькій після Другої Світової війни, так і в Шпісі чисельність німецького населення стрімко скоротилася.

Прихід А. Гітлера до влади і пропаганда фашистської ідеології, являла собою також втручання у долю німецької спільноти в Спіші. Багато хто, хоча й не всі, піддалися теоріям великонімецького націоналізму і брали добровільну участь у його акціях у Словаччині. Після багатьох поразок Німеччини на фронтах у 1944–1945 рр. багато німців добровільно покинули Словаччину зі страху перед Червоною армією. Після вступу Червоної армії у країну, значна частина німців Шпіса згідно з розпорядженням органів влади рейху була евакуйована в Су-

дети і в Австрію. Коли ситуація у Словаччині нормалізувалася, багато хто з німців спробував повернутися назад на батьківщину – до Шпіса.

Після війни витворилася концепція оновленої Чехословаччини як держави чехів і словаків без неслов'янських національних меншин. Вирішальний вплив на утвердження цієї концепції мали погляди президента Е. Бенеша.

Німецьке населення було позбавлене чехословацького громадянства і всередині 1945 р. на основі декретів президента права німецької меншини були обмежені. Масово змінювався їхній майновий стан, обмеження стосувалися також шкільництва, культури і релігії. На долю німецької меншини Словаччини вплинула, окрім того, Потсдамська конференція влітку 1945 р., на якій союзники антигітлерівської коаліції де-факто прийняли рішення про переселення німців із Чехословаччини. Здійснення переселення почалося вже в 1945 р. і продовжувалося до 1946 р. Воно складалося з трьох етапів: 1. Відбір і реєстрація німецького населення, 2. Зосередження німців у таборах, 3. Вивіз (із Шпіса в американську чи радянську зони окупації). У 1946 р. із Словаччини було переселено майже 33 тис. німців. Усе їхнє майно залишилося у Словаччині. Одній особі дозволялося взяти з собою лише необхідний для переїзду одяг, одну ковдру, максимум 70 кг багажу, включаючи сюди семиденний запас продовольства, та 1000 рейхсмарок [2, с. 211]. Залишитися було дозволено лише активним антифашистам і спеціалістам, без яких не могли обійтися. Поняття "переселення" означало "вигнання" для німців.

Німецька національна меншина традиційно належала до найважливіших національних меншин Шпіса. Після мирної революції 1989 р. з німецької національної меншини у Словаччині, небажаної в час соціалізму, було знято заборону. Сьогодні там функціонує Спілка карпатських німців, є двомовні і навіть німецькі школи, преса, радіо- та телепередачі. Нащадки німців Спіша хочуть зберегти традиції своїх батьків, однак діалекти, які в окремих населених пунктах побутували майже 700 років, швидко вимирають. Лише найстаріші жителі, які народилися перед Другою світовою війною, розмовляють цими діалектами. Наприклад, у верхньоспішському селі Нова Лесна (слов. Nová Lesná, нім. Neuwalddorf), у якому до 1946 р. мешкало більш ніж 90 % німців, померла у січні 2008 р. жінка – останній носій німецького діалекту, який по-словацькому називається "Potoksch" і є одним із німецьких діалектів Спіша.

Список використаних джерел

1. Beňko J. Osídlenie severného Slovenska. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1985.
2. Gabzdilová S., Olejník M. Odsun nemeckej menšiny zo Spiša v rokoch 1945-1948, in: Švorc, P. (Hg.), Spiš v kontinuite času. Zips in der Kontinuität der Zeit. Prešov; Bratislava; Wien: FF v Prešove UPJŠ v Košiciach; Österreichisches Ost- und Südeuropa Institut Wien, 1995.
3. Hochberger E. Einführung in die Geschichte der Karpatendeutschen in der Slowakei in: <http://www.Karpatendeutsche.de/?Willkommen:Geschichte> 2000.
4. Hutterer C. J. Über die mehrsprachige Konvergenz in der Entwicklung des Deutschen in der Zips, in: Švorc, P. (Hg.), Spiš v kontinuite času. Zips in der Kontinuität der Zeit. Prešov; Bratislava; Wien: FF v Prešove UPJŠ v Košiciach; Österreichisches Ost- und Südeuropa Institut Wien, 1995.
5. Ištók R., Lesniaková Z. Národnostná a konfesionálna štruktúra obyvateľstva sídiel Spišskej župy v roku 1880 in: Švorc, P. (Hg.), Spiš v kontinuite času. Zips in der Kontinuität der Zeit. Prešov; Bratislava; Wien: FF v Prešove UPJŠ v Košiciach; Österreichisches Ost- und Südeuropa Institut Wien, 1995.
6. Kontríková I. Nationale Minderheiten in deutschsprachigen Ländern und in der Slowakei. Interkultureller Vergleich, in: Německý jazyk a literatura ve výzkumu a výuce. Brno: Masarykova univerzita 2007.
7. Nemény W. Führer durch die Zips. Kesmark: Paul Sauter 1932.
8. Verfassung der Slowakischen Republik, in: <http://www-8.vlada.gov.sk/index.php?ID=1013>.
9. Pomffyová M. Pozitíva a negatíva multikultúrneho prostredia a ich vplyv na rozvoj edukačného procesu, in: Essentia, Plzeň: elektronický časopis. 2/2005.
10. Škvarna D. Multiethnicita Spiša a národnoemancipačné procesy na ňom, in: Terra Scepusiensis. Stav bádania o dejinách Spiša. Stan Badań nad Dziejami Spiszu. Levoča; Wrocław: Kláštorisko n. o., 2003.

Iveta Kontrikova

GERMAN NATIONAL MINORITIES IN SLOVAKIA. GERMANS MAKE SPIŠH

The article investigates the situation of German minorities in Slovakia proanalizo- Wang in her situation make Spish.

УДК 94 (4) "0375/1492

Ярослав Андрусяк

ПОЛЬСЬКО-УГОРСЬКЕ ПРОТИСТОЯННЯ НА КУТНОГОРСЬКОМУ З'ЇЗДІ 1471 РОКУ ТА ПОЗИЦІЯ ЧЕСЬКОГО ДВОРЯНСТВА

У статті висвітлено польсько-угорське протистояння на Кутногорському з'їзді 1471 р., в період виборів чеського короля.

Після смерті короля Їржі з Подебрад 22 березня 1471 р. почалася боротьба за чеський престол. Упродовж квітня-травня 1471 р. визначились основні кандидати, які стали претендентами на корону Чеського королівства, а саме: угорський король – Матяш Корвін, польський король – Казимир IV та його син Владислав II Ягеллон, імператор Німецький – Фрідріх III, воєвода – Альбрехт Саксонський. У період з березня по травень 1471 р. внутрішньополітична ситуація у Чеському королівстві була напруженою. Після тривалих переговорних процесів було встановлено, що, враховуючи позиції всіх кандидатів на чеський трон, а також інтереси чеського дворянства, новий король має бути обраний на виборчому з'їзді у м. Кутна Гора [8, с. 3; 10, с. 84].

Проблема польсько-угорського протистояння на Кутногорському з'їзді досліджена недостатньо. У зарубіжній історіографії увагу Кутногорському з'їзду приділяли такі вчені, як П. Веселскі [23], З. Неєдли [15], А. Заваділ [27], Р. Грецьк [4].

Окремі аспекти питань висвітлені в працях Ф. Палацького [16], М. Капавікової, Л. Ванька [8] та Й. Мацека [13].

Відзначимо, що за останні роки в зарубіжній історичній науці немає публікацій з цієї проблеми, а щодо української історіографії, то ця проблема практично не досліджена. Суперечливими і дискусійними залишаються питання, пов'язані із законністю права окремих кандидатів на престол та позицією чеського дворянства під час виборів нового короля.

Спираючись на джерела та праці польських, чеських і угорських дослідників, автор публікації здійснив спробу подати об'єктивний аналіз польсько-угорського протистояння на Кутногорському з'їзді і визначити позицію чеського дворянства.

Документальною основою для написання нашої наукової студії послужили публікації у збірнику "Archiv Český".

Чеське дворянство намагалося відстояти свої права і привілеї після смерті короля Їржі з Подебрад та відвернути війну. Найбільшу небезпеку для чеського дворянства становив король Матяш Корвін, який, за рішенням Оломоуцького з'їзду, проведеного у 1469 р., отримав законне право на чеську корону [2, с.21–22]. Чеське дворянство насамперед бажало обрати короля, який зумів би забезпечити їхні інтереси, підтвердити привілеї і свободи. Не менш важливим залишалося і питання свободи віросповідання. Завдяки зусиллям чеського дворянства було призначено з'їзд у Кутній Горі на 20 травня 1471 р., де за становим правом мав бути вільно обраний новий король.

Крім польських та угорських послів, на з'їзд до Кутної Гори прибули і послы імператора Фрідріха III та воєводи Альбрехта Саксонського, але реальних шансів на чеську корону останні два кандидати не мали. Імператор Фрідріх III претендував на чеський трон на основі спадкових династичних відносин між Чехією та Австрією. Відомо, що стосунки чеського дворянства з імператором Фрідріхом III були загострені. Імператор Фрідріх III часто змінював свою позицію і, в залежності від ситуації, то допомагав Чеському королівству, то виступав на боці їх суперників. Свідченням того, що сам імператор Фрідріх III розумів своє безсилля у бо-

ротьбі за чеський престол, був той факт, що 28 травня 1471 р. послы Фрідріха III під розписку підписали чеську корону на користь короля Матяша Корвіна [15, с. 54].

Ще менші шанси залишалися у воєводи Альбрехта Саксонського. Після смерті короля Їржі з Подебрад, упродовж березня–травня 1471 р., він активно шукав союзників серед чеського дворянства. Його підтримали Бенеш з Вейтміле, брати Буріані з Гутштейна, Бенеш з Коловрат та Ржегорж Геїмбург. Незважаючи на підтримку цих знатних чеських дворян, шанси воєводи Альбрехта Саксонського були слабкі. Наперед зазначимо, що Альбрехт Саксонський на виборах отримав декілька голосів, але, за свідченням чеських істориків, після з'їзду ці дані були знищені [8, с. 4].

Під час Кутногорського з'їзду Альбрехт Саксонський зі своїм військом перебував у Празі і на прохання чеських дворян за обіцяну винагороду мав забезпечити військову охорону під час виборів. За таких обставин основними кандидатами на престол ставали польський король – Казимир IV зі своїм сином Владиславом II Ягеллоном та угорський король – Матяш Корвін [15, с. 54].

Перед висвітленням проблеми польсько-угорського дипломатичного протистояння автор публікації хоче звернути увагу ще на два дискусійні на сьогоднішній день питання. По-перше, чому король Матяш Корвін, маючи титули короля не лише угорського, але й чеського за рішенням Оломоуцького з'їзду, не зумів відразу без виборів утвердитись на чеському престолі? По-друге, чому на чеський престол стала претендувати польська династія Ягеллонів? На нашу думку, відповідь треба шукати у позиції чеського дворянства. Угорський король Матяш Корвін, маючи підтримку декотрих дворян у чеських землях, не став форсувати події після смерті Їржі з Подебрад. Для нього війна була не вигідною, оскільки на неї потрібні були чималі кошти. Будучи де-факто королем Чехії, Матяш Корвін мав дуже сильну позицію. Його підтримав Папа Римський та імператор Фрідріх III. Судячи з викладених фактів, можна стверджувати, що за таких обставин Матяшу Корвіну було безглуздо розпочинати війну за чеську корону. Джерела й повідомлення свідчать, що король Матяш Корвін був упевнений у перемозі своєї кандидатури, бо до травня 1471 р. більш реального кандидата на чеський трон не було.

Відзначимо, що відомостей про польського кандидата упродовж березня–квітня 1471 р. немає. Дискусійним залишається питання про те, чи польська сторона сама проявила ініціативу взяти участь у виборах у Кутній Горі, чи все-таки це була ініціатива чеських дворян, які шукали альтернативу. Нам здається, що король Казимир IV самостійно вирішив втрутитися у виборчий процес. Свідченням цього є той факт, що ще за життя короля Їржі з Подебрад відбувалися переговори про успадкування трону після його смерті Казимиром IV чи його сином Владиславом II Ягеллоном. Щоправда, ці переговори не були закріплені документально. Говорити про те, що Казимир IV не мріяв про чеський трон, не можна. Саме король Казимир IV відправив послів 26 квітня 1471 р. до Чеського королівства для висунення своєї кандидатури. У цьому питанні не слід відкидати і роль чеського дворянства. Отримавши нову кандидатуру, що цілком влаштовувала чеське дворянство, останні відіграли дуже важливу роль у посиленні позиції польської сторони. Принагідно зазначимо, що альтернативою королю Матяшу Корвіну згодом стане не король Казимир IV, а його син Владислав II Ягеллон, який увійде у історію під прізвиськом король "добре" [1, с. 91].

Переходячи до висвітлення основного питання, а саме польсько-угорського протистояння за чеський престол, слід зазначити, що серед чеського дворянства не було одностайності, хто саме, Казимир IV чи Владислав II Ягеллон, стане кандидатом на трон [15, с. 170].

Відмітимо важливий факт, що після смерті короля Їржі з Подебрад у нього залишилось чотири сини: Вікторин, Їндржіх, Бочек та Гінек. Найстарший син князь Вікторин не міг претендувати на престол, тому що перебував у полоні в Угорському королівстві і прийняв католицизм, щодо князя Їндржіха, то його кандидатура мала більш історичний характер, ніж реальний. Сином короля Їржі з Подебрад було обіцяно всі маєтки, отримані ними у спадок. Крім того князь Їндржіх мав отримати посаду головного гетьмана Чеського королівства та першого радника нового короля. Натомість сини короля Їржі з Подебрад повинні були підтримати на виборах кандидатуру, запропоновану чеським дворянством.

Перебіг виборчих переговорів у Кутній Горі детально нам не відомий, але є інформація про окремі дні з'їзду [23, с. 189]. Можна констатувати, що з'їзд у Кутній Горі розпочався 20 травня 1471 р. Серед чеського дворянства, що підтримували угорського короля Матяша Ко-

рвіна, були Зденек з Штернберка, Індржіх з Градця, Ян з Рожмберка, Ян з Швамберка, Ян з Рабштейна, Доброгость з Роншперка, Ян з Гасинбурка, Гануш з Коловрат та Тас з Босковиц – єпископ Оломоуцький. Чеське дворянство на з'їзді представляли Лев з Рожмберка, Ян Товачовський з Цімбурка, Мікулаш з Ландштейна – гетьман Болеславського краю, Бенеш з Коловрат, Вілем з Раби, Індржіх з Сміжіц та інші. Альбрехт Костка з Поступіц, Ян з Пернштейна та Мікулаш Трчка з Ліпи мали головувати на з'їзді. Таке поважне представництво засвідчувало, що виборам надавали важливого значення [15, с. 53; 27, с. 202–208].

З'їзд не мав чіткої програми дій, лише угорська сторона виробила певний план. За таких обставин важливу роль у виборах мала відіграти дипломатична майстерність представників кандидатів на трон. Чеське дворянство не визнавало рішення Оломоуцького з'їзду 1469 р. і в перший же день виборів запропонувало угорській стороні відмовитися від позиції, що король Матяш Корвін є одночасно і королем Чехії [2, с. 21–22].

На з'їзді 22 травня 1471 р. було вислухано представника польської сторони, дипломата Добеслава Лубелчіка з Курозвек. Про його промову є достатньо інформації.

Відомі два записи промови пана Лубелчіка. Перший написаний латиною і зберігається у Ватиканському архіві. Зміст цього виступу полягав в тому, що пан Лубелчік відстоює спадкові права по Ладиславові Погробкові на основі родинних відносин з дітьми Габсбургів. Ця промова не зовсім розкриває суть виступу Лубелчіка, і взагалі є сумнівні у її достовірності. Така промова поставила б під сумнів саме право претендента на трон. Адже Лубелчік говорив, що король Казимир IV не висував своїх спадкових прав на престол, та не акцентував на родинних зв'язках династій Ягеллонів, Габсбургів та Люксембурзьких. Він скоріше за все, претендував на королівську корону з огляду на свої дружні стосунки з покійним королем Їржі з Подебрад. Зазначимо, що сама промова написана гуманістичною латиною з усім колоритом тодішнього риторського багатослів'я. Сам пан Лубелчік не дуже добре говорив латиною. Скоріше всього запис латиною вів писар. Пан Лубелчік був досвідченим дипломатом і чеську мову знав, а на з'їзді у Кутній Горі використовували саме чеську мову [15, с. 160–161].

Інший текст промови подає кутногорський писар Ян Козлік. Він не був зацікавленою особою, щоб змінювати промову Лубелчіка. За повідомленням Козліка, пан Лубелчік просив обрати чеським королем Владислава II Ягеллона. У разі обрання Владислава II Ягеллона буде вирішене питання і щодо князя Вікторина, який перебував в угорському полоні [16, с. 30; 8, с. 5–6].

Зазначимо, що у повідомленні Козліка вказувалося на те, що сам король Їржі з Подебрад бажав бачити своїм наступником польського кандидата. Королю Казимиру IV були висунуті вимоги. Про які вимоги йдеться, нам невідомо, здається, що Козлік щось тут подав не зовсім вірно. Вимоги не могли бути висунуті й відправлені до Польщі без відома угорської сторони. Виявлення цього факту викликало б протест з боку угорських панів [6, с. 518]. Вимоги могли бути відіслані 27 травня 1471 р., вже після Кутногорського з'їзду. Відомо, що спочатку відбулися переговори у Кутній Горі, а вже потім посли поїхали до Польщі для того, щоб обговорити вимоги, які висували чеські дворяни [23, с. 149].

Лубелчік зачитав обіцянки польського короля Казимира IV, який мав намір захищати Чехію від ворогів, взяти на себе виплату всіх боргів Чеського королівства, що становили 150–160 тис. золотих [16, с. 30]. Підкреслимо, що Козлік цю обіцянку у своїй праці не зазначив. Оскільки матеріальні статки претендентів на трон відігравали чималу роль, то польський хроніст Ян Длугош у своїй праці навіть згадував таких грошовитих кандидатів, як французького короля Людовіка XI та баварського воєводу Людвіга [20, с. 551]. Казимир IV обіцяв нам, що не посягатиме на їх привілеї та залишить незмінними питання віри і свободи віросповідання. Після таких обіцянок і пропозицій польська кандидатура стала головною. Про це свідчать і дії угорської сторони, яка в той же день повідомила короля Матяша Корвіна в Іглаву про зміни в настроях з'їзду. Угорські пани, серед них і Зденек із Штернберка, в четвер 23 травня 1471 р. прислали до короля Матяша Корвіна своїх радників з вимогою відіслати до Кутної Гори послів на зразок польських, які мали б виступити. Король Матяш Корвін, розуміючи небезпеку ситуації, що склалася, відправив посольство, яке очолив єпископ Ягерський Ян Беценклоер, німець, родом із Сілезії та Мікулаш Чупор – воєвода Седміградський в супроводі 400 вершників [15, с. 164–165; 8, с. 6–7].

Отже, поява польської сторони і її вдала дипломатична тактика, були неочікуваними для короля Матяша Корвіна і його оточення. Звичайно, єдине, що давало можливість королю Матяшеві Корвіну стати законним королем Чехії – це можливість перемогти у дипломатичному протистоянні.

Угорська сторона виступила 25 травня 1471 р. Акцент був поставлений на об'єднання Чехії та Угорщини. Крім того, Матяш Корвін обіцяв все те, що і король Казимир IV. Цю промову більшість істориків відкидають, вважаючи її неправдивою. Існує твердження, що вже настільки некваліфікованих послів король Матяш Корвін не міг мати. Скоріш за все, йшлося про поділ Чеського королівства на сфери впливу – чеську та угорську. Було зрозуміло, що польська сторона після вдалої промови має великі шанси. Позиції Матяша Корвіна підривало й те, що він не міг торкатися таких важливих питань, як віра, захист чеських земель і т.д. [16, с. 30].

Негативну роль проти короля Матяша Корвіна відіграло й те, що він обрав не найкращих послів. Свідченням цього є той факт, що єпископ Ягерський свою промову виголошував не дуже голосно, а його докази не завжди були переконливими. Пан Зденек із Штернберка був добрим речником і, розуміючи помилку єпископа Ягерського, неодноразово перебивав його промову і висвітлював ту чи іншу позицію чіткіше. Такі неузгоджені дії викликали серед учасників з'їзду незадоволення та суперечку [23, с. 190; 20, с. 552].

Відзначимо, що на боці короля Матяша Корвіна виступив князь Вікторин, промова якого мала викликати позитивну реакцію [23, с. 191].

Не менш важливою проблемою для угорської сторони була відповідь щодо рішення з'їзду в Оломоуці і питання про те, чи хочуть вони вільно обрати короля. Щоб відповісти, угорська сторона отримала час до після обіду 25 травня 1471 р. Після перерви у роботі з'їзду два пани угорської сторони оголосили, що король Матяш Корвін наказав послам і своїм радникам залишити Кутну Гору. Того ж вечора вони виїхали з Кутної Гори і залишили з'їзд [16, с. 31].

Як вважає більшість істориків, такі дії були помилковими. Своїм демаршем угорська сторона прагнула зірвати роботу з'їзду. Поспільний від'їзд послів пояснювали різними причинами. Зденек із Штернберка і князь Вікторин потім повідомляли, що їх змусили під страхом смерті залишити з'їзд. Вже 26 травня 1471 р. пани прибули в Іглаву. Коли вранці стало відомо, що угорська сторона справді залишила Кутну Гору, з'їзд призупинив роботу. Разом із угорськими панами з'їзд залишили Альбрехт Костка з Поступіц, Ян з Пернштейна і Мікулаш Трчка з Ліпи. Довідавшись про це, Альбрехт Саксонський, що перебував у Празі, зразу повідомив у Німеччину, що з'їзд безрезультатно припинив роботу.

Усвідомлюючи свою поразку у дипломатичній боротьбі, король Матяш Корвін, вдався до тактики зриву виборів. Зірвавши вибори, він отримав би нову можливість стати законним королем Чехії. Зазначимо, що в такій ситуації ініціативу взяло на себе чеське дворянство. Зрозумівши небезпеку зриву виборів, чеські пани продовжили виборчий процес і 26 травня 1471 р. скликали нараду. Велика заслуга в тому, що з'їзд продовжив свою роботу, належить графу Цітбору Товачовському з Цімбурка. Було вирішено якомога швидше обрати короля, і саме у Кутній Горі. Проти цього виступили лише празькі дворяни. Вони відстоювали позицію, що з'їзд має обрати короля саме у Празі [23, с. 191; 24, с. 23].

Причина такої непоступливості пояснюється тим, що міста боялися втратити свої виборчі права і намагалися відстояти свої позиції. Свідченням цього твердження є той факт, що отримавши гарантії своїх прав, празькі дворяни погодилися на поступки. Було призначено зібрання на 27 травня 1471 р.

Зазначимо, що угорці ще станом на 25 травня 1471 р. мали непогані шанси, а від'їзд позбавив їх шансу повністю [15, с. 167]. Незважаючи на те, що кандидатура короля Матяша Корвіна відпала, було незрозуміло, яку саме польську кандидатуру хоче бачити чеське дворянство за свого короля. Відзначимо, що престол міг посісти як Казимир IV, так і Владислав II Ягеллон. Більш бажаним був король Казимир IV, особа досвідченіша, старша і могутніша, ніж молодий Владислав II Ягеллон. У понеділок 27 травня 1471 р. об 11⁰⁰ чеським королем було обрано Владислава II Ягеллона (1456–1516) [21, с. 20; 3, с. 159; 9, с. 41; 12, с. 126, 1, с. 90; 18, с. 5].

Нам видається вірогідним, що на рішення чеського дворянства обрати королем Владислава II Ягеллона вплинули не польські послі, а розуміння, що молодий король Владислав II Ягеллон повністю зможе підтвердити їхні права і привілеї та буде цілком підконтрольний їм.

Рішення було оголошено всьому з'їзду, а потім повідомлено народу. З'їзд встановив земським гетьманом князя Індржіха. Це рішення мало силу аж до приходу нового короля [23, с. 194].

Воеводі Альбрехту Саксонському було обіцяно виплатити всі затрати. Він також мав допомоги у переговорах з королем Матяшем Корвіном. Про це свідчить лист єпископу Оломоуцьському – Альбрехту Косткові з Поступіц [15, с. 168].

Після виборів Кутногорський з'їзд займався рішенням про вибори короля і проголошенням виборчого документу, в якому йшлося про вимоги до короля та статті, які Владислав II Ягеллон мав видати 16 червня 1471 р. у Кракові [29, с. 444–451; 25, с. 117].

У 19 статтях йшлося про те, що король повинен був підтвердити всі земські привілеї; виплатити борги війську Їржі з Подебрад; виплатити за надану військову допомогу під час виборів воеводі Альбрехту Саксонському; шанувати родину померлого короля, залишити їх при всіх своїх правах; визволити князя Вікторина з угорського полону [26, с. 451–455].

Перший же пункт статті засвідчував привілеї міста Праги; друга і третя статті підтверджували свободи віросповідання та визнавали гуситського архієпископа [25, с. 118–119; 16, с. 36].

Відразу було створено посольство на чолі з Цтібором Товачовським з Цімбурка, щоб ці вимоги були доставлені до Кракова і затверджені. На цьому Кутногорський з'їзд завершився [15, с. 168–169; 19, с. 13–20]. Чеські послы 9 червня 1471 р. зі з'їзду Кутногорського поїхали до Кракова. У четвер 13 червня 1471 р. їм було дано слово. Вже 15 червня 1471 р. після того, як були узгоджені всі вимоги чеського дворянства до нового короля, Владислав II Ягеллон затвердив їх. При всій королівській знаті 16 червня 1471 р. Владислава II Ягеллона затвердили королем. Першим рішенням Владислава II Ягеллона стало затвердження нових урядовців королівства. Ян Єнец з Яновіц, Лев з Рожміталу, Вілем молодший з Різмберка стали найвищими графами; суддею – Індржіх з Страже, найвищими писарями – Мікулаш з Ландштейна, Самуель з Градецьку, найвищу канцелярію очолив – Цтібор Товачовський з Цімбурка. Чеським католикам був даний новий архієпископ Ян Длугош, найвищим міністром став Бенеш з Вейтміле [16, с. 35–37].

Свідченням того, що король Матяш Корвін шукав різні шляхи для збереження своєї влади у Чеському королівстві є той факт, що до Польщі був відправлений єпископ Тас з Босковіц, який три роки до того домовлявся про шлюб короля Матяша Корвіна з донькою короля Казимира IV. Він знову мав обговорити пропозицію про шлюб, з метою утворення родинних зв'язків. Із королевою Гедвікою мав жити і її брат при угорському дворі і бути спадкоємцем корони не лише Чехії, але й Угорщини, якщо король Матяш Корвін помре без законного спадкоємця чоловічого роду. Таким чином, король Матяш Корвін хотів отримати вплив над королем Владиславом II Ягеллоном [16, с. 38]. Всі суперечності мають бути передані для вирішення Папі Римському, або імператору, або великому з'їзду всіх вищих дворян трьох королівств: Чеського, Угорського та Польського. Ці пропозиції були висунуті 9 червня 1471 р. Король Казимир IV 12 червня 1471 р. відповів, що не збирається нікого переконувати, оскільки його син має всі права на престол і був обраний з'їздом у Кутній Горі [28, с. 455–456; 22, с. 10–13].

Угорська сторона після від'їзду з Кутної Гори не була пасивною. Що не вдалося переговорами, мало вдатися силою. У надії, що з'їзд не прийме рішення, угорська сторона наполягала і просила папського легата єпископа Ферарського Вавжінця, щоб ухвалив короля Матяша Корвіна королем Чехії від імені Папи Римського. До цього процесу залучили й імператорських послів. Свідченням цього є переговори, які тривали з 26 по 27 травня 1471 р. У вівторок 28 травня 1471 р. в храмі Іглавському була зачитана папська булла Габріелем Ронгоні, в якій йшлося про право легата Вавжінця утвердити королем Чехії Матяша Корвіна. Рішення було зачитано Яном з Рабштейна по-чеськи і угорським секретарем по-німецьки. Після цього єпископ Тас з Босковіц та Зденек зі Штернберка привели за традицією короля до вівтаря, де по-чеськи оголосили Матяша Корвіна королем, а єпископ Тас з Босковіц ухвалив це рішення латинною. Після урочистої частини коронація завершилась [3, с. 159; 11, с. 15; 16, с. 33].

Коронація Владислава II Ягеллона відбулася 22 серпня 1471 р. у Празькому замку в церкві св. Віта [5, с. 79; 17, с. 78; 3, с. 159; 22, с. 40–45]. Детального повідомлення про коронацію не маємо, але відомо, що коронував Владислава II Ягеллона єпископ Микола з Кам'янець-Подільського. На коронації були присутні не лише чеські та польські пани, а також

пани із Саксонії та Бранденбурга. Все відбулося у кращих середньовічних традиціях. Чеське дворянство та духовенство склали присягу вірності королю Владиславу II Ягеллону [14, с. 111].

Станом на серпень 1471 р. ситуація була подібною на ту, що мала місце 22 березня 1471 р. Чеський народ знову отримав двох королів, одного – обраного більшістю, іншого – папського, обраного меншістю. Є лише одна дуже важлива відмінність. Тепер за чеську корону вели боротьбу двоє завзятих католиків [15, с. 163].

Слід відзначити, що лише після довгих політичних змагань і суперечок, які тривали упродовж 1471–1490 рр. між королем Владиславом II Ягеллоном і королем Матяшом Корвіном, після смерті останнього 19 вересня 1490 р. королем Угорщини та Чехії став Владислав II Ягеллон [7, с. 10–19].

Наведені факти дають можливість зробити такі висновки. Король Їржі з Подебрад за своє життя домовився з королем Казимиром IV про те, що після нього правити Чехією буде син короля Казимира IV королевич Владислав II Ягеллон. Ці переговори не були узаконені документом. Владислав II Ягеллон справді у 1471 р. став королем Чехії. Всі, хто повідомляв у той час про обрання королем Владислава II Ягеллона, писали про це, як про результат добрих стосунків між королем Їржі з Подебрад та королем Казимиром IV. Але ми бачимо, що велика заслуга у цьому належить чеському дворянству. Обрання Владислава II Ягеллона є вдаюю політикою польських дипломатів та чеського дворянства. Нагадаємо, що ще станом на 27 березня 1471 р. представники народної сторони не висували жодного кандидата, пізніше кандидатом виступає воевода Альбрехт Саксонський. Аж до 27 квітня 1471 р. немає жодних повідомлень про польську кандидатуру. Щодо угорської сторони, то, як свідчать повідомлення, вони не вважали польську кандидатуру конкурентноспроможною. Ще одним важливим фактом є те, що станом на 26 травня 1471 р. чеська сторона не визначилась щодо особи вибору польського кандидата, не знала, чи це буде король Казимир IV, чи Владислав II Ягеллон. Також відзначимо, що король Матяш Корвін не був у такій складній ситуації, як вважали його дипломати. Він претендував на чеську корону в результаті Оломоуцького з'їзду 1469 р. і цілий місяць був єдиним реальним кандидатом. Те, що чеська сторона вела переговори про вільні вибори з угорською стороною, є свідченням цього. Угорці занадто повільно реагували на перебіг подій, досить невдало провели переговори у Кутній Горі і налаштували з'їзд проти себе, залишивши його під час кульмінації. Такі дії привели до втрати позиції і прихильників. Зазначимо, що висунення кандидатури Владислава II Ягеллона було ініційовано не з боку чеської сторони, а польської. Казимир IV вдало заручився підтримкою відомих чеських панів, насамперед Цтібора Товачовського з Цімбурка. Так після промови пана Лубелчіка 22 травня 1471 р., Владислав II Ягеллон став першим кандидатом і його було обрано королем Чеського королівства. Важливим для польської сторони було й те, що король Казимир IV і Владислав II Ягеллон були слов'янами, а також проводили активну церковну політику. Вона висвітлюється як антиклерикалізм. Трактат Ваньке Валечовського з Кнежмоста є найрадикальнішим проявом антиклерикального руху. Щодо короля Матяша Корвіна, то він був прихильником Папи Римського, що суперечило інтересам реформаторської Чехії. Король Казимир IV, незважаючи на заборону Папи Римського спілкуватися із королем Їржі з Подебрад, продовжував із ним добрі стосунки. Виборами 1471 р. чеський народ отримав можливість закріпити право свободи віросповідання. Слід зазначити, що це був період післягуситський, коли до влади прийшли ті, хто воював за Реформацію. Саме тому, незважаючи на те, що Владислав II Ягеллон був католиком, він був обраний королем, оскільки обіцяв збереження згаданих інтересів чеського дворянства.

Список використаних джерел

1. Поп И. Ягеллонское интермеццо // Краткая история Чехословакии. С древнейших времён до наших дней. – М., 1988. – С. 90–96.
2. Bobková L. Korunní země v dějinách českého státu. – Praha, 2005.
3. Československé dějiny v datech. – Praha, 1986.
4. Hreck R. Elekcja kutnohorska 1471 roku // Slezki kwartalnik historyczny 27. – Sobótka, 1972.
5. Janowi z Rosenberka: že na hranicích království řádné přijat jest, a korunování že ustanoweno ke dni 22 Aug. 1471, 13 Aug. (u Náchoda.) / Palacký F. (Edice pramenů (další ed.)) Psaní Wladislawa II krále Českého z let 1471–1483 // Archiv český 6 (další AČ). – Praha, 1872. – S. 79.
6. Jordan, Köningthum Georgs von Podébrad. – Leipzig, 1861.
7. Kalous A. Volba uherského krále po smrti Matyáše Korvína // Dějiny a Současnost 24. – Praha, 2002. – № 3. –

S. 10–17. 8. Kapaviková M. – Vaněk L. Volba Vladislava Jagellonského českým králem. Edice pamětního zápisu v kutnohorské knize sentenci z roku 1471. – Kutna Hora (okresní archiv), 1972. 9. Krofta K. Dějiny Československé. – Praha, 1945. 10. Kvirenc J., Kunstová E. České dějiny do roku 1914. – Český Těšín, 2006. 11. Letz R. Náčít dějin Uhorska a Maďarska. S osobitným zretelem na maďarsko-slovenské vzťahy. – Bratislava, 1995. 12. Macek J. Československá vlastivěda. – Praha, 1963. – Díl II. 13. Macek J. Jagellonský věk v českých zemích (1471 – 1526). – Praha, 1992. – Díl I. 14. Mosbach J. Przyczynki do dziejów Polskich. – Praha, 1860. 15. Nejedlý Z. Volba krále Vladislava II. z r. 1471 // Český časopis historický 11 (dál ČČH). – Praha, 1905. – S. 38 – 54, 160–173. 16. Palacký F. Děje národu českého v Čechách a na Moravě. – Praha, 1930. – Díl V. 17. Panu Janowi z Rosenberka: aby neodmeškal přijeti do Prahy ke dni sv. Wawřince ku korunování jeho. 1471, 1 Jul. (w Krakowé) / Palacký F. (ed.) Psaní Wladislawa II krále Českého z let 1471–1483 // AČ. – Praha, 1872. – S. 78. 18. Pošváf J. Politický vývoj ve Slezsku v letech 1471 – 1526. – Opava, 1960. 19. Prochaska A. Protazego biskupa poselstvo do Polski r. 1471 // Rozprawy Akademii Uniejetności. – Krakow, 1914. – Swazek 56. 20. Przewdziecki A. Jan Długosz, Historiae Polonicae XII, V. – Kraków, 1877. 21. Šimák J. V. (ed.), Kronika pražská Bartoše písaře. – Praha, 1907. 22. Veselský P. Některé listy krále Vladislava II. Obři Kutné Hoře zaslané (81), 1854. – Lumír IV. – S. 9–49. 23. Veselský P. O sněmu Kutnohorském po smrti krále Jiřího // Časopis českého muzea 2. – Praha, 1847. – S. 186–195. 24. Veselský P. Staré paměti Kutnohorské. – Kutna Hora, 1890. 25. Veselý Z. Dějiny českého státu v dokumentech. – Praha, 1994. 26. Zapis od krále Wladislawa stawům králowství Českého na wolení swé daný. W Krakowé, 1471, 16 Jun. / Palacký F. (ed.) Akta werejna i snémowní w králowství Českém, r. 1471 // AČ 4. – Praha, 1846. – S. 451–455. 27. Zavadil A. Volba českého krále na Horách Kutných // Historické Rozhledy II. – Prah, 1970. – S. 202–208. 28. Zdání pánůw koruny České ku králi Polskému Kazimirovi, jakowá odpowéd by Matiašowí Uherskému w příčiné králowství Českého dána býti méla. R. 1471. / Palacký F. (ed.) Akta werejna i snémowní w králowství Českém, r. 1471 // AČ 4. – Praha, 1846. – S. 455–456. 29. Žadosti zemské na sněmu při wolení krále Wladislawa II ohlášené. (Na Kutné Hoře, 1471, konec měs. Máje.) / Palacký F. (ed.) Akta werejna i snémowní w králowství Českém, r. 1471 // AČ 4. – Praha, 1846. – S. 444–451.

Yaroslav Andrusyak

THE POLISH-HUNGARIAN OPPOSITION AT THE KUTNA HORA'S CONGRESS IN 1471 AND THE ATTITUDE OF THE CZECH NOBILITY TO IT

In the article the author outlines the Polish-Hungarian opposition at the Kutna Hora's congress in 1471, at the time of the Czech king election.

УДК 94 (4) "1492/1914

Яна Товтин

РЕФОРМАЦІЯ ТА ЦЕНТРАЛЬНОСЛОВАЦЬКІ ШАХТАРСЬКІ МІСТА (50–60-ТІ РР. XVI СТ.)

*Стаття присвячена висвітленню релігійних процесів, характерних для центрально-словацького регіону впродовж 1550–1560 рр. Головна увага зосереджена на викладенні окремих фактів, що стосуються поширення євангелістського вчення на теренах Словаччини через призму прийняття символу віри шахтарських міст відомого як *Confessio Heptapolitana*.*

Шахтарські міста є самостійною групою міст не лише на території Словаччини, але і в інших країнах, де вони існують. Щодо Словаччини, то це є винятково важливим, оскільки на досить невеликій території знаходилася значна кількість відомих шахтарських міст. У центральнoсловацькому шахтарському регіоні розташовані 7 вільних королівських міст – Кремниця, Банська Штявниця, Банська Бистриця, Банська Біла, Нова Баня, Пуканець та Любітова. За статусом до цих міст можна зарахувати і Брезно, яке теж носило шахтарський характер. Хоча основні привілеї шахтарських міст (непідпорядкування юрисдикції жупана, вільний вибір старости, священика, присяжних та інші) ототожнювалися із привілеями інших міст, останні мали і привілеї, які не були характерні для більшості міст [1, с. 387]. Це були економічні, юридичні, суспільні та соціальні особливості, які, зокрема, стосувалися і релігійного життя.

Важливе місце при дослідженні окремих аспектів суспільно-політичного життя шахтарських міст Словаччини у XVI ст. займає питання релігійних змін та процесів, які відбувалися у цей час. На сьогодні серед найбільш відомих дослідників, які присвятили свої дослідження розкриттю даних процесів можна вважати таких словацьких істориків, як Д. Веселого, Я. Квачалу, Й. Шпірка, В. Буцко, П. Угорская та М. Боднаріву.

У 50-х рр. XVI ст. на теренах центральнoсловацьких міст спостерігається поступове поширення такого відомого духовного руху як Реформація. Про значне поширення реформаційних ідей свідчить і той факт, що у 1546 р. жителі східнoсловацьких міст прийняли своє сповідання віри, відоме як "Confessio Pentapolitana". Саме цей символ віри і був одним з елементів, який дав поштовх подальшому поширенню реформаційних ідей та поступовому становленню євангелістської церкви на теренах всієї Словаччини. Разом з тим у країні починається і контрреформаційний рух. Боротьба проти Євангелістської церкви Аугсбурзького визнання (далі – ЄЦАВ) на словацьких землях тривала й надалі. Головними її прихильниками були католицькі церковні сановники, які разом із королем Фердинандом I Габсбургом вживали заходів для забезпечення підтримки авторитету своєї церкви (католицької). Священникам-реформаторам загрожувало відлучення від церкви, здійснювався жорстокий нагляд за церковними колегами, а церковні маєтки підпорядковувалися римо-католицькій церкві [2, с. 19].

Великою перепоною у подальшому поширенні реформаційних поглядів була діяльність нового архієпископа – видатного політика Мікулаша Олага. Народився у Трансильванії у 1493 р., працював при дворі королеви Марії (1526–1542 рр.). З 1543 р. став єпископом Загребським, потім Ягерським. Був хрещеним батьком дочки короля Фердинанда I, який 7 травня 1553 р. призначив його архієпископом Острігомським [3, с. 103; 4, с. 71; 5, с. 94].

Вже з кінця 1550-х рр. спостерігається постійний огляд парафій. Відтак, у 1559 р. та 1562 р. М.Олаг, вже в якості архієпископа Острігомського, відвідав церкву та священиків братиславського пасторства, а також здійснив огляд парафій Орави, Турчіанського та Нітрянського комітатів [6, с. 108–109].

У 1552 р. Олаг виступив з пропозицією, що церкві необхідна допоміжна світська підтримка – *brachium saeculare*. Як порушники громадського порядку каралися ті, хто руйнував ікони та храми. В атмосфері секуляризації – церковні маєтки переходили у володіння світських осіб. Патрони мали доводити своє право патронату. Проявом та доказом влади Олага стала його перша справа: він намагався налякати арештом вчителя Р.Шомоді з Шалі над Вагом та священика Андрія, запросивши їх до Трнави у 1556 р. Ця спроба не вдалася, але викликала недовіру серед священиків, коли їх викликав архієпископ. Саме тому священики почали ухилятися від зустрічей із ним [3, с. 103].

Всі ці події сприяли подальшому відокремленню ЄЦАВ від впливу католицької ієрархії. На черзі було нове прийняття символу віри словацьких міст, яким стала "Confessio Heptapolitana", віровизнання 7-ми центральнoсловацьких шахтарських міст. Основою для "Confessio Heptapolitana", як відомо, послужила "Confessio Pentapolitana", хоч деякі аспекти сягнули набагато далі, ніж принципи П'ятимістя. Назва, як і назва попереднього визнання віри, походила від кількості міст, які її прийняли, а саме семи шахтарських міст: Кремниця, Банська Штявниця, Банська Бистриця, Банська Біла, Нова Баня, Пуканець та Любітова [7, с. 140]. Не останню роль у цих подіях відіграв і Мікулаш Олаг, оскільки довідавшись про релігійні заворушення у шахтарських містах, він звернувся зі своїм листом від 12 серпня 1557 р. до священиків, в якому повідомляв про скликання синоду до Трнави на 1 жовтня 1557 р. [5, с. 104]. Метою скликан-

ня синоду було питання – хто висвятив священників ЄЦАВ і дав їм право відправляти таїнства та законне тримання бенефіція [2, с. 19]. На синод священники шахтарських міст не прибули, навіть під загрозою покарання. Шахтарська міська спільнота написала за них заперуку. Оскільки, знаючи архієпископа, своїх священників до нього вона не допустила. Такий розвиток подій М. Олаг не влаштовував, а сам він вимагав послуху. З цією метою М. Олаг домігся для шахтарських міст королівського дозволу та відправив їм наступного року ревізора (мав здійснювати огляд, перевірку) – архідиякона. У ході очікування візиту архідиякона міська рада та староста прийняли новий церковний статут, який дещо відрізнявся від попереднього, прийнятого 27 травня 1554 р. Це рішення про зміну статуту було прийняте в січні 1558 р. У першу чергу воно стосувалося правил проведення богослужінь та повинностей священників. Ревізори, яких добре прийняли, індивідуально поставилися до ситуації, що склалася у шахтарських містах, і тому залишили їх у спокої [3, с. 104; 8, с. 202]. Наступний огляд архієпископ довірив гонтіанському архідиякону та каноніку Яну Деречкею, який скликав усіх гонтіанських священників та духовних отців до Банської Штявниці і 22 березня 1558 р. оголосив їм 18 пунктів римокатолицького вчення. Ключовою вимогою було дотримання їх євангелістськими священниками аугзбурзького сповідання [2, с. 19; 5, с. 104; 3, с. 104]. Певним чином, М. Олаг саме цими пунктами намагався здійснити рекатолизацію церкви. Вимоги містили основні тези католицької науки, у першу чергу ті, що стосувалися таких головних принципів, як покаєння – 2 пункт, celibat – 9 пункт, повага та визнання святих – 11, єдність церкви – 14. Оскільки Папа є наступником Св.Петра в Римі – 17, то так само М. Олаг проголошувався його наступником в Угорщині; і насамкінець – визнання 7 таїнств – 18 [9, с. 112–113; 4, с. 72].

Відтак, в ході розгортання таких подій духовні отці повідомляли, що відповідно до Аугзбурзького сповідання покладаються на Святе Письмо. Архієпископ, не задовольнившись діями Яна Деречкея, наполягав на подальшому огляді окремих церков та монастирів. Деречкей скликав усіх священників 16 травня 1558 р. до Банської Штявниці. В процесі зустрічі були досягнуті домовленості про своєрідну відповідь на запропоновані 18 пунктів римокатолицької церкви. Цю відповідь для архієпископа Острігомського склав Ульріх Цубіцларіус-Каммеркнехт, відому як 11 пунктів що є першим визнанням віри шахтарських міст [9, с. 112; 3, с. 104]. Текст відповіді містив такі положення, як пункти про добрі вчинки, неможливість відходу від Аугзбурзького сповідання віри, про покаєння, про церкву, про шанування таїнств, про Вечерю Господню, про одруження священників. Найбільш гострий зміст містив параграф, що "Папа Римський не є не лише главою церкви і членом Церкви Божої, а є ворогом та антихристом". 22 травня У. Каммеркнехт повідомив архідиякона, який знаходився у Св.Бенадіку, що священники центрально-словацьких шахтарських міст не поширюють жодні єретичні погляди та залишаються вірними, як і раніше, королю [5, с. 105; 3, с. 104].

Після цих дебатів Я. Деречкей 1 серпня 1558 р. вирушив до Відня, де мав зустрітися з М. Олагом. На спільній нараді архієпископ, разом із архідияконом та ще 6-ма угорськими єпископами, вирішували проблему шахтарських міст. На порядок денний було поставлено питання, як спрямувати міста – *civitates montanae* на правильний шлях. Нарада тривала три тижні. На ній було вирішено скликати синод до Клаштору над Знієвом, який мав відбутися 16 вересня 1558 р. На цьому синоді священники Центральної та Західної Словаччини мали особисто відповідати з приводу релігійних питань [10, с. 21] та підписати 44 статті, запропоновані архієпископом Острігомським, і цим самим підтримати навернення до лона католицької церкви [2, с. 19].

Найбільше учасників синоду прибуло з трьох комітетів: Нітрянського, Жилінського і Теківського. Духовні отці шахтарських міст на синод не прибули. Під загрозою відлучення від церкви М. Олаг наказав У. Каммеркнехту прибути на засідання синоду. Архієпископ звернувся і до міської ради Банської Штявниці з проханням відправити на синод свого священника, одного або двох міщан, щоб не турбувалися про долю У. Каммеркнехта. Така ж пропозиція була зроблена іншим шахтарським містам та їх священникам. Спочатку шахтарські міста хотіли взяти участь у синоді і відправити на його засідання своїх священників, але останні на синод не прибули, побоюючись насамперед за свою безпеку та особисту свободу. На синоді йшлося про висвячування священників, сповідь, одруження і таїнство вівтаря. Результати синоду були записані, а ті, хто з ними погодився, уповноважили жилінського декана Валентина підписати їх. Було затверджено, що до наступного народного синоду, навчатимуть людей

відповідно до засад Знієвського [5, с. 105]. Однак, М. Олаг ніяк не міг примиритися з відсутністю представників шахтарських міст на Знієвському синоді. Саме тому під загрозою відлучення від церкви 18 вересня поточного року він повідомив усім священикам, які першого разу проігнорували його пропозицію, щоб до п'яти днів прибути на синод. Але замість цього, 23 вересня Кремниця скликала власний синод представників та священиків шахтарських міст, повідомивши архієпископа, що вони відвідають синод лише тоді, коли той прохатиме в Кремниці, Банській Штявниці або ж Банській Бистриці. Причиною для цього послужив наказ М. Олага тримати в ув'язненні двох священиків [3, с. 105].

Така поведінка підлеглих змусила архієпископа дати гостру відповідь, у якій спростовувалося повідомлення про ув'язнення двох священиків і висвітлювався дійсний стан речей. У своїх 45 тезах про висвячення, хрест, євхаристію, сповідь, шлюб, одяг священиків та єпископів, він висвітлює причини навернення до католицької церкви, які шахтарські священики мали підписати. Посли віднесли до Кремниці пункти М.Олага. Паралельно з цим архієпископ повідомив шахтарських духовних отців, що відповідно до статей законів 1548 р. та 1550 р. впродовж 20 днів будуть вигнані всі анабаптисти і кальвіністи з міст. Від священиків шахтарських міст вимагалось підписання пунктів віри, прийнятих на Знієвському синоді 18 вересня 1558 р. [5, с. 106].

Кремницький синод збирався ще 25 та 26 вересня, ухвалив відповідь М. Олагу, автором якої був У. Каммеркнехт. Це і було так зване друге віровизнання центрально-словацьких шахтарських міст, яке де в чому нагадувало перше, та було направлене на вирішення суперечливих питань. На початок січня 1559 р. король Фердинанд I скликав у Братиславі сейм. На ньому з обуренням, яке було спрямоване на посланців шахтарських міст, виступив архієпископ Острігомський. Причиною цього стало те, що від центрально-словацьких міст на синод до Знієва не були відправлені представники. Як результат, через страх помсти архієпископа шахтарські міста почали шукати захисту у Відні, а саме в особі сина Фердинанда Габсбурга – Максиміліана, який обіцяв їм підтримку. М. Олаг скаржився на вільні королівські міста і наполягав на прийнятті 41 статті. Щодо шахтарських міст, то скарги від архієпископа надходили й надалі. Коли влітку 1559 р. шахтарські послы у Відні звернулися до короля із проханням знизити високу (4 тисячі золотих) регіональну данину, король на це відреагував досить дивно: відповів, що "їх священики так мало є священиками, як і його пси". Послы захищали своїх отців церкви, посилаючись на Аугзбурзьке сповідання. На що відповідь Фердинанда була досить цікавою – Аугзбурзьке сповідання є характерне для Німеччини, а не для Угорщини [3, с. 105].

На початку листопада 1559 р. архієпископ М. Олаг наказав центрально-словацьким шахтарським містам, а саме Кремниці, Банській Бистриці, Банській Штявниці, Любітовій, Пуканці, Банській Білій та Новій Бані звільнити всіх своїх священиків-єретиків (протестантів). Шахтарські міста намагалися довести, що їхнє вчення не є єретичними і помилковими, а навпаки вони підтримують католицьку церкву. Банська Бистриця звернулася із проханням до Кремниці скликати нараду. Водночас М. Олаг видав наказ своїм оглядачам вилучити та знищити всі єретичні книги та документи, навіть ті, які належали бистрицькому друкарю, і разом з друкарнею відвезти їх до Трнави. Шахтарські міста й надалі доводили, що їхнє вчення не помилкове і, щоб відвернути від себе підозри у ересі, 6 грудня 1559 р. священики цих міст зійшлися до Банської Штявниці на третій синод. На ньому було вирішено, що доцільним є вироблення абсолютного символу віри, який би доводив, що його упорядники покладаються на Святе Письмо і таким чином, сповідають правильні положення. Джерелом визнання віри шахтарських міст послужило *Confessio Pentapolitana*. Автором цього визнання, як і попереднього, був У. Каммеркнехт-Цубіцуларіус [5, с.106–107; 11, с. 97].

Прийнятий символ віри, відомий як *Confessio Heptapolitana* (сім міст) або ж *Confessio Montana* (шахтарські міста) [12, с. 226; 2, с. 19]. Оригінал *Confessio Montana* не зберігся, відомі лише дві штявницькі та одна кремницька копії [9, с. 112]. Визнання віри шахтарських міст, фактично, базується на символі віри П'ятимістя, але окремими положеннями відрізняється від неї. Спочатку, так само як і *Confessio Pentapolitana*, документ містив 19 статей, але згодом була додана ще одна 20 стаття, зміст якої стосувався одягу священиків. Окрім цього, деякі статті були доповнені, а деякі зняті. Наприклад, у новій редакції документу відсутня стаття про свободу волі, а розширена та, що стосується церкви [4, с. 73; 2, с. 20]. Тут наявні також статті, у яких є гостра критика папського королівства, котре привласнює собі святе ім'я Христа. Не за-

лишилися без уваги і Вечеря Господня та інші основні питання, які розглядалися і в *Confessio Pentapolitana* [13, с. 59; 3, с. 107]. До цього визнання було додано і опис ведення богослужінь та одяг священників, а також перелік свят у шахтарських церковних колегіях.

Одразу на початку 1560 р. символ віри за рішенням синоду був представлений на ухвалення Фердинанду I Габсбургу та архієпископу Острігомському М.Олагу. Фердинанд I 1 лютого 1560 р. видав наказ, який стосувався всіх шахтарських міст. У наказі йшла мова про на повернення до католицької церкви і відмови від будь-яких реформаційних ідей. Зокрема, текст містив вимоги до жителів шахтарських міст, такі, як послухання архієпископа та його оглядачів, а особливо архідиякона Яна Деречкея у всіх релігійних питаннях, а також негайне звільнення всіх протестантських проповідників [2, с. 20].

23 квітня 1560 р. М.Олаг скликав синод до Трнави. Ще до початку засідання синоду Фердинанд I 10 квітня видав декрет, спрямований на підтримку та оновлення католицької церкви в Угорщині. Синод мав бути першим наріжним каменем католицької реставрації на угорських землях [5, с.108]. До Трнави були запрошені і священники центрально-словацьких шахтарських міст, причому під загрозою відлучення їх від церкви у разі відмови. Міста, з іншого боку, вимагали від архієпископа для своїх священників супровідні листи, але не отримали їх і врешті не прибули на синод. Як наслідок, М. Олаг зібрав церковний суд і прийнятим на ньому вирок відлучив від церкви таких осіб: штявницького священника Ульріха Каммеркнехта, словацького проповідника Яна Сененсіса, духовників Бернарда та Абраама (Авраама). Банська Штявниця отримала наказ провести конфіскацію маєтків перерахованих осіб на користь архієпископа Острігомського. Окрім цього, вирок вигнання поширювався і на німецького проповідника у Кремниці Героніма Віндеха, словацького проповідника Міхала Ратковського, німецького проповідника Урбана, банськобистрицьких проповідників Яна Кінзеля та Мартина Аквілу, пуканського священника і деяких інших священнослужителів [3, с. 108]. Щоб хоч якось протидіяти поширенню протестантизму, М. Олаг запросив на допомогу до Трнави єзуїтів [14, с. 565; 15, с. 565]. Про поширення нових релігійних течій свідчить і те, що на синод, який відбувся у 1561 р., архієпископ запросив уже всіх священників із своїх парафій. Прибули лише 119, з них 62 були одружені, 42 – відправляли таїнство причастя двома видами, а більше 100 священників на Трнавський синод взагалі не прибули [2, с. 20; 10, с. 21].

Відтак, упродовж першої половини XVI ст. на теренах Словаччини спостерігається значне поширення реформаційних ідей та нових релігійних течій, які сприймалися по-різному. Найбільшою популярністю користувалося євангелістське вчення. В найпершу чергу значного поширення цей напрямок Реформації знайшов на східно-словацьких землях, а звідти поширився і на центрально-словацький регіон, яскравим прикладом чого і було створення *Confessio Heptapolitana*.

Список використаних джерел

1. Vozar J. Banske mestá ako typ miest na Slovensku / J. Vozar // *Historický časopis*. – 1973. – Ročník 21. – Číslo 3. – S. 387–396.
2. *Evanjelici v dejínach slovenskej kultúri*. 3 / [zost. P. Uhorskaj, J. Alberty a kolektív]. – Liptovský Sv. Mikuláš: Tranoscius, 2002. – 504 s.
3. Veselý D. *Dejiny kresťanstva a reformácie na Slovensku* / D. Veselý. – Liptovský Mikuláš: Tranoscius, 2004. – 384 s.
4. Kvačala J. *Dejiny reformácie na Slovensku* / J. Kvačala. – Liptovský Sv. Mikuláš, 1935. – 303 s.
5. Bucko V. *Mikuláš Olah a jeho doba (1493–1568)* / V. Bucko. – Bratislava: Universum, 1940. – 227 s.
6. *Kanonická vizitácia alebo návšteva farnosti biskupom z rokov 1559 a 1562* / Dvořák P. // *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov VII. Turci v Uhorsku I. Život v Uhorskom kraľovstve počas tureckých vojen od tragickej bitky pri Moháči až do Bratislavského snemu*. – Bratislava: Literárne informačné centrum, 2005. – S. 108–110.
7. *Dejiny Slovenska* / [Čaplovič D., Cičaj V., Kovač D., Lipták L., Lukačka J.]. – Bratislava: AEP, 2000. – 310 s.
8. Špirko J. *Čirkevné dejiny III. S osobitným zreteľom na vyvin čirkevných dejín Slovenska* / J. Špirko. – Spišská Kapitula, 1943. – 217 s.
9. *Snaha archibiskupa Mikuláša Oláha o rekatolizáciu a vyznanie siedmich banských miest roku 1559* / Dvořák P. // *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov VII. Turci v Uhorsku I. Život v Uhorskom kraľovstve počas tureckých vojen od tragickej bitky pri Moháči až do Bratislavského snemu*. – Bratislava: Literárne informačné centrum, 2005. – S. 112–113.
10. *Dejiny spoločnosti Ježišovej na Slovensku* / [zost. E. Krapka, V. Mikuláš]. – Cembridž – Ontario, Dobra kniha, 1990. – 526 s.
11. Bokes F. *Dejiny Slovenska a Slovákov. Od najstarších čias po oslobodenie* / F. Bokes. – Bratislava: Slovenska akademia vied a umeni, 1946. – 477 s.

12. Kovač D. Kronika Slovenska. I. Od najstarších čias do konca 19. storočia / D. Kovač. – Bratislava: Fortuna Print&Adox, 1998. – 616 s. 13. Petrik J. M. Dejiny slovenských evanjelických a. V. služieb Božích / J. M. Petrik. – Luptivský Mikuláš: Transcius, 1946. – 321 s. 14. Korec J.Ch. Cirkve v dejinách Slovenska / J. Ch. Korec. – Bratislava: Luč, 1994. – 800 s. 15. Korec J.Ch. Tisíc rokov Slovenska s Cirkvov / J. Ch. Korec. – Bratislava: Luč, 2004. – 800 s.

Yana Tovtin

REFORMATION AND CENTRAL SLOVAK MINING CITIES (50–60-S IN THE XVI CENTURY)

The article is devoted to the description of the religious processes which were typical of the Central Slovak region in 1550-1560. The main attention is paid to the separate facts connected with the spreading of the symbol of faith which is known as Confessio Heptapolitana in the mining cities.

УДК 262.13+94 (47)

Елла Бистрицька

УКРАЇНСЬКИЙ АСПЕКТ У РОСІЙСЬКО-ВАТИКАНСЬКИХ ВІДНОСИНАХ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті з'ясовуються основні аспекти політики російської окупаційної влади щодо католицької церкви у Східній Галичині та їх наслідки для російсько-ватиканських відносин

Актуальність російсько-ватиканських відносин для вивчення історії України зумовлена спільною історичною спадщиною з Росією та особливим становищем Святого Престолу у світі. Зовнішня політика обох урядів значною мірою впливала на події, які розгорталися на початку століття у Галичині і мала доленосне значення для боротьби за становлення державного суверенітету українців. У статті на основі архівних матеріалів авторка аналізує деякі аспекти релігійної політики Росії у зазначений період та її наслідки для міжнародних відносин.

Відносини між російським імперським урядом і римською курією упродовж усієї війни мали напружений характер. Продовжуючи практику ігнорування ініціатив Святого Престолу, царський уряд не виконував власних обіцянок, проголошених Маніфестом від 17 квітня 1905 р. З-поміж воюючих держав, лише Росія не зуміла встановити конструктивного діалогу з Ватиканом, позбавивши себе союзника або принаймні втративши можливість забезпечити його нейтралітет у вирішенні "російських питань". Навпаки, до попередніх неузгоджень, викладених у меморандумах 1912 і 1913 рр. і стосувалися діяльності католицької церкви на території імперії, у період війни додалися нові. Серед них – арешт митрополита А. Шептицького та переслідування католиків в окупованій Галичині. Саме з особою митрополита А. Шептицького був пов'язаний увесь спектр релігійних і міжнародних суперечностей у взаємовідносинах Росія – Ватикан – Австро-Угорщина.

Діяльність митрополита викликала велике роздратування у царського уряду, який ставив за мету включення Галичини до складу імперії. 4 вересня 1914 р. російські війська зайняли Львів. 12–14 вересня 1914 р. і повторно 12 лютого 1915 р. у митрополичих палатах і канцелярії Духовної консисторії були проведені обшуки [1, с. 90]. Позиція митрополита та зміст підготовлених ним документів стали відомими російській розвідці. На підставі знайдених до-

кументів, російською владою був зроблений висновок, що діяльність А. Шептицького "направлялась ним головним чином проти Росії і Православ'я" [2, с. 635]. Його перебування у Львові Міністерства внутрішніх справ Росії ще у серпні 1914 р. визнавало шкідливим і небезпечним для російських військ. Урядовці міністерства навіть передбачили можливість фізичного усунення митрополита, що, безперечно, ускладнило б міжнародні відносини та становище російської адміністрації в Галичині. Про неприпустимість такого кроку вказував міністр іноземних справ С. Сазонов у листі до Миколи II*.

19 вересня 1914 р. митрополита А. Шептицького вивезли до Кисва і згодом до Росії: Ватикан докладав чимало зусиль для звільнення його. Листування між членами імператорської місії при Ватикані і Міністерства закордонних справ (далі – МЗС) Росії свідчить, що причини арешту А. Шептицького не були офіційно доведені до відома римської курії. Недостатньо поінформованими у "справі А. Шептицького" були і російські дипломати, справедливо вважаючи, що "Ватикан мав право розраховувати на ознайомлення з причинами наших дій, оскільки справа стосувалася особи, не тільки підпорядкованої йому ієрархічно, але яка займала в католицькій ієрархії високе становище і, що відсутність пояснень, незважаючи на неодноразові прохання, приймали тут, як ознаку неуваги до Папи і Св. Престолу" [3, л. 160]. Тому подальша доля митрополита стала предметом особливої уваги Апостольського Престолу. "Питання це, судячи з двох бесід Папи зі мною, – писав міністр-резидент Д. Нелідов у лютому 1915 р., – і постійне торкання його збоку Ватикану в поясненнях з представниками дружніх нам держав, складає чутливе і хворе місце" [4, л. 38]. За всю війну тільки А. Шептицький був єдиним митрополитом, усуненим зі своєї єпархії.

У Ватикані пропонували різноманітні варіанти звільнення А. Шептицького. У липні 1916 р. держсекретар передав російському уряду на розгляд три пропозиції: перевести митрополита А. Шептицького до Канади під контроль англійського губернатора; відпустити його в Англію під нагляд архієпископа Вестмінстерського, кардинала Бурна; або вислати митрополита у Рим, де Святий Престол зобов'яже його не залишати меж Ватикану [5, л. 94; 6, л. 77].

Проте усі пропозиції російська сторона відхилила. Пропозиція щодо переведення А. Шептицького до Канади викликала рішуче заперечення генерального консула Росії у Нью-Йорку Устинова [6]. Віддаючи належне авторитету митрополита, російський дипломат розумів, який вплив він матиме на згуртування української діаспори [7, с. 151–158].

У МЗС Росії існувало переконання, що чотирнадцятилітня діяльність А. Шептицького як митрополита Галицького характеризувалася особливою ворожістю до Росії, скерованого ним на послаблення і розчленування імперії [8, л. 54–61]. Царському уряду було важливо ізолювати авторитетного лідера, вплив якого на духовенство і українське населення був незаперечним.

У серпні 1916 р. М. Бок писав у Петербург, що з кінця 1914 р. "справа Шептицького була головною причиною ускладнень Російсько-Ватиканських відносин" [9, л. 160]. Чільники римської курії і Папа домагалися вмотивованого пояснення причин довготривалої ізоляції митрополита. Вагомі докази політичної діяльності А. Шептицького з'явилися тільки у лютому 1915 р., коли був проведений повторний обшук митрополичих палат у Львові і знайдений таємний архів. Для його вивчення створили спеціальну комісію, першим завданням якої була систематизація документів. 31 травня 1916 р. міністр С. Сазонов отримав з МЗС листа, в якому його повідомляли про можливість ознайомлення з окремими групами документів [10,

---

* 31 серпня 1914 г. князь М. Кудашев конфіденційним листом повідомив С. Сазонова, що МЗС Росії доручило начальникові штабу верховного головнокомандувача генералові М. Янушкевичу "знайти і арештувати уніатського митрополита графа Шептицького, а також накласти секвестр на його бібліотеку й усі його папери". Одночасно Кудашев звертав увагу на слова генерала М. Янушкевича, який обіцяв, що "неухильно виконає це доручення і живим або мертвим доправить Шептицького, а за необхідності не посоромиться віддати наказ покінчити з ним". Уже 3 вересня С. Сазонов писав Миколі II про "небезпечне розпорядження" керівників МЗС і попереджав про міжнародну відповідальність щодо особи митрополита А. Шептицького. "Діяльність уніатського митрополита до цього часу була дуже шкідливою для нас, – зазначав міністр, – і видалення його з краю є тому цілком обгрунтованим. Але досягти цієї мети слід не інакше, як у цілком законний і відкритий спосіб, наприклад, примушенням його до вигнання; насильницьке ж усунення названого ієрарха з огляду як на його сан, так і на його загальну відомість, якою він користується, могло б лише створити йому ореол мучеництва і дуже підірвати повагу до Російської державної влади" (Исторический архив. – 2002. – № 2. – С. 116–117).

л. 227]. У середині 1916 р. С. Сазонов зміг відправити кардиналу Гаспаррі фотографію власноручної чернетки А. Шептицького доповідної записки австрійському уряду, яка "викривала його діяльність, спрямовану на відокремлення від Росії південно-західних областей" [11, л. 90].

Лист С. Сазонова з фотографією на деякий час зняв напруженість у російсько-ватиканських відносинах у питанні арешту митрополита. Однак вже наприкінці 1916 р. відносини знову загострилися. Розпорядженням міністра внутрішніх справ Росії А. Шептицького було передано у відання Святійшого синоду. Його рішенням митрополита перемістили в суздальський Спасо-Єфимівський монастир, відомий своїм суворим режимом, що викликало серйозні побоювання за його подальшу долю [12, с. 35–42]. Причини такого рішення не повідомлялися у Ватикан і навіть були незрозумілими для російських дипломатів. Вони вважали, що посилення репресивних заходів щодо А. Шептицького лише ускладнить російсько-ватиканські відносини. М. Бок у депеші від 11 грудня 1916 р. писав про доцільність повернення митрополита у відання військових або державних органів влади. Його ув'язнення у православному монастирі з підпорядкуванням місцевому духовенству викликало обурення світової католицької громадськості, зокрема і в союзних Росії країнах [13, л. 160–160 зв].

У МВС Росії діяльність А. Шептицького розглядалася під іншим кутом зору. Комісія з вивчення конфіскованих у митрополита документів отримала докази його зв'язку з російськими католиками східного обряду. Безсумнівне авторство меморандуму "Про майбутній військовий, правовий і церковний устрій Російської України" та інші документи тільки примножили політичні звинувачення на його адресу. Міністри внутрішніх справ М. Маклаков, а згодом Штормерг інформували Миколу II про хід справи. Зокрема, останній у липні 1916 р. переконавав, що "думки, викладені митрополитом Шептицьким, повинні тільки відкрити очі тим, хто ще міг сумніватися у справжніх намірах митрополита і раз і назавжди відкинути будь-яку думку про можливість передчасного звільнення дуже важливого для нас заручника" [14, с. 134]. Коментар Миколи II, поданий на полях доповідної записки свідчить про те, що він цілком поділяв позицію міністра.

Таким чином, царський уряд з самого початку війни мав повну інформацію щодо політичної і релігійної діяльності А. Шептицького. Активна підтримка митрополитом католиків східного обряду напередодні війни постійно привертала увагу МВС і департаменту поліції. У результаті в урядових колах сформувалася думка про А. Шептицького як впливового політичного діяча, повністю відданого австро-угорському уряду і нездатного на компроміси з російською владою. Окрім того, привертала до себе увагу його популярність та авторитет серед місцевого населення. Вважаючи унію прозелітичним проектом Ватикану, політично шкідливим для Росії, й було прийнято рішення про ізоляцію митрополита.

Іншою турботою Ватикану під час Першої світової війни було становище католицької церкви під російським протекторатом, внаслідок брутальної конфесійної політики російської окупаційної влади у Східній Галичині. Вже у жовтні 1914 р. Д. Нелідов попереджав главу МЗС Росії С. Сазонова, що тема "релігійного тиску" обговорюється у ватиканських колах і "з цього приводу буде без сумніву... піднятий шум". Імперський уряд звинувачували не тільки в переслідуванні греко-католиків, а й латинського духовенства [15, л. 4–4 зв].

У листопаді 1914 р. Бенедикт XV у приватній розмові з Д. Нелідовим "затркнув два питання: про православне богослужіння, яке нібито здійснюється православним духовенством в уніатських храмах Галичини, і про митрополита Шептицького" [16, л. 20]. У грудні того ж року посол Росії у Римі Крупенський повідомляв у Петербург, що у впливових клерикальних колах "поширилось і недоброзичливо коментується повідомлення про нібито насильницьке навернення нами у православ'я католиків у Галичині..." [17, л. 10].

У грудні 1914 – лютому 1915 рр. тема переслідувань католиків у Галичині російською адміністрацією не сходила зі сторінок зарубіжної преси. Переважно публікації висвітлювали дві проблеми: "примусовий перехід у православ'я та невизнання законним існування уніатства" [18, л. 60]. У зв'язку з пресою кампанією, російський посланник звертався до керівництва надіслати місії "офіційну інформацію про вчинені у нас австро-угорські звірства, і, зокрема, про руйнування і осквернення православних і католицьких церков і про кривдження духовенства". Планувалося ці відомості використати для боротьби з австро-угорським впливом у Ватикані, підтримавши, таким чином, зусилля бельгійських та англійських дипломатів [19, л. 39]. У відпо-

відь міністерством була підготовлена інформація для свого посла про арешти австро-угорськими та німецькими органами влади православних священиків, розграбування і руйнування церков на зайнятих ними територіях [20, л. 8–9; 21, л. 14].

Обидві воюючі сторони використовували релігійні почуття віруючих, церковні інституції для досягнення політичних цілей та створення бажаної громадської думки як прикриття справжніх завойовницьких намірів. Російські військові органи управління за активної допомоги ієрархів проводили політику православізації населення окупованих територій. 7 вересня 1914 р. у Почаївську лавру «на виконання покладеного на нього вказаного доручення» прибув митрополит Євлогій, який згодом виїхав у Львів. Як повідомляв обер-прокурор Святейшого синоду В. Саблер, у грудні 1914 р. уже було відкрито 50 православних парафій [22, л. 26]. За півроку, у травні 1915 р., обер-прокурор просив виділити кошти на утримання 130 парафій [23, л. 110].

Посилена православна пропаганда, яка повинна була поєднати релігійну віру, державну політику і забезпечити надійність тилових структур армії, стала причиною численних конфліктів, які вийшли за межі окупованої території і набули міжнародного резонансу. Не відмовляючись від попередньої політики пропаганди православ'я, на доповнення до усних і письмових розпоряджень, генерал-губернатор Галичини граф Г. Бобринський у січні 1915 р. підписав циркуляр, покликаний зменшити релігійну напруженість. Циркуляр надавав право призначати православних священиків у католицькі парафії при голосуванні 75 % парафіян. У разі призначення православного священика, останній зобов'язувався взаємно узгодити з греко-католицьким почерговість богослужінь. Усі призначення та вирішення конфліктних ситуацій губернатор узяв під свій особистий контроль [24, л. 55].

Намагаючись обмежити вплив католицького духовенства, генерал-губернаторство застосовувало репресивні методи. У відповідній обер-офіцера для доручень при штабі військового генерал-губернатора від 18 лютого 1915 р. повідомлялося, що за підозрою у шпигунстві вислано 22 особи. Окрім трьох, решта належали до орденів єзуїтів і редемптористів [25, л. 63]. Станом на 19 лютого 1915 р. за ворожу діяльність та звинувачення у шпигунстві було вислано митрополита А. Шептицького, а також 20 греко-католицьких священиків, 13 католицьких і 12 ченців, з них у європейську частину Росії – 14, у Сибір – 5 і залишені у Галичині – 26 [26, л. 71]. У жовтні 1915 р. генерал-губернатор повідомляв МЗС, що його управлінням за межі Галичини вислано 38 священиків. Він не виключав також випадків репресій проти священиків з боку військових [27, л. 17–17 зв].

Брутальний тиск на місцеве католицьке населення викликав глибоке обурення з боку Ватикану, світової католицької спільноти і створив ілюзію успіху православної пропаганди. Російська влада результати своєї релігійної політики оцінювала зовсім по-іншому. Представник МЗС при генерал-губернаторові Галичини вважав, що «за незначним винятком особовий склад православного духовенства не відповідає покладеним на нього великим і відповідальним завданням». Православне духовенство значно поступалося своєю духовною і освітньою підготовкою католицькому і греко-католицькому. Висловлюючи особисту думку, К. Олфер'єв писав: «На початках і я вірив в успіх, але тепер повинен зізнатися, що помилився; з тими силами, які є у нас на даний час, боротися з унітатами і єзуїтами, а тим більше насаджувати православ'я ми не можемо. Необхідно тимчасово утриматися від подальшої у цій справі кампанії і потурбуватися про більш ретельну підготовку для вирішення цього складного і великого завдання з тим успіхом, без упевненості в який краще за нього не братися» [28, л. 43, 47].

Православне духовенство очолило переважно громади, в яких були відсутні священики. Мізерний відсоток «перельотів» мав місце серед греко-католиків. За деякими даними, лише 29 священиків перейшли у православ'я [29, с. 181]. Заходи щодо церкви та віруючих на зайнятих територіях підпорядковувалась політичній меті приєднання Галичини і вкотре РПЦ була використана як інструмент для її реалізації.

---

* Дослідники вважають, що за підтримки генерал-губернаторства Галичини митрополиту Волинському Євлогію впродовж 1914–1915 рр. вдалося відкрити понад 200 православних парафій (Див.: *Тожецький Р.* Митрополит Андрей Шептицький // Ковчег. – Львів, 1993. – С. 104).

Відвести звинувачення від дій царського уряду в Галичині російській місії вдавалося завдяки невдалим політичним крокам самого Ватикану. Негативний резонанс мало інтерв'ю Бенедикта XV французькій газеті "Liberte" від 22 червня 1915 р. Стаття трактувалася урядами Антанти як тенденційна. Папа засудив дії російської військової влади у Галичині, англійську блокаду Німеччини, однак обережно висловився про порушення німцями бельгійського нейтралітету. Зокрема, як повідомляли російські дипломати, Бенедикт XV заявив, що росіяни брали заручників з-поміж католицьких священиків, а в одному випадку півтори тисячі євреїв нібито виставили живою стіною на бойовій позиції. Насправді, 19 лютого поточного року був виданий наказ виселяти єврейське населення з районів бойових дій, а також брати заручників з метою боротьби зі шпигунством [30, с. 248].

Після вимог дипломатів роз'яснити позицію римської курії держсекретар кардинал Гаспаррі виступив у пресі. Одночасно російський посланець Д. Нелідов в "L'Osservatore Romano" помістив офіційне спростування інтерв'ю Папи. Означений інцидент став приводом для звинувачень Святого Престолу і особисто Бенедикта XV, що їхня ставлення до війни диктується бажанням відновити світську владу Папи [30, с. 168].

1 серпня 1917 р. Ватикан оприлюднив папську Ноту миру, у якій Бенедикт XV звертався до воюючих країн припинити військові дії. На відміну від попередніх, цей документ містив конкретні пропозиції, що могли стати основою для укладення довготривалого і справедливого миру: 1) угоди про одночасне і взаємне скорочення озброєнь; 2) вільного доступу до використання міжнародних шляхів сполучень і мореплавства; 3) "щодо повернення збитків і військової винагороди, то єдиним способом вирішення цього питання є визнання принципу повної і взаємної відмови від них"; 4) взаємного повернення зайнятих територій. "Таким чином, з боку Німеччини повне очищення Бельгії з її повною політичною, військовою і економічною незалежністю у відносинах з будь-якою державою; рівно ж очищення французької території; з боку інших воюючих держав подібне ж повернення німецьких колоній". У наступних пунктах "в межах справедливого і можливого" Папа пропонував вирішити територіальні претензії між Австро-Угорщиною та Італією, Німеччиною і Францією, а також питання "Вірменії, Балканських держав і земель, які входили до складу колишньої Держави Польської" [31, л. 6].

Російська сторона була обурена відсутністю у Ноті вимог до німецьких військ звільнити зайняті ними російські території. У розмові з Гаспаррі 31 липня (13 серпня) 1917 р. М. Бок прямо заявив про своє здивування "відсутністю у четвертому пункті вимог про очищення російської території, яку зайняли австро-германці" [32, л. 6].

Нота миру жодним чином не ставила питання про відновлення території Російської імперії або право Тимчасового уряду вирішувати долю народів, що проживали на території колишньої імперії, незважаючи на те, що нове політичне керівництво провело низку законів, які зняли обмеження для діяльності католицької церкви в Росії. Двозначність та непослідовність відносин позбавили Росію впливового союзника і спонукали Ватикан до підтримки альтернативних царському, а згодом – Тимчасовому уряду сил. Уся сукупність нерозв'язаних конфесійних проблем у Росії мала наслідком те, що римська курія скеровувала свою політику на послаблення імперії та частково на децентралізацію її територій. Очевидно, що ступінь недовіри та елементи непрогнозованості політичної ситуації, а відтак і становища католицької церкви в цій країні залишалися для ватиканського керівництва доволі значними. Його опорою виступали уряди європейських країн, де навіть за умови проведення антиклерикальної політики, віруючі зберігали свої релігійні права.

Список використаних джерел

1. Хома І. Ще про унійну-єкуменічну діяльність митр. Андрея на початку ХХ-го століття // Богослов'я. – Рим, 1989. – Т. LIII (58).
2. Митрополит Андрей Шептицький. Життя і Діяльність: Документи і матеріали 1899–1944. – Том II: Церква і суспільне питання. – Кн. 2. – Львів, 1999. – 525 с.
3. Архив внешней политики Российской империи (далі – АВПРИ). – Ф. 136. – Оп. 890. – Д. 88. – Л. 160.
4. АВПРИ. – Ф. 135. – Оп. 474. – Д. 161. – Л. 38;
5. АВПРИ. – Ф. 135. – Оп. 474. – Д. 161. – Л. 94.
6. АВПРИ. – Ф. 135. – Оп. 474. – Д. 161. – Л. 77.
7. Бистрицька Е. Становище Української католицької церкви у США як умова збереження національної ідентичності // Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2007. – Вип. 1.
8. АВПРИ. – Ф. 135. – Оп. 474. – Д. 161. – Л. 54–61.
9. АВПРИ. – Ф. 136. – Оп. 890. – Д. 88. – Л. 160.
10. АВ-

ПРИ. – Ф. 135. – Оп. 474. – Д. 161. – Л. 227. 11. АВПРИ. – Ф. 135. – Оп. 474. – Д. 161. – Л. 90. 12. Царський в'язень. 1914–1917. Львів: Накладом Комітету "Живого Пам'ятника". З печаті Ставропігійського Інститута, 1918. – 197 с. 13. АВПРИ. – Ф. 136. – Оп. 890. – Д. 88. – Л. 160об.–161. 14. Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Церква і церковна єдність. Документи і матеріали. 1899 – 1944. – Том I. – Львів, 1995. – 523 с. 15. АВПРИ. – Ф. 135. – Оп. 474. – Д. 162. – Л. 4–4 об. 16. АВПРИ. – Ф. 135. – Оп. 474. – Д. 161. – Л. 20. 17. АВПРИ. – Ф. 135. – Оп. 474. – Д. 162. – Л. 10. 18. АВПРИ. – Ф. 135. – Оп. 474. – Д. 162. – Л. 60. 19. АВПРИ. – Ф. 135. – Оп. 474. – Д. 162. – Л. 39. 20. АВПРИ. – Ф. 136. – Оп. 890. – Д. 47. – Л. 8–9. 21. АВПРИ. – Ф. 136. – Оп. 890. – Д. 47. – Л. 14. 22. АВПРИ. – Ф. 135. – Оп. 474. – Д. 162. – Л. 26. 23. АВПРИ. – Ф. 135. – Оп. 474. – Д. 162. – Л. 110. 24. АВПРИ. – Ф. 135. – Оп. 474. – Д. 162. – Л. 55–56. 25. АВПРИ. – Ф. 135. – Оп. 474. – Д. 162. – Л. 63. 26. АВПРИ. – Ф. 135. – Оп. 474. – Д. 162. – Л. 71. 27. АВПРИ. – Ф. 135. – Оп. 474. – Д. 371. – Л. 17–17 об.; 28. АВПРИ. – Ф. 135. – Оп. 474. – Д. 162. – Л. 43, 47. 29. Бахтурина А.Ю. Политика Российской Империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. – М.: АИРО-XX, 2000. – 264 с. 30. Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и Временного правительств 1878–1917 гг. Серия III. – М. – Л.: Гос. соц.-экон. изд-во, 1935. – Т. VIII. – Ч. 1. – 578 с. 31. АВПРИ. – Ф. 136. – Оп. 890. – Д. 145. – Л. 6. 32. АВПРИ. – Ф. 136. – Оп. 890. – Д. 145. – Л. 6.

Bystrytska Ella

UKRAINIAN ASPECT OF RUSSIAN-VATICAN RELATIONS DURING FIRST WORLD WAR

In the article the main aspects of Russian policy are discussed towards Church in Eastern Galicia and the results of Russian-Vatican relations.

УДК 94 (477)

Наталія Романишин

КАРПАТСЬКА УКРАЇНА В ПОЛІТИЦІ КРАЇН ЗАХОДУ

У статті на документальній основі відображена політика країн Заходу, зокрема Великої Британії та Франції в українському питанні. Висвітлено і проаналізовано ставлення країн Заходу до державного будівництва в Карпатській Україні і актуалізації українського питання на міжнародній арені у кінці 1938 – на початку 1939 р. Проголошення автономної Карпатської України відбулося в той момент, коли дипломати займалися згодами про найближчі плани Гітлера й шукали засоби захисту Заходу. Тому позиція Великої Британії та Франції в українському питанні мала важливе значення для подальшого розвитку подій у Європі.

Відзначаючи 70-ту річницю проголошення незалежності Карпатської України, зайвий раз переконаємось, що проблема визнання Заходом Української держави і підтримки її бажання стати повноцінним членом європейського співтовариства залишається актуальною і на сучасному етапі.

Виникнення автономної Карпатської України у жовтні 1938 р. призвело до актуалізації українського питання на міжнародній арені та змусило країни Заходу, в першу чергу, Велику Британію та Францію включити це питання до пріоритетних завдань у міжнародній політиці. Пропагандистська кампанія Німеччини навколо ідеї "Великої України" і проголошення автономії Карпатської України у складі Чехо-Словаччини відбулися в той момент, коли європей-

ські дипломати займалися здогадками про найближчі плани Гітлера й шукали засоби захисту Заходу від можливого конфлікту. Тому їх цілком влаштовувало повернення вістря німецького експансіонізму на схід, що, з одного боку, дозволяло Третьому рейху вирішувати свої економічні та політичні проблеми, а з іншого – не зачіпати життєві інтереси Заходу.

17 жовтня 1938 року за дорученням міністра закордонних справ Е.Галіфакса англійський посол у Берліні Н.Гендерсон у розмові зі статс-секретарем міністерства закордонних справ Німеччини Е.Вейцзекером спробував в'янути їхні наміри щодо Закарпаття та Словаччини. Німецький дипломат заявив, що його уряд "стосовно Словаччини та Рутенії керуватиметься виключно принципом самовизначення". Водночас, статс-секретар волів за краще розглядати питання спільного кордону між Угорщиною і Польщею як таке, до якого Німеччині байдуже [1, р. 371]. До цілковитого з'ясування позиції Німеччини в українському питанні Лондон вирішив утриматися від будь-яких офіційних кроків. Це було непросто, оскільки британські союзники в регіоні – Румунія, Польща і Чехо-Словаччина вимагали від нього чіткої заяви [2, с. 103].

Підтримка закарпатських українців подібно до захисту судетських німців, заяви щодо надання Закарпаттю автономії, а також відмова німецького уряду задовольнити претензії Угорщини (за активної підтримки Польщі) на все Закарпаття дали можливість Заходу побачити в цих кроках перший етап на шляху реалізації німцями своїх "українських" планів. Керівники зовнішньополітичних відомств Великої Британії намагались спрогнозувати можливі подальші кроки Німеччини. 26 жовтня 1938 р. у листі до радника посольства в Берліні А.Огліві-Форбса, міністр закордонних справ Е.Галіфакс писав: "Карпатська Україна могла б бути трампліном для стрибка на Україну, або початковим пунктом для поширення українського руху" [3, с. 30].

Однак, британські дипломати продовжували вичікувати, повністю віддавши ініціативу вирішення центрально-східних європейських справ Гітлеру, та утримуючись від рішучих кроків у цьому напрямку [2, с. 105]. А втім, подальше загострення міжнародної ситуації у Центральній Європі нарешті дозволило британському урядові висловити свою офіційну позицію стосовно українського питання [2, с. 105]. Це сталося 17 листопада 1938 р., під час візиту до Лондона представницької румунської делегації на чолі з королем Каролом II. Зранку румунський король мав коротку бесіду з Н.Чемберленом, а в другій половині дня зустрілися міністри закордонних справ обох держав. У відповідь на запитання румунської сторони про ставлення до українського руху і України Е.Галіфакс заявив, що британський уряд підтримує "будь-який справжній рух за незалежність" [4, р. 371]. 28 листопада поточного року, коментуючи цю заяву Е. Галіфакса, керівник північного департаменту Форин Офіс Л.Колльер прокоментував британський погляд на українське питання: "Ми маємо сьогодні достатньо свідчень, які вказують, що німецькі проекти для України почали реалізовуватися. Я не можу погодитися, що в "даний момент не існує справжнього націоналістичного українського усвідомлення". Воно безумовно, існує в Польській Україні, і, можливо, існує в Радянській Україні також, принаймні, достатньою мірою, щоб завдати неприємностей радянському урядові" [5, р. 371]. Все більше британські дипломати схилилися до думки про визнання реальності німецьких планів щодо України і, щоб не опинитися поза грою, необхідність враховувати можливість збройного зіткнення з цього приводу між Німеччиною та СРСР [2, с. 106].

Погляди уряду Н.Чемберлена на майбутні дії німців у Європі висловив 30 листопада 1938 р. у бесіді з радянським уповноваженим представником у Лондоні І.Майським радник прем'єр-міністра Великої Британії Г.Вільсон. Він заявив, що в найближчому майбутньому Англії війна не загрожує, бо "наступний удар Гітлера буде проти України. Техніка буде приблизно така ж, що і у випадку з Чехословаччиною. Спочатку зріст націоналізму, вибухи, повстання українського населення, а потім "визволення" України Гітлером під лозунгом "самовизначення" [6, с. 658].

Українська проблема стала предметом зацікавлення західної преси. За два тижні – з 1 по 15 жовтня 1938 р. – було опубліковано понад 200 статей і повідомлень про Карпатську Україну [7, с. 30]. У листопаді зацікавлення британської преси українською проблемою посилилося. Преса писала про українські демонстрації та сутички у Львові. У газети потрапляла інформація про польські загони, що діяли у Закарпатті [8, к. 119]. 7 листопада 1938 р. впливова газета "Glasgow Herald" надрукувала статтю, автор якої запитував, чи не є для німців Карпатська Україна ключем до України. На поставлене запитання була відповідь – це правда, що українці

не змогли створити власної держави самотужки, але відповідна пропаганда, що проводилась серед українців могла стати джерелом неспокою для Польщі, Росії та Румунії [8, к. 119]. Наприкінці листопада інша газета "Manchester Guardian" надрукувала дві статті про Україну – перша про радянську Україну, друга – про ситуацію в Західній Україні, що входила до складу Польщі. Як зазначав польський посол у Лондоні Е.Рачинський, автор, володіючи детальною інформацією про події на українських теренах у Польщі, робить висновок, що посилення українського національного руху є справою рук німців [8, к. 123].

Наприкінці листопада 1938 р. німецький посол у Празі Н.Генке повідомляв, що українською проблемою почали цікавитися англійські дипломатичні кола. До Чехо-Словаччини прибули не тільки журналісти, але й фахівці із східноєвропейських питань. На думку історика Д.Злепка, у цей період українське питання почало усамостійнюватись та європеїзуватись без видимої участі німців, котрі на листопад 1938 р. уже розпрощалися з ідеєю Карпатської України як П'ємонті [9, с. 253–254].

Після Мюнхена в Парижі поживались дискусії у пресі й серед політиків різних орієнтацій щодо майбутньої політики Франції, особливо її заангажування в проблемах Центрально-Східної Європи. Для Франції Мюнхен був катастрофою, оскільки вона втратила свої стратегічні позиції в Європі. Враховуючи, що її армія становила дещо більше половини вермахту, на випадок повної мобілізації, Франція свого часу створила систему союзів з меншими державами на Сході: Чехо-Словаччиною, Польщею, Югославією і Румунією.

Втрата 35 добре навчених і озброєних чеських дивізій, дислокованих за потужними укріпленнями в горах, які сковували значно більші німецькі сили, означала нищівний удар французькій армії. Основне питання для французької дипломатії того часу – яким буде наступний напрям німецької експансії. Власне в цьому контексті і розглядалося українське питання. Слід відзначити, що для Франції це була надзвичайно складна проблема. З одного боку, Париж хотів, щоб німецька експансія набрала східного спрямування, і з цього погляду треба було підтримувати міжнародний ажіотаж, піднятий навколо створення Великої України. З іншого – Франція була військовим союзником Польщі, до складу якої входила велика частина українських земель. Це стало причиною двоїстості зовнішньої політики Франції в післямюнхенський період – поєднання відкритої симпатії до української справи з союзницькими зобов'язаннями перед Польщею.

В останні місяці 1938 р. французька громадськість була вкрай негативно налаштована щодо Польщі. Її закидали співпрацю з Гітлером у поділі Чехо-Словаччини та зраду Франції в період мюнхенської кризи. В урядових колах Парижа все популярнішою ставала думка не втягуватися у проблеми та політичні зміни в Центрально-Східній Європі. 7 жовтня 1938 р. міністр закордонних справ Ж.Бонне, виступаючи на засіданні комісії з закордонних справ, сказав: "Польща прагне збільшити свою територію коштом Чехо-Словаччини і робить це в порозумінні з Угорщиною, а також намагається протиставити Німеччині блок держав Центрально-Східної Європи під своєю гегемонією". Треба відзначити, що Ю.Бек однією з передумов для створення "третьої Європи" вимагав створити спільний кордон між Польщею та Угорщиною шляхом поглинання Карпатської України. Ж.Бонне песимістично оцінював перспективу створення блоку держав "третьої Європа", одночасно зазначивши, що військовий договір з Польщею треба переглянути [10, с. 131].

Політичні дискусії щодо характеру зовнішньої політики Франції перекинулися на шпальти газет, публікації яких нерідко були відзеркаленням симпатій та антипатій політичних груп. Практично всі газети друкували повідомлення телеграфної агенції "Havas" про антиугорські маніфестації у Львові, викликані загостренням політичної ситуації в Карпатській Україні [11, с. 62]. 12 жовтня 1938 р. консервативний щоденник "Le Figaro" репродукував етнічну карту Європи, опубліковану в Берліні, якій, за оцінками львівського часопису "Діло", "український глядач не може зробити найменшого закиду" [12, с. 1]. Інша французька газета "Libero" підтримувала ідею створення польсько-угорського кордону, називаючи українську проблему "німецькою інтригою" [11, с. 63].

15 жовтня 1938 р. газета "Le Temps" спростувала версію німецької преси про підтримку Францією угорсько-польської ідеї спільного кордону. А 22 жовтня того ж року та ж газета, пов'язана з фінансово-промисловими колами та багатьма урядовцями, детально описала спроби міністра закордонних справ Ю.Бека створити блок держав від Балтійського до Чорно-

го моря, що би став бар'єром як для СРСР, так і Німеччини. "Le Temps" зайняла негативну позицію щодо спільного польсько-угорського кордону, відзначивши, що, не спромігшись реалізувати цей план військовим шляхом, Ю. Бек спробував зробити це дипломатично, ставлячи політичний чинник вище за етнічний [13, с. 145].

Реагуючи на ці кроки польської зовнішньої політики, Франція підтримувала ідею створення Великої України особливо не переймаючись, що такими своїми діями зраджує союзника. Адже ця ідея явно йшла всупереч з територіальною цілісністю Польщі. Охолодження щодо Польщі відбувалось прямо пропорційно зростанню зацікавленості французьких політичних кіл українською проблемою. При такій непевній позиції Польщі, спрямування німецької експансії на Схід (у даному випадку на вирішення українського питання – примітка автора) стало б чудовим виходом для Франції, що не була готова до війни.

Упевненість у східному напрямку німецької експансії зросла у зв'язку з візитом Й.Ріббентропа до Парижа і публікації 6 грудня 1938 р. французько-німецької декларації про добросусідські відносини між двома країнами [14, с. 61].

Новий етап активізації на Заході української проблеми пов'язаний з промовою 9 грудня 1938 р. в польському сеймі В. Мудрого з вимогою надати українським землям у складі Речі Посполитої автономію. Ця акція українських парламентарів викликала широкий резонанс у західній пресі. Британська газета "Manchester Guardian" у вступній статті від 12 грудня 1938 р., пишучи про українське питання, вважала, що воно стало небезпечним і все більш складнішим для розв'язання. "Ясно одне – німці не можуть не використати таких сприятливих можливостей, що виникають з самого існування "проблеми". У статті робився висновок, що українській проблемі у планах Гітлера відводиться велика роль [15, к. 125]. Усі британські кореспонденти, що писали про цю подію, підкреслювали, що у Варшаві акція українців вважається німецькою аспірацією [15, к. 124].

Документи Архіву актів нових (AAN) у Варшаві дозволяють не лише повніше прослідкувати реакцію Заходу, але й занепокоєння польських дипломатів. Як повідомляв у своєму доносенні польський посол у Парижі, після повідомлення з Варшави про вимогу українцями автономії, ця звістка за один день стала головною політичною подією, відсунувши в тінь діяльність італійців у справі повернення Тунісу та проблеми внутрішньої ситуації у Франції [15, к. 127]. У паризьких газетах проводились паралелі між тим, що сталося в Польщі, з тим, що відбувалося в Чехо-Словаччині з судетськими німцями перед Мюнхеном. Українську вимогу класифікували як інспірацію німецької пропаганди, що становить частину експансіоністського плану Третього райху щодо радянської України. Підкреслювалась також спроба німців таким чином натиснути на Польщу, щоб та увійшла в німецьку орбіту [15, к. 128]. Як зазначав польський дипломат, характерним для французької преси був тон "Le Temps", яка, пишучи про українську справу, вважала, що ця проблема не стосується французьких інтересів [15, к. 129]. Ще точніше французьку позицію з цього приводу висловила 14 грудня 1938 р. "Le Matin". Газета підкреслила, що Франція не повинна втручатися у справи України, оскільки це польська проблема, і Польща сама повинна її залагодити [13, с. 146]. "Le Temps" та "Le Petit Parisien", що безпосередньо відображали погляди міністерства закордонних справ, стояли на позиціях збереження німцям "вільних рук" на Сході [15, к. 130].

Підтримка українських вимог Францією часто з'являлася у пресі. Це мотивувалося тим, що Франція мала б переваги для протистояння німецьким впливам у Східній Європі [13, с. 145]. З іншого боку, одна з найвпливовіших газет "Le Temps" у передових статтях неодноразово писала, що Франція не противиться тенденції німецької експансії у східному напрямку [13, с. 146].

Таку суперечливу позицію Заходу в українському питанні змінив розвиток міжнародних подій початку 1939 року. Під час польсько-німецьких переговорів 5–6 січня 1939 року та поїздки 26 січня цього ж року Й.Ріббентропа до Варшави німецькою стороною було заявлено незацікавленість українською проблемою.

Усе ж і після цього на Заході ще лунали голоси про східну, в тому числі українську експансію Німеччини [6, с. 124]. Однак, як констатував радянський дипломат І.Майський, "українська агітація у Великій Британії починає дещо спадати" [6, с. 129]. У телеграмі від 28 січня 1939 р. до послів Великої Британії у Франції та Бельгії Е.Галіфакс заявив, що останні повід-

омлення вказують, що Гітлер розглядав питання про напад на західні держави як попередній крок до акції на Сході [16, с. 174].

9 березня 1939 р. посол Великобританії в Німеччині в телеграмі міністрові закордонних справ зазначав, що він вважає передчасним говорити про німецький наступ на Україну. Англійський дипломат висловлював думку, що в найближчі рік-два Україна не стане об'єктом німецької експансії [17, к. 226].

15 березня 1939 року відбулося дві події, що були попередньо узгоджені – захоплення Угорщиною Карпатської України та окупація Чехії Німеччиною. Внаслідок цього був порушений баланс сил, закладений версальською системою договорів, який гарантував Великій Британії та Франції гегемонію в Європі. Не бажаючи втрачати свої позиції, країни Заходу починають діяти. Громадська думка цих країн суттєво змінилася – від ейфорії, породженої сподіваннями на тривалий мир після Мюнхена, до усвідомлення німецької небезпеки і необхідності відсічі агресії [18, с. 24].

У політичних колах Лондона та Парижа міцніла думка про потребу встановлення більш тісних контактів з СРСР. Становище Великої Британії та Франції ускладнювалось ще й тим, що Захід, прагнучи локалізувати німецьку експансію Центрально-Східною Європою, втратив там панівні позиції. Свідченням зміни політики стало надання англо-французькі гарантії спочатку Польщі, а згодом Румунії та Греції. Однак західні демократії розуміли, що їх гарантії без військової допомоги СРСР не мають міцної основи [19, с. 360].

У зв'язку з цим весною 1939 року українське питання набрало для Заходу зовсім іншого підходу. Переконавшись, що експансія на схід для Гітлера не є першочерговою, почалося згортання української теми у пресі. За нової міжнародної ситуації актуалізація українського питання не була в інтересах Великої Британії та Франції. Тому, якщо Захід і турбувала надалі ця проблема, то виключно в контексті безпеки та внутрішньої стабілізації його союзників, на території яких проживали українці.

Список використаних джерел

1. FO371/21571, 17 October 1938 Henderson to Halifax. 2. Сирота Р. Українське питання у східноєвропейській політиці Великої Британії після Мюнхена (жовтень – листопад 1938 року) // 1939 рік в історичній долі України і українців. Матеріали Міжнародної наукової конференції 23–24 вересня 1999 р. – Львів, 2001. – С.102–110. 3. Шлепаков А. Україна в планах міжнародної реакції напередодні другої світової війни. –К.: В-цтво політичної літератури, 1959. – 64 с. 4. FO371/22295, 17 October 1938 Halifax note. 5. Idid. Collier note. 6. Документи внешней политики СССР 1939. – Т. XXII, Кн. 1: Январь-август 1939 г. – М.: Международные отношения, 1992. – 724 с. 7. Білас П., Король І. Зарубіжна преса про Закарпаття кінця 30-х рр. // Карпатська Україна: питання державно-правового розвитку і міжнародного становища. Доповіді та повідомлення конференції, присвяченої 60-річчю проголошення незалежності Карпатської України.- Ужгород, 10-11 березня 1999 р. – Ужгород, 1999. – С. 60–67. 8. Archiwum Akt Nowych. – MSZ. – Ambasada RP w Berlinie. – Sygn. 385. – К. 174. 9. Злепко Д. Українське питання у 1938–1939 роках і Третій райх // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Праці Історично-філософської секції. Т.СХХVІІІ.– Львів, 1994. – С. 249–309. 10. Yves Beauvois.Francja a rzady "pulkownikow" (wrzesien 1936 – wrzesien 1939) // Dziej najnowsze. – 1999. – № 3. – S.127–139. 11. Житарюк М.Г. Четвертована, але жива: Закордонна преса про політичні процеси в Україні напередодні Другої світової війни. – Львів: За вільну Україну, 1997. – 124 с. 12. Діло. – 15 жовтня 1938. 13. Malgozata Gmurczuk-Wronska. Kontrowersje wokol Polski w opiniach politycznych i prasowych Francji (pazdziernik 1938 – marzec 1939)// Dziej najnowsze. – 1999. – №3. – S.139–158. 14. Косик В. Україна і Німеччина у Другої світової війни. – Львів: НТШ, 1993. – 659 с. 15. Archiwum Akt Nowych. – MSZ. – Ambasada RP w Berlinie. – Sygn. 30. – К. 257. 16. СССР в борьбе за мир накануне второй мировой войны (сентябрь 1938 – август 1939 гг.). Документы и материалы. – М.: Политиздат, 1971, – 671 с. 17. Archiwum Akt Nowych. – MSZ. – Ambasada RP w Berlinie. – Sygn. 3934. – К. 173. 18. Ворачек Є. 15 марта 1939 года // Политический кризис 1939 г. и страны Центральной и Юго-Восточной Европы. – М., 1988. – С. 21–29. 19. Згорняк М. Военно-политическое положение и оперативные планы Польши перед началом второй мировой войны // Вторая мировая война: Два взгляда. – М.: Мысль, 1995. – С. 354–363.

Natalia Romanyshyn

PLACE OF CARPATEN UKRAINE IN THE POLITICS OF WESTERN EUROPE

Using historical facts the article demonstrates and explains the policy of Western Europe and particularly of Great Britain and France, with regard to Ukraine, the development of the Carpathian Ukraine and the role of the country in the world during the end of 1938 and the beginning of 1939. The establishment of Carpathian Ukraine was announced at the time diplomats were trying to find out Hitler's latest plans and were looking for ways to protect Western Europe. The policy of France and Great Britain regarding the Ukraine influenced the future events in Europe.

РОЗДІЛ 3. ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

УДК 947 (477): 323.248

Володимир Окаринський

“БАЛАГУЛЬЩИНА” (БАЛАГУЛЬСТВО) 1830–1850-Х РР. ЯК КОНТРУЛЬТУРНИЙ РУХ І ПОПЕРЕДНИК МОЛОДІЖНИХ СУБКУЛЬТУР НОВІТНЬОГО ЧАСУ

У статті висвітлено явище “балагульщини” – молодіжний і контркультурний рух представників правобережної шляхти 1830–1850-х рр. За низкою ознак балагулів можна вважати першими представниками українського національного руху ХІХ ст., а також попередниками молодіжних субкультур ХХ ст.

Український національний рух ХІХ ст. потребує переосмислення як в контексті новітніх націотворчих процесів, так і в науковому плані, у ньому досі залишаються малоз'ясовані питання. Зокрема, його зв'язок з молодіжними рухами свого часу і пізніших часів. В ключові моменти свого розвитку він був за своєю суттю молодіжним. Вражає й подібність між українськими молодіжними рухами ХІХ ст. і “неформальними” субкультурами чи контркультурою ХХ ст.

Першим явищем такого порядку в суспільному житті Правобережної України, а саме на Поділлі, Волині й Київщині, у 30–50-х рр. ХІХ ст. став рух “балагулів” або явище “балагульщини” чи балагульство. Ставлення до балагульщини в українських дослідників неоднозначне. Часто зустрічаємо дещо глузливі характеристики, від С. Єфремова й І. Крип'якевича до сучасних нарисів української історії [3; 5, с. 172–173]. С. Єфремов визначає балагульство як вуличне грубіянство, що українські форми приймало не з принципових основ, а тільки через те, що ексцентричним шляхтичам вони здавались зручнішими для всяких ультра-грубіянських витівок [3, с. 232]. Однак, вважаємо, що такі історики та літературознавці – здебільше автори нарисів, загальних курсів, підручників – глибоко не вникли в це явище і в своїй оцінці мимоволі наслідують польських авторів кінця ХІХ ст. Дослідники, які ближче ознайомилися з балагульством, уникають категоричності і схильні до більш “позитивного” бачення цього руху в контексті доби, а саме відзначаючи його вплив на український національний рух. Піонером такого бачення в науці виступив І. Франко [10; 11]. Деякі дослідники поставили балагульщину в один ряд із молодіжними рухами пізніших часів: польський історик літератури А. Наварецький та український автор А. Заводовський, стаття якого нам, на жаль, недоступна [15; 4].

Основну історіографію про цей рух черпаємо передусім з досліджень І. Франка, зокрема “Король балагулів...”, уперше опублікованого у 57-му томі “Записок НТШ” (Львів, 1904) [10], краєзнавців з Житомира П. Костюка і Ф. Пашківського [6; 7], А. Наварецького [15]. Джерелами інформації про балагулів є спогади сучасників балагульства, передусім Т. Бобровського [13], В. Калінки, письменників Ю. І. Крашевського, С. Гоцинського, Ю. Дзежковського [14], Я. Дуніна-Карвіцького, Г. Жевуського, Т. Щеньовського, В. Пруського [15]. Мабуть, перша стаття про “короля балагулів” А. Шашкевича вийшла у збірці його творів 1890 р. з-під пера С. Бушчинського, редактора видання [16].

Попередником явища балагульства С. Єфремов вважав українську школу в польській літературі, під впливом якої спольщені українці або й поляки вдалися до українських сюжетів і навіть мови. Серед цих кіл було три течії: “балагульство”; українофільське народовство в польському письменстві і “хлопоманство”, представники якого уже цілком стали на українському ґрунті [3, с. 232]. Балагули, – згідно Г. Грабовича – були “низьким” варіантом українофільської польської шляхти, порівняно з “високим” варіантом – козакофілами Б. Залеським, М. Чайковським, Т. Падурою. Попередниками цих двох течій Г. Грабович називає таких ентузіастів і ексцентриків початку ХІХ ст., як князь Август Яблонівський або Вацлав Жевуський [2].

Назва «балагула» походить від єврейського «бричка», «візник». Легкими возами балагулами їздили представники цієї течії – паничі з польських чи спольщених шляхетських родин. Інше визначення «балагули» подає словник Б. Грінченка: «В південно-західному краї: народник з польських поміщиків 1830–1850 рр., член надзвичайного народницького товариства на той час» [1]. За польськими словниками, балагула – в переносному сенсі юнак, заводі-яка, гуляка, відчайдух, коняр, баламут, «пофігіст», а також – поступовець. У польській літературі балагульщину ще називали «балагульством», «барагульством», «барагольством», «балагулізмом», «балагулією» [15]. У польській та українській мові є слово «балагурити» – «гуляти, веселитися».

Загальноприйнято вважати, що балагули свої певні симпатії до народу виявляли в зовнішньому наслідуванні селянських звичаїв, зокрема народного одягу, їх характеризували як маргіналізований, в карикатурних формах, рух. Ми вважаємо, що це не зовсім так. Точного наслідування селянських звичаїв не було, балагули створили власний стиль. До того ж балагульство носило яскраво виражений характер протесту нащадків шляхти, яким вони демонстрували свій розрив із традиціями старшого покоління. Далі доведемо свою думку на фактах.

Явище балагульства поширилося серед молодшої шляхти після невдалого польського повстання 1830–1831 рр. Пік руху, за свідченням сучасника Т. Бобровського, припав на 1834–1844 рр. Іван Франко вважав, що балагульщина – помітний факт для історика духовних течій в Україні першої половини XIX ст. Тадеуш Бобровський у споминах пише, що балагульщина була проявом невеликої кількості представників польської подільської шляхти, що залишилася в краю і через свій вік не взяла участі у польських повстаннях 1831 р., «конспірації» Ш. Конарського чи в інших революційних рухах [13, с. 42–43; 11, с. 209]. За тією ж характеристикою, балагули були «недовареною» молоддю, що лишилася «з недоростків і недочених революційної епохи», які без провідників виявилися як неорганізований анархічний рух. Балагули виявили себе в першу чергу проявами пихи, «шумними найчастіше та неподобними вибриками» і були відомі й поза межами краю на чолі з своїм «королем» Антоном Шашкевичем, якого вони самі називали «Шашкою» [11, с. 209].

Балагули залишили по собі характерний візуальний образ. Сучасник пише, що у балагульських запрягах не було ані дрібки елегантності. У балагули мусила бути проста бричка-балагула, обшита лубом і на сидінні вистелена околотовою соломною. До брички запрягали четвірку коней, яких відбирали особливо ретельно – мали пробігати щонайменше 15 верств за годину рівним тропом, вищим смаком вважалось, щоб вони були різної породи. Їхав сам балагула із люлькою в зубах, на короткому дерев'яному цибуху, одягнений у гуньку або свитку з грубого сукна, підперезану черкеським, набиваним сріблом, поясом і в широкі шкіряні рейтузи. Голову накривали: взимку бараняча шапка, літом – шкіряний кашкет із дашком. «На інший рід елегантності дивилися криво. Служба прибрана по-козацьки, без жодних блискучок або, борони Боже, гербових гудзиків» [5, с. 172–173].

З першого погляду, балагульський рух не мав глибоких ідейних основ. «Балагули тільки те й робили, що по ярмарках, торгували кінями, пили, гуляли, вчиняли всякі бешкети» [5, с. 173]. Центром балагульства був Бердичів і його ярмарки, а головними проявами – пияцтво та цинічні жарти. В гуляннях на ярмарках цілими тижнями «на переміну то чаркою, то батогом, то картами або дівчатами» провадили свій час шляхтичі-балагули. «Бачили ми не раз... на скажених конях калмицької, татарської і Бог знає якої раси, як їхали в білий день в одній лише сорочці на тілі, п'яні, похрипли від вереску, серед найгамірнішого ярмарку, а довкола них рої євреїв, що реготалися й приплескували тій маскарадї. Бачили іншими разами, як серед ясного дня і зібраних куп народу через Махнівку або Липовець їхали кінно балагули вже навіть без сорочок, у самих лише шкіряних штанцях... а за тою безсоромною кавалькадою на возі – бо вже не міг на коні удержатися – їхав цілком голий «Бахус», себто балагульський кухар зі всіма знаками своєї підності...» [10, с. 139].

Для характеристики балагульщини А. Наварецький використовує крім свідчень сучасників твори польського красного письменства того часу, де згадуються балагули. В першу чергу посилається на твір визначного польського письменника Юзефа Ігнація Крашевського «Чарівний ліхтар», написаний під час проживання автора в Житомирі у 1843–1844 рр., тобто в місці і в час активності шляхетського балагульства. Змальовуючи волинське суспільство близь-

ко 1842 р., Ю. І. Крашевський малює опінію балагули в тогочасному соціумі (переклад наш – прим. В. О.): “Є то екс-балагула – казав Август – член цього конярсько-гулящого об’єднання, яке так дивовижно в нас виникло недавно, котре громадська думка вже забила і розбила. Залишилися по ньому тільки уламки і жертви (...). Що то було я не знаю (...) ані не розумію, чого ці панове хотіли, до чого прагнули. (...) Балагулізм однак не довго тривав, налякавши трохи як вогняний метеор, що пролітає над головою, своїм безсоромним оголенням, аморальністю, козацтвом, зашпортався і вправ. Залишилися по ньому тільки уламки і напевне недовго будуть помітні” [15].

А. Наварецький вважав, що експресія цитованих вище епітетів сучасників проявляє, що ми маємо справу з тим, що найбуквальніше розуміють як “молодіжний рух” – екстатичний, конвульсивний, без напрямку, із запереченням порядку. Балагули Ю. Крашевського мчали льотом метеору до розсіяння і загибелі. “Балагулізм – то була попросту свавільна, розгнужана, юнацька, біснувата, охрещена ім’ям об’єднання сваволя, вироджена з неробства, браку принципів і доброго виховання. (...) На бердичівських ярмарках балагули королювали, їх столицею був Бердичів; зараз кажуть, показуються в Балті. Є надія, що переселяться до Туреччини, то дай Боже” [15]. Порив балагулів до хаосу польський історик-клерикал Валер’ян Калінка звав “кочовим безладом”. Вузлами енергії для балагулів були вируючі життям ярмарки: Янівка, дубенські контракти, і звичайно Бердичів, де й змалював балагулів дня 14 червня 1840 р. письменник-революціонер Юзеф Дзежковський [14]. Ярмарковий Бердичів письменник-сатирик і філософ Титус Щеньовський назвав “столицею Королівства Балагулів”. І власне тут, як помітив Г. Жевуський, “барагули розквітали у всій красі”, а поза тим були як польові рослини, що в’януть в горщиках” [15].

З багатьох причин їх вабили кінські торговіці. Згідно Ю. Крашевського “замилування кінськими було професійним заняттям тих панів”. В. Калінка вважав, що первинною метою балагулів було тваринницьке, і одночасно комерційне відтворення стад, забраних після повстання 1831 р. росіянами. З погляду критиків балагула був всього лише новим видом гротескового типу шляхтича, званого “конярем”. Маніяка, котрий “живе в конях, з кінськими і з конями, а має завжди зле тільки коні”. Тому глузували: “гасають на конях низьких і вихудлих, якими чваняться, ніби з арабських бахматів” (В. Жевуський). Але всі мусіли погодитися з думкою Я. Дуніна-Карвіцького, що “такий вершник повинен бути шалено прудкий, повороткий і витривалий”. Запряги балагулів, як пише Вітольд Пруський “мали значно перевищувати панські – повинні були їх завше вільно обганяти, не зважаючи на втому”. Гнали так швидко, що вимогою безпеки стало оснащення застережними дзвіночками. Деякі для звернення уваги до себе показувалися голяка на конях в містечку і неслися переповненими народом вулицями (Крашевський, Калінка). Ганяли за звіриною (найохочіше за вовками) або наввипередки, але найчастіше без цілі. Гуляли по містах і містечках, нападали “ясновельможних” по дорогах, заподіюючи їм болючі (але принаймні такі, що чимось можна було пояснити) витівки (“фіґлі”). Нападали на беззахисних жінок, силою від них домагаючись того, “чого серцем здобути не могли” (В. Крашевський). Ганяли, тому що, як твердив Северин Гоцинський: “Метою їх є гулянка, пиятика, скандал, ярмаркова бравурність; достоїнством – презирливість, зневажання чесних жінок, уникання подружніх зв’язків; покликанням – розгнужаність до всього, що може образити почуття”. А в цій гонитві “не знати ніякого гальма”, – зауважив В. Калінка [15].

“Фіґлі” балагулів одночасно відзначалися гумором, іритували добропрстойне товариство і були викликом загальноприйнятим нормам. Одну з таких витівок описав Т. Бобровський: “Раз якось дев’ять балагулів, ідучи греблею, признали відповідним викупатися. Купаються собі, коли се з горбика на греблю над’їжджає ландара (критий повіз), повна женщин. А була се пані Падлевська з дочками, якої син також числився до балагулів. Ті пани не пізнають матері свого товариша, велять своїм слугам зупинити повіз силою і посилають сказати, що “король і королева Конго хочуть паням зложити візиту”. І отворивши на простріл двері повоза, всі дев’ять голі переходять через повіз. Аж довершивши сеї бурди, похлопилися, кому її зроби́ли, і дали драла” [11, с. 210]. Інший “фіґль”, коли дев’ять балагулів в Бердичеві, оточивши віз одного пана, мовчки імітували гру музичних інструментів наводить Ю. Дзежковський [14, с. 18–19]. Зазначимо, що такі жарти були цілком в стилі батярських “ґеців” початку ХХ ст.

Звільненню від гальм безсумнівно сприяв алкоголь. У Києві ще півстоліття потому згадували пиятики балагулів. Можливо в них брав участь сам Ференц Ліст (під час своїх гастро-

лей у 1840-х роках – прим. В. О.) Напивалися переважно "простою сивухою", погорджуючи шляхетними трунками, що засвідчив згадуваний вище Т. Бобровський, а підтвердив авторитет енциклопедії. Пили "по-фірманськи", часто на бричці [15].

Екзотичним був одяг балагулів, що спочатку був за взірцем візників, а потім став зовсім своєрідним. Спочатку це був звичайний спортивний стрій для їзди: "Кожен, одягнений до коня: шкіряні штани, через спину нагайка, червона шапка набакир" (С. Гоцинський). Але вже невдовзі Бердичів був переповнений молодиками дивно переодягненими, так що шкіра на всіх боках в їх вбранні промокала, що як давніше казали про лицарів, що то були люди з заліза, так тут про бердичівських героїв можна було вимовити, що то люди з ременів (Т. Щенювський). Їх винаходом була також шкіряна куртка, отже нічого дивного, що звали їх "шкурковими". Я. Дунін-Карвіцькі звернув увагу на "широкі шкіряні рейтузи" і "шкіряний кашкетик з дашком". Уподобання до шкіри підтверджує також Ян Дуклян Охоцький, хоч найбільше здивувало його рясне оволосіння: балагули носили шляхетські вуса, бакенбарди ніби пам'ять про французьких санкюлотів, довгу іспанську борідку, другу додатково єврейську, яка на чверть ліктя виступала з-під краватки. Дикість зарослого обличчя зміцняли зачіски, що розвівалися на вітрі. Такий стиль у всій красі проявлявся щойно під час їзди. Це добре вловив Ю. Дзєжковський, подивляючи "дивацькі плаття", що миготіли в шаленій скачці: то були саме куртки ремінцями, в квітки, в пальми: самі шаровари обшиті шкірою, самі довгі канчуки і довго завішані; а в роті загально дерев'яні широкі люльки; а на нечесаних головах шапки найдивовижніших форм, з кепсько прикрашеними по-турецьки довгими кутасами [14, с. 17]. Невипадково цей нарис було опубліковано в "Газеті паризьких мод" ("Dzienniku Mód Paryskich") у 1842 р., не дивлячись на те, що балагульський фасон круто зривав з канонам "світської" елегантності. Таку схильність до переступання мір, навіть в галантерейних подробицях проникливо відзначив В. Крашевський: "Ти пізнаєш їх по вусах, широких над море шароварах, короткій каптанці, шкірянім пасу, гострому погляді і якійсь визначеній міні, немовби хотів цілий божий світ через кий пересадити" [15].

Зухвала міміка і збуджуюча респект "міць" ще сильніше вразили С. Гоцинського: "Статні види, плечисті, хоч стіни ламати, як таранами; лица як фляги з червоним вином, на очах племін пуншу, а голови і серця як бочки, з котрих виточено напій, а облишено тільки його каламуть, це видно по сміхах, розмовах, жартах, які відзиваються відгуком пустої бочки (...) а всі галасували, вилися один перед іншого, ледве що не догори ногами ходили". Натомість, Ю. Жевуський бачив у цьому розбещенні прояв тілесної слабості: "Ріст низький, спина зігнута, погляд навіжений; коліна звернуті до себе, голоси немовби виходять з тріснутих труб, блідість пристрастей бурхливих і громадських (...) ці фізіономії вигаслі, на котрих разом малюється щось із запорозького розбійника, щось з альпійського кретина, щось з жидівського фактору: одним словом, це є мерзенне видовище, що настільки разить зір, наскільки їх розмова разить вуха (...) Дуже кричать, верещать, сіють вправо і вліво непристойні вирази, мовлять між собою якимсь жаргоном, тільки їм зрозумілим" [15].

Розуміючи природність і закономірність виникнення балагульщини. вже сучасники помітили і корисні сторони цього явища. Так, Т. Бобровський зазначав, що при всім цинізмі, балагули не були ознакою занепаду. Серед них не було людей з сумнівною честю, картярів та шахраїв. Щоправда, поміж балагулами побутували дві не дуже чесні "вольності" – вкрасти доброго хорта або ошукати при продажі коня. Однак, це робилося "для приемності в полюванні та для того, щоб було чим повеличатися". Натомість, здоровою прикметою балагульщини був її протестний характер щодо прогнилої верхівки тогочасної шляхетської еліти. Це зокрема проявлялося у переслідуванні "суспільних слимаків", зі шляхти старшого покоління, які співпрацювали з окупаційною владою, а також "збабілих і таких, що хорували на велике панство" [13, с. 44; 11, с. 210].

Від В. Крашевського також знаємо, що дражнили "свавільними виразами, згіршуючою мовою, навмисно наближалися до вух жінок; інші ще старих, беззахисних, слабих і болягузів обзивали, щоб з них насміхатися". Відмовлялися "пилнувати своєї губи", слова вживали як зброю. Можливо, "огида до пера і книжки належала до їх програми", тим не менше "писали пасквілі, співали пісні свавільні" (найчастіше українською), а також вірші. Енциклопедія "Кругосвет" у гаслі "Украинская література" характеризує балагулів як радикальну вуличну поезію [10].

І. Франко зазначив, що для українців балагульщина мала певне значення. Реакція проти польської церемоніальності, єзуїтської гіпокрізії та французької чемності, яка радше підсвідомо проявлялася в балагульщині, позначилася і в мові. Дратуючи шляхту, балагули в тодішніх панських салонах вживали по змозі "масних" українських фраз та приповідок [11, с. 210–211]. Балагули самі залюбки говорили українською, тримали в себе бандуристів і лірників, охоче співали українських народних пісень і навіть самі укладали вірші й співанки, часто цинічні, переважно українською мовою. Цим вони, ненавмисно спричинилися до того, що верхи громадянства почали цікавитися народним життям [5, с. 173].

Ці українофільські і літературні аспекти виразно засвідчував життєпис Антона Шашкевича, який був справжнім моральним авторитетом і лідером цього руху і його величали "королем балагулів". Родина Шашкевичів проживала тоді в селі Бичевій теперішнього Любарського району Житомирської області (за тодішнім адміністративним поділом – Літинського повіту). Батько, Граціан Шашкевич, брав участь у повстанні під проводом Т. Костюшки. У 1813 р. в сім'ї народився син Антін. Він не встиг здобути вищу освіту, бо у віці 18 років він уже взяв участь у повстанні 1831 р. як ад'ютант Кароля Ружицького, що організував кінний загін біля містечка Краснополь (нині село Чуднівського району на Житомирщині). Був тяжко поранений в карк (від вуха і до вуха), а після поразки повстання емігрував до Галичини, звідти – до Угорщини. За клопотанням рідних А. Шашкевич через 2 роки повернувся на батьківщину, але мусів відсидіти у в'язниці. Подальше його життя було пов'язане з балагульщиною в поєднанні з заняттями літературною творчістю. Дванадцять пісень та декілька поетичних строф А. Шашкевича дійшли до І. Франка у списку. Розглядаючи ці твори, він позитивно відгукується про пісні "Бурлака", "Прогулянка". Інші твори піддає критиці за сентиментальність, відірваність від життя. Але пісня "Ятрань" ("Там, де круто в'ється...") дійшла до наших днів і зараз вважається народною: "...А я бідний, безталанний; / Степ широкий – то ж мій сват, / Шабля, люлька – вся родина, / Сивий коник – то мій брат" [7; 10]. Як українського поета характеризує А. Шашкевича і В. Шевчук [12, с. 179].

Балагульщина була першим з демократичних рухів української шляхти, започаткувавши формування середовища, з якого вийшли провідні діячі українського національного руху XIX – початку XX ст.: вслід за А. Шашкевичем – В. Антонович, Т. Рильський, П. Житецький, О. Юркевич, С. Осташевський, В. Липинський та ін. Якщо розширити цю географію на Галичину, то сюди слід зачислити ще Ю. Дідушицького (якого теж називають "балагулою"), В. Федоровича, П. Свенціцького, О. Грабовського та ін.

Однією з глибинних першопричин з'яви балагульства стало існування такого феномену як дрібна малоземельна (околична та ходачкова) шляхта. На думку етнологів А. Пономарьова, саме в середовищі цих категорій шляхти виникали демократичні рухи та угруповання: балагульщина, польсько-католицьке козацтво, що було однією з форм соціального протесту проти великих феодалів; козакофільство та хлопоманія. Ці рухи були спрямовані на подолання історичної несправедливості колонізації України Польщею [8].

Крім значення балагульщини для українських фольклору, етнографії чи літератури, значимо, що власний жаргон (саме слово "балагула", "фіґлі", вигук "гурра! на врага", яким балагули починали свої фіґлі [14, с. 18] тощо), традиції (маємо підстави говорити навіть про обряди), фольклор (пісні, приказки), зовнішній вигляд і стиль є характерними ознаками молодіжних субкультур. В літературі можна натрапити на таку характерну рису: балагули носилися на конях з вигуками "А-гій! Гій-го! Гі-гаго!", а інколи з піснею, яку подають польською мовою і її можна перекласти так: "Щоб вічно жити, / Потрібно ся бавити, / Лізти в чужі городи / Задля насолоди. / А хто спіткнеться, / Той "у нагороду" / Втрапить у болото / Гура-га, гура-га, балагулів рід" [15].

Незважаючи на намагання декого з польських дослідників "політизувати" балагулів, вважаємо їх неполітичним рухом молоді альтернативного, контркультурного типу. Доказом цього буде останній епізод "королювання" А. Шашкевича-"Шашки". З наказу київського генерал-губернатора Д. Бібікова його було арештовано і відправлено до Києва. Д. Бібіков грізно запитав Шашкевича: "То це ви король "балагулів"? Той не розгубився і відповів просто, подаючи свою нагайку, яку незмінно мав при собі: "Складаю своє берло й корону до стіп вашого превосходительства". Ця відповідь розвеселила Д. Бібікова, і він звелів звільнити А. Шашкевича [12, с. 180].

На доказ здорової природи балагульства І. Франко вслід за Т. Боровським зазначав, що пізніше багато з колишніх балагулів було добрими батьками своїх родин, які добре виховали своїх дітей. Краєзнавці П. Костюк і Ф. Пашківський з Бердичева оповідають про показове з цього огляду життя самого А. Шашкевича. Після згасання спалаху балагульщини, її колишній "король" одружився і зажив спокійним сімейним життям. У 1863 р., коли у Варшаві знов розпочався визвольний рух, він віддав своїх трьох синів до генерала Едмунда Лужицького – сина Кароля. Після поразки спочатку сини, а згодом і їх батько, втекли до Галичини. У березні 1880 р. в с. Кунисівцях коло Городенки (тепер Івано-Франківська область) Антін Шашкевич помер [7].

Свій загальний присуд про балагульщину Т. Бобровський висловив так: "Поки молодіж складалася з одиниць, що не вмiли нічого, отже, й не розуміли вищих цілей життя, поти цвіла балагульщина – а було се між роками 1834 і 1844, поки покоління пореволюційних недоростків не вишумілося. В міру, як молоде покоління відживлювалося одиницями, що порядно пройшли середні школи, а інколи й університет, балагульщина поволі щезала й конала. Викликали її неучтво й дармування; школа і праця вбили її – все відбулося в порядку" [11, с. 210]. Однак, вважаємо, що Т. Боровський, який негативно поставився до балагулії, не побачив її очевидного зв'язку з хлопоманством та іншими течіями, започаткованими українофілами з правобережної шляхти. Та й відхід від балагульщини А. Шашкевича ще не означав припинення самого руху. Всі як один автори пишуть про його існування ще й 50-х роках ХІХ ст., а можливо й пізніше. У другій половині 60-х – 70-х роках епізодичні згадки про балагулів, переважно малюнки, вміщувала польська преса. Відомі зображення роботи відомого живописця Ю. Брандта, щоправда неможливо точно сказати чи саме ті балагули малювалися на увазі. Один з малюнків з картини роботи Казимира Пшишиховського називається "Наддніпрянські балагули", що може свідчити про поширення балагульщини на інші, ширші терени.

Польські автори, як згадано вище, переважно негативно ставилися до балагульщини. Від односторонньої оцінки балагульщину захищали В. Калінка та І. Франко. Наварецький говорить, що тільки Ю. Крашевському вдалося уникнути оцінювання, хоч він і волів не розуміти того, що не піддавалося розуму й хотіло здогадів та уникав інтерпретацій і філософських узагальнень. Та в цього автора пророчих "Безсонних ночей" можна відчитати й провіщення "панів возу" ХХ століття – братства "Харлі-Девідсона" і субкультури байкерів або конвульсивний ритм обірванців в стилі "панк" (punk) [15]. Зауважимо, що риси балагульщини також споріднюють її з пізнішими субкультурами батьрів, а також бітників, стиляг, піпі (hipi), металістів, г'рандж 1950–1990-х рр. тощо.

У 1840-х роках на Лівобережжі, паралельно і правобережними балагулами, існував й інший "неформальний" рух серед українського дворянства і богеми – мочеморди. Пізніше з'явилися й інші молодіжні субкультури українофільського спрямування: "курінники" (А. Свидницький, С. Нос), "вечерничники" в Галичині (В. Шашкевич, К. Климкович, Ф. Заревич та інші). Показово, що крім розгульного способу життя, нехтування загальноприйнятих суспільних норм, ці рухи були культурними середовищами для літераторів, журналістів, етнографів – піонерів рухів громад і народовців ув українському національному відродженні ХІХ століття.

Достеменно відомо, що рух балагулів існував у 30–50-х роках ХІХ ст. Можливо його залишки були ще і в пізніших роках. Однак, на межі 50–60-х років на зміну балагулам уже прийшла нова течія з того ж самого середовища полонізованої шляхти Правобережжя, які також як і балагули, але на більш глибинному рівні, відновили свій зв'язок з українським народом – "хлопомани". Цікавим буде прослідкувати ставлення хлопоманів-українофілів (В. Антонович та інші) до явища балагульщини. "Хлопомани" заперечували найбільш "балагульські" риси, такі як пиятики, та й формувалися як певний протест проти шляхетських балагульства і козакофільства. Зрештою все нове заперечує своїх попередників. Однак у багатьох ознаках хлопомани-народолюбці були з ними схожими з балагулами і можуть сприйматися як їх послідовники. І ще один невинуватий збіг – найвідоміші хлопомани були вихідцями зі знаних і згадуваних вище осередків балагульства: з Махнівки – Володимир Антонович, з Романівки – Тадей Рильський.

Отже, за низкою ознак балагулів можна вважати попередниками хлопоманів, галицьких народовців і всього українського національного руху ХІХ ст., а також молодіжних субкультур ХХ ст., зокрема його другої половини.

Список використаних джерел

1. Балагула // Словарь української мови. – Зібрала редакція журналу "Кіевская Старина" / Упорядкував, з додатком власного матеріалу Борис Грінченко. – Т. I. – У Києві, 1909. – С. 23.
2. Грабович Г. До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка. – К.: Основи, 1997. – 604 с.
3. Єфремов С. Історія українського письменства. – Київ: Femina, 1995.
4. Заводовський А. Балагульство як форма боротьби з національним поневоленням: Молодіжні рухи XIX століття // Перспективи. – 2000. – Лютий. – С. 21–23.
5. Історія української культури / За заг. ред. І. Крип'якевича. – К.: Либідь, 1994 (4-е вид., стереотип. – К., 2002). – 656 с.; іл.
6. Костюк П. Балагульщина // Радянський шлях. – Бердичів, – 1989. – 1 липня.
7. Костюк П., Пашківський Ф. Бердичів та Житомир у творчості Івана Франка / http://refer.org.ua/component/option,com_docman/task,doc_details/gid,8513.
8. Пономарьов А. Етнічність та етнічна історія України: курс лекцій. – К., 1996.
9. Украинская литература // Энциклопедия "Кругосвет" <http://www.krugosvet.ru/articles/104/1010499/print.htm>.
10. Франко І. "Король балагулів". Антін Шашкевич і його українські вірші // Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – Т. 35. Літературно-критичні праці (1903–1905). – К.: Наукова думка, 1982. – С. 113–150.
11. Франко І. Нові причинки до історії польської суспільності на Україні в XIX ст. // Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – Т. 47. Історичні праці (1898–1913). – К.: Наукова думка, 1986. – С. 191–241.
12. Шевчук В. З вершин та низин. Книжка цікавих фактів із історії української літератури. – К.: "Дніпро", 1990. – 432 с.
13. Bobrowski T. Pamiętniki. – Lwów, 1900. – Т. I.
14. Dzierzkowski J. Bałaguly // Dzierzkowski J. Powieści, w pierwszym zupełnem wydaniu, z portretem autora. – Lwów: nakład i druk Rogosza, skład u Richtera, 1875. – Т. IV. – S. 16–20.
15. Nawarecki A. Bałaguly // Powiernik Rodzin. – Nr. 3. – Marzec 1996; <http://www.powiernikrodzin.pl/96/nr0396.htm>.
16. Szaszkiewicz A. Pieśni Antoniego Szaszkiewicza wraz z jego życiorysem. – Kraków, 1890.

Volodymyr Okaryns'kyi

BALAGULAS AS A COUNTERCULTURE MOVEMENT AND AS PREDECESSOR OF UKRAINIAN YOUTH SUBCULTURES OF MODERN AGE

In the article it is cleared up the phenomenon of "balagulschyna" – youth and counterculture movement of representatives of Ukrainian right-bank gentry (shliakhta) in 1830–1850s. Row of signs allows to assert that balagulas are representatives of Ukrainian national movement of XIX century and predecessors of Ukrainian youth subcultures of XX century.

УДК 398.332.4

Павло Смоляк

ДАВНІ ТА СУЧАСНІ ФОРМИ ТРАДИЦІЙ КОЛЯДУВАННЯ У ЗАХІДНОМУ ПОДІЛЛІ

У статті розглядаються давні та сучасні форми традицій колядування у Західному Поділлі, аналізується їхня специфіка, локальні особливості та основні атрибути обрядових дійств досліджуваного регіону.

На сучасному етапі державотворення в Україні відчувається велика потреба у збереженні українських традицій, що найбільше виявляються у духовній культурі народу, зокрема у його звичаях, обрядових дійствах, які можна спостерігати під час календарних свят україн-

ців, зокрема зимових (Різдвяних). Це великою мірою стосується традицій колядування, які збереглися і функціонують у кожному етнографічному районі України (в тому числі й у Західному Поділлі).

Вагомий внесок у дослідження календарної обрядовості українців зробили П. Чубинський, О. Потебня, М. Грушевський, І. Франко, Ф. Колесса, В. Гнатюк, О. Воропай, С. Килимник, а також сучасні дослідники Р. Кирчів, О. Курочкін, М. Глушко, К. Кутельмах, В. Борисенко, Г. Кожоляно та ін.

Мета статті – дослідити давні та сучасні форми традицій колядування у Західному Поділлі, проаналізувати їхні специфічні риси, місцеві відмінності та особливості, а також основні атрибути обрядових дійств досліджуваного району.

Основні завдання: висвітлити історію традицій колядування з їхніми видозмінами, що поступово поєднувалися з обрядовими та ігровими діями; показати вплив християнської традиції колядування на давні світоглядні уявлення та вірування місцевого населення; проаналізувати найпоширеніші у досліджуваній місцевості обрядові дійства, як християнського змісту, так і найдавніші форми рідження із головними тотемістичними персонажами; охарактеризувати значення театральних елементів в обрядових дійствах, пов'язаних з Різдвяними святами.

Обряд колядування своїми витокami сягає ще давніх язичницьких часів. Адже він супроводжується численними звичаєвими діями, насамперед ритуальним обходом дворів із величаннями та побажаннями господарю і його родині щастя, добра та злагоди. Упродовж віків обряд колядування видозмінювався, поступово включаючи нові компоненти. Він обов'язково був поєднаний з відповідними обрядовими та ігровими діями, танцями, музикою, жартами тощо. Вони й надавали святу поетично-величальної піднесеності, справляли на співчасників обрядових дій незабутнє емоційне враження.

У християнській церкві склалася традиція, за якою церковні колядки на Різдво після закінчення Святої літургії виконувалися всією громадою у храмі під керівництвом дяка або регента і лише потім розпочинався ритуальний обхід дворів. Такого роду колядування в основному відбувалося на потреби церкви.

Поширеною у Західному Поділлі є традиція ходити колядувати церковному братству. Ходять колядувати переважно чоловіки. Вони збираються групами 4–5 осіб і обходять заздалегідь визначені вулиці. У давніший період колядували під вікнами, а в теперішній час – у сінях. Завданням колядників, як зазначав М. Грушевський, "було звеселити дім, і при тім ся веселість має характер глумливий і навіть масний. Вправляються вони в це мистецтво довгою практикою" [3, с. 186]. До речі, у Західному Поділлі підготовка до колядування починалася ще задовго до Різдвяних свят, участь в яких найактивніше брала неодружена молодь, особливо парубки. Кожна вулиця або частина села визначала свого провідника колядницького гурту (в інших регіонах України його називали "березою", "отаманом" або "ватажком"). Провідником міг бути тільки той парубок, який знав найбільше колядок і міг проводити колядування згідно з давніми місцевими традиціями. Провідник колядників мав спеціальний атрибут влади – прикрашений ритуальний посох або дзвіночок. Після церковного богослужіння кожна група колядників обходила визначену заздалегідь територію певної місцевості.

У багатьох селах і містечках Західного Поділля поряд з українськими колядками функціонували й польські. До речі, ці дві традиційні культури розвивалися поряд упродовж декількох століть, нерідко з однорідними сюжетами. Через соціальну приналежність їх носіїв, польські вважалися "панськими", а українські – "хлопськими". Своєрідний сплав канонічних догматів і міфів католицизму з наївним релігійним світоглядом простого селянина відображають колядки, що сформувалися в греко-католицькому середовищі. Їх активному розповсюдженню серед народу сприяли друковані джерела, зокрема "Богогласники" та "Збірники благовійних пісень", що з кінця XVIII ст. регулярно видавалися монахами-василіянами Почаївського монастиря. З цих друкованих джерел беруть початок і досі популярні серед населення церковні коляди. Серед них: "Бог предвічний народився", "Нова радість стала", "Небо і земля нині торжествують", "Дивная новина" та інші.

За коляду в давніший період господарі виносили паляниці, а останнім часом – гроші. Паляниці давали міхоноші, а гроші кидали в спеціально приготовлену скриньку (скарбонку). Міхоноша, забираючи паляницю від господаря, звертався до колядників з такими словами:

"Чуєте, панове-колядники?". А ті відповідали: "Чуємо!". Тоді міхоноша продовжував: "Цей господар дарує нам хліб та сіль, а ми йому щастя та здоров'я. Скільки в цьому хлібі є кришечок, щоб і стільки народилося йому овечок. Щоб він жив із своєю родиною довгі літа на потіху нашій громаді". Тоді колядники прощалися і переходили до наступної хати. Зможні господарі, зазвичай, запрошували колядників до хати і частували їх міцними напоями та смачними наїтками. Колядники могли ходити колядувати аж до світанку. На третій день Різдвяних свят завершувалося колядування.

Найпоширенішою колядою, яку співали після святвечірньої трапези у Західному Поділлі, була "Бог предвічний народився". Її також виконували у церквах після літургії, починаючи від Різдва і закінчуючи Стрітінням Господнім. Крім неї, часто виконували коляди "Нова радість стала", "Во Вифлеємі нині новина", "Розвеселімся всі купно нині", "Бог ся рождає, то всім треба знати" та інші.

У Західному Поділлі останнім часом діти та парубки, зазвичай, ходять колядувати після Святої вечері. Діти в основному ходять поодиночі, по двоє чи по троє, а парубки – гуртом колядують лише в тих хатах, де є дівчата на віддані. У с. Стрільківці Борщівського району Тернопільської області зберігся стародавній звичай впускати до хати колядників-"плясунів". За твердженням місцевих старожилів, "плясуни" в давній період були справжніми найманими танцюристами, що з музикою за бажанням дівчат приходили до хати і відтанцювали з ними декілька стародавніх ритуальних танців. За це дівчата давали їм коляду і завжди на йорданській забаві мали честь бути першими запрошеними до танцю [10, с. 66]. А у селах Гусятинського та Підволочиського районів на Святий вечір ходять лише малі діти "куречкати" з побажанням доброго приплоду домашньої птиці. За це вони отримують винагороду у формі ласощів та дрібних грошей.

У досліджуваному нами регіоні до нашого часу збереглася традиція в малих дітей, а подекуди в підлітків, ходити на Святий вечір із "зіркою" ("зіркою"). Зірка – це атрибут суто християнського колядування, пов'язаного з євангельською розповіддю про вифлеємську зорю, яка сповістила про народження Месії. Хоча в деяких місцевостях вона виготовляється з "рогами" і за своєю формою ідентифікується із сонцем. Її виготовляли з обичайки старого решета, до якого прикріплювали "роги". У Західному Поділлі їх в основному було 7, хоча в деяких місцевостях могла бути різна кількість. Зокрема, в с.Кобиліволки Теребовлянського району Тернопільської області малі діти робили "зізду" із чотирма рогами, діти середнього віку – з вісьмома, а старші діти – із шістнадцятьма [6, с. 699] та обклеювали різнокольоровим проолієним папером. На папір подекуди приклеювали картинки із сюжетами Різдва Христового, а всередину вставляли свічку, яка їх освічувала і робила яскраво видимими. "Зірку" під час колядування крутили навколо осі.

У різдвяній обрядовості, зокрема у колядницькій традиції, в усій Україні зустрічається атрибут – "зірка" у формі круга, від якого виходять сім рогів. Такого роду символіка ідентифікується із літньою іпостассю бога сонця – Руєвита (від слова "руйний" – гарячий, вогняний, червоний, що знаменував сонце влітку). За народними уявленнями, Руєвит зображувався більшим за людський ріст, з сімома головами, сімома мечами, а восьмий тримав у руці. "Сім голів та сім мечів означали божество у повній силі" [2, с. 21].

У досліджуваному регіоні з "зіркою" ходили лише діти та підлітки. Її тримали під вікном і колядували. Найпоширенішою колядою серед дітей та підлітків була "Нова радість стала".

До 40-х років ХХ ст. у Західному Поділлі в підлітків збереглася традиція на Святий вечір ходити колядувати із шопкою. Шопка – це невеличкий одноповерховий будиночок, зроблений із фанери, в середині якого у формі діарами відтворене народження Ісуса Христа. В епіцентрі маленький Ісусик лежить у яслах на сіні, а його оточують Пречиста Діва Марія, Йосип, три Царі та пастушки, які несуть новонародженому дари. Фігурки персонажів виготовляли з картону і приклеювали до дна шопки. Посередині ставили свічку, яка підсвічувала діараму. Із шопкою, зазвичай, ходили два підлітки, тримаючи її за бокові ручки, і колядували. А в с. Ілавче Теребовлянського району Тернопільської області таку шопку називали "вертелом". Вона відрізнялася від попередньої конструкцією: це був подібний до великого бубона корпус, всередині якого на драбинці були прикріплені дерев'яні фігурки, що відтворювали панораму на-

*"Куречкання" – назва у цій місцевості святвечірнього віншування.

родження Ісуса Христа. Цей "вертеп" супроводжували хлопці-підлітки, що були перебрані за Янгола, Цигана, Жида, Чорта, Ведмедя, Козу, Смерть, Пастушків. Його показували під вікном, співаючи коляду. По дорозі до хати вертепники робили своєрідні бешкети: "зачіпали" дівчат, жартували із дорослими, лякали дітей тощо [12, с. 678].

У селах Настасів, Мироліубівка, Мишковичі Тернопільського, Яблунів, Сухостав Гусятинського, Кобиловолоки Тербовлянського, Заставці Монастирського районів Тернопільської області до нашого часу зберігся ляльковий вертеп¹. У місцевій традиції він репрезентований двоповерховим будиночком, виготовленим із фанери, за винятком яблунівського, сухоставського та заставецького, який є одноповерховим. На другому поверсі була розміщена діарама народження Сина Божого – Ісуса Христа. На семантичному рівні вона повністю ідентифікувалася з місцевою шопкою. Перший поверх слугував для відтворення ляльками народно-побутових сцен, в яких брали участь як світські, так і фантастичні персонажі – три Царі, Козак, Дівчина, Господар, Господиня, Жид, Жидівка, Наймит, Горшкодрай, Чорт, Смерть, Циган, Дід. Крім вищезгаданих, у заставецькому вертепі були ще Вовк, Коза, Баба Яга, два Пастушки.

Місцевий ляльковий вертеп повністю базувався на засадах музично-театрального дійства. Йому було притаманне драматургічне мізансценування, спів, мелодекламація, танець, пантоміма, музичне оформлення.

Учасниками лялькового вертепу були два ляльководи (одночасно і відтворювачі ролей), носій кошика з ляльками та музикант (у давніший період – скрипаль, а в пізніший – гармоніст).

На початку театрального дійства учасники вертепу виконували коляду "Бог предвічний народився" у супроводі музичного інструмента, а один із виконувачів ролей віншував. Все це контекстуально підкреслювало його зв'язок з Різдвяними святами.

У досліджуваному нами регіоні з ляльковим вертепом ходили старші школярі, починаючи від Святого вечора і закінчуючи останнім днем Різдвяних свят.

Найбільш поширеним обрядовим дійством у Західному Поділлі на Різдвяні свята був і є живий вертеп, участь в якому беруть школярі або парубки. Кожна велика вулиця або куток мають свою вертепну ватагу.

Найчастіше у живому вертепі цього регіону зустрічаються такі дійові особи, як Ангел, Пастушок, Ірод, Воїн, Жид, Чорт, Смерть. Хоча в період культурно-просвітницького піднесення місцевого населення (перша половина ХХ ст.) вертепними персонажами також стали князь Володимир, гетьмани Богдан Хмельницький, Іван Мазепа та інші герої національно-визвольних воєн. Останнім часом такого роду вертепні сценарії – найбільш поширене явище у Західному Поділлі.

У с. Новосілка Підгаєцького району Тернопільської області до 40-х років ХХ ст. учасники живого вертепу одночасно ходили з шопкою. Її несли переважно переодягнені в Ангелів два хлопці, ставили в хаті на лаву, а самі брали участь у вертепному дійстві [5, с. 573].

Найважливішим атрибутом живого вертепу є костюмування та маскування, яке надає особливого колориту самому дійству, а маска – "це спеціальне зображення якої-небудь істоти, яке одягають або носять з метою перетворення в дану істоту" [1, с. 234]. Традиція маскування бере свій початок ще з дохристиянських часів, коли в образній системі домінувало міфологічне мислення, тобто коли міф був підставою для спілкування з навколишньою дійсністю.

Під час західноподільського вертепного дійства спостерігається особливо активна дія Жида, який, крім своєї ролі, виконує і функцію своєрідного "бешкетника". Він, бігаючи по хаті, старається зачепити когось із домашніх, особливо дівчат, а також намагається щось взяти із святкового стола (ложку, виделку, печиво тощо) і заховати в кишеню. З цього приводу С. Толстая відзначала передовсім "сакральну функцію" молодіжних бешкетів і відносить їх до "категорії охоронних і очищувальних обрядів" [11, с. 13].

¹Записи лялькового вертепу були зроблені О. С. Смоляком у с. Настасів Тернопільського району від Смоляка Степана Олексійовича, 1921 р. в 1979 р. та автором в с. Яблунів Гусятинського району від старшокласників місцевої школи в 2001 р. Інформація про ляльковий вертеп із Кобиловолоки взята із праці С. Ковальської-Барабаш "Спомин про Кобиловолоки", поміщеної у збірнику "Тербовлянська земля" [6, с. 699], а в с. Заставці Монастирського району – від Джиджори Олександра Степановича, 1914 р.н., освіта початкова, професія – іздовий.

Під час переходу з однієї хати до іншої вертепники старалися робити шум: Чорт дзвонив обвішаними на ньому дзвінками, Цар сильно стукав палицею до землі, Смерть ганялася з косою за перехожими тощо. Такого роду шумові ефекти є своєрідними оберегами від злої, нечистої сили, яка в дохристиянський період була втілена у Марі, що ганялася за богинею Колядою – матір'ю новонародженого Сонця [8, с. 29].

З "Вертепом" у Західному Поділлі ходили, починаючи від Святого вечора і закінчуючи третім днем Різдвяних свят.

Поширеним обрядовим дійством у Західному Поділлі до 40-х років ХХ ст. була "Коза". В наш час цей обряд в основному функціонує в селах Борщівського, Бучацького, Монастириського, Козівського, Підволочиського, Чортківського, Терехівського, Збаразького та Тернопільського районів Тернопільської області. З "Козою" в основному ходили підлітки або парубки, починаючи від Святого вечора і закінчуючи Йорданом. Головними персонажами цього дійства були: Коза, Дід, Баба, Циган, Жид та Лікар. Серед них найактивнішу функцію виконувала Коза. Адже вона постійно рухалася по хаті, виконувала роль організатора антиповедінки (перекидала домашні речі, колола рогами, тупотіла ногами, брала зі стола хліб, печиво тощо). Як зазначає О. Курочкін, "коза як універсальний символ родючості також мала впливати і на сферу шлюбно-статевих відносин" [7, с. 57]. Тому існував звичай, особливо в дівчат, щипнути Козу, або хоча б доторкнутися до неї.

Систему обрядових дійств із маскуванням у Західному Поділлі доповнюють ходіння з "Ведмедем" та "Конем". Цей звичай, що, без сумніву, належить до рудиментарних, залишився лише в селах Новосілка Підгаєцького [5, с. 575], Настасів Тернопільського, Довге [4, с. 620], Кобиловолоки [6, с. 700] Терехівського та Коцюбинці, Яблунів, Крогулець, Сухоствав і Нижбірок Гусятинського районів Тернопільської області і представляють окремі міфологічні відгалуження. Адже, за уявленнями наших предків, "ведмідь уособлював собою символ сили, а кінь – воскресіння сонячного божества" [9, с. 27].

Головними персонажами в обряді "Ведмідь" були: Дід, Баба, Циган, Циганка, Жид, Жидівка, Господар, Господиня, Ведмідь. За Ведмеда в основному вибирали найогряднішого парубка або молодого одруженого чоловіка і обв'язували його гороховими перевеслами, починаючи від ніг і до голови, на голову накладали маску ведмеда. Ведмідь, як і Коза та Кінь, виконували пантомімічну функцію. Він переважно ходив по хаті і робив своєрідні бешкети: ставив глядачам на ноги, особливо дівчатам, перевертав домашні речі тощо. У досліджуваному регіоні його завжди водив на ланцюгу Циган.

У с. Довге на Терехівщині з Ведмедем (місцева назва Медведем) починали ходити на Різдво у другій половині дня. Ведмеда обв'язували гороховими перевеслами повністю, навіть голову і хвіст. Ведмідь разом із двома Циганами ходив по хатах і веселив людей. Тут до 40-х років ХХ ст. затримався давній звичай роздягати Ведмеда в кінці свят у корчмі [4, с. 620].

До 40-х років ХХ ст. у с. Городниця Підволочиського району Тернопільської області зберігся звичай на другий день Різдвяних свят ходити з Ведмедем. З ним ходили ті хлопці, які його готували (рядили). Ідучи вулицею, вони переважно били палицею по відрі або шматку бляхи і кричали: "Ведмідь, ведмідь!", а також пританцьовували біля нього. Люди виходили з хат і дивилися. Ведмідь комусь кланявся, а комусь (кого не любили в селі) грозив палицею.

Лише у декількох селах Західного Поділля до 30-х років ХХ ст. збереглася традиція на Різдвяні свята ходити з "Конем". Семантично цей обряд був споріднений із ходінням з Ведмедем, відрізнявся лише маскою головного персонажа (замість голови ведмеда була голова коня). А в с. Кобиловолоки Терехівського району ще на початку ХХ ст. хлопці на другий день Різдвяних свят ходили колядувати з живим конем, прибраним паперовими стяжками (стрічками) [6, с. 700].

У деяких районах Західного Поділля, зокрема в Підволочиському, Гусятинському та Борщівському, діти та молодь починали ходити колядувати на Різдво. На другий день Різдвяних свят тут ходили з "колядою" чоловіки, а на третій день свят – жінки в основному для потреб церкви. Вони переважно ходили групами і під час переходів від хати до хати дзвонили

*Матеріал використаний із рукописного архіву О. Смоляка (архів не упорядкований).

*Матеріал використаний із рукописного архіву О. Смоляка (архів не упорядкований).

дзвінком, таким чином попереджаючи прихід колядників. Колядування завжди завершувалося віншуванням християнського змісту.

До 40-х років ХХ ст. на Підгаєччині в перший день Різдвяних свят ходили колядувати старші чоловіки з церковного братства, на другий день – старші сестриці, а на третій – хлопці і дівчата. У цій місцевості улюбленими колядами серед парубків були "Бог ся рождає" та "Возвеселімся всі купно нині", а серед дівчат – "Нова радість стала".

На Підгаєччині зберігся стародавній звичай в парубків після церковної коляди в тій хаті, де були дівчата на виданні, співати стародавню колядку:

Штихом, браття, заспіваймо,
сего двору не минаймо.
Бо в тім дворі гречна панна,
гречна панна – Настусенька [5, с. 575].

Від першого слова у колядці цей обряд у цій місцевості почав називатися "штихування" для дівчат. За такі колядки дівчата обдаровували парубків грішми, які переважно призначалися для йорданських музик [5, с. 575].

Таким чином обряд колядування пройшов декілька етапів у своєму становленні: від найдавніших форм рядження із головними тотемістичними персонажами козою, ведмедем, конем через християнізовані форми різдвяної зірки (звізди), лялькового та живого вертепів до простих форм дитячого та дорослого колядування із церковною атрибутикою – шопкою, дзвіночками, костюмуванням. Безперечно ці форми, що на початковому етапі мали широке сакральне значення, в кінцевому результаті стали переважно фрагментарними натяками на первісний зміст. Незважаючи на це, традиції колядування все ж таки залишилися основною складовою Різдвяних свят.

Список використаних джерел

1. Авдеев А. Д. Маска (Опыт типологической классификации по этнографическим материалам) / А. Д. Авдеев // Сб. МАЭ. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1957.
2. Виклади давньослов'янських легенд, або міфологія / [уклад. Я. Ф. Головацьким. Переклад Н. М. Клименко, передмова М. Ф. Слабошпицького] / [редкол.: С. С. Гречанюк, М. Г. Жулинський, М. Ф. Слабошпицький]. – К.: Довіра, 1991. – 91 с. – (Серія "Відродження").
3. Грушевський М. С. Історія української літератури : В 6 т. 9 кн. / Грушевський Михайло Сергійович [упоряд. Л. М. Копаниця; приміт. С. К. Росовецького]. – К.: Либідь, 1994. – ("Літературні пам'ятки України"); Т. 4 : Усна творчість пізніх княжих і переходових віків XIII–XVII. – Кн. 2. –1994. – 320 с.; Т. XVII. – 1957. – С. 232–305.
4. Дубівка В. Село Довге / В. Дубівка // Теревовельська земля. Історично-мемуарний збірник / [ред. колегія: І. Винницький, В. Палідвор, Р. Криштальський та ін.]. – Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1968. – Т. XX. УА. – С. 620–621.
5. Дурбак І. Як святкували Різдво в Новосіпці (спогад з початку ХХ ст.) / І. Дурбак // Підгаєцька земля. Історично-мемуарний збірник / [ред. колегія: О. Яворський, І. Дурбак, І. Корницький та ін.]. – Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1980. – Т. XXIV. УА. – С. 572–577.
6. Ковальська-Барабаш С. Спомин про Кобиловолоки / С. Ковальська-Барабаш // Теревовельська земля. Історично-мемуарний збірник / [ред. колегія: І. Винницький, В. Палідвор, Р. Криштальський та ін.] – Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1968. – Т. XX. УА. – С. 699–701.
7. Курочкін О. Українські новорічні обряди : "Коза" і "Маланка" (з історії народних масок) / Курочкін Олександр Володимирович. – Опішне: "Українське народознавство", 1995. – 375 с. – (Серія "Українські етнологічні студії". Випуск 1).
8. Плачинда С. Словник давньо-української міфології / Плачинда Сергій Петрович. – К.: Укр. письменник, 1993. – 63 с.
9. Потапенко О. І. Шкільний словник з українознавства / О. І. Потапенко, В. І. Кузьменко. – К.: Укр. письменник, 1995. – 291 с.
10. Скоропад В. Мої спогади / В. Скоропад // Літопис Борщівщини. Історико-краєзнавчий збірник / [ред.: І. Скоцилас, М. Сохацька]. Вип. 3. – Борщів: МП "Чумацький шлях", 1993. – С. 58–74.
11. Толстая С. М. Ритуальные безчинства молодежи. Материалы к полесскому этнолингвистическому атласу. Опыт картографирования / С. М. Толстая // СБФ: Духовная культура Полесья на общеславянском фоне. – М.: Наука, 1986. – С. 12–14.
12. Яворський З. Село Ілавче / З. Яворський // Теревовельська земля. Історично-мемуарний збірник / [ред. колегія: І. Винницький, В. Палідвор, Р. Криштальський та ін.]. – Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1968. Т. XX. УА. – 1968. – С. 678–681.

Pavlo Smolyak

ANCIENT AND PRESENT-DAY FORMS OF SINGING CAROL TRADITIONS IN THE WESTERN PODILLYA

The article deals with the ancient and present-day forms of singing carol traditions in the Western Podillya, analyses their specificity, local peculiarities and basic attributes of the rituals in the region under investigation.

УДК 94 (478)

Наталя Сушко

ЗНАЧЕННЯ ІСТОРИЧНИХ ПАМ'ЯТОК У ФОРМУВАННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ І ПАТРІОТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ

Ця стаття присвячена дослідженню основних напрямків у формуванні національно-патріотичної свідомості, вихованню підростаючого покоління засобами туристично-краєзнавчої роботи.

Одним з головних пріоритетів освіти України у XXI столітті є національна доктрина розвитку – національне виховання, яка цілеспрямовано впроваджується в навчально-виховний процес.

Культурним фундаментом національного виховання є і археологічні дані, й історичні події, і великі історичні особистості, і культурні діячі. Підходи до реалізації національної доктрини розвитку і її вирішення можуть бути найрізноманітнішими. Скажімо, історики і філологи досліджують документи, виявляючи історичну правду, їхню мову, стилі, етимологію назв, з'ясовують авторство тощо. В результаті феномен колишньої (так званої "холодної" культури), наповнюючись новим сенсом, більш близьким сучасникам, знаходить здатність засвоюватися і ставати фактом їхньої свідомості.

Туризм, який, на нашу думку, поєднує в собі масовість та елітарність, здатний на доступному та порівняно легкому рівні в туристично-екскурсійному процесі показувати загальнолюдську цінність національного багатства без удаваного пафосу та ура-патріотизму. Це викликає гордість за свою батьківщину в серцях людей. А національна гордість – це суттєва частина національної самосвідомості народу, усвідомлення своєї соціально-етнічної неповторності, безпосередньої причетності до результатів розвитку власного народу. Національна гордість – важливий елемент соціальної свідомості, який лежить в основі патріотизму, обумовлює поведінку і діяльність людей. Відомо, що сенсом цього почуття є любов до свого народу, гордість за його минулі і сучасні досягнення, відданість батьківщині і готовність її захищати. Згідно "Macmillan English Dictionary", патріотизм – це сильне почуття любові, поваги, відповідальності по відношенню до своєї країни [1, р. 1692].

В науковій літературі України розглядалися шляхи формування національної та патріотичної свідомості у школярів та молоді. В працях таких українських учених, як Тронько П.Т., Фасоля А.М., Колотуха О.В. аналізувалися окремі аспекти діяльності як в системі освіти так і в діяльності позашкільних закладів.

Метою цієї статті є виявлення і аналіз роботи, проведеної різними організаціями Черкащини в часи незалежності України.

Відповідно до поставленої мети передбачалося реалізувати такі завдання: проаналізувати роботу обласних позашкільних закладів туристсько-краєзнавчого напрямку;

окреслити значення туризму у формуванні національної та патріотичної свідомості школярів.

Невизначеність патріотичної ідеології на початку XXI століття позначається не тільки на практиці, але й в освітніх програмах і засобах масової інформації. Патріотичне виховання містить цілий комплекс заходів духовного, ідеологічного, соціально-політичного, психолого-педагогічного та іншого характеру, які покликані формувати у людей готовність до виконання функцій справжнього патріота своєї Вітчизни. В науковій літературі поширена думка, що патріотизм буває двох типів: справжній та формальний. Справжній патріот робить все, "щоб своїми заслугами прикрашати національний прапор, а формальний користується цим прапором для того, щоб прикривати ним свою власну ганебність" [2].

Виховання справжнього патріотизму бажано і у дорослих, і у дітей. Але, можливо, у відношенні до дорослих більш коректно застосовувати поняття "популяризація", а до дітей – "виховання". Обґрунтування доречності такого застосування понять робить Л. Івшина в книзі "Україна Incognita" [3].

Патріотичне виховання пронизує всю систему освіти і виховання, невід'ємною ланкою чого є позашкільна освіта, яка є предметом нашої уваги, оскільки і туристичні подорожі, і різні дозвілєві заходи відбуваються в основному під час канікул. У Черкаській області діє 56 позашкільних навчальних закладів, в яких навчається понад 35,5 тисяч дітей. При цьому, у порівнянні з 2006 р., збільшилась кількість учнівських творчих колективів, яким присвоєно почесне звання "Зразковий художній колектив". Сьогодні в області діє 30 таких дитячих художніх колективів, з них 14 створено при позашкільних навчальних закладах. Серед них – Центр дитячої та юнацької творчості в Черкасах і районний будинок школярів та юнацтва в Каневі, Кам'янська та Черкаська районні станції юних техніків, Центр туризму і краєзнавства учнівської молоді в Смілі, міський Центр еколого-натуралістичної творчості учнівської молоді та станції юних туристів в Умані, відділи еколого-натуралістичного, туристсько-краєзнавчого напрямків Корсунь-Шевченківського районного центру дитячої та юнацької творчості і Черкаської районної станції юних техніків.

Обласні позашкільні навчальні заклади координують роботу позашкільних закладів еколого-натуралістичного, туристсько-краєзнавчого, науково-технічного напрямків. Обласним Центром туризму краєзнавства та екскурсій учнівської молоді ведеться робота щодо участі навчальних закладів у обласній заочній екскурсійно-краєзнавчій акції "Золота підкова Черкащини". Зокрема, ними розроблено екскурсійні маршрути для різних вікових груп школярів: туристсько-краєзнавчий збір-похід "Краса і біль України" у наметовому містечку на березі Дніпра, де відпочивало 240 дітей області, був одним із них.

Вперше в літку 2006 р. обласним Центром еколого-натуралістичної творчості учнівської молоді на базі Канівського природного заповідника успішно проведено екологічну експедицію в рамках Всеукраїнської програми "Екологос", в якій взяли участь кращі екологи Черкаської та Луганської областей. За результатами рейтингової таблиці Всеукраїнських масових заходів значних успіхів досяг Центр науково-технічної творчості учнівської молоді. Кількість груп, гуртків та інших творчих об'єднань зростає. Вони з'явилися у Городищенському, Корсунь-Шевченківському, Катеринопільському, Шполянському районах, містах Черкаси, Золотоноша [4].

Значення туризму займає особливе місце в системі рекреаційно-туристської діяльності, особливо для підростаючого покоління. Разом з тим він може сприяти вихованню та розвитку підростаючого покоління засобами туристсько-краєзнавчої діяльності. Що стосується економічної складової, то, як свідчить досвід, при розумній організації та з кваліфікованими фахівцями матеріальну вигоду як в далекій, так і найближчій перспективі забезпечено.

Різними формами туристично-краєзнавчої роботи в Україні охоплено більше 1 млн. 250 тис. дітей, що становить 19,1 % від загальної кількості учнів. У позашкільних навчальних закладах туристського напрямку щорічно займаються майже 536 тис. учнів. Упродовж 1998–2003 рр. кількість закладів дитячо-юнацького туризму зросла в 3,5 рази, притому що система дорослого туризму за цей період зазнала втрат.

Необхідність відгукнутися на суспільне замовлення, на розвиток дитячо-юнацького туризму наголошується в національній програмі "Діти України" та "Освіта. Україна XXI століття", яка конкретизує Закон України "Про туризм", Указ Президента України "Про основні напрями

розвитку туризму в Україні до 2010 р.", Постанову Кабінету Міністрів України "Про затвердження Державної програми розвитку туризму на 2002–2010 рр.". Дитячо-юнацький туризм (далі ДЮТ) – це діяльність, спрямована на оздоровчі, спортивні та пізнавальні потреби дітей та юнацтва поза місцем їх постійного проживання й навчання. ДЮТ як територіально-рекреаційна система володіє певною специфікою. З точки зору системного підходу, який пропонує О. Колотуха, ДЮТ складається з двох взаємопов'язаних підсистем:

1) суб'єкт туристсько-краєзнавчої діяльності – основні ланки системи – діти та юнацтво, що обрали туристсько-краєзнавчу діяльність для задоволення своїх потреб у вихованні, оздоровленні, пізнанні навколишнього світу, фізичному розвитку;

2) об'єкт туристсько-краєзнавчої діяльності, що включає ресурсно-туристський потенціал території країни, кадровий потенціал системи ДЮТ, матеріально-технічну базу, органи управління системою ДЮТ [5, с. 283–288].

Специфічними рекреаційними потребами дітей та юнацтва різного віку, статі, освіти чи соціальної належності і, особливо, стану здоров'я викликається необхідність функціональної та територіальної цілісності ДЮТ. В центрі системи стоїть "суб'єкт туристсько-краєзнавчої діяльності", який визначає певні вимоги до підсистеми – "об'єкта туристсько-краєзнавчої діяльності".

Соціальну значущість дитячо-юнацького туризму відображено в нормативно-правовій базі, зокрема в новій редакції Закону України "Про туризм" [6]. Проте, для якісного відпочинку та оздоровлення молоді на місцевому рівні необхідними є регіональні оздоровчі чи екскурсійні програми, які спираються на чинну законодавчу базу і враховують місцевий колорит і його рекреаційно-туристські ресурси. Так як ці програми розраховано на школярів, то особлива роль в них належить екскурсіям навчального плану, які спрямовано на пам'ятки природи, історії чи культури країни.

Цінність подібних програм, які сприяють створенню нових робочих місць, є безперечною. Проблемою ж є фахівці високого рівня, оскільки різні напрями регіональної державної молодіжної політики не лише мають свої особливості, а і змінюються з часом [7].

Так, в основі регіональної державної молодіжної політики є створення молодіжних підприємств. Мається на увазі як підвищення підприємницької активності молоді, так і використання частини прибутку для фінансової підтримки власне молодіжної політики. Хоча державна підтримка стосувалася їхньої організації і діяльності, в тому числі в Черкаській області, суттєвого результату вона не дала.

Справа в тому, що одного адміністрування для ефективного функціонування явно недостатньо. Для роботи конкурентноздатного підприємства необхідним є не стільки адміністративна, скільки соціально-орієнтована підтримка держави, в тому числі, податкові пільги. На сьогодні Черкаське обласне управління у справах сім'ї та молоді такої підтримки молодіжним підприємствам не надає.

Державна молодіжна політика може бути більш успішною, якщо вона враховуватиме політичні традиції та настрої у молодіжному середовищі різних регіонів, так як регіональна державна молодіжна політика має свої особливості.

Згідно з Конституцією України, є унітарною державою, тому цілком закономірно, що виконавчі структури регіонального рівня підпорядковуються центру. Певна субординація у взаєминах громадських організацій у межах молодіжної інфраструктури є теж закономірною. Рішення, прийняті щодо провадження державної молодіжної політики на загальнодержавному рівні, передбачають її здійснення на всіх рівнях на основі певної ідеології, методології, конкретних норм та правил. Тобто, концептуально регіональна молодіжна політика в основному задається "зверху". Наприклад, ще в 1991 р. на місця скерувалася низка ряд рекомендацій, обов'язкових до виконання, які містяться в "Типовому положенні про комітет у справах молоді виконкому обласної, міської, районної ради народних депутатів"; "Типовому плані роботи комітету у справах молоді в перший рік його діяльності"; "Рекомендаціях з питань планування видатків у обласному (міському, районному) комітеті у справах молоді"; "Типовому положенню про відділ у справах молоді виконкому міської (районної) ради народних депутатів"; "Рекомендаціях щодо формування обласної, районної, міської молодіжної програми та основні етапи її реалізації"; "Рекомендаціях щодо створення молодіжних фондів".

За останні десять років подібні рекомендації надійшли на місця в достатній кількості. Безумовно, вони є добрим підґрунтям для розробки документів на регіональному рівні, однак вони не позбавлені недоліків шаблонності та відсутності творчого підходу, в той час, як специфіка місцевих умов вимагає нестандартних підходів і такої політики, яка б адекватно відповідала реальним умовам. Якщо законодавча та нормативна база їм не відповідає, тоді в діяльності на місцях виникають різного роду ускладнення, тобто корективи і зміни в законодавчій і нормативній базі вимагають їх ефективної діяльності. Так, після прийняття Закону України "Про сприяння соціальному становленню і розвитку молоді в Україні" від 5 лютого 1993 р. щорічно в законодавство вносилися зміни, які сприяли більш гнучкій і самостійній молодіжній політиці в регіонах [8].

Така політика створює особливий психологічну сферу, що є сприятливою для відродження національної духовності й історичної пам'яті народу, виховний потенціал якої сьогодні є особливо насущним. Така атмосфера допомагала людині, особливо молодій, усвідомлювати свою причетність до країни і свою відповідальність за її долю і збереження духовних скарбів. Ці духовні скарби дістаються людям у вигляді матеріальних і духовних цінностей, в яких закодовано інформацію про минуле, його економічну, політичну, наукову та культурну спадщину. Ця спадщина є національним багатством, невід'ємним від загальнолюдських цінностей, які на будь якій території є невичерпним джерелом формування піднесених почуттів патріотизму та національної гідності, котрі об'єднують націю і державу.

Далеко не останню роль в цьому процесі відіграє пам'яткоохоронна діяльність, яка спрямована на збереження не тільки монументального мистецтва, а й пам'яток археології, містобудування, архітектури, особливо тих, які в умовах тоталітарного режиму піддавалися руйнуванню. Завдання ускладнюються необхідністю подолання байдужості і зневаги у відношенні до цих пам'яток, що мало місце до цього часу в свідомості українського народу.

Завдяки своїй специфіці туризм надає роботі з національного відродження і національно-патріотичного виховання найбільшого поступу. Мова йде про відродження історичної пам'яті, виховання національної гідності, які з'являються завдяки більш глибокому пізнанню рідного краю, традицій свого народу, його звичаїв та моральних норм.

Справа щодо патріотичного виховання дає більш вагомий результати, якщо молодь є не тільки пасивними слухачами та користувачами туристичного продукту, а й співтворцями тих духовних багатств, які народжуються на наших очах.

Саме це свого часу спонукало Міністерство освіти разом з творчими спілками та Українським фондом культури розробити спеціальне положення про рух учнівської молоді України щодо збереження і примноження традицій, звичаїв та обрядів народу під назвою "Моя земля – земля моїх батьків" [9].

Подібного роду комплекс заходів передбачений програмою руху "Мій край – моя історія жива", яка спрямована на вивчення історії краю, генеалогії свого роду, пісенно-поетичної спадщини та ін., які, стаючи фактами свідомості, збагачують її та додають їй національний колорит [9].

Заходи "Моя земля – земля моїх батьків" та туристсько-краєзнавча експедиція "Краса і біль України" проводились у формі активного співробітництва з Українським державним центром туризму і краєзнавства учнівської молоді Міністерства освіти України. Гармонійно вписався в цю роботу і міжнародний форум юних українців-краєзнавців "До берегів відродження" (Київ, 1993 р.). Необхідні зміни будуть позитивними, якщо подібні заходи стануть добре організованими та систематичними. Як, наприклад, довготривала історико-географічна експедиція "Сто чудес України", започаткована у травні 1998 р. Міністерством освіти України та Українським державним центром туризму і краєзнавства учнівської молоді, яка дала значний масив матеріалу для роздумів молоді про місце та роль пам'ятників в національній культурі. З вересня 1998 р. почала діяти Всеукраїнська історико-краєзнавча акція учнівської молоді "Пам'ять".

Якщо пропаганда краєзнавчих знань ведеться у всіх напрямках, всіма доступними заходами, створюються туристично-краєзнавчі осередки на місцях, владні структури розглядають її серед своїх пріоритетних завдань, то успіх у вихованні духовності, національної свідомості та патріотизму забезпечено.

Спільні дії краєзнавців, дослідників рідного краю, організаторів туристично-екскурсійної роботи та науковців, які займаються туристичним краєзнавством та історією туризму, призвели до значних змін, а саме: підвищилось місце і роль музеїв в організації туристичної роботи, систематизувались дослідження археологічних ресурсів регіонів Черкащини, більш глибоко проаналізовано історичні місця як об'єкти туризму і пам'яткоохоронної діяльності і т. ін. [9].

Впровадження концепції виховання дітей та молоді в національну систему освіти здійснюється управлінням освіти і культури Черкаської облдержадміністрації, обласним підприємством "Черкаситурист" у формі вказаних вище експедицій учнівської молоді. Управління освіти і культури облдержадміністрації, разом з навчально-виховними закладами області бере активну участь в патріотичному вихованні дітей і молоді в різних регіонах Черкаської області. Такими є заклади культури Смілянського, Уманського, Черкаського міськвиконкомів, Жашківської, Звенигородської, Корсунь-Шевченківської, Тальнівської, Черкаської, Чорнобаївської райдержадміністрацій.

Свій внесок в патріотичне виховання вносить обласне підприємство "Черкаситурист" в межах обласної програми розвитку туризму в області, затвердженої розпорядженням голови облдержадміністрації 2 грудня 1997 р. № 493, яке відкрило свої філії, туристично-екскурсійні бюро в ряді міст і районів області. Заслуговує на увагу робота кафедри менеджменту в туризмі Черкаського інституту управління бізнесом, котра розробляє науково-методичні рекомендації для використання екскурсій у навчальних програмах закладів освіти області; для організації і проведення для педагогічних працівників лекцій, конкурсів краєзнавчо-екскурсійного спрямування; готує наукові матеріали "З історії розвитку туристсько-екскурсійної справи на Черкащині".

Певний досвід організації патріотичного виховання засобами туристсько-краєзнавчої та екскурсійної роботи накопичено обласною станцією юних туристів, а також управліннями освіти Черкаського міськвиконкому, Городищенським, Золотоніським, Кам'янським, Тальнівським, Черкаським, Чигиринським, Шполянським районами, Канівським, Смілянським, Золотоніським, Уманським міськими відділами освіти, професійно-технічними училищами м. Черкас, м. Ватутіного, с. Степанці Канівського району.

Але в організації патріотичного виховання на місцях є певні проблеми, які виявляються в недостатньому рівні інформованості молоді з актуальних проблем суспільного життя України, не досить ефективній роботі з впровадження традицій та цінностей української культури і народної педагогіки у виховний процес [10, арк. 1–2].

На принципово новий рівень виходить патріотичне виховання через проведення регіональних учнівських конференцій, завдяки яким молодь із пасивних споживачів культурного продукту перетворюється на його творців.

Інформацію про заходи подібного роду висвітлює газета "Туристичні меридіани", яка діє при підприємстві "Черкаситурист" і висвітлює найсуттєвіші питання, які стосуються туризму, краєзнавства, історії, тобто всього, що сприяє поглибленому пізнанню нашого краю [11, арк. 3].

Вагомий вклад у культурно-освітній розвиток та патріотичне виховання підростаючого покоління засобами туризму вносить бюро Міжнародного молодіжного туризму "Супутник", створене у 1958 р. [12]. Ця організація намагалась зробити туризм масовим та залучати різні категорії населення до вивчення рідного краю. Вихованню патріотичних почуттів сприяли екскурсії історичними місцями, які активно проводилися на Черкащині. Організовувалися туристично-оздоровчі табори, велосипедні, піші, водні та автомобільні маршрути. Поширеною формою відпочинку були подорожі до міст-героїв [12].

Сьогодні відсутність інтересу молоді до пізнання історії і культури рідного краю пояснюється як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. Злиденність життя, втрата соціальних орієнтирів більшістю населення України, а також відхід від методів активної пропаганди національних культурних цінностей призвели до зростання бездуховності та насильства в суспільстві, зменшення можливостей організації змістовного дозвілля.

В цих умовах, туризм стає одним із дієвих засобів подолання негативних тенденцій, тому потрібними є постійна координація зусиль держави і громадськості, так як розвиток туристичної галузі без державної підтримки призводить до виживання переважно комерційних

форм і видів туризму та практичного зникнення соціального туризму, насамперед, дитячого та молодіжного, конкурентоспроможність якого є суттєво обмеженою.

Отже, туризм, завдяки своїй специфіці, сприяє як національному відродженню так і національно-патріотичному вихованню. Саме завдяки відродженню історичної пам'яті та більш глибокому пізнанню рідного краю, традицій свого народу, його звичаїв та морально-етичних норм справа щодо патріотичного виховання дає більш вагомий результат.

Список використаних джерел

1. Macmillan English Dictionary – Macmillan Publishers Limited. – 2002. – р. 1692.
2. Мельниченко А.А. Спроба філософської рефлексії проблеми виховання крізь призму методології перетворених форм. – Режим доступу: http://sophia.nau.edu.ua/science/visnik/visn_3/melnich.htm.
3. Україна Incognita / Под общей редакцией Л.Ившиной. – Издание перовое. К.: АЗОТ "Украинская Пресс-группа", 2004. – 432 с.
4. <http://www.oda.ck.ua>
5. Колотуха О.В. Дитячо-юнацький туризм в Україні як специфічна територіальна рекреаційна система // Культура народів Причорномор'я. – 2002. – № 36 – С.283-288.
6. Туристична діяльність. Нормативна база / Роїна О.М. – К.: КНТ, 2005. – 448 с.
7. Колотуха О.В. Дитячо-юнацький туризм в Україні як територіальна соціально-економічна система: проблеми та перспективи розвитку: Автореф. Дис. кандидата географ. наук / Головна астроном. обсерват. НАНУ. – К., 2005. – 35с.
8. <http://www.politik.org.ua>
9. Тронько П.Т. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи). – К., 2000. – 270 с.
10. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-5791. – Оп. 3. – Спр. 52. – Арк. 1–2.
11. ДАЧО. – Ф. Р-5791. – Оп. 39. – Спр. 3.
12. <http://sputnik.ck.ua>

Natalia Sushko

IMPORTANCE OF HISTORICAL MONUMENTS IN THE FORMATION AND THE PATRIOTIC NATIONAL CONSCIOUSNESS

This article is devoted to the research of basic directions in forming national and patriotic consciousness, to bringing up new generation by tourist-regional facilities.

УДК 94 (477)

Володимир Старка, Ярослава Ковбасюк

ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА ТЕРИТОРІЇ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ: МИНУЛЕ ТА СЬОГОДЕННЯ

У публікації розкрито основні напрямки спорудження пам'ятників жертвам Другої світової війни на території Західної України.

У минулому столітті Україною пройшли дві світові війни, на її теренах відбувалися жорстокі політичні й етнічні репресії, через які постраждали мільйони людей. Білою плямою в історії ХХ ст. залишились імена сотень тисяч невідомих, зниклих безвісти, полеглих у війнах, загинлих під час визвольних змагань, жертв репресій, голодоморів та каральних операцій, борців за волю України. Тисячі людських тіл було нашвидкуруч засипано землею у вирвах від вибухів авіабомб та снарядів, бездушно скинуто у ями, придорожні кювети, яри та колодязі... [1, с. 4].

Саме тому, сьогодні важливо вшанувати пам'ять людей, які загинули при виконанні свого військового обов'язку. Оскільки загибель людей відбувалася в період ведення бойових дій, факт смерті часто не документувався. Військовослужбовці та їхні імена часто губилися і

упродовж десятиліть вважалися безвісти зниклими. Тому виникає необхідність відновлення імені, відслідковування долі загиблих, обставин їхньої смерті, проведення переобліку по архівних документів і передачі інформації родичам, а також впорядкування поховань загиблих.

Сьогодні основну частину пам'яток військової історії становлять братські та одиночні могили радянських воїнів, партизанів, вояків УПА, жертв фашистського терору, місця масових страт місцевого населення та військовополонених, обеліски, пам'ятні знаки, меморіальні комплекси.

Проблема впорядкування поховань радянських воїнів стояла гостро ще під час воєнних дій. Так, постановою ДКО від 1 квітня 1942 р. відповідальність за стан братських могил воїнів і командирів Червоної армії покладалася на військові ради фронтів та окремих частин [2, с. 25].

Питання увічнення пам'яті загиблих воїнів, партизанів було на контролі державних і партійних органів і у повоєнні роки. На місцях, розпочалося виявлення і облік військових цвинтарів, братських та індивідуальних поховань, спорудження пам'ятних знаків, встановлення надгробків. На місцях боїв, почалося впорядкування військових кладовищ, перепоховання полеглих воїнів. Крім того, за часів існування СРСР військовими похованнями опікувались пошукові загони, що займалися розшуком місць поховань та встановленням прізвищ військовослужбовців, виключно радянської армії [1, с. 4].

Часто меморіальні комплекси та одиночні поховання радянських солдатів передавалися на утримання місцевих підприємств, колгоспів, шкіл [3, с. 2–8].

Всі ці заходи стосувалися, на жаль, не всіх воїнів Червоної армії. За відомих історичних обставин радянських воїнів, які потрапили до фашистського полону прирівнювали до зрадників Батьківщини, а тому пам'яттю про них ніхто не опікувався. Лише в умовах незалежної Української держави, розпочалися роботи з виявлення місць поховань розстріляних радянських полонених і встановлення меморіальних знаків. Так, лише наприкінці 1980-х років широкій громадськості стало відомо, що на околиці м. Славути Хмельницької області існував нацистський концентраційний табір, у якому утримувалися бійці та командири Червоної армії. У радянський час місце поховання страчених бійців не доглядалося, і заросло чагарниками. Лише у 2006 – 2007 роках було проведено масштабні роботи з впорядкування військового кладовища. У тому ж 2007 році Поле Пам'яті на околиці Славути одержало статус Міжнародного меморіалу жертв Другої світової війни, куди планується перезахоронити останки солдатів країн учасниць війни 1941 – 1945 рр., що загинули на Правобережжі України [4].

Подібні випадки непоодинокі. Зокрема, випадково на березі р. Гологірки у с. Велика Вільшаниця (Золочівський р-н, Львівська обл. – примітка авторів) діти знайшли поховання страчених радянських військовополонених. Як згодом розповів місцевий житель, Василь Деркач, ці солдати, будуючи німцям аеродром, були страчені за якусь провину. Таємно вночі, кілька місцевих жителів, стягнули тіла страчених у яму від вибуху авіабомби і закопали [6, с. 5].

Питання вшанування пам'яті загиблих у Другій світовій війні, ставить перед сучасним українським суспільством питання про вшанування пам'яті не лише радянських воїнів, але і військовослужбовців німецького вермахту, могилами котрих на території СРСР майже ніхто не опікувався.

До слова, зачасти сучасні пошуковці знаходять спільні братські могили радянських та німецьких солдатів. Так, на Перемишлянщині (Львівська область – примітка авторів) учасники українського пошукового товариства "Пам'ять" знайшли братську могилу, в якій поховано майже сто невідомих воїнів радянської та німецької армій. Очевидці розповідають, що після бою поле біля села було вкрите тілами. Місцевий священик наказав поховати їх в одній ямі... [5, с. 12].

Зважаючи на наведений матеріал, варто звернути увагу на проблему вшанування пам'яті загиблих німецьких солдатів, адже попри політичні аспекти, загиблі також люди і потребують належної уваги. На сьогодні пошуки німецьких військових поховань на території України тільки розпочинаються, для полегшення цього процесу створюється відповідна нормативно-правова база та налагоджується співпраця з іноземними пошуковими фондами та організаціями.

До затвердження відповідної державної програми, заходи з пошуку, обліку місць поховань та перепоховань в Україні здійснювалися згідно з вимогами Женевських конвенцій про захист жертв війни від 12 серпня 1949 р. та додаткових протоколів до них [10]. На виконання конвенції уряд України розробив низку заходів.

Організація робіт з ексгумації та перепоховання на території України останків іноземців, а також впорядкування місць їхніх поховань здійснюється відповідно до Закону України "Про поховання та похоронну справу" [7], постанови Кабінету Міністрів України від 20 грудня 2000р. №1867 (1867-2000-п) "Про затвердження Комплексної програми пошуку і впорядкування поховань жертв війни та політичних репресій" [7], "Типового положення про регіональну комісію у справах увічнення пам'яті жертв війни та політичних репресій" (затвердженого наказом Держбуду України від 26 квітня 2001р. №108 (z0408-01), зареєстрованого в Мін'юсті України 8 травня 2001р. за №408/5599), актів про встановлення місця поховання осіб, які загинули внаслідок воєн, депортацій та політичних репресій (додаток 1), та доручення Кабінету Міністрів України від 29 березня 2006р. №8521/5/1-06 [11, с. 12].

Державною міжвідомчою комісією 8 травня 2001 р. розроблено і затверджено Тимчасовий порядок здійснення в Україні пошуку, ексгумації та перепоховання останків осіб, полеглих в наслідок воєн, депортацій та політичних репресій.

Комплексна програма зареєстрована Міністерством економіки України як державна цільова програма наказом від 24.05.2001 р. №114 "Про реєстрацію державних цільових програм" та зареєстрована за № 118.

Основними напрямками реалізації комплексної програми є:
державний облік поховань жертв війни та політичних репресій;
пошук та впорядкування військових поховань;
пошук і впорядкування поховань жертв війни та поховань жертв політичних репресій;
виконання міжнародних договорів.

Комплексною програмою визначені основні заходи, терміни їх виконання та відповідальні виконавці. Так, виконавцем заходів є безпосередньо Державна міжвідомча комісія у справах увічнення пам'яті жертв війни та політичних репресій, яка спільно з Держбудом, МВС, Міноборони, СБУ, регіональними комісіями у справах увічнення пам'яті жертв війни та політичних репресій і органами місцевого самоврядування здійснює польові експедиційні пошукові роботи щодо військових поховань. МВС та Міноборони України визначено виконавцем таких заходів: паспортизація поховань, виявлених під час проведення пошукових робіт; історично-архівні дослідження; польові експедиційні пошукові роботи.

На виконання вимог постанови Кабінету Міністрів України від 20 грудня 2000р. №1867 (1867-2000-п) "Про затвердження Комплексної програми пошуку і впорядкування поховань жертв війни та політичних репресій" (із змінами) та доручення Кабінету Міністрів України від 29 березня 2006р. №8521/5/1-06, з метою забезпечення організації робіт з пошуку, ексгумації та перепоховання останків осіб, які загинули внаслідок воєн та політичних репресій, і впорядкування місць їх поховання на території України наказом від 9 червня 2006р. №193 зареєстровано в Міністерстві юстиції України 11 серпня 2006р. за № 969/12843 затверджено Тимчасовий порядок здійснення на території України пошуку, ексгумації та перепоховання останків осіб, які загинули внаслідок воєн, депортацій та політичних репресій, і впорядкування місць їх поховання [13].

Сьогодні в Україні крім державних органів, діє низка громадських організацій, які самотужки, за кошти громадян та вітчизняних бізнес-структур займаються вшануванням пам'яті та збереження місць поховань жертв війни, депортацій та політичних репресій. Такими організаціями є Київська міська організація Всеукраїнського товариства "Меморіал", Всеукраїнська молодіжна громадська організація "Національний альянс", громадська організація "Військові меморіали ім. Сагайдачного", Міжнародна Українська спілка учасників війни, Київський міський історико-патріотичний клуб "Пошук", Львівське обласне товариство "Пошук" (тісно співпрацює з Тернопільською організацією) [19].

Сьогодні для вирішення питання про увічнення пам'яті жертв війни та політичних репресій діють міжнародні угоди, укладені урядом України з урядами Угорщини, Польщі, Італії та

Німеччини. Відповідні угоди з Росією, Японією, Францією, Словаччиною, Румунією, країнами Прибалтики, іншими країнами колишнього СРСР відсутні.

Так, згідно з п.2 ст.8 Міжнародного договору "Про догляд за могилами загиблих воїнів" в Україні та ФРН технічне виконання завдань з пошуку та ексгумації похованих на території України німецьких солдатів доручено Народному Союзу Німеччини з догляду за військовими могилами [9].

На виконання згаданої угоди, починаючи з 1996 р., німецька сторона передала українським пошуковим організаціям архівні документи, що дозволили встановити долю 60 тисяч радянських офіцерів, які потрапивши в німецький полон, були страчені і поховані на цвинтарі військовополонених в Хаммельбурзі в Баварії.

У 2007 р. Німеччина передала Державному архіву України документи, що стосуються долі та могил 57 тисяч радянських військовополонених, які загинули у нацистських концтаборах в роки Другої світової війни. Більше 10 тисяч документів стосуються безпосередньо українців. На їхній основі буде видана книга з зазначенням місця поховань радянських військовополонених у Німеччині [16].

У післявоєнний період території України збереглися далеко не всі німецькі могили. Частина з них була знищена в ході бойових дій, проте більша частина зазнала руйнувань у післявоєнний час, адже радянська ідеологічна система не могла допустити вшанування пам'яті воїнів-окупантів.

Довгий час похованнями німецьких солдатів ніхто не займався. Інформація про їхню точну кількість і місце розташування практично відсутня [14]. Немає документів, які свідчили б про існування німецьких кладовищ.

У сучасній Німеччині державні установи, як і родичі загиблих прагнуть відшукати і перепоховати тих, хто донині лежить у чужій землі, по-християнськи віддати останні почесні. В Україні питанням пошуку поховань німецьких солдатів опікується Народний Союз Німеччини з догляду за військовими похованнями, яким створено шість збірних кладовищ, на яких хоронять німецьких солдатів [15, с. 18].

На Львівщині, неподалік українсько-польського кордону в с. Потеличі Жовківського району, облаштовано цвинтар на 50 тисяч поховань. Тут поховані останки 11 тисяч солдатів вермахту, радянських й українських воїнів. Саме у цьому селі можна відчути справжню трагедію минулої війни. Село має два цвинтарі на пагорбах. На південному хоронять місцевих мешканців. Також там є могила борців за волю України. Праворуч від цвинтаря за радянських часів спорудили пам'ятний знак радянським солдатам. А на західному пагорбі, ще в 1941 р., німці заклали цвинтар, на території якого впродовж війни масово ховали солдатів вермахту. Після війни німецький цвинтар заріс лісом. Саме це і врятувало поховання, про які знали лише місцеві мешканці. Українці не руйнували цвинтаря, бо вважали, що настане час – і всі примиряться між собою.

Сюди останніми роками продовжують привозити останки німецьких військовослужбовців, знайдені в похованнях у містах і селах Західної України. Місце для нього обрали представники Німецького союзу. Всі роботи фінансуються добровільними пожертвами громадян Німеччини [18].

15 серпня 2006 р. на Тернопольщині в селі Вікно Гусятинського району знайшли останки 120 німецьких солдатів елітної дивізії часів Другої світової війни. У кожного в каблучці чобота знайдені жетони з даними про солдата. У село Вікно їх звозили з навколишніх сіл, де хоронили за приміщенням сільради. Останки німецьких військових перепоховали в Рава-Руській Львівської області. Подібні поховання німецькі пошуковці виявили і в с. Ягільниця Чортківського району Тернопільської області, де викопали з землі останки 60 німецьких солдатів Другої світової війни. Останки солдатів перепоховані в 2006 р. на збірному цвинтарі в с. Потеличі Львівської області. На старому місці поховання поставили невеликий дерев'яний хрест [15].

Навесні 2006 р. під час земельних робіт на території Зборівської гімназії ім. Р. Завадовича було виявлено поховання 344 німецьких солдатів та офіцерів. Це одне з наймасовіших поховань виявлених на території Тернопільської області.

Виявлені останки військовослужбовців захоронені на збірному меморіальному кладовищі у с. Потеличі Жовківського району Львівської області.

За даними архіву Народного союзу Німеччини на цвинтарі у Зборові було поховано 344 німецьких солдати. У зв'язку з прокладанням центральної дороги, кладовище було зруйноване, частину людських скелетів, за свідченням очевидців, закопали в окрему яму, що на сьогодні знаходиться біля шкільних гаражів. Згадане німецьке військове поховання закладене у березні 1944 р. на подвір'ї між польським костелом та дзвіницею. На встановлених хрестах були вказані особисті дані про солдатів з зазначенням дати народження й смерті [20, арк. 2–6].

Подючи відомості про поховання учасників Другої світової війни варто згадати і про пам'ятники учасникам українських національних військових формувань. Адже чимало бійців УПА загинули в боротьбі з німецькими окупантами, а їхні окремі могили в українських лісах, і сьогодні залишаються невідомими.

Варто зазначити, що лише в умовах розбудови незалежної Української держави постало питання про виявлення пам'яток, пов'язаних з визвольною боротьбою українського народу в роки війни.

Початок 1990 р. у багатьох західноукраїнських селах було насипано символічні могили борцям за волю України. Символічні хрести, пам'ятні знаки у формі тризуба встановлено на братських могилах бійців УПА в селах Калузького, Коломийського, Рогатинського, Тисменицького районів Івано-Франківської області [2, с. 26].

Варто зазначити, що поряд із вшануванням пам'яті учасників українського національного руху, в західних областях України спостерігається демонтаж частини пам'ятників встановлених на вшанування пам'яті бійців Червоної армії [2, с. 27].

Зважаючи на попередній історичний досвід збереження військових пам'яток на території України, важливо зберегти пам'ять про всіх загиблих під час Другої світової війни, незалежно від їх національності, чи приналежності до військового формування. Бо, як зазначав полководець А. В. Суворов: "війна не закінчена, поки не похований останній солдат". Війна триває... адже сьогодні чимало людей не знає, де знаходяться могили їхніх родичів, вони мають лише похоронки із приміткою "безвісти пропав" у нас сотні тисяч. Сподіваємось, що спільними зусиллями місцевих громад, органів державної влади, науковців, пошукових організацій, буде відновлено пам'ять про загиблих у тій страшній війні і настане примирення над могилами.

Список використаних джерел

1. Маркарян А. Шана живих до вічно живих // Журнал "Камуфляж". – 2007. – № 11. – С. 4–5. – Режим доступу до видання: www.memoria.com.ua/index.php
2. Денисенко Г. Г. Друга світова війна в пам'ятках історії та культури // Наукові записки. Том 20. Історичні науки / Національний університет "Києво-Могилянська академія". – Київ, 2002. – С. 24–27.
3. Список пам'яток історії та культури Лановецького району і закріплених за ними шефських організацій. – Ланівці, 1984. – 10 с.
4. Режим доступу до видання: www.Slavuta-mvk.gov.ua/indeks.php
5. Відлуння війни на Перемишлянщині // Експрес. – № 51. – 12–19. 04. 2007. – С. 12.
6. Похилились верби над ними // Народне Слово. – № 13. – 28.03.07–04.04.07. – С. 5.
7. Закон України. Про поховання та похоронну справу // Відомості Верховної Ради. – 2004. – № 7. – С. 47.
8. Закон України "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні", 17.04. 1991. // Режим доступу до видання: www.poshuk-lviv.org.ua/zakon/reabilitacija.htm
9. Угода між Урядом України та Урядом Федеративної Республіки Німеччина про догляд за військовими могилами в Україні і у Федеративній Республіці Німеччина. // zakon.nau.ua/doc/?uid=1079.859.0
10. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. // Режим доступу до видання: www.zakon.nau.ua/doc/?code=995
11. Постанова Кабміну "Деякі питання щодо виконання Комплексної програми пошуку і впорядкування поховань жертв війни та політичних репресій" від 17.11.04. // Режим доступу до видання: www.poshuk-lviv.org.ua/zakon/kabmin_programa.htm
12. Постанова Кабміну №1867 "Про затвердження Комплексної програми пошуку і впорядкування поховань жертв війни та політичних репресій." 20.12.2000 р. // www.poshuk-lviv.org.ua/zakon/programa.htm
13. Наказ 09.06.2006 № 193. Про затвердження Тимчасового порядку здійснення на території України пошуку, ексгумації та перепоховання останків осіб, які загинули внаслідок воєн, депортацій та політичних репресій, і впо-

рядкування місць їх поховання // Режим доступу до видання: www.poshuk-lviv.org.ua/zakon/nakaz193.htm // 14. Відкритий лист Комісії Справедливість і Мир Києво-Галицької Митрополії УГКЦ до християнських Церков України з нагоди Дня пам'яті жертв Другої світової війни // Режим доступу до видання: www.ji-magazine.lviv.ua/seminary/2005 15. Найдено захоронення німецьких солдат Другої світової війни в Тернопольській області // Режим доступу до видання: www.reibert.info/forum/showthread.php?t=11508 16. СБУ передала Німеччині документи о військовополонених // Режим доступу до видання: www.4.mignews.com.ua/articles_print/322477.html 17. Німеччина передала Україні документи о радянських військовополонених // Режим доступу до видання: www.MIGnews.com.ua 18. Ми шанувували німецькі могили // – Львівська газета. – № 81 (647). – 11 травня 2005. – С. 4. 19. Отчет о работе ЛОТ "Пошук" за 2004 г. // Режим доступу до видання: www.poshuk-lviv.org.ua/ru/pronas/otchet2004.htm 20. Поховання на території гімназії // Матеріали фондів бібліотеки Зборівської державної української гімназії ім. Романа Завадовича. – Ф. 5. – Спр. 1. – 124 арк.

Volodymyr Starka, Kovbasuk Yaroslava

RESPECT OF MEMORY OF VICTIMS OF THE SECOND WORLD WAR IN TERRITORY OF WESTERN UKRAINE: THE PAST AND PRESENT

In the publication is opened the basic directions of a structure of monuments to victims of the second world war in territory of western Ukraine.

УДК 316.344.42

Галина Петришин

УКРАЇНСЬКА ЕЛІТА В КОНТЕКСТІ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА НИНІШНІ СУСПІЛЬНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ

Стаття є спробою з'ясувати особливості формування елітних груп в Україні та виявити наслідки їхньої діяльності в соціально-економічній та соціально-політичній сферах суспільного життя.

Сьогодні проблема незалежності України, дезорганізації її суспільного життя значною мірою пов'язана з розшарованістю елітних груп в суспільстві. Боротьба за перерозподіл сфер впливу, несумісність інтересів всередині елітних груп фактично сприяє перетворенню української еліти у псевдоеліту, відчужену від народу. Все це засвідчує актуальність проблеми еліти в Україні та дозволяє сформулювати мету нашого дослідження – з'ясувати особливості формування елітних груп у нашому суспільстві та виявити наслідки цих процесів в площині соціально-політичних та соціально-економічних відносин. Реалізація мети передбачає вирішення наступних завдань: розкрити зміст поняття "еліта" у відповідності до наукових джерел, в яких еліта є предметом теоретичного аналізу; розглянути історію формування української еліти.

Серед фундаторів теорії еліт слід назвати італійського соціолога В. Паретто, згідно з твердженням якого під елітою розуміють групу індивідів, кожен з яких отримав найвищу оцінку в сфері своєї діяльності відповідно здібностям, якими володіє. Як творчу меншість суспільства на протигагу нетворчій більшості розглядає еліту англійський соціолог А.-Д. Тойнбі. Поширеною є теорія італійського соціолога Г. Моски, згідно з якою "еліта" є пільговий, найвищий прошарок, який здійснює управлінську діяльність. До класичних праць з проблем фо-

рмування та функціонування національної еліти належать твори вітчизняних українських вчених М. Драгоманова, В. Липинського, Д. Донцова. Характерні риси нинішньої української еліти та питання соціального управління в умовах соціальної дійсності пострадянських трансформацій розглядають В.Куліш, Л.Кочубей, В.Головаха та інші [5, с. 18–29].

Побіжний аналіз наукової літератури, в якій розробляється тема еліти, свідчить про велику увагу дослідників до цієї проблеми та дозволяє виділити декілька значень поняття "еліта": кращі представники суспільства або його окремих груп; особи, які здійснюють організаційну і управлінську функції.

Прийнято розрізняти владну, духовну, фахову і бізнесову еліту. Кожна з яких очолює суспільний поступ у своїй галузі соціального мислення, здійснює організаційно-управлінську, просвітницьку та інші функції. Владна еліта – це громадські та політичні діячі, призначенням яких є захист державних інтересів. Представників владної еліти, що перебувають при владі називають правлячою елітою. В свою чергу правляча еліта розмежовується на відкриту (публічні політики, які здобули певну позицію у державній владі) і тінюву (ті, які здійснюють вплив на прийняття державних рішень завдяки своєму матеріальному багатству – капіталу). Представників еліти, які відлучені від влади або прагнуть до неї, називають контрелітою.

Духовна еліта – це мислителі, які формують цінності та ідеали нації. До представників бізнесової еліти належать великі промислово-фінансові групи, підприємці і власники різного рівня. Професійна еліта – вчені, митці, відомі журналісти тощо, які поділяються на творчу і наукову елітні групи.

У залежності від інтелектуального, професійного і морального рівня еліти суспільства мають цивілізований чи маргінальний вигляд. У маргінальному суспільстві до складу еліти нерідко потрапляють випадкові особистості без відповідних якостей, підготовки і здібностей. Як наслідок – імітація корисної роботи, а не сама робота, робить неспроможною цю когорту людей (псевдо еліти) реформувати суспільство.

Не є винятком в цьому плані і українське суспільство, псевдоеліта якого сформувалася з середовища інтелігенції, що свій початковий капітал "нажила" реприватизуючи колективну власність і соціальний досвід радянської доби.

Після здобуття незалежності в Україні сформувалися три відносно самостійні елітні групи. Першу групу складають "романтики-шестидесятники" та провідники національного відродження. У складі цієї групи є представники колишнього дисидентства, чисельна група осіб з наукових, освітянських та культурно-мистецьких кіл. Відсутність порозуміння серед лідерів дисидентства, стурбованість посадовим зростанням, страх перед втратою професійного статусу як єдиного джерела доходів в освітянських, наукових та культурно-мистецьких колах – всі ці чинники призвели до втрати представниками цієї елітної групи активності у вияві життєвої позиції в площині політичного життя суспільства. Інтелектуальний потенціал цієї групи часто використовується лише представниками бізнес-класу та у випадках необхідності теоретичного обґрунтування права однієї з соціальних груп суспільства на новий перерозподіл ціннісних ресурсів суспільного життя.

Другу групу сформували представники колишньої партійно-комсомольської номенклатури, генералітет, торгово-господарська верхівка. Маючи доступ до партійних капіталів, стратегічних матеріалів і технологій, деревини, алмазів, експорту нафти, клас правлячої бюрократичної верхівки радянської доби безболісно закріпив за собою права власників усіх цих колективних багатств. Об'єднавшись у фінансово-промислові групи, колишні номенклатурні працівники стали здійснювати контроль за високодохідними джерелами у суспільстві. Отримання надприбутків від "нічиєї" власності позбавило багатьох представників цієї групи необхідності набуття підприємницького досвіду у повному об'ємі та позначилося на якості їхніх господарських навичок. І парадокс, саме цей прошарок став підґрунтям нового підприємництва, координатором соціально-політичного життя суспільства [5, с. 18–29].

Третю групу сучасної української еліти сформували лідери студентського голодування 1991 року, молоді підприємці, що виростили з кооперативного руху та "човникової" індустрії. Цілеспрямованість і прагматизм, не визнання авторитетів, надання переваги короткотерміновим економічним планам – основні пріоритети цієї елітної групи. Сформувавши свій стартовий капітал вона активно заявила про себе в органах місцевого самоуправління на облас-

ному й районному рівнях. Зрощення бізнесу з владою гарантувало недоторканість бізнесу і власності від переділу і необмеженого втручання держави.

Нинішня українська еліта не лише строката за своїм складом а й мінлива за політичними ознаками, тому динамічно переходить від одного табору до іншого. Це позначається на визначенні цілей, стратегії, пріоритетах державної політики у подоланні деструктивних явищ як у політичній, так і в економічній системах суспільства. Характерним є й те, що в разі потреби, представники української еліти швидко домовляються між собою з метою досягнення необхідних їм політичних цілей й таким же чином швидко "розбігаються" в різні сторони, якщо їхні інтереси не співпадають.

Роздвоєності еліти, боротьбі у внутрішній політиці та нестабільності, як справедливо зазначає Л.Кочубей, сприяють не лише ідеологічні суперечки між різними партіями та фракціями, а й існування регіональних відмінностей [3, с. 27]. Спільною рисою регіональних еліт є прагнення особливого статусу та необхідного порядку призначення основних політичних осіб регіону, претензії на управління власністю на території регіону.

Означені елітні групи в Україні для підтримки свого статусу використовують вітчизняну інформаційну систему. Окрім того, ЗМІ є нині заручником лобювання кланових інтересів та ареною боротьби за перерозподіл влади. Пересічні громадяни настільки перенаситились різного роду елітними ток-шоу на тлі суцільного зубожіння населення, що в принципі самоізолювалися від влади. Тож досить часто вибори для народу – це вибір "найменшого лиха".

Чисельні "дитячі хвороби" сучасної вітчизняної еліти зумовлені відсутністю ефективно діючої системи формування національної еліти. Як наслідок, знижується рівень фахової освіченості нашої промислової, політичної, бізнесової, військової еліт. Відсутність прогностичного мислення та інноваційності, низька правова культура, брак безпосередньої відповідальності за практичні справи – все це далеко не повний перелік її "елітних" якостей [4, с. 2–4]. Попри усе, поряд з елітою формальною за ознакою, відбувається процес становлення еліти демократичного типу – людей, здатних приймати стратегічні рішення і нести за них відповідальність. Сьогодні, напередодні парламентсько-президентських виборів, складаються передумови віддати належне представникам різних елітних груп України за принципом "кожному за здібностями" і в такий спосіб вивести на політичну арену життєздатну, спроможну творити нову соціальну реальність українську еліту.

Список використаних джерел

1. Вайт С. Стратегічні еліти і розширення Європи: російське питання // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2008. – № 4. – С.17–38.
2. Гіглі Дж. Заміна еліти у ліберальних демократіях / Дж.Гіглі // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2008. – № 1. – С. 67–84.
3. Кочубей Л. Чому еліта безвідповідальна? // Віче. – 2007. – № 17. – С. 26–28.
4. Куліш В. Національна еліта – майбутнє України // Дивосвіт. – 2007. -№ 4. – С. 2–4.
5. Полисаєв О., Шедяков В. Національні еліти у системі соціального управління і трансформаційні міфологеми // Вісник Національної Академії наук України. – 2007. – № 8. – С.18–29.

Galina Petryshyn

THE UKRAINIAN ELITE IN THE CONTEXT OF THE RESPONSIBILITY OF TODAY'S SOCIAL TRANSFORMATION

The article is the attempt to find out the peculiarities of the elite groups formation in Ukraine to show their results in all the spheres of the social life including social and economic sphere as well as socio-political one.

РОЗДІЛ 5. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРИОГРАФІЯ

УДК 94 (477)

Оксана Ятищук

ІСТОРИОГРАФІЯ ЕТНОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СЛОБОЖАНЩИНИ XVIII СТ.

У статті досліджено етнографічну літературу Слобожанщини XVIII ст.

В розвитку науки про українську культуру та побут етнографія пройшла досить складний шлях, сформувавшись в окрему наукову дисципліну ще задовго до наших днів. Дослідження та теоретичне узагальнення проблем становлення української етнографії – актуальне завдання сучасних етнографів.

Як відомо, питання історії української етнографічної науки в дореволюційний та радянський періоди приділялося недостатньо уваги. Значні зрушення у вирішенні цієї проблеми відбулися в останнє десятиліття.

Проте, не дивлячись на досягнуті успіхи, багато питань залишилося ще недостатньо висвітленими. До них, передусім, відносяться проблеми, пов'язані з історією культурно-побутових досліджень окремих етнографічних районів України, в тому числі і Слобожанщини.

Історія розвитку етнографічного вивчення Слобожанщини, особливо в період феодалізму, ще донедавна залишалася слабо висвітленою, так як опрацюванням цього питання ніхто не займався. І хоча частина дослідників зробила спробу розкрити цей процес, їхні роботи обмежувалися лише короткими бібліографічними оглядами, бібліографічними описами та розглядом окремих етнографічних публікацій [1–4].

Розглядаючи питання вивчення культурно-побутових особливостей Слобожанщини в цей період, не можна не торкнутися питання історії заселення краю у зв'язку з формуванням його як окремого етнографічного району України. "Слобожанщина – один з кількох регіонів України, що утворився на роздоріжжі Дикого степу між непевними політичними кордонами трьох держав – Росії, Речі Посполитої та Кримського ханства протягом XVII–XVIII ст. Довгий час проміжне становище між лісом і степом, осілою і кочовою людністю, на перехрестях старовинних трактів, відкритих як для торгівлі, дипломатії, так і для страхітливих, спустошливих розбоїв, робили цей край зоною інтенсивних контактів і взаємовпливів різних цивілізацій і культур" [5, с. 6].

На розвиток етнографічного вивчення краю, разом з подальшим розвитком культури, мало вплив і проведення низка політичних, економічних та соціальних заходів царським урядом, яке було стурбоване зростаючим незадоволенням селян, що безперервно піднімалися на боротьбу проти гнобителів, що в свою чергу вимагало всебічного вивчення різних районів держави (в тому числі і Слобожанщини), зрозуміло не з метою полегшення участі пригноблених, а з метою їх ще більшої експлуатації. Характерною ілюстрацією цього явища є матеріали "Екстракта об изнеможении Слободских полков" 1758–1761 років, у яких зафіксована перша спроба вивчення урядом становище селянсько-козацьких мас Слобідської України.

Поряд з "Екстрактами" про слобідські полки 1734 та 1758–1761 років одним з перших досліджень історії та побуту слобожан був опис декількох населених пунктів краю, здійснений за наказом уряду в 1767 році для пред'явлення в "Коммисию по составлению нового уложения". Знайомство з описом свідчить, що в порівнянні з "Екстрактами" про слобідські полки це була спроба більш детального опису життя слобожан. Аналіз нарисів про міста Харків, Волки, Марефи, Ольшани та слободи Липці та Хотомля показує, що вони були написані у відповідності з іншими матеріалами, відомості з програмою із 27 пунктів і містили у собі, поряд з іншими матеріалами, дані про соціальний склад населення, його основні заняття, торгівлю, ярмарки і тощо.

Цікавим доповненням до нарисів про міста і села краю є "Описание городов и знатных местечек в провинциях Слободской губернии", складене на замовлення академії наук та камер-колегії. Збір матеріалів для цього дослідження проводився згідно з присланим описом м. Углича, що був своєрідною анкетною-програмою, багато пунктів якого мали суто етнографіч-

ний характер. У зв'язку з цим в "Описании городов и знатных местечек..." знайшли відображені дані про жителів краю, ремесла, ярмарки, товари, сільськогосподарські культури і врожай, скотарство тощо.

Більш змістовною спробою етнографічного опису Слобідської України була праця "О нынешнем состоянии земледелия и домостроительства по Слободской Украинской провинции", опублікована в 1768 році в "Трудах Вольного экономического общества" у відповідь на 65 питань, запропонованих товариством у 1765 році. Детальне знайомство з роботою, що вона є хоч і не повною, але своєрідною енциклопедією життя селян Слобожанщини. У ній дається по-сезонний опис сільськогосподарських робіт, розповідається про знаряддя обробітку землі, сільськогосподарських культурах, збору врожаю, тваринництві та бджолярстві. Крім того, у дослідженні у наводяться цікаві відомості про ремесла, промисли та торгівлю. Невелика частина опису присвячена побуту слобожан.

Характерною особливістю публікації є те, що в ній у багатьох випадках виявлено загальні риси культури і побуту українців і росіян. В той же час автори роботи – представники поміщицьких кіл – ратували за повне закріпачення селян і заборону переходу від одного поміщика до іншого. Потрібно відзначити, що причину об'єднання селян, автори дослідження вбачали не в посиленні експлуатації, а в розповсюдженому серед українців відокремленні молодих сімей від батьків.

Подальший розвиток етнографічного дослідження Слобідської України характеризувався більш глибоким вивченням окремих сторін побуту.

Вагомий внесок у етнографічне вивчення Слобідської України зробила Велика академічна експедиція 1768–1774 рр., зініційована Академією наук. Територію України досліджував загін, очолюваний А. Гільденштедтом. У 1774 р. вони двічі побували на Слобожанщині. У відповідь з інструкцією Академії наук, головну увагу А. Гільденштедт і члени його експедиції зосредили на вивченні природних багатств, економіки, топографії, особливостей господарського життя населення, його занять, предметів матеріальної культури досліджуваних ними районів [6, с. 213].

Збираючи матеріал, А. Гільденштедт у своїй роботі поєднував безпосереднє спостереження із збиранням відповідей на обширний "вопросник", запропонований академією наук [7, с. XI]. Значну увагу в своїй експедиції дослідник приділив вивченню сільськогосподарської культури населення краю. Причому, описуючи способи обробітку землі, збору врожаю, садівництва, скотарства і т.п. слобожанами, він майже у кожному випадку робив аналіз того чи іншого способу, вказуючи на його позитивних та негативних аспектах.

Етнографічні матеріали з України, зібрані і А. Гільденштедтом, увійшли до другого тому щоденника дослідника. У ньому знаходяться цікаві описи різноманітних промислів та ремесел, українського житла і господарських будівель, архітектури українських міст, а також матеріали про культурно-побутовий взаємовплив росіян та українців на землях лівого берега Дінця. Він відзначав, що росіяни запозичили в українців прийоми оранки волами, частково – техніку будівництва житла, але повністю зберегли національний костюм.

Безумовно, відомості першої спеціальної експедиції з вивчення України та її населення були ще неповними, уривчастими однак і в такому вигляді ці матеріали являли собою значний внесок у справу вивчення культури і побуту українського народу [8, с. 98].

У 1781 році Слобожанщину відвідав ще один представник академічної науки – Василь Зуєв. Опис цієї подорожі хоча і був невеликим за обсягом, але у ньому місталося багато цінних етнографічних матеріалів, серед яких опис слободи Липці, у якій висвітлено забудову українського села, охарактеризовано його жителів, детально змальовано український ярмарок з усіма характерними його деталями, а також наведено етнографічні відомості про міста Харків та Валки.

Окрім робіт А. Гільденштедта та В. Зуєва зацікавленість викликають праці "Описание, ученное в Купянском уездном суде обще с Купянским же городничим и Нижним земским судом, против запросов, учрежденной при Императорской Академии наук Комиссии 1781 г. ноября 25" та аналогічний опис Біловодського повіту, складені за спеціальною програмою з 25 питань з метою підготовки відомостей для "Географического и исторического описания всей Российской империи". Частина питань програми та відповідно відповіді на них-являють собою значний інтерес для дослідника історії розвитку етнографічна України [8, с. 10].

У 70 – початку 80-х років XVIII ст. вивчення Слобожанщини паралельно з академією наук і камер-комісією дієво займалися й інші колеґії Сенату. Серед багатьох заходів, здійснюваних у той час, потрібно відзначити складання географічних карт та опис Слобідсько-Української губернії, які проводилися військовою колеґією у 1775–1776 роках, складання опису комісарств Слобожанщини у 1778 році; опис Ізюму 1780 року та інших повітів краю. У всіх цих описах знаходимо значну кількість матеріалів про культуру та побут слобожан.

Серед небагатьох праць, присвячених культурі та побуту населення Слобідської України XVIII ст., чільне місце посідає "Топографическое описание Харьковского наместничества" [10], у якій зібрано цікаві матеріали про сільськогосподарські культури, ремесла, промисли, житло, а також деякі дані про сімейний та громадянський побут.

Бригадиром П. О. Соймоновим, статс-секретарем Катерини II, членом академії наук складено "План топографического описания наместничества" [11], що складався з трьох розділів, які містили 61 запитання. У першому розділі, присвяченому загальній характеристиці намісництва, є 25 запитань, більшість з яких мають етнографічний характер: "... не имеют ли жители уезда в общежитии своем странных каких обычаев? Нет ли чего особенного в их нравах, поверьях, обрядах, образе жизни и обхождении? Не обносятся ли между какие предания, относящиеся к древним происшествиям, бытиям? Не имеют ли какой отмены в покрою своего платья, в построении люих домов, в исправлении своего домоводства" [11, арк. 10]. Аналогічний характер мали і 3, 4, 17, 18 пункти третього розділу.

Знайомство з програмою, надісланою 26 березня 1784 року куп'янському городничому Плотникову, показує, що вона складена з пунктів програми П. Соймонова, але дещо спрощена [12, арк. 1]. Цікаво, що до пункту 21 тут зроблено доповнення: "Изяснить, между прочим, какие бывают где веселья и обряды при свадьбах, в святки игрища и во время пасхи хороводные пляски или в прочие времена какие-либо обряды, занятые от древности: например, скакание через огонь или другие суеверия" [12, арк. 2].

Упродовж 1784 року було зібрано необхідні матеріали, що дало змогу наступного року скласти топографічний опис Харківського намісництва. Один примірник цієї праці датований 1785 роком, надіслано до Петербурга (зараз зберігається в Центральному державному військово-історичному архіві), а копія залишилася в Харкові (зберігається у філіалі Центрального державного історичного архіву України. – Ф. 632. – Од. зб. 858) Цей опис повністю не зберігся. Відсутній третій розділ, у якому зібрані матеріали у повітах): Топографічний опис Харківського намісництва увібрав численні матеріали, що дають географічну, економічну та етнографічну характеристику краю.

З погляду етнографа, найбільшу цікавість має відповідь на 21-е запитання першого розділу програми (про культуру та побут населення Слобожанщини). Автор приділив йому значну увагу, про що свідчить те, що серед відповідей на 25 запитань першого розділу 21 пункт займає аж третину обсягу. Автор змістовно і лаконічно описував житло, одяг, їжу, звичаї та обряди жителів Слобідської України. Зауважимо, що він описав побут тільки широких верств населення, присвятивши пануючому класові лише кілька рядків, мотивуючи це так: "Дворянство и чиновные люди большею частью в общежитии, нравах, обычае и одежде, как мужской, так и женский пол, да и во всем прочем, подобны великороссийским" [13, арк. 18]. У роботі підкреслюється спільність культурно-побутових особливостей жителів міст і сіл Слобідської України. Необхідно відмітити, що в 21 пункті опису вперше в дослідженнях про Слобожанщину народ краю названо українцями.

Окрім відповіді на 21 пункт програми, цікавий етнографічний матеріал містять відповіді й на інші питання, наприклад, відповіді на 3–4 пункти третього розділу, присвяченого опису землеробства.

Дивно, що, звертаючи увагу на топографічний опис Харківського намісництва, опублікований в Москві 1788 року, ніхто з етнографів (за винятком П. Іванова) до цього часу не зацікавився рукописною працею 1785 року, що містить набагато більше матеріалів.

"Топографическое описание Харьковского наместничества", що містить численні цінні матеріали, дає не лише географо-економічну, але, що найголовніше, етнографічну характеристику краю XVIII ст. На той час це був значний внесок у вивчення культури та побуту Слобідської України.

Етнографічне дослідження Слобідської України, що розпочалося у другій половині XVIII ст. і проводилось державними закладами, що цілеспрямовано збирали матеріали про культуру і побут для адміністративних потреб, в той же час доповнювалося етнографічними даними, зібраними представниками прогресивної громадськості. Вони прагнули вивчити народний побут з метою надання допомоги простому народу.

До числа таких досліджень передусім відноситься робота "Описание свадебных украинских простонародных обрядов в Малой России и в Слободской Украине губернии, також и в Великороссийских", видана у 1777 році в Петербурзі Г. Калиновського.

У своїй роботі, присвяченій одному із значних явищ в народному житті, Г. Калиновський детально описав українське весілля з його звичаями та обрядами, правда, залишивши поза увагою весільні пісні. Зафіксувавши українське весілля в XVIII ст., дослідження Г. Калиновського стало першою соціальною працею в українській етнографії, що не втратила свого значення цінного джерела з цього питання до сьогоднішнього дня.

Список використаних джерел

1. Метлинський А.Л. Известие об издании Юного Русского Сборника и обозрение собранных и напечатанных этнографических, или народно-писательных сведений и материалов относительно сдешнего и вообще южно-русского края // Харьковские губернские ведомости. – 1848. – № 35.
2. Багалей Д.И. Предисловие и примечания к III изданию "Топографического описания Харьковского наместничества 1788 года" // Харьковский сборник. Литературно-научное приложение к "Харьковскому календарю" на 1888 год. – Вып. 2. – С. 1–80.
3. Сумцов Н.Ф. Г. Ф. Квитка как этнограф // Киевская старина. -1989. – № 4.
4. Слобожане. Исторично-етнографічна розвідка. – Х., 1918.
5. Кравченко В.В. "Славних прадідів великих"... / Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Х., 1991. – 256 с.
6. Фрадкин Н.Г. Инструкция для академических экспедиций 1768–1774 гг. // Вопросы географии. – Сб. 17. – М., 1950.
7. Багалей Д.И. Представление в канцелярию Слободской украинской губернии известного академика, путешественника и исследователя Гильденштедта // Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и от части Курской и Воронежской губерний. – Харьков, 1890.
8. Горленко В.Ф. Нариси з історії української етнографії та російсько-українських етнографічних зв'язків. – К., 1964. – 248 с.
9. Путешественные записки Василия Зуева от СПб. до Херсона в 1781–1782 гг. – СПб., 1787.
10. Топографическое описание Харьковского наместничества с историческими предуведомлениям о бывших в сей стране с древних времен перелинах, взятым к объяснению деяний и хронологии из татарской истории Балдур-хана-Абуллази, Российской истории Готфрида Ахенвалля и Политической истории Самуила Пуффендорфа. – М., 1788.
11. Філіал Центрального державного історичного архіву (далі –ЦДА у Харкові). – Ф. 666. – Од.зб. 52. – Арк. 2–9, 10.
12. Філіал ЦДА у Харкові. – Ф. 612. – Оп. 1. – Од.зб. 49. – Арк. 1–2.
13. Філіал ЦДА у Харкові. – Ф. 632. – Од.зб. 858. – Арк. 18.

Oksana Yatyschuk

HISTORIOGRAPHY ETHNOGRAPHIC RESEARCH SLOBOZHANSCHYNA XVIII CENTURY.

The article studied ethnographic literature by Slobozhanschina XVIII century.

УДК 61 (09) (477)

Тетяна Лахманюк

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА ГОРБАЧЕВСЬКОГО: ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті авторка аналізує джерельну базу дослідження постаті І. Горбачевського, як громадсько-політичного та наукового діяча.

Актуальним завданням сучасної історичної науки залишається всебічне вивчення персоналій видатних громадсько-політичних діячів, чиї імена в умовах панування в Україні однопартійної тоталітарної системи перебували поза межами наукових досліджень. До цих „забутих” діячів належить Іван Горбачевський.

В процесі написання статті авторкою було окреслено основну мету та завдання вивчення, опрацювання і систематизація відповідної джерельної бази дослідження.

Найбільшу інформацію про науково-педагогічну та громадсько-політичну діяльність ученого містять неопубліковані документи й матеріали, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України у м. Львові (далі – ЦДІА України у м. Львові), Державному архіві Тернопільської області (далі – ДАТО), Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), у відділах рукописів та україніки Національної бібліотеки ім. В. Вернадського (м. Київ) і Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України (далі – ЛНБ ім. В. Стефаника).

Історичні джерела можна поділити на дві групи: неопубліковані й опубліковані матеріали, згрупувавши їх умовно за такою схемою: 1) особисті документи І. Горбачевського; 2) біографії і автобіографічні роботи вченого, спомини про нього; 3) документи про діяльність І. Горбачевського в різних товариствах й інституціях; 4) епістолярна спадщина; 5) опубліковані та рукописні наукові праці вченого.

Певний інтерес для вивчення біографічних віх життя І. Горбачевського складають особисті документи, що авторка статті вперше вводить у науковий обіг. Серед них слід назвати шкільні свідоцтва, посвідчення про участь у семінарах та екзаменаційні листи Тернопільської гімназії. З документів Державного архіву Тернопільської області виділяємо ф. 3466 (Хаварівський Богдан Васильович – педагог, архівіст, митець, громадський діяч), у якому зберігаються витяги з „Головного журналу успішності учнів Тернопільської державної гімназії ім. Поля” за 1871–1872 навчальний рік із відомостями про учня гімназії Горбачевського Івана [5], а з Центрального державного історичного архіву України у м. Львові – ф. 771 (Левицький Володимир – професор, голова НТШ (1932–1935 рр.), де є автобіографія і список наукових праць професора І. Горбачевського [2], ф. 328 (Редакція української енциклопедії), в якому знаходимо біографію І. Я. Горбачевського [3]; також ф. 146 (Галицьке намісництво), що містить „Донесення Збаразького старости про Івана Горбачевського і його рідню” [21], а в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України у ф. 3795 (Українська господарська академія в Чехословаччині, м. Подебради) зберігається особиста справа професора Горбачевського Івана [52].

Взагалі, про І. Горбачевського залишилося багато споминів. Його згадували друзі та колеги, студенти і працівники, з якими він спілкувався у викладацькій чи громадській роботі, фахівці з наукової спадщини професора. Про академіка І. Горбачевського писали люди різних національностей, бо кредом його життя було здобуття знань про людину й навколишню природу, поширення правди, справедливості та любові до своєї Вітчизни. Так, із теплотою згадував у статті „Професор д-р Іван Горбачевський, міністр здоров'я Австро-Угорської монархії” [55] про свого вчителя професор Й. Швейцар, який був студентом І. Горбачевського. На сторінках журналу Українського лікарського товариства Північної Америки „Лікарський ві-

сник" він описував викладацьку роботу наставника, виклав його громадсько-політичні погляди щодо обов'язків лікаря, що згодом започаткували модерні ідеї медико-санітарної служби.

Велику цінність для дослідження мають архівні документи і матеріали ЦДІА України у м. Львові, що стосуються другої та третьої груп джерел. Важливі біографічні дані й відомості про діяльність І. Горбачевського містяться у ф. 309 (НТШ); це справи, присвячені членству вченого в Науковому товаристві ім. Шевченка та праці у природничому комітеті, участі в міжнародних конференціях і з'їздах, науковій та видавничій діяльності [19–20; 22; 28–31; 35–39; 41; 48; 51; 54].

До наступного комплексу джерел віднесемо епістолярну спадщину І. Горбачевського, котра пов'язана як із науковою, так зі суспільною сферами його багатогранної діяльності. Це, зазвичай, рукописний епістолярій науковця, представлений архівними матеріалами з особових фондів українських учених і громадських діячів. Зокрема, в ЛНБ ім. В. Стефаника зберігаються листи І. Горбачевського до В. Гнатюка (ф. 34) [23], І. Глинського (ф. 159) [24], І. Мірчука (ф. 9) [25], М. Грушевської (ф. 1) [27], О. Барвінського (ф. 11) [33–34; 47], І. Левицького (ф. 167) [44], М. Бучинського (ф. 17) [47]. Виняткову цінність для досліджуваної теми мають листи І. Горбачевського до К. Студинського (ф. 362) [26], В. Левицького (ф. 771) [43], М. Драгоманова (ф. 663) [46], Ю. Романчука (ф. 382) [49], Я. Гординського (ф. 384) [50], що зберігаються в ЦДІА України у м. Львові. Листування дає змогу ґрунтовніше висвітлити такі питання досліджуваної проблематики, як: наукова, педагогічна діяльність І. Горбачевського, справи, пов'язані з навчанням, освітою, життям українських товариств та інституцій, контакти і взаємини з ученими, особисті справи.

П'яту групу джерел становлять опубліковані й рукописні наукові праці І. Горбачевського. Щодо праць І. Горбачевського, то їх можна поділити на три групи: 1) окремі самостійні наукові дослідження у галузі фізіологічної хімії; 2) виявлення своєї наукової свідомості та наукового світогляду в межах фізико-математичних наук, а саме хімії у цілому; 3) праці, що стосуються гігієни й епідеміології. З опублікованих робіт, що належать до важливих першоджерел при дослідженні наукової спадщини вченого, виокремимо наступні: „Синтез сечової кислоти”, „Теорія утворення сечової кислоти в організмі ссавців”, „Теперішній стан української номенклатури неорганічної хемії” [6], „Загальний метод добування нуклеїнного kwasу з органів. Тимчасова звістка” [8], „Нітропруссідова реакція білковин” [9], „О кристалізованім ксантині і гуаніні” [10], „Органічна хемія” [11], „Причинки до пізнання виживи сільської людности галицького Поділля” [12], „Про виказане закраски крови” [13], „Про повстанне товщу в звіриннім організмі” [14], „Словарець до праці „Причинки до пізнання виживи сільської людности галицького Поділля” [15], „Уваги до хемічної термінології” [16], „Уваги о термінології хемічній” [17], „Neue Synthese des Kreatins” („Новий синтез креатину”) [6], „Jedzres sniadecki” [56]. Переважна більшість названих робіт опублікована в „Записках НТШ” або випущена окремими виданнями.

Виняткову цінність для вивчення наукової проблеми, що ми досліджуємо, має праця самого академіка І. Горбачевського „З моїх споминів. Моя санітарна праця” [7], де він описує і аналізує свій життєвий, науковий, громадсько-політичний шлях, оцінює події кінця ХІХ – початку ХХ ст., що відбувалися в Україні та поза її межами.

Таким чином, аналіз джерельної бази засвідчив, що сукупно групи джерел, зазначені нами, становлять різноманітний корпус документального забезпечення досліджуваної проблеми. Зрозуміло, не всі джерела є рівнозначними, та разом вони роблять результати започаткованого дослідження цілком достовірними й достатніми для досягнення поставленої мети і виконання намічених завдань. При дослідженні багатоаспектної науково-педагогічної та громадсько-політичної діяльності І. Горбачевського особливого значення набувають вивчення і опрацювання джерельної бази, пошук нових документів та матеріалів, їх аналіз, систематизація і узагальнення не тільки в Україні, а й у архівах і бібліотеках Австрії, Угорщини, Чехії, Словаччині, Німеччині, Польщі, їх комплексне використання для створення цілісної картини життя та діяльності вченого. При цьому зазначимо, що необхідність дослідження місця і ролі І. Горбачевського в духовній історії України кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. продиктована станом вивчення окресленої теми та потребами сучасного національно-державного й культурно-духовного відродження України. Незважаючи на достатню наявність джерельного матеріалу, в цілому науково-педагогічна та громадсько-політична діяльність Івана Горбачев-

ського не досліджувалась науковцями комплексно і концептуально, в повному обсязі та належним чином, тому вона потребує глибшої і ґрунтовнішої науково-дослідницької роботи.

Список використаних джерел

1. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (далі – ЛНБ НАН України). – Від. рукописів. – Ф. 1. – Спр. 507. – 2 арк.
2. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДА України у м. Львові). – Ф. 771 (Левицький Володимир – професор, голова НТШ (1932–1935 рр.)). – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 2–3.
3. ЦДА України у м. Львові. – Ф. 328. – Оп. 1. – Спр. 100. – Арк. 38.
4. ЛНБ НАН України. – Від. рукописів. – Ф. 167. – Оп. 2. – Спр. 809. – 8 арк.
5. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. 3466. – Оп. 1. – Спр. 199. – 2 арк.
6. Гонський Я. Іван Горбачевський у спогадах і листуваннях. – Тернопіль: Укрмедкнига, 2004. – 184 с.
7. Горбачевський І. З моїх споминів. Моя санітарна праця // 25-ліття Українського лікарського товариства і медичної громади. – Львів, 1935. – С. 14–17.
8. Горбачевський І. Загальний метод добування нуклеїнного квасу з органів. Тимчасова звістка // Збірник секції Математично-природописно-лікарської Наукового товариства імені Шевченка. Часть лікарська. – Львів, 1898. – Т. III. – 4 с.
9. ЦДА України у м. Львові. – Ф. 834. – Оп. 1. – Спр. 102. – 2 арк.
10. Горбачевський І. О кристалізованім ксантині і гуаніні // Збірник секції Математично-природописно-лікарської Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1897. – Т. I. – 4 с.
11. Горбачевський І. Органічна хемія. – Прага, 1924. – 597 с.
12. Горбачевський І. Причинки до пізнання виживи сільської людности галицького Поділля. – Львів, 1899. – 16 с.
13. Горбачевський І. Про виказане закраски крови // Збірник секції Математично-природописно-лікарської Наукового товариства імені Шевченка. Часть лікарська. – Львів, 1901. – Т. VIII. – 4 с.
14. Горбачевський І. Про повстанне товщу в звіриннім організмі // Збірник секції Математично-природописно-лікарської Наукового товариства імені Шевченка. Часть лікарська. – Львів, 1901. – Т. VIII. – 4 с.
15. Горбачевський І. Словарець до праці „Причинки до пізнання виживи сільської людности галицького Поділля” // Лікарський збірник НТШ. – 1899. – Т. 2, Вип. 2. – С. 1.
16. Горбачевський І. Уваги до хемичної термінології // Український медичний вістник. – 1923. – Ч. 1. – С. 5–14.
17. Горбачевський І. Уваги о термінології хемічній // Збірник Математично-природописно-лікарської секції НТШ. – Львів, 1905. – Т. X. – 7 с.
18. ЛНБ НАН України. – Від. рукописів. – Ф. 238. – Спр. 128. – 8 арк.
19. ЦДА України у м. Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 108. – Арк. 21.
20. ЦДА України у м. Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 150. – Арк. 25.
21. Там само. – Ф. 146. – Оп. 6. – Спр. 96/2 а. – Арк. 387–389.
22. Там само. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 173. – Арк. 11.
23. ЛНБ НАН України. – Від. рукописів. – Ф. 34. – Спр. 150. – 1 арк.
24. Там само. – Ф. 159. – Спр. 101. – 2 арк.
25. Там само. – Ф. 9. – Спр. 4185. – 1 арк.
26. ЦДА України у м. Львові. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 207.
27. ЛНБ НАН України. – Від. рукописів. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 69/2. – 2 арк.
28. ЦДА України у м. Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 123. – Арк. 19–21.
29. Там само. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 273. – Арк. 50.
30. Там само. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 275. – Арк. 20.
31. Там само. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 417. – Арк. 19.
32. Там само. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 388. – Арк. 36–37.
33. ЛНБ НАН України. – Від. рукописів. – Ф. 11. – Спр. 3. – 26 арк.
34. Там само. – Ф. 11. – Спр. 576. – 2 арк.
35. ЦДА України у м. Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 103. – Арк. 16.
36. Там само. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 99. – Арк. 3.
37. Там само. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 417. – Арк. 17.
38. Там само. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 275. – Арк. 19.
39. Там само. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 166. – Арк. 22–23.
40. ЛНБ НАН України. – Від. рукописів. – Ф. 159. – Спр. 102. – 2 арк.
41. ЦДА України у м. Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 103. – Арк. 69.
42. ЛНБ НАН України. – Від. рукописів. – Ф. 159. – Спр. 100. – 20 арк.
43. ЦДА України у м. Львові. – Ф. 771. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 1–10.
44. ЛНБ НАН України. – Від. рукописів. – Ф. 167. – Оп. 2. – Спр. 809. – 8 арк.
45. Там само. – Ф. 17. – Спр. 48. – 6 арк.
46. ЦДА України у м. Львові. – Ф. 663. – Оп. 2. – Спр. 74. – Арк. 30–36.
47. ЛНБ НАН України. – Від. рукописів. – Ф. 11. – Спр. 970/74. – 39 арк.
48. ЦДА України у м. Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 102. – Арк. 19, 77.
49. Там само. – Ф. 382. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 10, 21.
50. Там само. – Ф. 384. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 1–4.
51. Там само. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 169. – Арк. 23, 28.
52. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 3795. – Оп. 1. – Спр. 551. – 1 арк.
53. ДАТО. – Ф. 3466. – Оп. 1. – Спр. 201. – 11 арк.
54. ЦДА України у м.

Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Стр. 420. – Арк. 37. 55. Швейцар Й. Професор д-р Іван Горбачевський, міністр здоров'я Австро-Угорської монархії // Лікарський вісник. – 1989. – Ч. 119. – С. 40–42. 56. Harabaszewski Jan. Jedrzes sniadecki. – Lwow–Warszawa, 1938. – 95 с.

Tetjana Lahmanjuk

SCIENTIFIC-PEDAGOGICAL AND PUBLIC-POLITICAL ACTIVITY OF IVAN GORBACHEVSKY: SOURCE BASIS OF THE RESEARCH

The article author gives the source basis to personalities I. Gorbachevsky, and sociopolitical and scientific activity.

УДК 94 (477)

Андрій Ліньов

ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ ЩОДО РЕПАТРИЙОВАНИХ "ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ" В ПІВДЕННО-ЗАХІДНОМУ РЕГІОНІ УКРАЇНИ УПРОДОВЖ 1944–1953 РР.: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті автором висвітлено та проаналізовано стан наукової розробки теми політичних репресій стосовно репатрійованих "переміщених осіб" в Південно-Західному регіоні України в 1944–1953 рр. Досліджено специфіку наукових робіт відповідної проблематики радянських, українських та закордонних дослідників. Визначено коло проблемних питань, які потребують подальшого доопрацювання.

Питання примусової репатріації з території Німеччини та окупованих нею країн, застосування репресивних заходів, зокрема щодо репатріантів, радянськими істориками з ідеологічних міркувань практично не розглядалося і відповідна проблематика в науці залишалася своєрідною "білою плямою". Окремі автори в своїх роботах торкалися деяких аспектів добровільної репатріації та проблем "переміщених осіб", ідеологічні і джерельні обмеження не сприяли ґрунтовості та об'єктивності робіт і визначали пропагандистський характер праць. Типовим прикладом останнього є перші повоєнні роботи М.Леснова. "Твой долг перед родиной" та "Родина зовет" [6], у яких наведений фактичний матеріал лише ілюстрував твердження, що "люди убедились, как лживы были утверждения врагов Советской страны, что репатриированных будто бы подвергают преследованию, что им не будут доверять..." [7].

Окремо слід відзначити роботу одеського дослідника, демобілізованого полковника І. М. Тарана. Останній, на основі своїх фронтових нотатків, підготував в 1947 р. публіцистичну книгу "Это мы: в грехе, подлости и ненависти" [17]. В праці, крім військових дій періоду Другої світової війни, детально описано функціонування кількох репатріаційних комісій в Польщі та фільтраційних таборів на Одещині і Миколаївщині. Вказаним автором вперше було здійснено спробу висвітлення подій на основі власно створеної системи причинно-наслідкових зв'язків. Невідповідність бачення тих подій офіційній ідеологічній інтерпретації визначила долю праці та автора: І. М. Таран був репресований "за антирадянську агітацію та пропаганду" [18], а його книга конфіскована. Слід відмітити, що його праця більше 10 років поширювалася так званим "самвидавом".

Тільки з початком хрущовської "відлиги" колишні радянські військовополонені та оstarбайтери отримали можливість друкувати свої спогади про час перебування за межами країни. Тоді ж почали з'являтися перші наукові статті та монографії пов'язані із цією проблематикою. Та необхідно відмітити, що вони не опиралися на архівні матеріали, закриті на той

час, не стосувалися питань післявоєнної долі репатріантів. У радянській історіографії до кінця 80-х років XX століття існувала тільки одна офіційна версія про добровільну репатріацію осіб, які прагнули повернутися з фашистської неволі на Батьківщину.

Періодична поява наукового чи суспільного інтересу з боку європейської громадськості спричинила необхідність своєрідної відповіді – роз'яснення проблемних питань. Нею стала монографія М.І.Павленка "Біженці та "переміщені особи" в політиці імперіалістичних держав. 1945–1950 рр." [10]. Зазначена робота виконувалась в умовах обмеженої джерельної бази та ідеологічних рамок, що відповідно, визначило неповноту дослідження та неможливість опрацювання та висвітлення автором більшості проблем.

Політичні метаморфози кінця 80 – початку 90-х рр. XX ст., що поклали край тоталітарній системі, зробили можливою демократизацію суспільного життя та сприяли лібералізації державної архівної системи, зокрема відомчої, що в свою чергу, сприяло активному розвитку історичної науки. Так, у 1990 році вперше були надруковані роботи В.М.Земськова "К вопросу о репатриации советских граждан в 1944–1951 годы", "Спецпоселенцы по документации НКВД – МВД СССР" та "ГУЛАГ (историко-социологический аспект)" [2], де у загальних рисах окреслене питання репатріації радянських громадян з Німеччини та окупованих нею територій і репресивні заходи, які по відношенню до них застосовувалися. Необхідно відзначити те, що саме в них було вперше проаналізовано статистичні дані досліджуваної категорії осіб.

Після розпаду СРСР вивчення проблеми політичних репресій, зокрема стосовно репатріантів, найбільш активно продовжилось в Російській Федерації, що об'єктивно пояснюється наявністю джерел – архівних фондів партійних та державних установ і відомств, причетних та відповідальних за здійснення відповідної політики.

У російських наукових роботах відповідної тематики на початку 90-х років XX ст. з'явилося запозичене з європейської практики визначення "переміщені особи", тобто люди, які в ході подій Другої світової війни опинилися за межами країни, де мешкали. Відповідно, проблема "переміщених осіб" – це питання соціокультурної та економічної адаптації до нових умов проживання в новій країні. Втім, слід відзначити, що низка дослідників, запозичуючи термін, не запозичують його значення та використовують як синонім поняття "репатріант", тобто особу, що повернулася в країну проживання. Цим характеризуються роботи В.Іванова "Репатриация 1944–1953 гг.", І. Солохіна "Послевоенная страна" та ін.

З 1994 року в академічних працях російських дослідників спостерігається концептуальна зміна, а саме, висвітлюючи долю репатрійованих осіб вони уникають вживання визначень "політичні репресії", "репресивні заходи" а лише зазначають, що мали місце добровільні та примусові трудові міграції, трудове використання осіб в тому числі і стосовно людей, ув'язнених на 10 і більше років ВТТ [11].

Принципова зміна підходу до висвітлення історичного явища, на думка автора, можна пояснити тезлю колишнього депутата Державної Думи Російської Федерації М. Кравцова: "Если мы признаем всех репрессированных репрессированными, то будем обязаны всем оформлять доплаты до пенсий, согласно закону. Так этого же никакой бюджет не выдержит, особенно, учитывая их количество" [4, с. 194–200]. Відповідно, ґрунтовність та об'єктивність багатьох досліджень та їхніх висновків викликає чимало запитань, зокрема з боку інших російських науковців. Тому більшу цікавість представляють праці, які з різних причин є винятком з зазначеного. Серед них слід відзначити дослідження І.В.Вінницької та інших [1].

У 1995 р. полеміку з питань післявоєнного трудового використання репатріантів розгорнули на сторінках журналу "Россия XXI век" Г. Г. Вербицький та В. Н. Земськов. Сам факт того, що читачі журналу гостро реагували на появу тих чи інших статей відповідної тематики, свідчить про її актуальність. [1, с. 23]

Попри часткову лібералізацію архівної системи Російської Федерації, більшість звітних відомчих матеріалів центральних органів стосовно репресованих репатріантів є закритими, відповідно дослідники при визначенні кількості репресованих осіб, зокрема засланих до спецпоселень, користуються дотичними даними, які не відзначаються точною географічною прив'язкою, чисельною характеристикою людей, учасників тих процесів.

Підрахунки репресованих репатріантів російськими дослідниками здійснювалися за звітними матеріалами військових комендатур, узагальненими даними управлінь з питань репатріації при кабінетах міністрів союзних республік про кількість виданих продуктових пайків,

матеріалами з міністерств внутрішніх справ окремих суб'єктів Російської Федерації. Вказані методи підрахунків надають цікаві матеріали, які, втім, не коректно, на думку автора, використовувати для висвітлення кількості репресованих та динаміки процесу, оскільки:

По-перше, військові комендатури фіксували переміщення на території їх контролю всієї кількості "спецконтингенту", не прослідковуючи окремо мешканців своїх територіальних одиниць. Очевидно тому в надрукованих деталізованих матеріалах підрахунків О.Т.Іванова зазначено, що з 60-тисячного повосенного м.Миколаєва було репресовано 90 тисяч кримських татар [20, с. 164].

По-друге, різними ланками фільтраційно-репатріаційної системи харчуванням забезпечувалися репатріанти, конвойні підрозділи НКВС, інтерновані німці, працівники фільтраційних та репатріаційних органів. Відповідно підрахунки на основі пайків, навіть, якщо вони були представлені тільки сіллю, не можуть повною мірою висвітлювати репатріаційний потік людей.

По-третє, підрахунки на основі архівних даних МВС Російської Федерації чи окремих її суб'єктів не можуть висвітлювати кількість репресованих репатріантів з окремих союзних республік, скажімо – України, так як лише відображають кількість ув'язнених, які перебували в спецпоселеннях на контрольованих ними територіях. Своєрідним прикладом останнього є дослідження І. Вінницької, яка встановила, що кількість репресованих репатріантів Іркутської області (територія РФ) за матеріалами архіву МВС Російської Федерації в 60 раз перевищує чисельність жителів області станом на січень 1940 року [1, с. 123].

Більшість російських дослідників зазначає в своїх монографіях про недоліки та специфіку виведених ними цифр та характеристик історичного процесу, вказуючи, що об'єктивніших немає, з чим погоджуються і їхні опоненти, українські і російські історики.

Функціонування системи примусової міграції, спецпоселень, селян та сільського господарства додатково можна проілюструвати низкою робіт, які присвячені діяльності фіскальних органів, Держплану та інших державних інституцій. Серед них необхідно виділити дослідження В.П.Попова "Крестьянские налоги в 40-е годы" [12, с. 95–107] Зазначена робота є аналізом принципів аграрної політики держави, де розглянемо взаємовідносини між державою та селянством в галузі виробництва та розподілу продукції господарств.

Хоча ця група робіт статистично-економічного характеру надає роз'яснення стосовно причин та наслідків застосування репресій щодо репатріантів, необхідно констатувати, що більшість українських та частина російських дослідників не використовувє вказані матеріали при висвітленні відповідної тематики, що, в свою чергу, зумовлює певну концептуальну неповноту системи причинно-наслідкових зв'язків при розгляді досліджуваного історичного процесу.

У цілому, упродовж 1990–2008 рр. російськими науковцями опрацьовано в загальних рисах питання репатріації, методи її проведення, правовому положенні репатріантів, медичному обслуговуванні, використанні їх в народногосподарському комплексі країни та застосування до них окремих репресивних заходів.

Доля репатрійованих до СРСР "переміщених осіб" викликала і викликає інтерес у науковців та пересічних жителів інших держав світу, насамперед з країн Європи, США. Ініціаторами та авторами багатьох робіт є представники українських емігрантських спільнот. Обмеженість джерельної бази, зокрема відсутність архівних матеріалів, впливала на факт ілюстрування робіт окремими нетиповими випадками та визначала неспроможність авторів аналізувати та цілісно розглядати досліджуваний історичний процес.

Першим науковим роботам в Україні, присвяченими відповідній тематичі, передували численні краєзнавчі публікації у виданнях початку 90-х рр. ХХ ст., що відзначаються емоційним підходом, де дослідники, особливо журналісти, на основі окремих фактів та особистого їх сприйняття намагалися висвітити весь процес репатріації та здійснення політичних репресій щодо репатрійованих осіб. Слід відмітити, що саме в них вперше було окреслено проблему репресованих народів, зокрема радянських німців – жителів України.

Обмеженість доступу до матеріалів з архівних фондів МВС України, визначила факт відсутності відповідної тематики в дослідженнях регіонального та республіканського рівня, присвячених проблемам політичних репресій в СРСР щодо репатріантів до 2002 року.

Окремі аспекти досліджуваної автором теми знайшли своє висвітлення, але в контексті іншої проблематики. Наприклад, в книзі І. Біласа, про функціонування репресивно-карального апарату в Україні, де простежено процес його утворення в тісному зв'язку з формуванням тоталітарної системи СРСР; роботах Ю. Макара, С. Рудика та інших авторів [8, с. 141–146].

У 1998 році вийшли друком роботи Л. Стрільчук [16], де акцентовано увагу проблемам добровільної та примусової репатріації громадян СРСР, функціонуванні репатріаційно-фільтраційної системи.

Особливої уваги заслуговує монографія М. Куницького "Примусова репатріації громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор)" [5]. Аргументація дослідника, який наголошує на тому, що одним з головних політичних та соціально-економічних чинників несприйняття репатріантами радянської дійсності були факти політичних репресій у 20–30-ті рр. XX ст., зокрема проти 250 тис. працівників Академії наук України, [5, с. 38] викликає закономірні запитання, як щодо гіперболізованих цифр, так і щодо аргументації.

Крім того, присвятивши цілий розділ монографії долі репатріантів після повернення до СРСР, де автор торкнувся і політичних репресій стосовно вказаних осіб, дослідник не вважав за доцільне ознайомитися та навести приклад, бодай однієї справи репресованого репатріанта, де факт репатріації з окупаційної зони чи іншої країни наводився як звинувачення. Попри недоліки, дослідження представлене актуальним матеріалом, зокрема щодо питань діяльності репатріаційних місій на територіях західноєвропейських країн.

З робіт регіонального рівня, доцільно виділити праці О. Серединського, [15, с. 403–418] М. Медчук [9, с. 418–426], М. Шитюка [19], А. Карпової, Л. Виноградової [3, с. 431–438], Т. Пронь. Остання в свої дослідженнях, зокрема, "Спецколонізація і спецпереселенці українського степу в 30–40-х роках XX ст.", "Повоєнний рух репатріантів та реемігрантів та батьківщину" [13, с. 132–141; 14, с. 194–200] розглянула специфіку перебування та пересування територією Півдня України репатріантів та функціонування на ній спецпоселень.

Аналізуючи праці українських істориків, слід відмітити майже відсутнє використання дослідниками результатів роботи обласних редакційно-видавничих груп видання "Реабілітовані історією", якими опрацьовано більшість фондів галузевих архівів СБУ, МВС України, центральних та обласних державних архівів пов'язаних з політичними репресіями, створені електронні та друковані бази даних осіб, які зазнали політичних репресій. Працівниками редакційно-видавничих груп проведені заходи щодо систематизації, хронологічної, географічної та тематичної градації матеріалів стосовно репресованих громадян, зокрема і репатріантів.

Незважаючи на напрацювання переважна більшість українських істориків не використовують результати діяльності цих організацій, де еквівалентом кожної цифри є відповідна кількість особових чи архівно-слідчих справ репресованих осіб, які реабілітовані відповідно до чинного законодавства. Відповідно спроби реконструювання історичного процесу з ілюструванням цифр, що отримані на основі інших методик викликають і викликать сумніви в їх науковій коректності та визначатимуть, за словами професора М. Черно "їх маргінальність в концептуальному розрізі" [20, с. 34].

В цілому, проблема добровільної та примусової репатріації громадян, які в ході подій 1941–1944 років опинилися за межами країни та застосування щодо них репресивних заходів на політичному підґрунті, не отримала відповідного висвітлення в історіографії. Залишається вона доволі актуальною і в сучасній історичній науці, так як відсутні узагальнені дослідження регіонального чи державного рівня. Сьогодні існують різні думки на окремі аспекти проблеми, які помітно відрізняються як одна від іншої, так і від інтерпретацій зарубіжних істориків, що яскраво прослідковується у відношенні республіканських та регіональних даних національного складу репатріантів, вивченні режиму та умов утримання людей в перевірочно-фільтраційних таборах, спеціально створених для них у спецпоселеннях.

Список використаних джерел

1. Винницькая И. В. Репатрианты в Иркутской области в 1944 – начале 1950-х годов. – М., 2004. – 243 с.
2. Земсков В. Н. К вопросу о репатриации советских граждан в 1944–1951 годы // История СССР. – 1990. – №4; Спецпоселенцы по документации НКВД – МВД СССР / Социологические исследования. – 1990. – № 11. – С. 3–23; ГУЛАГ (историко-социологический аспект) // Социологические исследования. – 1991. – №6. – С. 10–27; 1991. – №7. – С. 3–16.
3. Карпова А. Виногра-

дова Л. Документи з фільтраційних справ остарбайтерів Херсонщини // Архіви України. – 2005. – № 1–3. – С. 431–438. 4. Кравцов. Бюджетная политика // Новое слово. – Хабаровск, 1995. – № 3. – С. 34. 5. Куницький М. Примусова репатріація громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор). – Луцьк, 2007. – 248 с. 6. Леснов М. Твой долг перед родиной. – М., 1945. – 36 с. 7. Родина зовет. – М., 1946. – 54 с. 8. Макар Ю. І. Рудик С. Я. Проблема видачі українських втікачів і переміщених осіб Радянському Союзові після Другої світової війни // Питання нової та новітньої історії країн Європи і Північної Америки. – Вип. 4. – Ч. 2. – Чернівці, 1995. – С. 141–146. 9. Медчук М. З листів та спогадів примусових робітників Третього Рейху (за фондами Держархіву Миколаївської області) // Архіви України. – 2005. – № 1–3. – С. 418–426. 10. Павленко М. І. "Біженці" та "переміщені особи" в політиці імперіалістичних держав. 1945–1950 рр. – К., 1970. – 123 с. 11. Полян П. "ОСТ"ы – жертвы двух диктатур // Родина. – 1994. – № 2. – С. 51–57. 12. Попов В. П. Крестьянские налоги в 40-е годы // Социологические исследования. – 1997. – № 2. – С. 95–107. 13. Пронь Т. М. Повоєнний рух репатріантів та реемігрантів та батьківщину // Гілея. – 2005. – № 3. – С. 132–141. 14. Пронь Т. М. Спецколонізація і спецпереселенці українського степу в 30–40-х роках ХХ століття // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. – Вип. 19. – Херсон, 2005. – С. 194–200. 15. Серединський О. Документи примусових робітників Третього Рейху (за фондами Держархіву Миколаївської області) // Архіви України. – 2005. – № 1–3. – С. 403–418. 16. Стрільчук Л. Примусова репатріація радянських громадян та створення таборів для переміщених осіб у перші повоєнні роки // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. – Луцьк. – Вип. 3. – 1998. – С. 129–133; Стрільчук Л. Доля військовополонених і депортованих громадян СРСР у роки Другої світової війни та після її закінчення // Науковий вісник ВДУ. Історичні науки. – Луцьк, 1998. – С. 94–98. 17. Таран І.М. Это мы: в грехе, подлости и ненависти. – Одеса: Самиздат, 1947. – 453 с. 18. Таран І.М. Облікова картка громадянина, що зазнав політичних репресій. Архів редакційно-видавничої групи "Реабілітовані історією" при Миколаївській облдержадміністрації. 19. Шитюк М. Масові політичні репресії проти населення Півдня України в 20–50-ті роки ХХ століття – К., 2000. – 533 с. 20. Черно М. Нариси з української історіографії. – К., 2007.

Andriy Linyov

POLITICAL REPRESSION ON REPATRIATED "DISPLACED" IN THE SOUTH-WESTERN REGION OF UKRAINE DURING 1944-1953 RR.: HISTORIOGRAPHY PROBLEMS

In his article the author has highlighted and analyzed the scientific development status of the theme of political repressions concerning repatriated "displaced persons" in the South-Western Region of Ukraine in 1944-1953. A specific character of scientific papers belonging to Soviet, Ukrainian and foreign researchers was analyzed. A circle of problematic questions, which need further development, was defined.

УДК 94 (327)

Андрій Кліш

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНЦІВ У ЧЕХО-СЛОВАЧЧИНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД: ОГЛЯД СУЧАСНОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ

У статті досліджено основні здобутки сучасної української історіографії на проблему формування і розвитку українсько-чехословацьких відносин у міжвоєнний період.

Історія становлення і розвитку українсько-чехословацьких відносин займає помітне місце в сучасній українській історіографії. Багато вчених вивчають різноманітні процеси розвитку українсько-чехословацьких взаємин в різні історичні періоди. Здобуття незалежності України призвело до кардинальної перебудови історіографії, до нового етапу у її розвитку. Значна кількість різноманітного, змістовного та доступного документального матеріалу дозволяє вдатися до поглибленого розгляду історії українсько-чеських стосунків у 20–30-х рр. XX ст.

Завдяки чеському урядові в 20–30-х роках XX ст. в Чехословаччині існували такі наукові і культурні заклади, як: Український вільний університет у Празі (далі –УВУ), Українська господарська академія в Подєбрадах, Студія пластичного мистецтва, Педагогічний університет ім. М. Драгоманова (чотири факультети: літературно-історичний, природничо-географічний, фізико-математичний, музично-педагогічний), Українська гімназія та ін. А 1926 р. в Карловому університеті в Празі була заснована кафедра українознавства. У цей період тут викладали такі відомі українські вчені, як літературознавець О. Колесса, лінгвіст І. Панькевич, хімік і медик І. Горбачевський, географ С. Рудницький, етнолог В. Щербаківський, історик Д. Дорошенко, історик культури Д. Антонович, фольклорист З. Лисько, бібліограф С. Сірополко, правознавець С. Дністрянський, педагог С. Русова, економіст М. Василів, літератор Л. Білецький, мовознавець В. Сімович, музикознавець Ф. Шешко, історик та літературознавець Д. Чижевський та багато інших.

У другій половині 20-х років у Празі діяли Українська академія мистецтва, філософсько-педагогічне товариство ім. Г. Сковороди, видавництво "Українська молодь" та ін. Найвищого рівня розвиток досягла українська емігрантська література в Чехо-Словаччині між двома світовими війнами. Це творчість Є. Маланюка, Ю. Дарагана, Л. Мосендза, О. Ольжича, Ю. Клена, О. Лятуринської, О. Теліги, О. Стефановича. Продовжували творити представники старшого покоління письменників – О. Олесь і С. Черкасенко. Розвивали свій поетичний хист представники лівого орієнтування з прорадянським ухилом – А. Павлюк, В. Хмелюк, М. Ірчан, С. Масляк [28, с. 174].

Важливе місце в дослідженні культурно-освітньої діяльності української еміграції у Чехо-Словаччині займають праці С. Віднянського, зокрема "Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехословаччині: Український вільний університет (1921–1945)", а також низка інших його статей [5]. Відмітною рисою цих праць є використання, поряд з опублікованими вітчизняними і зарубіжними матеріалами, великої кількості неопублікованих джерел з архівів України, Чехії, Словаччини. На особливу увагу заслуговує аргументована характеристика автором цілей, напрямів та результатів проведення урядом ЧСР "російської допомогової акції" в 20-ті роки XX ст., однією з складових якої була діяльність Українського громадського комітету.

Культурно-творчій діяльності третьої хвилі української еміграції присвячує окремий розділ у своїй книзі М. Семчишин [31]. Основну увагу автор зосередив на характеристиках культурних та освітніх установ у Чехословаччині, Німеччині та Польщі.

У 1994 р. першу спробу комплексно дослідити українську еміграцію на території Чехо-Словаччини здійснив В. Стремидло [32]. В роботі подається характеристика політичних течій в середовищі української еміграції, зроблено аналіз окремих аспектів культурно-освітньої роботи українців за кордоном.

А. Криськов у своїх працях [17] зазначив, що у 1921 р. за ініціативи Т. Масарика на урядовому був розроблений план всебічної допомоги еміграції з колишньої Росії, що отримав назву "російської допомогової акції". На її виконання було витрачено 0,5 млрд. чеських крон. Ця програма сприяла організації творчого життя і вихованню нового покоління української інтелігенції. Проте головна мета "російської акції" не була досягнута – підготована у Чехо-Словаччині нова українська інтелігенція не змогла продовжити свою працю на батьківщині.

Основні напрямки наукової та культурно-освітньої діяльності української еміграції в Чехословаччині та Німеччині розкриває у своєму дослідженні Т. Бублик [3]. Важливими є висновки дослідниці про тісний зв'язок діяльності українських емігрантів із загальнонаціональними процесами, про її спрямованість на розвиток української науки, культури, відновлення державності. При цьому авторка не акцентує на культурно-організаційній ролі об'єднань української еміграції типу Українського громадського комітету (далі – УГК) в налагодженні творчої співпраці інтелігенції, соціальної адаптації емігрантів до середовища країн перебування.

О. Галай [6] зазначив, що українські вищі навчальні заклади у Чехо-Словаччині ставили перед собою мету підготувати кваліфікованих спеціалістів для потреб Української держави, але з усвідомленням того факту, що українська еміграція не була явищем тимчасовим, ці школи готували фахівців із західноукраїнських земель та Закарпаття для народного господарства та українських шкіл ряду європейських країн. Автор приходять до висновку, що успішна діяльність українських вищих навчальних закладів та наукових установ у Чехо-Словаччині у міжвоєнний період була б неможливою без належного кадрового забезпечення. Саме в цей період там перебувала найбільша кількість українських вчених.

У дослідженнях О. Вагіної [4] особливу увагу приділено аналізу діяльності українських освітніх установ в Чехословаччині, таких як Українського вільного університету, Української господарської академії, Українського педагогічного інституту ім. М. Драгоманова. Авторка дослідила процес становлення і розвитку початкових і середніх навчальних закладів, розглянула їх широку культурно-освітню роботу в українських таборах для інтернованих військових. Виділено основні організаційні та виховні принципи діяльності українських навчальних закладів в еміграції, а також їхню роль для подальшого розвитку української освіти та науки. Відмічено, що вагомими досягненнями української міжвоєнної еміграції в галузі освіти стали відповідність українських вищих навчальних закладів рівню аналогічних європейських учбових закладів, викладання комплексу українознавчих дисциплін.

У роботах О. Дудніка [11] досліджено чинники, що спричинили еміграцію української академічної молоді, проаналізовано її соціально-політичну характеристику, показано процес зародження та організаційного становлення українського академічного руху за кордоном. Висвітлено діяльність найбільш впливових студентських організацій та союзів. Розкрито причини, характер та наслідки ідейно-політичної боротьби в середовищі українських студентів-емігрантів, а також розколу академічного руху, участь українського еміграційного студентства в міжнародному академічному русі, його співробітництво та зв'язки з іноземними молодіжними та громадськими організаціями.

У статтях та дисертації О. Даниленка [9] проаналізовано умови, напрямки та результати діяльності Українського громадського комітету в організації загального й спеціального навчання українських емігрантів, у створенні науково-освітніх інституцій української еміграції, відтворено картину формування та розгортання ним культурно-освітнього, наукового й мистецького життя українських емігрантів, досліджено вплив та значення діяльності УГК на характер функціонування створених ним установ та організацій і на особливості наукової, творчої й освітньої роботи української інтелігенції.

Стаття О. Зубко [15] містить матеріал стосовно наукової діяльності 17-ти викладачів Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі в складі історично-філологічного товариства упродовж 1923–1933 рр.

Культурно-мистецький процес в Чехо-Словаччині міжвоєнного періоду висвітлює у своїй праці О. Мартиненко [19]. Авторка розкрила історичні передумови появи української еміграції в Чехословаччині, вказала на провідну роль національно-політичного чинника в цьому питанні. Дослідниця виокремила інтелігенцію як головну рушійну силу у перетворенні Праги на важливий осередок розвитку української культури.

У працях С. Бедакової [1] розглянуто особливості Празької композиторської школи в українській музичній культурі. У відповідності з джерелознавчими та історико-культурними науковими матеріалами висвітлено активний характер творчих контактів музичних кіл Праги у площині розвитку слов'янських культур. Проаналізовано методологічні позиції представників празької композиторської школи (Л. Яначека, В. Новака, Й. Сука, Й. Ферстера, О. Недбала). Охарактеризовано вплив викладачів Празької консерваторії на становлення творчої майстерності українських композиторів (В. Барвінського, Н. Нижанківського, М. Колесси, Р. Сімовича, З. Лиська, С. Туркевич-Лісовської). Визначено модерністські тенденції творчості українських композиторів празького періоду.

У дослідженнях О. Заремби [14] досліджено видавничо-бібліотечну інфраструктуру української еміграції в ЧСР у міжвоєнний період. Із залученням широкого документального матеріалу виявлено чинники, що впливали на діяльність видавництв та бібліотек, визначено структурну, тематичну й типологічну специфіку книжкового репертуару українських видавництв ЧСР. Встановлено залежність функціонування видавничо-бібліотечної інфраструктури українців від державно-політичних орієнтирів ЧСР, а також виявлено рівні її соціальної активності. Досліджено діяльність еміграційних українських громадських організацій в сфері розвитку книжкової справи. Виокремлено внесок українських учених, громадських і політичних діячів у розвиток видавничо-бібліотечної інфраструктури.

У статті М. Женченко [13] розглянуто діяльність у сфері видання правничої літератури вищих навчальних закладів, різних установ та організацій української діаспори в міжвоєнній Чехо-Словаччині та зроблено висновок, що основними осередками видавничої діяльності були вищі навчальні заклади, силами яких, незважаючи на складні матеріальні умови, упродовж 1922–1940 рр. було випущено у світ понад 30 правничих видань, які примножували українську науку та культуру, сприяючи оприлюдненню наукового доробку української інтелектуальної еліти.

У працях Р. Петришина [26] досліджені питання науково-педагогічної діяльності української еміграції у міжвоєнний період в різних країнах Центральної і Західної Європи, в т.ч. в Чехо-Словаччині. Проаналізовано специфіку формування українських еміграційних наукових та громадських центрів, динаміку і процес виникнення початкових, середніх та вищих шкіл, наукових організацій, товариств, діяльність котрих скеровувалася на збереження національної культури, мови, підготовку кадрів, виховання молодого покоління серед емігрантів. Розкрито основні принципи функціонування навчальних закладів: навчання рідною мовою, формування національно свідомого українця і т.п. Особливу увагу приділено видавничій діяльності навчальних закладів, наукових організацій, оскільки наукові записки, збірники, монографії, підручники та інші видання демонструють високі досягнення наукового життя українських емігрантів.

Дослідження О. Гараніна [7] присвячені дослідженню наукової спадщини вчених УВУ щодо окремих проблем становлення та розвитку історії українського державництва, розкрито наукові погляди вчених УВУ щодо української минувщини, як складової та невід'ємної частини української історіографії. Особливу увагу приділено таким періодам української історії, як слов'янським часам, виникненню Київської Русі, християнізації українських земель, існуванню Галицько-Волинської держави, історії козацько-гетьманської доби, національно-визвольним змаганням (1917–1921).

Значну цінність для дослідників української еміграції в Чехо-Словаччині становить український культурологічний альманах "Хроніка 2000. Україна-Чехія",. Важливим для нашого дослідження є його окремий розділ "Українська наукова і культурна еміграція в Чехії між двома світовими війнами", де вміщено ґрунтовну працю С. Наріжного "Вищі українські школи в Чехії" [23] та статтю Б.Мартоса "Заснування Української господарської академії" [20].

Низка праць присвячена визначним діячам української культури та науки, котрі внесли вагомий вклад у налагодження і розвиток українсько-чеських зв'язків в освітній сфері. Зокрема, у статті В. Моторного [21] розглядається внесок О. Колесси в розвиток українсько-чеських взаємин 20–30-х років ХХ ст., під час його перебування у Чехо-Словаччині (1921–1945). Досліджуються найважливіші праці О. Колесси в галузі лінгвістики, літературознавства, фольклористики та українсько-чеських взаємин, написані О. Колесою в міжвоєнний період.

У працях О. Джус [10] здійснено ретроспективний аналіз особливостей діяльності С. Русової як педагога і громадського діяча за межами України. Визначено основні напрями роботи у нерозривній єдності із культурно-освітнім життям української еміграції в Чехо-Словаччині у 20–30-х рр. ХХ ст. Проаналізовано зміст науково-педагогічної діяльності: організаторсько-практичної щодо розбудови українського шкільництва і наукових установ у ЧСР; теоретичної як викладача українських високих шкіл, автора монографій, курсів лекцій, наукових розвідок, статей, рецензій, рукописних матеріалів; популяризаторської як учасника міжнародних освітніх конгресів і з'їздів, члена ряду педагогічних і культурно-освітніх товариств у Західній Україні та в ЧСР.

Л. Гонюкова [8] зазначала, що саме С. Русова розробила концепцію української педагогічної освіти в еміграції, виходячи з потреб професійної підготовки молоді до праці в Україні. Вона залучила кращі здобутки зарубіжної педагогіки, психології, соціології, одна із перших наголосила на необхідності розвитку педагогічної науки з урахуванням новітніх досягнень у галузях психологічних та соціологічних наук. Її статті з громадсько-політичних питань стали теоретичною базою розвитку громадського руху в еміграції.

Праця О. Чумаченко присвячена громадсько-політичній діяльності М. Шаповала. У своїй дисертації [36] вона зазначила, що поглиблення стосунків з чехословацьким урядом у 1925 р. стало запорукою його енергійних заходів у справі організації та плідної праці Українського соціологічного інституту в Празі як закладу, необхідного для дослідження соціологічного підґрунтя для наукового вироблення шляхів визволення України та відновлення її державності. Поїздкою до Сполучених Штатів Америки в 1927 році з лекторською діяльністю М. Шаповал підготував ґрунт для фінансової та суспільної підтримки заснування філії Інституту – Українського робітничого університету.

Л. Ковалишин, аналізуючи життя та діяльність О. Кандиби-Ольжича [16], зазначає, що, перебуваючи у Празі, учений активно займався громадськими справами. За словами сучасників (М. Антоновича, У. Самчука, О. Дніпрової), О. Кандиба-Ольжич разом із батьком відновив у м. Празі "Спілку письменників та журналістів", заснував "Українське об'єднання приятелів книги", збірник "Книголюб" та організував низку літературних вечорів. Тому в 1932 р. його обрали секретарем "Союзу українських журналістів і письменників" та редактором буковинського журналу "Самостійна думка".

Т. Лахманюк [18] на основі аналізу автобіографічної спадщини І. Горбачевського, спогадів сучасників, різноманітного джерельного матеріалу визначила місце вченого в діяльності УВУ, наголосивши на тому, що його стараннями та інших громадсько-політичних діячів-українців був створений єдиний у світі Український вільний університет (у Відні – 17 січня 1921 р., в Празі – 23 жовтня 1921 р.), який з часом став осередком активної наукової праці українців в еміграції. У 1923–1935 навчальних роках І. Горбачевський перебував на посаді ректора УВУ, здійснюючи при цьому значну за обсягом і за значенням науково-організаційну та педагогічно-викладацьку діяльність.

Обмежені рамки статті не дозволяють зробити ширший історіографічний аналіз діяльності українців на території Чехо-Словаччини у міжвоєнний період. Однак детальніше вивчення вказаних та інших історіографічних джерел дасть змогу визначити важливі напрями і перспективи дослідження цієї проблеми.

Можемо констатувати, що останнім часом посилилась увага науковців (істориків, педагогів, політологів, мистецтвознавців) до діяльності українців у Чехо-Словаччині, що стало одним із аспектів інтересу до української діаспори. За останні півтора десятиліття відбувається суттєве переосмислення застарілих поглядів і трактувань досліджуваної проблеми загалом, так і її окремих елементів зокрема, що зумовлювалося не лише відмовою від ідеологічних стереотипів, а й застосуванням нових методологічних підходів, згідно з якими діяльність українців за кордоном розглядається як закономірний наслідок тих суспільно-політичних реалій, у яких вони перебували. Запровадження до наукового обігу нового фактологічного матеріалу створило підґрунтя для глибокого комплексного аналізу процесів, пов'язаних з діяльністю українців в Чехо-Словаччині у міжвоєнний період.

Список використаних джерел

1. Бедакова С.В. Художньо-естетичні здобутки "Празької школи" в контексті творчих пошуків українських композиторів Галичини кінця ХІХ – першої половини ХХ ст.: Автореф. дис... канд.

мистецтвознавства: 17.00.01 / Держ. акад. кер. кадрів культури і мистецтв. – К., 2006. – 19 с. Її ж. "Празька композиторська школа" в українській музичній культурі. – К.: ДАКККіМ, 2005. – 115 с.; Її ж. "Празька школа" Василя Барвінського // Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку: Зб. наук. пр.: Наук. зап. Рівненського держ. гуманіт. ун-ту. – Вип. 9. – Рівне: РДГУ, 2004. – С.18–21; Її ж. Модерністські тенденції у творчості українських композиторів "празького" періоду // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2005. – № 2. – С. 84–88. Її ж. Композиторська діяльність викладачів Празької консерваторії // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2005. – № 3. – С.74–79. Її ж. Музична Прага як центр міжкультурних взаємин // Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку: Зб. наук. пр.: Наук. зап. Рівненського держ. гуманіт. ун-ту. – Вип.10. – Рівне: РДГУ, 2005. – С. 32–37; Її ж. Празька школа українських композиторів (теоретичні засади проблеми) // Вісник книжкової палати. – 2005. – № 3. – С. 40–43. 2. Бетлій Олена. Український вільний університет та наукове життя у Празі, 1921–1929 // www.ekpu.lublin.pl/naukidni/betlij/betlij.html. 3. Бублик Т. В. Наукова та культурно-освітня діяльність української еміграції в Чехословаччині та Німеччині в 20–30-ті роки ХХ століття: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський ун-т ім. Т.Шевченка – К., 1997. – 24 с.; Її ж. Наукова діяльність української еміграції у міжвоєнне десятиліття // Сторінки історії. – К., 1993. – С. 13–20. 4. Вагіна О. М. Освітня діяльність української еміграції в країнах Європи (1918-1939 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький держ. ун-т – Запоріжжя, 1999. – 18 с.; Її ж. Освітня діяльність української еміграції в Європі: 1918–1939 рр. // Наукові праці історичного факультету. – Вип. II. – Дніпропетровськ: МП "Промінь", 1997. – С. 140–152; Її ж. Розвиток української освіти в еміграції: Український вищий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова (1923–1933 рр.) // Нова парадигма. Альманах наукових праць молодих вчених Запорізького регіону. – Вип. 11. – Запоріжжя: ЗДУ, 1999. – С. 139–144; Її ж. Навчання... на чужині. (Організація шкільної освіти в таборах українських інтернованих і полонених на території Австрії, Німеччини, Польщі, Чехословаччини: 1915–1923 рр.) // Слово і час. – 1999. – № 4–5. – С. 96–99; Її ж. Діяльність Українського технічно-господарського інституту в Чехословаччині (1932–1944 рр.) // Придніпровський науковий вісник. Історія і соціологія. – 1997. – № 30 (41). – С. 11–14; Її ж. Розвиток української освіти в еміграції в 20–30-і роки // Тези регіональної наукової конференції "Розвиток культури української нації та культур національних меншин". – Запоріжжя: Вид-во ЗДТУ, 1995. – С. 55–56; Її ж. Українські наукові з'їзди у Празі в 20–30-ті роки // Тези доповідей наукових конференцій викладачів і студентів університету. – Вип. V. – Ч. II. – Запоріжжя: Вид-во ЗДУ, 1996. – С.4; Її ж. Празький період діяльності Центрального союзу українського студентства: 1922–1934 рр. // Тези п'ятої Міжнародної науково-практичної конференції "Етнонаціональний розвиток в Україні та стан української етнічності в діаспорі". – Київ–Чернівці: Київський військовий гуманітарний інститут, 1997. – С. 365–366. 5. Віднянський С. В. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехословаччині: Український вільний університет (1921–1945). – К.: Ін-т історії України НАН України, 1994. – 82 с.; Його ж. Заснування та діяльність Українського вільного університету – першої української високої школи за кордоном (1921–1945 рр.): (поч. див. 1993. – № 11–12) // Український історичний журнал. – 1994. – № 4, 5. – С.41–54, С. 48–60. Його ж. Міжвоєнна українська еміграція в Чехословаччині: культурно-громадське і науково-освітнє життя // XII Міжнародний з'їзд славістів. Історія. Джерелознавство. Культурологія та етнологія слов'янських народів. Доповіді. – К., 1998. – С. 40–72; Його ж. Політика чехословацького уряду щодо української еміграції в міжвоєнний період // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Вип. 3. – К., 1993. – С. 36–56; Його ж. Український вільний університет – перша українська висока школа за кордоном // Неопалима купина. – 1993. – № 2. – С. 39–50. 6. Галай О. Ю. Науково-педагогічна діяльність української еміграції у Чехословаччині у міжвоєнний період (1918–1939): Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Луганський держ. педагогічний ін-т ім. Т. Г. Шевченка Східноукраїнського ун-ту. – Луганськ, 1998. – 16 с.; Його ж. Українські наукові інституції в Чехословаччині (1918–1945 рр.) // Теоретичні питання освіти та виховання. – Суми: Наука, 1997. – Вип. 5. – С. 352–359; Його ж. Діяльність Українського вільного університету у Празі // Теоретичні питання освіти та виховання. – Суми: Наука, 1997. – Вип. 5. – С. 198–207; Його ж. З історії української гімназії в Чехії // Теоретичні питання освіти та

виховання. – Суми: Наука, 1997. – Вип. 5. – С. 347–352; Його ж. Освітня діяльність українських емігрантів у Чехословаччині у 1919–1920 рр. // Гуманізація навчально-виховного процесу. – Слов'янськ, 1997. – Вип. 2. – С. 159–160; Його ж. Українці у вищих мистецьких навчальних закладах Чехословаччини (1918–1945 рр.) // Гуманізація навчально-виховного процесу. – Слов'янськ, 1997. – Вип. 2. – С. 164–167. 7. Гаранін О.Я. Дослідження історії України в Українському Вільному Університеті (1921–1991): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка – К., 2007. – 16 с.; Його ж. До питання історії Київської Русі та її християнізації в інтерпретації дослідників Українського Вільного Університету // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Історія, – К., 2004. – Вип. 71–72. – С. 10–13; Його ж. Козацько-Гетьманська Україна як елемент національно-державницької концепції в працях істориків Українського Вільного Університету (м. Мюнхен) // Наука. Релігія. Суспільство, – Донецьк, 2004. – Вип. 3. – С. 25–32; Його ж. Олександр Оглоблин як вихованець Київського університету та науковець Українського Вільного Університету // Сумська старовина, – Суми, 2004. – Вип. XIII–XIV. – С. 61–66; Його ж. Про деякі напрями діяльності Українського Вільного Університету на шпальтах української періодичної преси (1992–2002) // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України, – К., 2003. – № 2. – С. 214–220. 8. Гонюкова Л. В. Громадсько-політична та культурно-просвітницька діяльність Софії Русової (1870-ті рр. – 1940 р.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2000. – 19 с. 9. Даниленко О. В. Український комітет у Чехословаччині (1921 – 1925 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2004. – 18 с.; Його ж. Українське історично-філологічне товариство у Празі (1920-1930-ті рр.) // Наукові записки: Зб. наук. ст. Нац. пед. універ. імені М. П. Драгоманова / Укл. П. В. Дмитренко, І. М. Ковчина, Н. М. Скоробагатько. – К.: Логос, 1999. – С. 49–59; Його ж. Українська еміграція в Чехословаччині (1920-ті роки): соціокультурний аспект // Етнічна історія народів Європи. Зб. наукових праць. Випуск 10. – Київ: Унісерв, 2001. – С. 37–40; Його ж. Українські письменники й історики в Чехословаччині у міжвоєнний період (1920–30-ті рр.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип. 11: Міжвідомчий зб. наукових праць / Відп. ред. С.В.Віднянський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – С. 187–198. 10. Джус О. Український високий педагогічний інститут імені М. Драгоманова у житті Софії Русової // Педагогіка: Вісник Прикарпатського університету. – Вип. II. – Івано-Франківськ, 1999. – С. 76–84; Її ж. Творча спадщина Софії Русової періоду еміграції (1922-1940 рр.): Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Прикарпатський ун-т ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2001. – 20 с. 11. Дуднік О. Я. Український студентський рух в еміграції (Центрально-Східна Європа, 20-ті роки ХХ ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського – К., 2003. – 20 с.; Його ж. Український студентський рух в країнах Центральної Європи у міжвоєнний період: історіографія проблеми // Наук. записки. Зб. праць молодих вчених та аспірантів. 2001. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2002. – Т. 7. – С. 511–527. 12. Євсеєнко Ірина Вікторівна. Українсько-чесько-словацькі культурні зв'язки в міжвоєнний період: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / НАН України; Інститут історії України – К., 1996. – 23 с. 13. Женченко М. І. Основні осередки видання правничої літератури в Чехо-Словаччині між двома світовими війнами // <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act= article& article=1380>. 14. Заремба О. С. Видавнича та бібліотечна діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині (1918–1939) / Центр пам'яткознавства НАН України та Українського товариства охорони пам'яток історії і культури. – К.: Логос, 2006. – 176 с.; Її ж. Українське історико-філологічне товариство в Празі (1920–1940) // Бібл. планета. – 2001. – № 3 (13). – С. 30–32; Її ж. Українське товариство прихильників книги у Празі // Вісн. Кн. палати. – 2001. – № 8. – С. 21–23; Її ж. Краєзнавча та бібліотечна діяльність Дмитра Антоновича в Празі // Історія міст і сіл України в контексті регіональних досліджень // X Всеукр. наук. конф. з істор. Краєзнавства. – К.– Донецьк. – С. 215–217; Її ж. Видавнича справа української еміграції у 20–30-х роках ХХ ст. // Бібліотека у демократичному суспільстві: Зб. матеріалів Міжнар. наук. конф. – К., 1995 – С. 193–194. 15. Зубко О. Є. Культурно-просвітницька діяльність викладацького складу УВПІ ім. Драгоманова протягом 1923–1933 рр. (На прикладі

Празького історично-філологічного товариства) // Наукові записки Національного університету "Києво-Могилянська Академія". – 2000. – № 18. – С. 70–73. 16. Ковалишин Л. В. Суспільно-політична та наукова діяльність О.Кандиби-Ольжича у першій половині ХХ століття: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернів. нац. ун-т ім. Ю.Федьковича. – Чернівці, 2004. – 20 с. – укр. 17. Криськов А.А. Українська імміграція міжвоєнного періоду у Чехословаччині (1919–1939 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Чернівецький держ. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 1997. – 24 с.; Його ж. Українські наукові заклади в Європі у період між двома світовими війнами // Наукові записки історичного факультету. – Кам'янець-Подільський, 1996. – С. 114–125; Його ж. Розвиток української науки в еміграції в 20–30-і роки // Україна між двома світовими війнами: Зб. Статей. – Тернопіль, 1994. – С. 11–21. 18. Лахманюк Т. Педагогічна діяльність Івана Яковича Горбачевського // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2006. – Вип. 2. – С. 118–121. Її ж. Науково-педагогічна та громадсько-політична діяльність Івана Горбачевського: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича – Чернівці, 2007. – 20 с. 19. Мартиненко О. В. Музична діяльність української еміграції у міжвоєнній Чехословаччині (джерелознавчий аспект дослідження): Автореф. дис... канд. мистецтвознавства: 17.00.03 / Національна музична академія України ім. П. І. Чайковського. – К., 2001. – 20 с. 20. Мартос Б. Заснування Української господарської академії // Хроніка 2000. Український культурологічний альманах. "Україна-Чехія". – Ч. II. – Вип. 29–30. – К., 1999. – С. 192–218. 21. Моторний В. Олександр Колесса й українсько-чеські взаємини міжвоєнного двадцятиліття // Проблеми слов'янознавства – 2002. – Вип. 52. – С.110–117. 22. Мушинка О. Український громадський комітет у Чехо-Словаччині та його роль у розвитку україністики // "Від Наукового товариства імені Шевченка до Українського Вільного університету". Міжнародна наукова конференція (1991, Пряшів, Свидник). Матеріали..., 12–15 червня / Упорядник М. Мушинка. – Київ; Львів; Пряшів та ін., 1992. – С. 275–279; Його ж. Музей визвольної боротьби України в Празі та доля його фондів. Історико-архівні нариси / Державний комітет архівів України. Асоціація українців Словаччини. Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Словаччині. – К., 2005. – 128 с. + дод. 23. Наріжний С. Вищі українські школи в Чехії // Хроніка 2000. Український культурологічний альманах. "Україна-Чехія". – Ч. II. – Вип. 29–30. – К., 1999. – С. 146–191. 24. Неврлий М. УВУ – база незалежної української науки у вільному світі // "Від Наукового товариства імені Шевченка до Українського Вільного університету". Міжнародна наукова конференція (1991, Пряшів, Свидник). Матеріали..., 12–15 червня / Упорядник М. Мушинка. – Київ; Львів; Пряшів та ін., 1992. – С. 205–215. 25. Палієнко М. Архіви української еміграції в радянських спецсховищах (переміщення, опрацювання, використання) // Український історичний журнал / Національна академія наук України. Інститут історії України. Інститут політичних та етнонаціональних досліджень. – №1 (466). – К., 2006. – С. 196–212 // http://www.archives.gov.ua/ ArchUkr/Palienko_2006.php. 26. Петришин Р. А. Науково-педагогічна діяльність української еміграції в країнах Центральної і Західної Європи (1919-1939 рр.): Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Прикарпатський національний ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2007. – 20 с.; Його ж. Софія Русова і становлення науково-освітніх закладів на еміграції в Чехословаччині // Вісник Прикарпатського університету. Педагогіка. – 2001. – Вип. V. – С. 45–48; Його ж. Національне виховання студентської молоді в українських освітніх центрах Центральної і Західної Європи міжвоєнного періоду // Джерела. – 2002. – № 3–4. – С. 112–115; Його ж. Науково-освітні центри української еміграції в Центральної і Західній Європі в міжвоєнну добу // Вісник Прикарпатського університету. Педагогіка. – 2003. – Вип. IX. – С. 166–172; Його ж. Науково-педагогічна діяльність Української Господарської Академії в Подєбрадах (1922–1939 рр.) // Збірник наукових праць. Педагогічні науки. Випуск 37. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2004. – С. 36–40; Його ж. Спільна діяльність студентів і викладачів з організації навчання у вищих школах української еміграції 20–30 рр. ХХ століття // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка. – 2003. – № 4. – С. 63–66. 27. Потульницька-Сидорчук Т. Венский и пражский периоды культурно-образовательной деятельности украинской эмиграции в межвоенный период // "Русская, украинская, белорусская эмиграция в Чехословакии между двумя ми-

ровими війнами. Результаты и перспективы исследований. Фонды Славянской библиотеки и пражских архивов". Международная конференция. Сборник докладов. – Прага, 1995. – Ч. 1. – С. 698–705. 28. Пультер С.О. До витоків українсько-чеських культурних взаємин // Вісн. Житомир. держ. пед. ун-ту. – 2004. – № 16. – С. 172-174. – Бібліогр.: 5 назв. – укр. 29. Саган Г. В. Наукові зв'язки українських та іноземних вчених у міжвоєнний період (1918–1939 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 1999. – 19 с.; Її ж. Мости єднання (співпраця української та іноземної науки 1918–1939 рр.). – К.: БВ, 1999. – 95 с. 30. Савка М. Українська еміграційна преса у Чехословацькій Республіці (20–30-ті рр. ХХ ст.): історико-бібліографічне дослідження. – Л.: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Науково-дослідний центр періодики, 2002. – 308 с. 31. Семчишин М. Тисяча років української культури. – К.: АТ "Друга ріка", МП "Фенікс", 1993. – 550 с. 32. Стремидло В. І. Друга хвиля української еміграції у Чехословаччині. Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Запорізький державний ун-т – Запоріжжя, 1994. – 20 с.; Його ж. Наукова діяльність українських емігрантів у Чехословаччині в 1920–30-ті роки // VI суспільно-політичні читання. Історія України: дослідження та інтерпретації: Тези доповідей та повідомлень. – К., 1991. – С. 75–76; Його ж. Національні проблеми в соціологічних дослідженнях українських емігрантів другої хвилі // Міжнародні відносини на півдні України: Історія та сучасність. Всеукраїнська наукова конференція: Тези. 27–28 травня 1993. Ч. 3. – Запоріжжя, 1993. – С. 253–255. 33. Сухобокова О. Український робітничий університет у Празі (1927-1931рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Випуск 17. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2007. – С. 320–335. 34. Трошинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. – К., 1994. – 260 с. 35. Ульяновська С., Ульяновський В. Українська наукова і культурницька еміграція у Чехо-Словаччині між двома світовими війнами // <http://litopys.org.ua/cultur/cult25.htm>. 36. Чумаченко Олена Анатоліївна. Громадсько-політична діяльність Микити Шаповала: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2002. – 20 с.

Andriy Klish

CULTURAL AND EDUCATIONAL ACTIVITIES UKRAINIANS IN CZECH-SLOVAKIA IN THE INTERWAR PERIOD: REVIEW OF THE MODERN HISTORIOGRAPHY

The article investigates the major achievements of contemporary history on the problem of formation and development of Czechoslovak relations in the interwar period.

УДК 930.22

Валентина Бездрабко

РОЗВИТОК ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ ДІЛОВОДСТВА Й ЕВОЛЮЦІЯ ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА У 1970–1980-Х РОКАХ

У статті висвітлюються чинники, умови розвитку теорії діловодства й організації роботи з документами як детермінант розвитку документознавства у 1970–1980-х рр. З'ясовується специфіка змісту документознавства як науки досліджуваного проміжку часу.

Зростання популярності документознавства як навчальної дисципліни та запитаності як науки актуалізує увагу до історичного складника еволюції будь-якої науки з метою визначення перспектив його розвитку. Незважаючи на відносну недавність конституювання документознавчих знань у галузь науки (1960-і рр.), можна виокремити декілька етапів розгортання дисципліни, перший із яких тісно пов'язаний із впровадженням Єдиної державної системи діловодства (далі – ЄДСД) та уніфікацією систем управлінської документації, і припадає на 1960–1980-і рр. З'ясування особливостей розвитку документознавства у вказаний проміжок часу дозволить спрогнозувати закономірності та виняткові явища його побутування, а відтак розкрити детермінанти наповнення його змісту та пояснювальні варіації походження традиційної версії. Зважаючи на більшу розробленість в історіографії, питання становлення документознавства у 1960-х рр., дозволимо обмежити хронологічні рамки студії наступними десятиліттями минулого століття – 70–80-ми рр. ХХ ст. Розкриття історичних умов розвитку документознавства у цей час основним завданням цієї розвідки.

Формування у 1960 – на початку 1970-х рр. ЄДСД відбувалося синхронно з підготовкою Уніфікованої системи організаційно-розпорядчої документації (далі – УСОРД), план якої передбачав розроблення методики уніфікації організаційно-розпорядчої документації (далі – ОРД) і технічних вимог до документів; принципів побудови і структури уніфікованої системи та уніфікованих форм ОРД (у т.ч. і в автоматизованих системах функціонування інформації); збірника мовних формул, трафаретних фраз і текстів ОРД, які б відповідали основним типам управлінських дій; системи організації документів і документообігу в умовах автоматизованих систем управління (далі – АСУ); упорядкування термінів і визначень, що застосовуються в УСОРД; комплексу державних стандартів, котрі визначають основні положення УСОРД різних рівнів управління, склад системи та порядок оброблення уніфікованих документів засобами обчислювальної техніки; методики впровадження УСОРД та пропозицій щодо подальшого розвитку системи [60].

Ключовим моментом для формалізації вимог ЄДСД стало затвердження розроблених Всесоюзним науково-дослідним інститутом стандартизації спільно з Всесоюзним (нині – Всеросійським) науково-дослідним інститутом документознавства та архівної справи (далі – ВНДІДАС) державних стандартів на ОРД – ГОСТ 6.38–72 "Система организационно-распорядительной документации. Основные положения" (ГОСТ 6.38–72 "Система организационно-распорядительной документации. Основные положения") і ГОСТ 6.39–72 "Система организационно-распорядительной документации. Формуляр-образец" ("Система организационно-распорядительной документации. Формуляр-образец") [38; 39]. Їх головна місія полягала в усуненні розбіжностей, що існували між стандартами на управлінську документацію 1969–1970 рр. і ЄДСД стосовно уніфікації правил оформлювання документів [11; 42].

Надскладні за змістом і обсягом завдання знову вимагали об'єднаних зусиль архівістів і працівників діловодних служб. Перевірена практикою співпраця стала у нагоді розв'язанню комплексної проблеми – підготовки державних стандартів на ОРД. Зокрема, Архівне управління УРСР зобов'язувалося вжити заходи щодо укомплектування апарату управління й архівних установ кваліфікованими фахівцями в галузі документознавства, продумати можли-

вість створення спеціальних підрозділів з організації діловодства, творчих груп з науково-дослідного розроблення питань уніфікації ОРД, залучення до розробки цих питань зацікавлених наукових установ, міністерств і відомств республіки для того, щоб оперативної й максимально ефективно вивчити комплекс ОРД, що застосовувався в управлінні, шляхи уніфікації й узгодження документної інформації зі специфікою АСУ, розроблення пропозицій щодо побудови і складу УСОРД [59]. Якщо спочатку завдання Головного архівного управління при Раді Міністрів СРСР (далі – Головархів СРСР) стосовно впровадження ЄДСД носили управлінський, організаційний характер, то з часом їхній зміст став науково-дослідним, методичним, загостривши потребу в спеціалізованій науковій установі [48]. У листі-відповіді на доручення Головархіву СРСР начальник Архівного управління УРСР О.Г. Мітоков відкрито зауважив, що "проблему нашої участі у зазначеній роботі та інших дослідженнях в галузі діловодства було б правильно вирішувати шляхом створення в Україні філіалу ВНДІДАС, необхідність в якому вже давно є нагальною" [61]. Коли ж згодом, у червні 1972 р., знову надійшло повторне розпорядження щодо участі Головархіву при Раді Міністрів УРСР у проекті розроблення УСОРД – реакція виявилася незмінною, із наполегливим формулюванням конкретної пропозиції ефективного розв'язання поставлених центром завдань: "участь архівістів у дослідницькій роботі з розроблення УСОРД можливо лише при умові створення в Україні філіалу ВНДІДАС" [45]. Утім, пропозиції-звернення не знайшли підтримки. Тож довелося керманічу української архівістики "вживати заходи до зміцнення апарату Управління спеціалістами в галузі документознавства" і проводити "переговори про притягнення до спільного розроблення теми зацікавлених наукових закладів, міністерств і відомств" [58].

Рецензування й апробація проектів державних стандартів із уніфікованої системи управлінської документації виявила змістовні недоліки нормативних документів [50]. Переважна більшість зауважень стосувалася неврахування "республіканської" специфіки розташування реквізитів документів, пов'язаної із двомовністю, доцільності сталих ідентифікаційних елементів для окремих видів, форматів, бланків документів, особливо для установ подвійного підпорядкування, слабкої структурованості документів і їх змістової невідповідності назвам, неузгодженості зразків документів із положенням чинних стандартів тощо [63].

Скеровані урядовими постановами старання Головархіву УРСР виявилися продуктивними. У зв'язку із введенням ЄДСД і нових стандартів на ОРД Головархівом УРСР регулярно проводилися тематичні наради (1974, 1976, 1978 рр.) [5], комплексні перевірки втілення ЄДСД і стандартів УСОРД на місцях (1976, 1977 рр.) [5, с. 46–47], обстеження й анкетування установ різних категорій і адміністративного підпорядкування стосовно виявлення насущних проблем, що виникали у зв'язку зі здійснюваними заходами щодо упорядкування нормативної бази, документування, прискорення документообігу, поліпшенню контролю за веденням документів тощо. Часопис "Архіви України" підтримував продуктивне обговорення сьогочасних здобутків та обмін досвідом у сфері діловодства й архівної справи [1–14; 17; 24–27; 40; 44; 64 та ін.]. Надзвичайно розповсюдженим явищем стало проведення практичних заходів щодо удосконалення організації діловодства в міністерствах, відомствах і їм підпорядкованим установам, наприклад, розроблення основних форм управлінської документації, відомчих інструкцій із діловодства, номенклатур справ, переліків типових документів, забезпечення необхідних умов для зберігання документів, проведення для працівників установ нарад-семініарів із вивчення основних положень ЄДСД, організування постійно діючих семінарів з підвищення кваліфікації діловодів і архівістів. Важливу роль у підвищенні кваліфікації архівних працівників відіграв постійно діючий із 1972 р. лекторій Архівного управління УРСР [47].

Загалом 1970-і рр. пройшли під знаком посиленого повсюдного впорядкування діловодства й архівів у країні шляхом оглядів-перевірок [59]. Керівним "повноважним інструментом" при цьому, зазвичай, слугували типові питальники, які передбачали з'ясування таких моментів: наявність в установі архіву та його паспорту, діловодної служби, кількість її працівників, їх супідрядність, рівень кваліфікації; умови зберігання документів, види довідкового апарату, зокрема описів документів, наявність номенклатури справ; контроль за діяльністю архівів і діловодних служб, загальна оцінка їх функціонування, пропозиції щодо поліпшення [46]. Масштабність таких заходів вражаюча. Так, наприклад, упродовж 1978 р. Головним архівним

управлінням УРСР^{*} було проведено 14 тисяч обстежень і перевірок служб діловодства і відомчих архівів, більше 2,5 тисяч нарад і консультацій, майже 200 семінарських занять із діловим персоналом і співробітниками відомчих архівів [48].

Як зазначає О.М. Загорецька, деякі міністерства та відомства зніщували самостійно низку заходів із метою якнайшвидшого переведення організації роботи з документами на нові "рейки". Так, Держплан УРСР розробив призначений для центрального апарату, класифікатор управлінської документації, міністерство фінансів УРСР організувало виготовлення журналів обліку вхідної і вихідної кореспонденції, наказів, контрольних карток, Міністерство геології УРСР запровадило систему автоматизованого контролю за виконанням документів тощо [22, с. 82]. Активна позиція міністерств і відомств сприяла успішному входженню новацій у практику діловодства й архівної справи. Їм належало колосальних масштабів упорядкування документальних фондів установ, у результаті чого впродовж 1975–1976 рр. було опрацьовано, обліковано і внесено до описів понад 2 млн. справ постійного зберігання, з яких близько 1 млн. справ надійшло на державне зберігання [22, с. 83].

Безперечно, провідником більшості установок ЄДСД і державних стандартів виступав Головархів УРСР, який, за підрахунками О.М. Загорецької, узяв безпосередню участь у творенні нових інструкцій із діловодства 25 провідних установ республіки, окрім цього, контролював оперативне висвітлення актуальних проблем діяльності галузі на сторінках "Архівів України", започаткувавши для цього спеціальну рубрику "Діловодство" [22, с. 83–84]. Не менш завзятими виявилися архівні установи, які заявили про себе як "поплічників" Головархіву УРСР у справі введення УСОРД, реалізації положень ЄДСД. Студіювання окремих питань документування, організації роботи з документами у ділових службах та архівах, керування документальними процесами загалом, вивчення ключових аспектів уніфікації документів, їхня класифікація сприяли зміцненню теорії і практики діловодства, документознавства й управління.

Згідно з методичними рекомендаціями центру Архівним управлінням УРСР було складено спеціальну схему впровадження ЄДСД, яка підпорядковувалася регламентованій етапності проекту: розроблення плану заходів, спрямованих на запровадження ЄДСД, створення постійно діючого консультпункту із питань реалізації програми ЄДСД, забезпечення методичними рекомендаціями їх впровадження, проведення навчальних семінарів тощо [56]. Обговорення перших результатів реалізації "Основних положень" окреслили позитивні риси відповідних дій у діловодстві, а саме – покращення обліку документів, посилення контролю за виконанням, удосконалення номенклатури справ, введення і використання нових форм бланків, підвищення культури роботи з документами, проведення семінарів із працівниками діловодного персоналу, покращення стилю і методики роботи з документами, економічний ефект, зумовлений економією часу на оформлювання документів тощо [56]. Так, перші п'ять років реалізації загальносоюзного масштабного проекту показали, що 65 міністерств та відомств розробили і ввели в дію нові інструкції з діловодства, 85 % республіканських установ мають узгоджені з відповідними архівними органами номенклатури справ [57]. Крім зрушень у нормативно-методичному забезпеченні діяльності установ, намітилась тенденція ширшого застосування в діловодстві організаційної техніки, зростання культури діловодства і якості оформлювання службових документів.

Поряд із позитивними спостереженнями увиразнилися проблемні моменти, що гальмували процес реалізації "Основних положень" ЄДСД, зокрема відсутність необхідної кваліфікації фахівців, недостатня увага з боку окремих відомств і міністерств до впровадження ЄДСД, обмежена механізація діловодної праці, суперечливість положень загальних державних і відомчих нормативних документів [56]. Наприклад, близько 25 % республіканських установ і організацій не запровадили стандарти з уніфікації систем управлінської документації [57]. Указувалося також на відсутність модернізованих згідно з ними інструкцій із діловодства, формальне укладення номенклатури справ, непослідовне виконання установами постанови Ради Міністрів УРСР від 09 червня 1970 р. № 301 "Про заходи по покращенню архівної справи в міністерствах, відомствах і державних архівах республіки" тощо [57].

^{*}Згідно з постановою Ради Міністрів УРСР від 22 квітня 1974 р. № 205 Архівне управління УРСР було перетворено у Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР.

У реєстрі постійного контролю Головархіву УРСР так само перебувало питання впровадження УСОРД [53]. До цього головну архівну установу республіки зобов'язували обставини впровадження ЄДСД, а також адміністративні заходи Головархіву СРСР, наказом якого від 31 березня 1978 р. № 57 на Головархів УРСР було покладено виконання функцій базової організації і реалізації УСОРД в Українській РСР. Йому належало курувати науково-методичне питання розроблення і впровадження УСОРД, створювати мережу абонентів інформаційного обслуговування, ввести контрольні примірники уніфікованих форм організаційно-розпорядчої документації та довідкового апарату до них, виявляти, збирати й аналізувати пропозиції про внесення змін і доповнень до УСОРД і подавати їх до ВНДІДАС [49].

На початку 1980-х рр. комплексне розроблення УСОРД було завершено, а окремі стандарти – ГОСТ 6.38–72 і ГОСТ 6.39–72, перевидані у 1980 р., модернізовано з урахуванням нормативних змін, ширшого поступу АСУ [43]. Незважаючи на укладення пакету усіх необхідних для успішної реалізації УСОРД документів (держстандарти ГОСТ 6.1–75 "УСД. Система ОРД. Основні положення" (ГОСТ 6.1–75 "УСД. Система ОРД. Основні положення"), ГОСТ 6.38–72 "УСД. Система ОРД. Требования к оформлению документов" (ГОСТ 6.38–72 "УСД. Система ОРД. Вимоги до оформлення документів"), ГОСТ 6.39–72 "УСД. Система ОРД. Формуляр-образец" (ГОСТ 6.39–72 "УСД. Система ОРД. Формуляр-зразок"), уніфіковані форми документів, інструкції зі застосуванням підсистем уніфікованих форм документів, методичні рекомендації з уніфікації текстів ОРД, класифікатор уніфікованих форм організаційно-розпорядчих документів та інструкція його застосування), окремі питання із різною періодичністю фрагментуються на сторінках "Архівів України" [12; 15; 18; 20–23; 32; 36; 37], що, безперечно, сприяло становленню стрункої системи діловодства, пристосованої до його ведення в умовах АСУ.

Поетапне впровадження ЄДСД зумовило стабільність окремих науково-дослідних проблем і тем. "П'ятирічний план розвитку архівної справи в УРСР на 1981–1985 рр." передбачав постійне надання міністерствам, відомствам, установам науково-методичної допомоги із "впровадження ЄДСД і державних стандартів на ОРД і удосконалення на цій основі діловодства і діяльності архівів, підвищення кваліфікації їх працівників", розроблення 15 методичних посібників з організації діловодства і відомчих архівів, ведення УСОРД і розділу 02 "Общесоюзного классификатора управленческой документации" ("Загальносоюзний класифікатор управлінської документації") [54]. Крім суто практичних заходів, збільшувалася частка завдань історичного, теоретичного змісту з документознавства, архівознавства, археографії, інших спеціальних історичних дисциплін (палеографія, джерелознавство, сфрагістика), економіки і наукової організації праці [55]. Повторення планованих заходів простежується в перспективному документі "Основні напрями розвитку архівної справи в СРСР до 1990 р." [51]. Звично сприймається констатація основного завдання у галузі документознавства – розроблення питань, пов'язаних із веденням розвитком і впровадженням УСОРД, пристосованої до АСУ, удосконалення систем документації в управлінні та народному господарстві [52]. Серед теоретичних завдань галузі пріоритетними проголошувалися дослідження методологічних і теоретичних засад документознавства, підготовка термінологічного словника у контексті впорядкування словника "Інформація та документація", розроблення якого здійснювалося під егідою Міжнародної ради архівів та підкомітету ISO ТК 46 "Документація" [52].

Поява ЄДСД практично співпала у часі з революційною за значенням технічною модернізацією діловодства. Тому вже на початку 1980-х рр. провідні фахівці дійшли одностайності щодо необхідності укладення її нової редакції. Свідченням дисонансу між практичними потребами й нормативно-методичним забезпеченням функціонування діловодства стали перші нормативні, методичні матеріали, присвячені новітнім носіям управлінської інформації – зокрема, методичні рекомендації про надання юридичної сили документам на машинних носіях і машинограмам, що з 1984 р. набули форми державного стандарту, методичний посібник із організації документів в обчислювальних центрах (ОЦ), які, за визначенням А.М. Сокової, започаткували входження "машинних документів в єдину систему управлінської документації і розроблення єдиної системи вимог" [41, с. 27]. Згідно з цими нормативними актами, ОЦ проголошувалися не тільки осердям створення документів на новітніх носіях, але й місцем тимчасового їх зберігання, запобігаючи несанкціонованому доступу до документів, забезпечуючи проведення експертизи цінності документів тощо.

Таким чином, заходи щодо упорядкування у 1970-х рр. – на початку 1980-х рр. діловодства й документації виявилися недостатніми для функціонування інформації в новітніх умовах – автоматизації більшості процесів роботи з документами. Обставини затребували розроблення уніфікованих систем документації (УСД), придатних для користування в АСУ, і загальносоюзних класифікаторів техніко-економічної інформації. "Основные направления развития народного хозяйства СССР на 1976–1980 годы" ("Основні напрями розвитку народного господарства СРСР на 1976–1980 роки") зафіксували потребу "дальшого розвитку і підвищення ефективності АСУ й обчислювальних центрів, послідовно об'єднуючи їх в єдину загальнодержавну систему збору й обробки інформації для обліку, планування й управління ... створити обчислювальні центри колективного користування ... розширити виробництво й застосування засобів оргтехніки для раціоналізації діловодства й поліпшення організації управлінської праці" [31, с. 174].

27 квітня 1988 р. колегія Головархіву СРСР ухвалила нову редакцію ЄДСД – "Государственная система документационного обеспечения управления. Основные положения. Общие требования к документам и службам документационного обеспечения" ("Державна система документаційного забезпечення управління. Основні положення. Загальні вимоги до документів і служб документаційного забезпечення") (далі – ДСДЗУ) [16], яку було затверджено наказом Головархіву СРСР від 25 травня 1988 р. № 33. Через припинення існування на початку 1990-х рр. загальносоюзної централізованої системи нормативного та науково-методичного забезпечення організації діловодства положення ДСДЗУ не знайшли в Україні широкого поширення й застосування. Проте як історіографічний факт документ залишається цікавим для дослідників.

Отже, оцінюючи структуру і зміст ДСДЗУ, відмітимо їх подібність із "попередницею" – "Основними положеннями" ЄДСД. Утім, укажемо на суттєві відмінності між ними. Передусім вони стосуються розбіжностей у назві, що підкреслюють остаточну синонімізацію у російськомовному варіанті "делопроизводства" і "документационного обеспечения управления". Окрім цього, демонстративно наголошується на двох засновкових складових документаційного забезпечення управління – документування й організація роботи з документами, служби документаційного забезпечення.

ДСДЗУ складається з нормативної й рекомендаційної частин. Перша з них охоплює такі центри: основні положення, документування управлінської діяльності (склад управлінських документів, їх уніфікація і стандартизація, оформлювання обов'язкових і додаткових реквізитів, складання текстів), організація роботи з документами (організація документообігу, інформаційно-пошукові системи стосовно документів установи, контроль виконання документів, їх підготовка до передавання у відомчий архів), керування документацією, механізація й автоматизація роботи з документами (склад комплектів засобів механізації й автоматизації роботи з документами, застосування засобів механізації, автоматизація роботи з документами), служба документаційного забезпечення управління, а друга – переліки міжгалузевих уніфікованих систем документації, державних стандартів, загальносоюзних класифікаторів техніко-економічної інформації, документів, на яких ставиться гербова печатка, тих, що підлягають затвердженню, рекомендації щодо укладання й оформлення управлінських документів, їх мікрофільмування для оперативного зберігання й користування, методики уніфікації текстів, форми обкладинок справ постійного і тривалого зберігання, номенклатури справ установи та її структурних одиниць, переліки типових термінів виконання документів [16, с. 2–3].

ДСДЗУ встановлювала єдині обов'язкові для всіх установ уніфіковані форми документів і керування документацією, удосконалення її організаційної структури, централізовану відповідальність за УСД, єдині правила реєстрації, обліку, пошуку і контролю за виконанням документів, містила визначення обов'язкового мінімуму реквізитів усіх управлінських документів, уніфікації їх оформлення. За цими та іншими заходами, котрі передбачалися ДСДЗУ, проступало прагнення розробників до уніфікації ділових процесів, скорочення обсягів документообігу, врахування особливостей форми існування документів, оптимальне удосконалення їх змісту, регламентацію діяльності служб документаційного забезпечення управління.

Прагнучи упорядкувати документообіг, скоротити кількість і підвищити якість документів, створити умови для ефективного застосування прогресивних технічних засобів і технологій

збору, обробки й аналізу інформації, удосконалити функціонування апарату управління, розробники ДСДЗУ запропонували єдині методологію, програму керування документаційними процесами на рівні установи, між установами, що відповідають їх правовим, регуляторним, фінансовим, операційним потребам. Пошуки оптимального варіанту проекту спонукали вивчати передовий практичний зарубіжний і вітчизняний (відомчий і державний) досвід, трансформувати його в теоретико-прикладні (уніфікація й стандартизація, класифікація документів), теоретико-фундаментальні (термінологія, перспективи міждисциплінарних запозичень) дослідження, підтримувати сталість інтересу до проблематики управлінського документознавства.

Тому, коли дослідники історії твердять про пріоритетність у 1970–1980-х рр. зазначених вище дослідницьких напрямів у документознавстві, така констатація виглядає закономірністю, а не випадком. Так, С.Г. Кулешов, відгукуючись про "дослідницький репертуар" праць цих років, зазначав, що головна увага приділялася управлінській документації, "а саме – створенню та функціонуванню її уніфікованих систем, розробленню уніфікованих форм документів, регулюванню процесів документообігу, організації підготовки, опрацювання, зберігання управлінських документів в установі, користування ними", а "основною сферою практичного впровадження результатів досліджень вважається діловодство (як загальне, так і спеціальне)" [30, с. 6]. Безперечно, студії В.Д. Банасюкевича, М.П. Люшенко, Т.В. Кузнецової, А.М. Сокової, О.Ю. Чуковенкова, В.Ф. Янкової та багатьох інших стали уособленням результату зовнішніх спонукальних мотивів розвитку науки, коли нагальні потреби практичної сфери діяльності суспільства, котре є діловодство, продукували належні науково-технологічні, методичні, теоретичні відгуки.

Знаковою подією для розвитку документознавства в Україні стало відкриття у квітні 1985 р. Республіканського організаційно-методичного кабінету з діловодства (далі – кабінет), що стало вислідом реалізації Головархівом УРСР спільно з ЦДАЖР УРСР постанов Ради Міністрів СРСР "Про затвердження Положення про Державний архівний фонд СРСР і Положення про Головне архівне управління при Раді Міністрів СРСР" (1980) та Ради Міністрів УРСР "Про затвердження Положення про Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР та мережі центральних державних архівів Української РСР" (1980) [33; 34].

Документознавці давно відмітили позитивне значення діяльності кабінету, який практично в умовах відсутності галузевої науково-дослідної інституції перебрав на себе функції методично-консультаційного центру з впровадження результатів науково-дослідної роботи з документознавчих і діловодних питань, узагальнення й поширення передового досвіду [22, с. 89; 29, с. 29]. Наради і семінари працівників служб діловодства і відомчих архівів установ, виставка досягнень і передового досвіду в сфері діловодства, Республіканські курси підвищення кваліфікації керівних осіб і фахівців за спеціальністю "Діловодство й архівна справа" – ці та інші форми праці цілком заслужено здобули кабінету добру славу, що дозволило йому увійти в історію документознавства в Україні як визначному явищу. Особливо слід поцінувати пропагування кабінетом документознавчих знань шляхом організації екскурсійної роботи для учнівської молоді, студентів, працівників галузі. Виставка мала п'ять розділів: 1) радянське законодавство про роботу з документами, 2) методика роботи з документами, 3) організація праці фахівців з діловодства, 4) форми і методи внутрішнього контролю за організацією діловодства, 5) здійснення архівними установами України міжгалузевого керування організацією відомчого зберігання документів ДАФ СРСР, зміст кожного з яких "оприлюднювався" за допомогою експонатури, що включала відповідні нормативні документи з діловодства, засоби оргтехніки, методичні посібники, розроблені архівними установами тощо [35]. Представлення кожного експонату супроводжувалося анотацією у письмовій формі, що уможливило самостійне ознайомлення з експозицією кабінету [35]. Безперечно, діяльність кабінету сприяла популяризації документознавчих знань, їх значення для діловодства й архівної практики.

Важливим фактом зміцнення позицій документознавства стало зростання упродовж 1970–1980-х рр. кількості навчальних, довідкових видань із організації діловодства та секретарської справи [22, с. 90]. Поцінуючи кожне з них, особливо варто відзначити довідковий посібник А.Б. Фельзера і М.О. Міссермана "Делопроизводство" ("Діловодство") [19], який за короткий час витримав три видання (1977, 1987, 1988 рр.) і став найпопулярнішим серед по-

дібних. Центральне місце у книзі відведено опису структури й організації діловодства, технічних засобів, окресленню функційних обов'язків працівників діловодних служб, систем документації. Узгодженість систематизованого А.Б. Фельзером і М.О. Міссерманом довідкового матеріалу з вимогами ЄДСД і основними принципами реалізації УСОРД дозволяла якнайширше застосовувати викладені у посібнику рекомендації для забезпечення раціональних основ організації діловодства у будь-якій сфері побутування установи.

Таким чином, упорядкування діловодства у загальнодержавному масштабі шляхом установлення раціональної організації, форм і методів роботи з документами, їх уніфікації та стандартизації, механізації діловодних процесів і продуків творення ЄДСД, ДСДЗУ, УСОРД та реформуванням архівної галузі дослідження сприяли розвитку управлінського документознавства, а на загал – історії, теорії документа. Інвазії практики і теорії управлінського документознавства зміцнили класичний компонент у вивченні управлінського документа, а розгортання студій, спрямованих на спеціальні види документації, підтримали привернення уваги науковців до узагальнень їх результатів, опосередковано готуючи підґрунтя для загального документознавства.

Зважаючи на розвиток документознавства в Україні у другій половині ХХ ст. (до 1990-х рр.) під "діловодним" кутом зору, зосереджуючи основу увагу на становленні і впровадженні ЄДСД, УСОРД, ДСДЗУ як важливих чинників викристалізування нової наукової дисципліни – документознавства, очевидним стає традиційне сприйняття її змісту як науки про управлінський документ, його історію, теорію і практику роботи з ним. Найістотношою рисою діловодства як практичної сфери документознавства у вказаний відтинок часу стало формування вітчизняної нормативної і науково-методичної бази діловодства, орієнтованої на забезпечення його функціонування в центральних і місцевих органах державної влади й управління, підприємствах, установах і організаціях. Це суттєво сприяло накопиченню цікавих теоретичних розвідок про природу документа, закономірності уніфікації його матеріальної й інформаційної складових, критерії класифікації управлінської документації, термінологію документознавства, логічні зв'язки між діловодством і архівною справою тощо. Серйозне ставлення до важливості подібних наукових досліджень для галузі спонукало до консолідації наукових кіл і досвідчених практиків для їх обговорення на сторінках періодичних видань і в конференц-залах, активізації зусиль, спрямованих на відкриття в Українській РСР науково-дослідної інституції на зразок ВНДІДАС, розв'язання кадрової проблеми, передусім за рахунок розширення мережі навчальних закладів і появи відповідних освітніх кваліфікацій у системі Міністерства вищої і середньої освіти УРСР. Проте більшості цих задумів судилося відбутися лише у 1990-х – на початку 2000-х рр., що ознаменувало якісно новий етап розвитку українського документознавства.

Список використаних джерел

1. Аксьонов А.М. Підсумки огляду стану діловодства та архівів в установах і організаціях культури Української РСР // Архіви України. – 1975. – № 2. – С. 79–80.
2. Аксьонов А.М. Стандартизація документів у діловодстві та її значення для поліпшення архівної справи // Архіви України. – 1975. – № 1. – С. 24–27.
3. Аксьонов А.М., Кузьменко В.В. Поліпшувати архівну справу та стан діловодства в міністерствах і відомствах республіки // Архіви України. – 1976. – № 6. – С. 11–19.
4. Блинський М.І., Ковтун Г.Я. Впровадження стандартів на організаційно-розпорядчу документацію в Держплані УРСР // Архіви України. – 1975. – № 2. – С. 81–84.
5. Бондаренко З.В., Михайлова Т.М. Про впровадження ЄДСД у міністерствах і відомствах Української РСР // Архіви України. – 1978. – № 1. – С. 45–46.
6. Бондаренко З. Раціоналізація документообігу в облвиконкомі // Архіви України. – 1972. – № 2. – С. 42–47.
7. Бондаренко З. Складання інструкцій з діловодства в установах і на підприємствах // Архіви України. – 1977. – № 1. – С. 58–62.
8. Бондаренко З. Складання номенклатур і формування справ у поточному діловодстві // Наук.-інформ. бюл. Архів. упр. УРСР. – 1961. – № 4. – С. 3–12.
9. Бондаренко З. Складання номенклатури справ виконкому обласної Ради депутатів трудящих // Архіви України. – 1973. – № 3. – С. 49–51.
10. Бондаренко З. В., Михайлова Т. М. Про впровадження ЄДСД у міністерствах і відомствах Української РСР // Архіви України. – 1978. – № 1. – С. 43–49.
11. Васильев М. Нові стандарти на організаційно-розпорядчу документацію // Архіви України. – 1972. – № 6. – С. 90–97.
12. Васильева Н.В. З досвіду роботи з документами у Первомайському

міськвиконкомі Миколаївської області // Архіви України. – 1985. – № 6. – С. 59. 13. Гомонов О. Складання та оформлення документів відповідно до вимог основних положень ЄДСД та державних стандартів на організаційно-розпорядчу документацію // Архіви України. – 1974. – № 3. – С. 46–52. 14. Гомонов О. Основні положення Єдиної державної системи діловодства // Архіви України. – 1974. – № 2. – С. 66–69. 15. Гончарова Н.І., Прокопчук В.В. Завдання архівних установ щодо впровадження Уніфікованої системи організаційно-розпорядчої документації // Архіви України. – 1981. – № 4. – С. 3–7. 16. Государственная система документационного обеспечения управления. Основные положения. Общие требования к документам и службам документационного обеспечения / ГАУ СССР. ВНИИДАД. – М., 1991. – 99 с. 17. Григор'єв В.К. Впроваджуємо Єдину державну систему діловодства в організаціях торгівлі // Архіви України. – 1976. – № 3. – С. 82–57. 18. Гринишин О.Г. З досвіду організації діловодства та відбору документів на державне зберігання у відділі цін Львівського облвиконкому // Архіви України. – 1982. – № 3. – С. 68–72. 19. Делопроизводство: справ. пособие / А.Б. Фельзер, М.А. Миссерман. – К.: Вища шк., 1977. – 200 с. 20. Денисенко А.М., Луганська А.О. З досвіду роботи Херсонського облвиконкому по вдосконаленню діловодства у виконкомів Рад народних депутатів // Архіви України. – 1980. – № 6. – С. 21–25. 21. Денисенко О. В. Основні вимоги до виготовлення бланків службових документів // Архіви України. – 1981. – № 2. – С. 69–73. 22. Загорецька О.М. Нормативне та науково-методичне забезпечення організації діловодства в Україні у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття: дис. ... к. і. н. 07.00.10 / Держкомархів України. УНДІАСД. – К., 2005. – 194 с. 23. Засоби оргтехніки і обладнання Республіканського організаційно-методичного кабінету по діловодству // Архіви України. – 1988. – № 1. – С. 63–66. 24. Извошиков І. З досвіду удосконалення діловодства у фінансових органах республіки // Архіви України. – 1975. – № 1. – С. 59–62. 25. Извошиков І. Запровадження стандартів на управлінські документи – засіб підвищення продуктивності праці апарату управління // Архіви України. – 1972. – № 5. – С. 63–66. 26. Извошиков І. Про досвід Міністерства фінансів УРСР в удосконаленні діловодства та поліпшенні архівної справи // Архіви України. – 1977. – № 5. – С. 64–69. 27. Ірин А. Нормування і умови праці персоналу діловодного апарату // Архіви України. – 1975. – № 5. – С. 74–81. 28. Кіцун В.П. Організація діловодства і архівної справи у Міністерстві геології УРСР // Архіви України. – 1986. – № 1. – С. 22–24. 29. Кулешов С.Г. Документознавство: історія. Теоретичні основи. – К.: ДАКККіМ, 2000. – 163 с. 30. Кулешов С.Г. Управлінське документознавство: навч. посіб. / Міністерство культури і мистецтв України. ДАКККіМ. – К., 2003. – 57 с. 31. Матеріали ХХV съезда КПСС. – М.: Политиздат, 1976. – С. 174. 32. Повстяна Н.А., Павлова Т. П. З досвіду впровадження Уніфікованої системи організаційно-розпорядчої документації в апараті Міністерства місцевої промисловості УРСР // Архіви України. – 1983. – № 1. – С. 59–63. 33. Про затвердження Положення про Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР і мережі центральних державних архівів Української РСР: Постанова Ради Міністрів УРСР від 6 червня 1980 р. № 383 // ЗП УРСР. – 1980. – № 6. – Ст. 56. – С. 11–17. 34. Про затвердження Положення про Державний архівний фонд СРСР і Положення про Головне архівне управління при Раді Міністрів СРСР: Постанова Ради Міністрів СРСР від 4 квітня 1980 р. № 274 // Архіви України. – 1980. – № 4. – С. 1–15. 35. Прокопчук В. В. Республіканський організаційно-методичний кабінет по діловодству // Архіви України. – 1985. – № 4. – С. 17–21. 36. Прокопчук В.В. Розробка примірних і типових номенклатур справ – важливе завдання архівних установ // Архіви України. – 1986. – № 5. – С. 10–15. 37. Прокопчук В.В. УСОПД – новий прогресивний напрям в організації роботи з управлінською документацією // Архіви України. – 1982. – № 5. – С. 64–70. 38. Система организационно-распорядительной документации. Основные положения: ГОСТ 6.38–72. – Введ. 01.07.73. – М.: Изд-во стандартов, 1973. – 6 с. 39. Система организационно-распорядительной документации. Формуляр-образец: ГОСТ 6.39–72. – Введ. 01.01.73. – М.: Изд-во стандартов, 1973. – 26 с. 40. Сокова А.М. Про впровадження стандартів на організаційно-розпорядчу документацію // Архіви України. – 1973. – № 5. – С. 69–72. 41. Сокова А.Н. Деловая документация в сфере управления. – М.: Знание, 1985. – 80 с. 42. Сокова А. М. Про впровадження стандартів на організаційно-розпорядчу документацію // Архіви України. – 1973. – № 5. – С. 69–72. 43. Унифицированная система организационно-распорядительной документации: Унифицированные формы, инструктивные и методические материалы по их применению / Главархив

СССР. ВНИИДАД. – М., 1980. – 152 с. 44. Уривський В.Г. Впроваджуємо основні положення Єдиної державної системи діловодства // Архіви України. – 1976. – № 2. – С. 74–79. 45. ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 2325. – Арк. 29. 46. ЦДАВО України. – Ф. 14. – Оп. 2. – Спр. 2409. – Арк. 2–2 зв.; Спр. 2817. – Арк. 91–95. 47. Там само. – Спр. 2453. – Арк. 29. 48. Там само. – Спр. 2796. – Арк. 57. 49. Там само. – Спр. 2796. – Арк. 59. 50. Там само. – Спр. 2816. – Арк. 10–35. 51. Там само. – Спр. 2860. – Арк. 4–15. 52. Там само. – Спр. 2860. – Арк. 6. 53. Там само. – Спр. 2860. – Арк. 75. 54. Там само. – Спр. 2869. – Арк. 104. 55. Там само. – Спр. 2869. – Арк. 7–16. 56. Там само. – Спр. 2881. – Арк. 2–8. 57. Там само. – Спр. 249. – Арк. 2. 58. Там само. – Спр. 2325. – Арк. 32. 59. Там само. – Спр. 2305. – Арк. 23, 55–58; Спр. 2629. – Арк. 125–132; Спр. 2562. – Арк. 76–83; Спр. 2561. – Арк. 103–119; Спр. 2743. – Арк. 132–140; Спр. 2762. – Арк. 173–179; Спр. 2796. – Арк. 38–67; Спр. 2885а. – Арк. 129–135; Спр. 2183. – Арк. 2–5; Спр. 2185. – Арк. 167–172; Спр. 2268. – Арк. 169–172. 60. Там само. – Спр. 2325. – Арк. 2. 61. Там само. – Спр. 2322. – Арк. 1–2. 62. Там само. – Спр. 2796. – Арк. 27. 63. Там само. – Спр. 2816. – Арк. 2–8. 64. Цибулькин Д. Досвід раціоналізації службової документації // Архіви України. – 1973. – № 2. – С. 55–57.

Valentyna Bezdrabko

DEVELOPMENT OF THE OFFICE MANAGEMENT THEORY AND PRACTICE AND EVOLUTION OF DOCUMENT STUDIES DURING 1970S – 1980S.

The article outlines factors and conditions of the office management theory development and document work organization as determinants of the document studies development during 1970s – 1980s. It reveals specific features of the document studies content as the science of the time space being under research.

УДК 94 (477)

Вадим Оліярник

ІСТОРИЧНА НАУКА У ЛЬВІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА В 1991–2008 РР.

У статті висвітлено розвиток історичної науки у Львівському університеті імені Івана Франка в 1991–2008 рр., показано розбудову її організаційної структури і здійснено аналіз основних напрямів історичних досліджень.

Після проголошення незалежності України в історії Львівського університету розпочалася нова епоха. Були відкриті нові факультети та інститути, створені кафедри та інші структурні підрозділи. Не обминули ці зміни й історичний факультет. У 1992 р. було об'єднано кафедри історії південних і західних слов'ян та кафедру історії СРСР і на їх базі створено кафедру історії слов'янських країн. У 1995 р. створено кафедру давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін, кафедру новітньої історії України та кафедру етнології. У 1998 р. на базі кафедри політичної історії створено кафедру історичного краєзнавства. У 2004 р. сформовано кафедру історії середніх віків та візантиністики і кафедру археології та історії стародавнього світу. Продовжує функціонувати кафедра нової та новітньої історії.

У той же час створено нові наукові та навчально-допоміжні підрозділи. Серед них Інститут археології, навчально-дослідна лабораторія історичних та археологічних досліджень, кабінет славістики. Продовжує свою роботу музей археології. Важливе місце в структурі історичної науки в університеті посідають Інститут історичних досліджень та Інститут славістики.

Наукові праці викладачів та співробітників публікуються у п'яти періодичних виданнях історичного профілю, що видаються в університеті. Це – "Вісник Львівського університету. Серія історична", "Наукові зошити історичного факультету Львівського університету", "Археологічні дослідження Львівського університету", "Україна модерна" (видає Інститут історичних досліджень), "Проблеми слов'янознавства" (видає Інститут славистики).

Організаційна структура історичного факультету значною мірою визначала і напрями наукових досліджень, зокрема з вітчизняної історії. У 1993 р. побачила світ монографія професора Миколи Крикуна "Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст. Кордони воєводств у світлі джерел", у якій вперше в історіографії ґрунтовно висвітлені питання адміністративно-територіального устрою Подільського, Брацлавського, Волинського і Київського воєводств, простежені кордони, показана історія їх формування. М. Крикун є також упорядником і автором передмови збірника документів "Селянський рух на Україні. 1569–1647 рр.", який вийшов у 1993 р.

Урбанізаційний процес на Волині до середини XVII ст. висвітлено у монографії Андрія Заяця [17]. У праці розглянуто широке коло проблем, зокрема правової та просторової локації міст, запровадження міського управління та самоврядування, динаміки локаційного процесу тощо.

Деякі книги з проблем історії давнього українського мистецтва опублікував Володимир Александрович. Вони стосуються окремих аспектів малярства XIII–XVI ст. Вирізняються інформаційною насиченістю його публікації, присвячені історії українського мистецтва XIII–XVIII ст., які поміщені в багатотомну працю "Історія української культури" [1, с. 256–302]. Вчений пропонує нам систематизувати виклад шляхів розвитку української культури, привертає увагу до багатьох маловідомих і невідомих аспектів та явищ мистецького життя впродовж шести століть. У своїх роботах автор простежує процес розвитку національної традиції, зокрема широке розмаїття її регіональних варіантів.

Із здобуттям незалежності України науковці факультету почали більш різнобічно вивчати історію міста Львова. Так, у публікаціях Раїси Шиян висвітлено торгівельні зв'язки Львова з країнами Центральної та Західної Європи [48, с. 123–159], у дослідженнях Володимира Кривоноса – торгівельні контакти міста з країнами Сходу, а також з Причорномор'ям і Балканами [26, с. 48–58]. У 1999 р. кандидатську дисертацію на тему "Фінансове господарство міста Львова. 1730–1750 рр." захистив Ігор Лильо. Історії кримінального світу Львова XIV–XIX ст. присвячена книга А. Козицького і С. Білостоцького, де у науково-популярній формі подано кримінальну панораму старого Львова [22].

Найновішою в серії книг, присвячених міській тематиці, є монографія Мирона Капрала про національні громади Львова XVI–XVIII ст. [19]. Автор проаналізував правове становище національних громад міста в світлі королівських привілеїв, охарактеризував відносини української, вірменської та єврейської громад з польською громадою, розглянув демографічні процеси у місті, міграції до нього, етнічний склад населення, асиміляційні процеси та міську націотопографію. М. Капраль також упорядкував збірник документів "Привілеї міста Львова XIV–XVIII ст." (Львів, 1998).

У радянські часи в університеті не велося досліджень з історії Церкви і духовенства. Зараз цією проблематикою активно займається Василь Кметь, який опублікував низку ґрунтовних статей з церковної історії [21, с. 18–25].

Певний вклад внесли науковці факультету у вивчення спеціальних історичних дисциплін. Традиційний напрям розвитку українського джерелознавства був підсумований появою посібників професора Степана Макарчука [32]. Увага до цього напрямку зумовлена як потребами сучасної історичної науки, так і зростанням ролі джерелознавства у комплексі дисциплін фахової підготовки істориків. У працях С. Макарчука розглянуто головні підстави класифікації джерел з історії України, викладено критерії та принципи типологізації, а також зосереджено увагу на методах пошуку та опрацювання джерельного матеріалу.

У 90-х роках XX ст. з'явилися посібники з палеографії Михайла Кріля, в яких автором в доступній формі викладено основи палеографії та принципи класифікації латинського письма зокрема [27].

Розвиток філігранології пов'язаний з іменем директора Центрального державного історичного архіву України у Львові, професора давньої історії України та спеціальних історич-

них дисциплін Львівського університету Ореста Мацюка (1932–1999). Він був єдиним в Україні спеціалістом у галузі філігранології та історії паперу, автором численних публікацій з цієї тематики. У 1992 р. було видано його альбом-каталог філіграней архівних документів України [34], а 1994 р. опубліковано монографію "Історія українського паперу", в якій подано ґрунтовний нарис історіографії проблеми, здійснено низку теоретичних, зокрема термінологічних уточнень [35].

Вагомий доробок з вивчення генеалогії князівських династій Київської Русі та Східної Європи належить професору Леонтію Войтовичу [8]. Автор працює зі значним комплексом українських та закордонних джерел, наукової літератури, докладно відтворює систему династичних зв'язків, особливості шлюбної політики, вплив на неї сусідніх держав. Реконструкції вченого знаходять відображення у відповідно складених генеалогічних таблицях.

У середині 90-х років минулого століття зросло зацікавлення науковців нумізматиною. Над докторською дисертацією "Грошове господарство західноукраїнських земель у XIV–XX ст." працює завідувач кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Роман Шуст. Його перу належить низка статей з цієї проблематики [50, с. 23–42]. Вчений уклав анотований бібліографічний покажчик праць, що висвітлюють проблеми грошового обігу і грошового господарства на теренах України, а також видав монографію з історії монетної справи, яка на сьогодні є найновішою працею історика [49].

Серед дослідників геральдики плідно працює Андрій Гречило, який одним з перших звернувся до питань методології муніципального герботворення [11]. Вивчаючи конкретні проблеми міської і територіальної геральдики, А. Гречило встановив основні закономірності виникнення та розвитку міського герба. Узагальнені результати досліджень були ним викладені у монографії "Українська міська геральдика" [12].

Одночасно з вивченням історії західноукраїнських земель в XVI–XVIII ст., проводилися дослідження їхньої історії у XIX–XX ст. Так, професор Олексій Сухий опублікував дві монографії, присвячені історії громадських і суспільно-політичних рухів Галичини XIX – початку XX століть [44]. Сферою наукових зацікавлень Мар'яна Мудрого стали українсько-польські стосунки та національно-політичні орієнтації галицьких українців у XIX – на початку XX ст. У 1997 р. він захистив кандидатську дисертацію на тему "Українсько-польські відносини в Галичині у 1867–1890 роках: політичний аспект", а в наступні роки опублікував низку статей про зародження і розвиток в Галичині суспільно-політичних течій русофільства та австрорусинства [36, с. 231–268]. Перипетії боротьби політичних партій і громадськості Східної Галичини за відкриття у Львові українського університету на початку XX ст. знайшли поглиблене висвітлення у книзі Володимира Качмара [20]. В сфері наукових зацікавлень професора Ярослава Грицака перебуває постать Івана Франка, як громадсько-політичного діяча, а також тема пов'язана з формуванням модерної української нації у XIX–XX століттях [13].

Досить плідно в останні роки досліджувалась історія Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР). У 1997 р. опублікував книгу "Українська Республіка галичан. Нариси про ЗУНР" професор Степан Макарчук, у якій проаналізував хід державного будівництва, польсько-українську війну 1918–1919 рр. та характер суспільно-політичних процесів в ЗУНР. Великим джерельним і фактологічним матеріалом наповнені змістовні розвідки Олега Павлишина про підготовку аграрної реформи в проголошеній республіці, а також про об'єднання УНР і ЗУНР [38, с. 170–183]. Віктор Голубко дослідив початковий етап творення армії Української Народної Республіки у 1917 – на початку 1918 р. та її боротьбу за новостворену державу [10].

Сучасні історики намагаються також переосмислити причини та обставини встановлення радянської влади в Україні. Більшовизацію рад селянських депутатів та селянських з'їздів, створення надзвичайних органів більшовицької влади у жовтні 1917 р. – березні 1918 р. досліджував Ярослав Малік [33].

У 2003 р. побачила світ монографія професора Степана Качараби "Еміграція з Західної України (1919–1939)", у якій досліджено еміграцію із Східної Галичини і Західної Волині до США, Канади та країн Латинської Америки. Автор детально висвітлив еміграційну політику польської влади, діяльність громадських об'єднань опіки над емігрантами, вплив мореплавних компаній та їхньої агентури на еміграційний рух впродовж міжвоєнного десятиліття.

Широким є діапазон дослідницької тематики професора Костянтина Кондратюка, завідувача кафедри новітньої історії України. У 1991 р. він захистив докторську дисертацію на тему

"Діяльність профспілок України в перше повоєнне десятиліття (1945–1955 рр.)", у якій на основі значного документального матеріалу відтворив реальну картину історії профспілок України повоєнного часу, повну протиріч і складностей. Історик показав негативний вплив культу особи Сталіна на діяльність профспілок, який у той час досягнув свого апогею, придушував народну ініціативу та будь-яку вільну думку. Фактично наступило одержавлення профспілок, а вони самі перетворилися в одну із ланок командної системи. У наступні роки вчений ще не раз звертався до соціальної тематики, про що свідчить хоча б стаття про умови праці робітників західних областей України в 60–80-х рр. ХХ ст. [25, с. 395–398]. Наприкінці 90-х років ХХ ст. у дослідженнях вченого з'явилися теми України в Другій світовій війні і репресивної політики тоталітарного режиму щодо населення Західної України в повоєнні роки [24, с. 35–38].

До істориків, які виважено підходять до вивчення діяльності ОУН і УПА в роки війни та повоєнний період, слід віднести Юрія Киричука (трагічно загинув у 2002 р.). У його монографії – "Нариси історії українського національно-визвольного руху 40–50-х років ХХ ст." відтворено різнобарвну, часто суперечливу й неоднозначну в оцінках діяльність тогочасного українського політикуму, чільне місце серед якого посідала ОУН. При цьому автор не намагався уникати відповідей на т. зв. "дражливі" питання: суперечності серед українських політичних діячів, український колабораціонізм, українсько-польське збройне протистояння в роки війни, українсько-єврейські взаємини, діяльність служби безпеки ОУН та ін.

Окрім Ю. Киричука, й інші науковці факультету взяли активну участь у дослідженні українсько-польських стосунків в роки німецько-радянської війни. Очевидно це стало реакцією на аналогічну активність у розробці цієї тематики польськими вченими. Вагомий внесок у розробку цієї проблеми внесли Міжнародні наукові семінари "Українсько-польські відносини під час Другої світової війни" (відбулося десять семінарів, почергово у Варшаві і Луцьку в 1996–2002 рр.)^{*}. Історики Львівського університету, що брали участь у їх роботі (Л. Зашкільняк, К. Кондратюк, Ю. Киричук, С. Макарчук, М. Швагуляк), намагалися дійти спільної думки з польськими колегами з всіх ключових питань українсько-польських взаємин цього часу, враховуючи позицію сторін, зокрема на підставі відмови від виключно "національного" погляду. Наголос робився на ширше тлумачення фактів і врахування інтересів обох національних рухів.

Останнім часом у сучасній вітчизняній історіографії надається увага й проблемам, пов'язаним із дослідженням українських збройних формувань, що перебували на німецькій службі. Йдеться про Легіони українських націоналістів, дивізії СС "Галичина". З цієї проблематики опублікував дві книги Андрій Боляновський [6].

Науковці університету займаються також вивченням історії стародавньої Греції та Риму. У цій сфері науки плідно працює Олександр Бандровський. Основне коло його інтересів – Римська імперія I–III ст. н. е. [3, с. 159–167]. Крім проблеми стосунків племен Карпатського регіону з античною цивілізацією, він теж досліджує грецьку міфологію та проблеми типології стародавніх цивілізацій [4, с. 22–30].

У галузі антикознавства значні здобутки мають науковці кафедри класичної філології університету, які здійснили переклад українською мовою творів Есхіла, Софокла, Аристофана, Горация, Овідія, Сенеки та інших класиків греко-римської літератури. Підсумком роботи професора кафедри В. Маслюка та відомого філолога-перекладача А. Содомори, стали два випуски хрестоматії "Антична література" [2].

Важливе місце в науковій роботі факультету з загальної історії займають проблеми слов'янознавства. Підгабсбурзькі слов'янські народи у їхніх зв'язках з українцями склали об'єкт досліджень Михайла Кріля. Впродовж 1990-х років він опублікував на цю тему ряд статей і монографію, які склали основу його докторської дисертації [28]. Науковець опублікував також ряд статей з проблеми українсько-чеських культурних взаємин кінця XVIII – першої половини XIX ст.

Вагомим є доробок кафедри слов'янських країн з історичної полоністики. Детальним вивченням цієї сфери займається професор Леонід Зашкільняк [16, с. 558–585], який окреслив основні напрями досліджень українських вчених, показав їхні здобутки й упущення та за-

^{*}Polska-Ukraina: trudne pytania. – Warszawa, 1997–2002. – Т. 1–9 (українських версій матеріалів поки що вийшло 5 томів).

вдання на перспективу. Значним успіхом української полоністики є синтетична праця з історії Польщі, яку опублікували Л. Зашкільняк і М. Крикун у 2002 р. [14]. Автори основну увагу приділили висвітленню соціальних, економічних і культурних змін, взаєминам поляків з іншими народами, передусім з українцями. Професор Л. Зашкільняк також видав праці з проблем методології історії та світової історіографії [15].

Болгаристика представлена працями Володимира Чорнія, який опублікував цілісний нарис з історії Болгарії кінця XIX – початку XX ст. і в роки Першої світової війни. Йому також належать статті теоретичного характеру про болгарське національне відродження [46, с. 111–123]. У 2007 р. науковець видав синтетичну працю "Історія Болгарії".

Історичний шлях слов'янських народів у тісному взаємозв'язку з цивілізаційними процесами від давнини до наших днів висвітлено у першому українському посібнику з історії Центрально-Східної Європи [18], який підготували науковці кафедри слов'янських країн. Зібраний ними фактичний матеріал та його наукова інтерпретація дозволяє читачеві сформулювати уявлення про поширення та взаємодію культурних потоків та суспільних ідей, їх сприйняття та реалізацію різними народами регіону, в тому числі слов'янськими.

У другій половині 90-х років XX ст. вийшли нариси з історії Словаччини і Югославії [29], навчальні посібники з історії Росії Тамари Полецук [40] та Наталії Лешкович [30].

У колі зацікавлень професора Михайла Швагуляка знаходиться питання німецько-польсько-українських взаємин напередодні та під час Другої світової війни. Окремі висновки цих публікацій стали предметом обговорення на Міжнародних наукових конференціях [49].

Викладачі кафедри нової та новітньої історії Юрій Бураков [7] і Андрій Козицький [23] підготували навчальні посібники з новітньої історії країн Азії та Африки.

З 1995 р. на факультеті функціонує кафедра етнології, співробітники якої ведуть активну наукову роботу. Особливо цінний вклад у вивчення етнічної історії Західної України здійснив професор Степан Макарчук. В одній із своїх численних праць вчений комплексно дослідив соціальні зміни на західноукраїнських землях кін. XIX – поч. XX ст. [31]. Найновішою працею вченого на даний час є книга "Етнічна історія України", видана в 2008 р.

Як учасник українських наукових експедицій у райони радіоактивного забруднення Полісся, доцент Роман Сілецький опублікував низку оригінальних статей з питань народного будівництва і духовної культури населення Полісся [42, с. 78–93]. Також вчений видав монографію присвячену історії сільського будівництва в українських Карпатах [43].

До сфери наукових зацікавлень професора Михайла Глушка відноситься історія шляхів сполучення і транспортних засобів XIX – поч. XX ст. на території України і в карпатському регіоні зокрема [9]. У 2008 р. М. Глушко опублікував монографію "Методика польового етнографічного дослідження" у якій детально окреслив методи польових досліджень та організацію етнографічних експедицій.

Оксана Франко здійснила аналітичне дослідження наукової спадщини видатного українського вченого Федора Вовка, завершивши свою роботу монографією "Федір Вовк" (Нью-Йорк, 1997) та докторською дисертацією "Наукова та суспільно-політична діяльність Ф. К. Вовка", яку захистила у 2000 р.

Григорій Рачковський захистив кандидатську дисертацію на тему "Поселення, двір і житло галицько-волинського етнографічного пограниччя".

Археологічний напрямок досліджень на факультеті представлений працями Миколи Пелешчина [39], Василя Рудого [41], Романа Береста [5, с. 22–28] та Ярослава Онищука [37, с. 57–61]. Археологічну проблематику кафедри доповнює Михайло Филипчук, який у 2000 р. очолив Інститут археології університету. Його наукові інтереси лежать в рамках дослідження слов'янської та давньоруської археології [45, с. 85–97].

Отже, сучасна історична наука у Львівському університеті має значні здобутки, вона виходить на якісно новий рівень. Насамперед, більш вагомою стала аргументація наукових висновків і узагальнень, зросло теоретичне навантаження більшості праць. Для досліджень останніх років характерні розкутість думок і суджень, неупередженість, оригінальність наукових підходів і розширення дослідницької тематики.

Список використаних джерел

1. Александрович В. Архітектура і будівництво; Образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво / Історія української культури. У 5-ти томах. – Т. 2. – Українська культура XIII – першої по-

ловини XVII століть. – Київ, 2001. – С. 256–302; Його ж. Архітектура, образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво / Історія української культури. – Т. 3. – Українська культура другої половини XVII – XVIII століть. – Київ, 2003. – С. 833–942. 2. Антична література: Хрестоматія. Ч. 1. Давньогрецька поезія в українських перекладах і переспівах. / Упорядник Маслюк В. – Київ, – 1994. – 276 с.; Його ж. Давня римська поезія в українських перекладах і переспівах / Упорядник Маслюк В. – Львів, 2000. – 328 с. 3. Бандровський О. “Лімесна” політика Римської імперії на північно-східних кордонах в I–III ст. н. е. // *Carpatica-Carpatika*. Давня історія України і суміжних регіонів. – Ужгород, 2001. – Вип. 13. – С. 159–167; Його ж. До питання про роль допоміжних з’єднань на дакійському лімесі // *Вісник Львівського університету*. Серія історична. – Львів, 1992. – Вип. 27. – С. 84–91. 4. Бандровський О. Типологія розвитку європейських суспільств доби перших цивілізацій // *Вісник Львівського університету*. Серія історична. – Львів, 1998. – Вип. 33. – С. 22–30. 5. Берест Р. Нові дані про городище біля с. Рокитно // *Археологічні дослідження Львівського університету у 1996 р.* – Львів, 1997. – Вип. 2. – С. 22–28; Його ж. Дослідження городищ біля сіл Підгородище і Мостище // *Археологічні дослідження Львівського університету*. – Львів, 1998. – Вип. 3. – С. 24–35. 6. Боляновський А. Дивізія “Галичина”. Історія. – Львів, 2000. – 528 с.; Його ж. Українські військові формування в збройних силах Німеччини. (1939–1945). – Львів, 2003. – 685 с. 7. Бураков Ю. Новітня історія країн Азії і Африки (1945–1992): Навч. посібник-Київ, 1993. – 100 с. 8. Войтович Л. Генеалогія династії Рюриковичів: Бібліограф. довідник – Київ, 1990. – 228 с.; Його ж. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. – Львів, 2000. – 650 с. 9. Глушко М. Шляхи сполучення і транспортні засоби в українських Карпатах другої половини XIX – на поч. XX ст. – Київ, 1993. – 226 с., іл.; Його ж. Генезис тваринного запрягу в Україні: Культурно-історична проблема. – Львів, 2003. – 448 с., іл. 10. Голубко В. Армія Української Народної Республіки, 1917–1918. Утворення і боротьба за державу. – Львів, 1997. – 288 с. 11. Гречило А. Міста та містечка в гербах, прапорах і печатках. – Львів, 2003. – 292 с. 12. Гречило А. Українська міська геральдика. – Київ-Львів, 1998. – 192 с. 13. Грицак Я. “Дух, що тіло рве до бою”. Спроба політичного портрету Івана Франка. – Львів, 1990. – 177 с.; Його ж. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX століття: Навч. посібник. – Київ, 2000. – 360 с. 14. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. Від найдавнішого часу до наших днів. – Львів, 2002. – 752 с. 15. Зашкільняк Л. Методологія історії: Від давнини до сучасності. – Львів, 1999. – 224 с.; Його ж. Сучасна світова історіографія: Посібник для студентів історичних спеціальностей університетів. – Львів, 2007. – 312 с. 16. Зашкільняк Л. Українська історична полоністика на сучасному етапі (90-ті роки) // *На службі Клію*. Збірник наук. праць на пошану професора Л. Винара. – Київ, 2000. – С. 558–585. 17. Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині у XVI – першій половині XVII століття. – Львів, 2003. – 206 с. 18. Історія Центрально-Східної Європи / За ред. Л. Зашкільняка. – Львів, 2001. – 660 с. 19. Капраль М. Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (Соціально-правові взаємини). – Львів, 2003. – 440 с. + 15 іл. 20. Качмар В. За український університет у Львові. Ідея національної вищої школи у суспільно-політичному житті галицьких українців (кінець XIX – початок XX ст.). – Львів, 1999. – 117 с., іл. фотогр. 21. Кметь В. Документи до біографії першого львівського владика Макарія (Тучапського) в актах Коронної Метрики // *Наукові записки історичного факультету Львівського університету*. – Львів, 2000. – Вип. 3. – С. 18–25; Його ж. Юрисдикційний статут та організаційна структура Галицької (Львівської) єпархії (XII – середина XVI століття) // *Ковчег*. Наук. зб. із церковної історії. – Львів, 2001. – Ч. 3. – С. 131–155. 22. Козицький А., Білостоцький С. Кримінальний світ старого Львова. – Львів, 2001. – 230 с.: іл. 23. Козицький А. Новітня історія країн Азії та Африки (1918–1999): Курс лекцій. – Львів, 2000. – 160 с. 24. Кондратюк К. Велич і трагедія українців у збройній боротьбі з німецьким фашизмом (1941–1945 рр.) // *Мандрівець*. – 2005. – № 3 – С. 35–38; Його ж. Демографічні втрати серед цивільного українського населення Лемківщини, Надсяння і Холмщини під час переселенських акцій 1944–1947 рр. // *Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. – Вип. 2. – Львів, 2007. – С. 72–80. 25. Кондратюк К. Умови праці робітників Західних областей України в 60–80-х рр. XX ст. // *Наукові зошити історичного факультету*. Зб. Наук. праць. – Львів, 2001. – Вип. 4. – С. 395–398. 26. Кривонос В. Львівсько-левантійська торгівля наприкінці XV – в

середині XVII ст. // Український історичний журнал. – 1995. – №1. С. 48–58. 27. Кріль М. Основи палеографії. Навч. посібник. – Київ, 1995. – 196 с.; Його ж. Латинське письмо та його види: Текст лекцій. – Львів, 1996. – 64 с. 28. Кріль М. Слов'янські народи Австрійської монархії: освітні та наукові взаємини з українцями. 1772–1867. – Львів, 1999. – 296 с. 29. Кріль М. Суспільно-політичний розвиток Словаччини. 1945–1995 рр.: Текст лекцій. – Львів, 1996. – 54 с.; Його ж. Розпад Югославської федерації та утворення нових держав на Балканах: Текст лекцій. – Львів, 1996. – 31 с.; Його ж. Кріль М., Баран З. Історія Югославії. 1918–1990: Текст лекцій. – Львів, 1997. – 92 с. 30. Лешкович Н. Утворення та розвиток Московської держави XIV–XVI ст.: Текст лекцій. – Львів, 2001. – 72 с. 31. Макарчук С. Етнографія України. Навч. посібник – Львів, 1994. – 520 с. 32. Макарчук С. Писемні джерела з історії України: Курс лекцій. – Львів, 1999. – 351 с.; Його ж. Історичні неписемні джерела: Курс лекцій. – Львів, 2002. – 200 с.; Його ж. Джерелознавство історії України. – Львів, 2008. – 512 с. 33. Малик Я. Тоталітаризм в українському селі. Перша спроба впровадження (жовтень 1917 – березень 1918 рр.). – Львів, 1996. – 152 с. 34. Мацюк О. Філіграні архівних документів України. XVIII–XX ст. – Київ, 1992. – 352 с. 35. Мацюк О. Історія українського паперу. – Київ, 1994. – 186 с. 36. Мудрий М. Русофільство в Галичині в середині XIX – на початку XX ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 231–268 (у співавторстві з О. Аркушею); Його ж. Австрорусинство в Галичині: спроба окреслення проблеми // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2000. – Вип. 35–36. – С. 571–604. 37. Онишук Я. Археологічні розкопки на Брідшині // Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 р. – Львів, 1996. – С. 57–61; Його ж. До питання про етнокультурну ситуацію на Волино-Подільському пограниччі в перших століттях нашої ери // Наукові записки Львівського історичного музею. – Львів, 1997. – С. 109–123. 38. Павлишин О. Підготовка аграрної реформи в ЗОУНР // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2000. – Вип. 6. – С. 170–183; Його ж. Об'єднання УНР і ЗУНР: політично-правовий аспект (кінець 1918 р. – перша половина 1919 р.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2002. – Вип. 37. – С. 327–349. 39. Пелешин М. Стародавня Яворівщина: Нариси історії та археології. – Львів, 1996. – 120 с.; Його ж. Поселення мідного віку біля сіл Костянець і Листвин у Західній Волині. – Львів, 1997. – 122 с. 40. Полешук Т. Історія Росії XIX – початку XX ст. – Львів, 2008. – 400 с. 41. Рудий В. Перемишльська земля (IX – середина XIV ст.). – Тернопіль, 2003. – 178 с. 42. Сілецький Р. Стеля та сводок у традиційному будівництві поліщуків (Конструктивно технологічний та обрядовий аспекти) // Народознавчі зошити. – 1996. – № 2. – С. 78–93; Його ж. "Закладщина" хати на Поліссі: обрядово-звичаєвий аспект // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. – Львів, 1997. – Вип. 1. Київське Полісся – 1994. – С. 83–96. 43. Сільське поселення та садоба в українських Карпатах XIX – початку XX ст. – Київ, 1994. – 140 с. 44. Сухий О. Галичина між Сходом і Заходом. Нариси історії XIX – початку XX ст. – Львів, 1999. – 227 с.; Його ж. Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX столітті). – Львів, 2003. – 498 с. 45. Филипчук М. Дослідження городищ у Верхньому Подністров'ї // Львівський археологічний вісник. – Львів, 1999. – Вип. 1. – С. 85–97; Його ж. Проблема періодизації і хронології слов'янських старожитностей другої половини I тис. н. е. в українському Прикарпатті // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст. Матеріали міжнародної конференції 16–18 березня 2000 р. – Чернівці, 2000. – С. 36–46. 46. Чорній В. Відновлення національної держави і утвердження буржуазно-капіталістичних відносин у Болгарії // Проблеми слов'янознавства. – Львів, 1991. – Вип. 40. – С. 111–123; Його ж. Болгарія на початку XX ст. // Проблеми слов'янознавства. – Львів, 1993. – Вип. 45. – С. 99–117; Його ж. Болгарське національне відродження: хронологічні рамки і періодизація // Проблеми слов'янознавства. – Львів, 2000. – Вип. 51. – С. 84–91. 47. Швагуляк М. Позиція та участь українців у німецько-польській війні 1939 р. // Україна-Польща: важкі питання. / Матеріали IV міжнародного семінару істориків. – Варшава, 1999. – Т. 4. – С. 35–58; Його ж. Пакт Ріббентропа-Молотова: "український" сюжет // Український альманах. – Варшава, 1999. – С. 196–201; Його ж. Українське питання в міжнародних політичних кризах передодня Другої світової війни (1938–1939) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2000. – Вип. 35–36. – С. 296–320. 48. Шиян Р. Торгівля міст Руського і Белзького воєводств у XVI –

першій половині XVII ст. // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – Львів, 1994. – Т. ССХХVІІІ. – С. 123–159. 49. Шуст Р. Нумізматика українських земель. – Львів, 1998. – 270 с.; Його ж. Нумізматика: Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. – Київ, 2007. – 371 с.: іл. 50. Шуст Р. Структура грошового ринку та особливості лічби монет на західноукраїнських землях у XVI ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1997. – Вип. 32. – С. 23–42; Його ж. Нумізматична наука у Львівському університеті (кінець XVIII – середина XIX ст.) // Львів: місто-суспільство-культура. – Львів, 1999. – Т. 3. – С. 249–259.

Vadym Oliyarnyk

**THE IVAN FRANKO NATIONAL UNIVERSITY IN L'VIV, THE CHAIR OF
CONTEMPORARY UKRAINIAN HISTORY**

The article describes development of historical science at Ivan Franko University in L'viv in 1991–2008, showing its development of organizational structure and analyzed basic trends of historical research.

РОЗДІЛ 6. РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

УДК 94 (477)

Іван Зуляк

**РЕЦ.: МОСКАЛЮК М. М. РОЗВИТОК ПЕРЕРОБНОЇ
ПРОМИСЛОВОСТІ У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В ДРУГІЙ
ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: МОНОГРАФІЯ. –
ТЕРНОПІЛЬ: ВЕКТОР, 2009. – 336 С.**

У цій статті проаналізовано монографічне дослідження М. Москалюка "Розвиток переробної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття".

Характерною особливістю сучасного етапу розвитку історичної науки є переорієнтація її з ідеологічної заангажованості на об'єктивне наукове дослідження минулого. Наукові праці, в яких автори висвітлюють досліджувану проблему, виходячи з нових концептуальних засад, поступово звільняють історичну науку від застарілих догм та стереотипів. Підтвердженням цього є і рецензована монографія Миколи Москалюка "Розвиток переробної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття", присвячена недостатньо висвітленій в українській історіографії проблемі в контексті розвитку переробної промисловості Наддніпрянської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. У цій монографії відносно повно й детально досліджено низку питань, що стосуються відповідних проблем, що виникають у зв'язку з аналізом соціально-економічних аспектів економічної історії.

В основі історико-економічного поступу є виробництво, його розвиток визначає практично усі аспекти буття громади. А тим часом історія виробництва взагалі й насамперед переробної промисловості зокрема науковцями все ще недостатньо висвітлена.

Історія будь-якого економічного виробництва, насамперед нагромаджує значний досвід, відкидає застарілі і стверджує прогресивні тенденції багатьох попередніх поколінь. Вивчення тільки сучасного етапу якогось певного процесу, без аналітичного узагальнення попереднього його розвитку, не може сприйматись достатньо виважено і не дає належних підстав для обґрунтованих науковоаргументованих висновків.

Отже, для істориків та економістів, одним із актуальних питань є і залишається проблема функціонування переробної промисловості в її історичному контексті.

Актуальність рецензованої монографії визначається тим, що в сучасних умовах при реформуванні економічної структури народного господарства України, зокрема, промисловості, важливого значення набуває звернення до історичного досвіду промислового розвитку Наддніпрянщини в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Це зумовлено цілою низкою чинників. По-перше, при визначенні шляхів соціально-економічного розвитку певного значення набуває врахування історико-економічної спадщини з її досягненнями, перевагами та недоліками, вона має велику цінність, є школою, уроки якої важливі і для сьогодення. По-друге, сучасному етапу економічних перетворень в Україні значною мірою притаманні явища і події, що мали місце в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. По-третє, виникає потреба розкриття сутності і напрямів розвитку промисловості України досліджуваного періоду. По-четверте, доцільно проаналізувати альтернативні підходи у визначенні перспектив, напрямів, форм і методів промислового розвитку України в сучасних умовах. Знання цих підходів дозволить із багатьох моделей ринкової економіки вибрати ту, що найбільше відповідає сьогоднішнім умовам.

Переробна промисловість Наддніпрянщини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. істориками та економістами комплексно не вивчалася. Звернення до цієї проблеми зумовлено ще й тим, що в українській історіографії на сьогодні немає єдиної узагальнюючої монографії, яка б розкривала проблеми, пов'язані з переробною промисловістю зазначеного періоду, однак її необхідність є нагальною. Українська економічна історія повинна мати дослідження цієї

проблеми не лише задля суто пізнавально-наукового значення, а й через те, що дослідження або детальний аналіз цієї проблеми дасть змогу переосмислити підходи на багато інших загальних проблем історії не лише того часу, а й на подальшого розвитку переробної промисловості.

Актуальність теми дослідження визначається й тим, що необхідно всебічно і критично проаналізувати історіографію проблеми та архівні матеріали, які вводяться в науковий обіг вперше.

Таким чином, все це свідчить, що обрана тема дослідження має науково-теоретичне та практичне значення. Весь комплекс економічних та політичних заходів, запроваджених в другій половині XIX – на початку XX ст., є певним уроком для розробки стратегії суспільно-політичних та економічних реформ на утвердження та зміцнення української державності.

Аналізуючи дослідження М. Москалюка, важливо наголосити на тому, що у першому розділі автор ґрунтовно подає історіографію проблеми. Надзвичайно важливо, що дослідник не став на шлях абсолютного заперечення історіографії радянського періоду, а критично її проаналізував і використав праці таких відомих дослідників, як: І. О. Гуржія, Л. Г. Мельника, О. О. Нестеренка та інших.

Монографія М. Москалюка ґрунтується на значній джерельній базі, значна частина якої вводиться до наукового обігу вперше. При цьому автор критично ставиться до використання інформації, що міститься в історичних дослідженнях тоталітарної доби в СРСР.

У другому розділі монографії охарактеризовано переробну промисловість Наддніпрянської України досліджуваного періоду, в основному, звернено увагу на найважливіші і домінуючі галузі переробної промисловості у зазначеного періоду.

Третій розділ монографії присвячено розкриттю матеріально-технічної бази переробної промисловості, зокрема, детальному розгляду питання щодо кількості, мережі, продуктивності заводів, характеристики технічних вдосконалень в переробній промисловості.

У четвертому розділі, присвяченому капіталізації та політики держави щодо розвитку переробної промисловості, проаналізовано динаміку розвитку промисловості, систему забезпечення сировиною, визначено основні шляхи накопичення капіталів та їхній вплив на розвиток переробної промисловості, проаналізовано економічну політику держави в цьому контексті.

У п'ятому розділі визначено особливості розвитку внутрішньої і зовнішньої торгівлі Наддніпрянської України, охарактеризовано транспортну систему, наголошено на домінуючій ролі внутрішніх і зовнішніх торговельних зв'язках.

У шостому розділі досліджено особливості формування буржуазії, забезпечення переробної промисловості інженерно-технічними кадрами і розглянуто проблеми формування робітничого класу, що у досліджуваний період відігравав одну із домінуючих ролей у промисловому поступі Наддніпрянської України. Основні положення рецензованої монографії належним чином опрцьовані і підсумовані у висновках.

Підсумовуючи, можна зазначити, що спираючись на ґрунтовне опрацювання архівних джерел і історіографію, автору вдалося підготувати цілісне монографічне дослідження розвитку переробної промисловості дев'яти українських губерній у пореформений період. Монографія М. Москалюка "Розвиток переробної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX століття" є свідченням використання запровадження нових науково-концептуальних підходів до аналізу історичного минулого нашого народу.

У цілому рецензована монографія М. М. Москалюка є самостійним, оригінальним, ґрунтовним науковим дослідженням, значним внеском у розвиток історіографії цієї проблеми. Монографія буде в нагоді для всіх, хто цікавиться питаннями соціально-економічної історії Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст.

Ivan Zuliak

REVIEW: MOSKALYUK M. M. THE DEVELOPMENT OF REFINE INDUSTRY IN NADDNIPRIANSKA UKRAINE AT THE SECOND HALF XIX – AT THE BEGGINING XX CENTURY: MONOGRAPHY. – TERNOPIIL: VECTOR, 2009. – 345 P.

Monographic research of M. Moskalyuk "The development of refine industry in Naddniprianska Ukraine at the second half of XIX – at the beginning of XX century" was analysed at the issue.

УДК 94 (477)

Віталій Масненко, Юрій Присяжнюк

КУРС ЛЕКЦІЙ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У ЧОТИРЬОХ ЧАСТИНАХ / АВТ. КОЛ.: П.С. КОРИНЕНКО ТА ІН. – ТЕРНОПІЛЬ: ВИДАВНИЦТВО "АСТОН", 2007

Рецензія присвячена аналізу "Курсу лекцій з історії України у чотирьох частинах / Авт. кол.: П. С. Коріненко та ін. – Тернопіль: "Астон", 2007."

Як справедливо зазначає відома дослідниця Наталя Яковенко, "на сьогодні українські історики в переважній своїй масі, як здається, просто не задумуються над тим, що сфери дидактичної та наукової історій – це різні планети" [1, с. 13]. Напевне тому кожне помітне "підручникове" видання в Україні про її минувшину – особлива подія, що привертає увагу як вузького кола фахівців, так і широких кіл громадськості. Адже це щоразу не тільки іспит на фаховість для авторів, але й сподівання зацікавлених читачів на очікувані та сенсаційні відповіді, пов'язані з надіями на подолання таких кризових явищ, як методологічний вакуум історіописання, занепад наукової етики, брак професійного вишколу. Не секрет, що ґрунтуючись на результатах прикладного оволодіння методиками пізнання та залучаючи новітні набутки української й зарубіжної історіографії, навчально-методична література покликана оптимізувати сприйняття, опанування та вироблення (здобування) знань, у цьому разі студентами-істориками.

Саме з такою надією науковці й викладачі вищої школи зустріли появу чотири томника "Курсу лекцій з історії України", який завдяки зусиллям тернопільських істориків нещодавно побачив світ. Співавтори видання (усього 8 осіб), маючи за мету "формувати ґрунтовні знання, забезпечувати високий рівень духовності і політичної культури студентів", спробували вибудувати з ними діалог на тому переконанні, що "стрижнем дослідження й викладання історії України... є проблема державності, економічного розвитку та соціального становища народу на всіх його етапах" [2, с. 9]. Тому запропонували широку панораму подій, що відбувалися на території сучасної України з найдавніших часів до сучасності, фактично не оминувши увагою знакових фактів суспільного життя.

Особливістю рецензованого "Курсу лекцій" є усвідомлене зміщення акцентів пропонованого дискурсу з давньої, середньовічної і навіть нової історії на новітню історію. Цей крок автори пояснюють наявністю літератури, насамперед дидактичної, в якій ранні періоди української минувшими "вже отримали ґрунтовне і всебічне висвітлення". Таким чином, адресоване студентській аудиторії, а заодно викладачам і, традиційно, всім "тим, хто прагне пізнати минуле України", видання претендує, окрім іншого, на роль своєрідного доповнення до того

навчально-методичного арсеналу, який уже міститься в бібліотечних фондах. Очевидно більш знакова властивість посібника полягає в тому, що частина запропонованого матеріалу представлена авторськими науковими доробками. А це дозволило певним чином оновити традиційний фактологічний набір, який здебільшого мігрує з одного видання в інше без усяких коментарів та пояснень.

Лекційний курс розпочинається з визначення предмету та функцій історії. Подані за де-що спрощеною процедурою, вони в цілому знайомлять з тим науково-пізнавальним та організаційно-методичним інструментарієм, на основі якого визначені засади поданого нижче тексту. Зокрема, коротко окреслено об'єкт та предмет вивчення історії, лаконічно названі функції історичних знань. Більш докладно йдеться про структуру історичних знань та періодизацію історії. Наведений перелік спеціальних історичних дисциплін у цілому дозволяє уявити "наукову" історію як систему знань про минулий людський досвід. Такою ж логікою позначено матеріал щодо поділу історії людського суспільства на великі проміжки часу (періоди або епохи). Згадавши про основні підходи до періодизації історичного процесу, автори коротко знайомлять читачів з тими варіантами періодизації, які найбільш поширені в історіографії, передовсім запропоновані українськими фахівцями. Тут також було б доцільним зупинитися на досить суттєвій проблемі "умонтування" періодизації української історії у загальносвітову, або принаймні – європейську. Визнання факту відсутності єдиної (загальноприйнятої) й аргументованої схеми періодизації спонукало звернути прискіпливий погляд на ту практику, що "прижилася" в сучасній українській науковій думці – це "вдосконалення або доповнення старих схем періодизації" [2, с. 21]. Такий підхід, судячи зі змісту, обрали й самі автори посібника.

Рецензенти схвально оцінюють спробу авторів адаптувати курс лекцій до програми навчального курсу (за вимогами кредитно-модульної системи). Розроблена й додається електронна версія, покликана максимально скоротити відстань між "по-новому трактованими вузловими проблемами історії України" і студентською аудиторією. Цьому ж сприяє пропонований наприкінці кожної частини список рекомендованої літератури. За незначними винятками він складений із наукових та навчально-методичних праць, які видавалися (перевидувалися) за роки державної незалежності України.

До "Курсу лекцій" не потрапив аналіз історіографії та джерелознавства історії України. Посилаючись на те, що ці навчальні дисципліни вивчаються студентами історичних спеціальностей окремо. Щоправда, в окремих лекціях (напр. л. 8, почасти л. 12 першого розділу) деякі проблеми історіографії, точніше найбільш відомі підходи все ж представлені. Схоже, задля того, щоб у такий спосіб "авторитетно" підкріпити основні засади запропонованого викладу.

Перевагою "Курсу лекцій" варто визнати спробу подати дидактичний матеріал з активним залученням до аналізу тлумачення основних категорій (частина з них виділена в тексті). І хоча такий прийом використовується непослідовно, він загалом дозволяє привернути увагу студентів до найбільш актуальних явищ (фактів, ознак, характеристик, історичних постатей) того чи іншого періоду минулщини. У випадку аналогічного підходу до організації та змістовного наповнення семінарських занять, ідея заслуговує на схвалення.

Вдалим визнаємо намір аналізувати проблеми соціально-економічної та суспільно-політичної історії з приділенням належної уваги регіональним особливостям. Адже, справді, висвітлення економічного та соціального розвитку східноукраїнських земель (підросійської України) у 1860–1890-х рр. без виокремлення особливостей "капіталізації суспільства" на теренах Лівобережжя, Правобережжя чи Півдня України навряд чи може претендувати на кінцевий успіх. Тим більше, коли цей розвиток подається в контексті "виразної тенденції до товаризації сільськогосподарського виробництва, що у багатьох випадках супроводжувалась впровадженням технологічних новацій у веденні сільського господарства", тобто еволюційно-прогресивного бачення основного змісту історії [3, с. 423].

Як вказують самі автори, основна увага була зосереджена на новітньому періоді української історії, викладеному у третій та четвертій частинах курсу лекцій. Відповідно, новітня історія хронологічно поділяється на де-що нерівні відрізки: 1900–1939 рр. та 1939–2007 рр.

Висвітленню першого періоду присвячено 18 лекцій, згрупованих у два розділи: "Українські землі на початку ХХ ст. Українська революція 1917–1920 рр." і "Міжвоєнна доба в історії

України". Сильною стороною цього лекційного блоку є насичення вагомих фактичним матеріалом щодо соціально-економічного розвитку, становища окремих соціальних груп українського населення, особливостей політичної ситуації та діяльності політичних сил різного ідеологічного спрямування. Належна увага приділена особливостям етнічного складу населення України, етнонаціональній політиці влади та окремих політичних сил, стосункам, що склалися між різними етнічними групами. На відміну від багатьох навчальних посібників, автори "Курсу лекцій" подають інформацію не тільки про власне українські політичні партії й організації, але й про загальноімперські (для початку ХХ ст.), польські, єврейські тощо. Поте ідейно-політична платформа цих утворень розкривається іноді досить поверхово, а частина політичних сил, скажімо сіоністський рух, взагалі випала з поля уваги авторів.

Важливо, що автори посібника показують особливості розвитку українських земель, які в силу історичних обставин опинилися у складі різних держав: спочатку – Російської та Австро-Угорської імперій, пізніше – УСРР (СРСР), II Речі Посполитої, Чехо-Словаччини та Румунії. Текст лекції також достатньо насичений історичними постатями, які у більшості випадків мають досить виважені оцінки (іноді певне авторське упередження виявляється у характеристиках діячів радикальної течії українського національно-визвольного руху). Досить повно висвітлений міжнародний "фон", що впливав на перебіг власне українського історичного процесу. У цьому контексті досить вдало показано як "українське питання" набувало міжнародного значення, як Україна перетворювалась із об'єкта в суб'єкт міжнародної політики. Прикметно, що автори не уникають гострих дискусійних питань, особливо пов'язаних з розвитком українського національно-визвольного руху, становленням української державності у різних її формах. При цьому вони подають власне бачення вказаної проблематики, бачення далеко не безспірне, але зрештою така позиція може слугувати основою для подальшого обговорення, у тому числі й у студентській аудиторії під час семінарських занять тощо.

Період української історії 1939–2007 рр. викладений у четвертій частині "Курсу лекцій". Матеріал тут згрупований у 15 лекціях, які також складають два розділи: "Українська РСР у 1939–1964 рр." та "Українська РСР у 1965–1991 рр. Проголошення та розбудова незалежної Держави Україна (1991–2007 рр.)". Тут студенти можуть отримати досить насичену, фаховим чином опрацьовану інформацію про досить складні періоди Другої світової війни, післявоєнної відбудови, передперебудовчий та перебудовчий час, сучасний період становлення незалежної Української держави. Позитивно те, що автори не уникають складних дискусійних питань і пропонують до уваги студентів відповідну до сучасного рівня знань характеристику боротьби УПА та ОУН, особливості "радянізації" західноукраїнських земель, нинішньої політичної боротьби в умовах незалежної держави тощо. Цілком виправдано у цій частині значна частина тексту присвячена соціально-економічному розвитку, соціальному становищу українського населення, особливостям культурного та релігійного життя, позиціям України на міжнародній арені. Можна відмітити важливу в таких випадках "врівноваженість" у викладі матеріалу, його комплексність та взаємкореспондування. В цілому четверта частина помітно більш фахово опрацьована, ніж третя.

Проте лекційний курс міг би містити й значно більше переваг. Варто наголосити, скажімо, на далеко не оптимальному компонованні тематичного матеріалу, особливо для трьох перших частин. Вирішення цього дидактичного завдання, на наш погляд, потребує як наукової, так і методичної корекції запропонованого тексту. Принагідно зупинимось на першій складовій, й позаяк методичне забезпечення, за давно усталеною (але зовсім невиправданою) традицією, взагалі не прийнято оговорювати в навчальній літературі такого типу.

Так, стиль висвітлення проблем, що ввійшли до лекції "Реформи царського уряду на Наддніпрянщині у 1860–1870-х рр.: спроби модернізації суспільства", є доволі типовим. Зважаючи на ту обставину, що весь курс передбачено для студентів історичних спеціальностей, автори вдалися до очевидно надто "вузького коридору можливостей" пояснення теми, оскільки обрали традиційну для радянської історіографії схему. Коротко окресливши соціально-економічні причини реформ, основну увагу зосередили на суспільному рухові, передовсім "інтенсивному зростанні селянських заворушень" [3, с. 398]. Результатом проведеного аналізу стала констатація того факту, що "протягом другої половини 1850-х рр. на українських землях значного розмаху набув суспільно-політичний рух з метою проведення соціально-економічних реформ й насамперед скасування кріпосного права" [3, с. 401]. Виправданість

такого підходу видається досить сумнівною з огляду на, по-перше, спрощено-констатуючий варіант запропонованого методологічного забезпечення. Сама ж згадка про радянських дослідників – М. Леценка, Б. Літвака, В. Теплицького – не надто рятує ситуацію, бо не зрозуміло, чому нижче викладений фактологічний матеріал має опиратися саме на їхню спадщину. Тим більше, що належна презентація досить широкого спектру поглядів на проблему, у тексті відсутня. По-друге, обрання "радянської спадщини" за чи не єдиний варіант пояснення "спроб модернізації суспільства" у третій чверті XIX ст. виглядає, м'яко кажучи, не зовсім логічно. Адже існують альтернативні науково-пізнавальні "святощі", які дозволяють значно глибше та різностороннє проникати в "секрети" не такого вже й далекого минулого. "Довге" XIX ст. дає чудову нагоду для використання структурної, культурологічної, антропологічної, цивілізаційної парадигм. Тим більше про це переконливо пишуть і самі автори посібника у вступній лекції до всього курсу. Студентів-істориків напевне потрібно знайомити з таким значним потенціалом їхнього професійного ремесла, постійно при звичаявати до його практичного використання.

У цілому виокремлюючи в "Курсі лекцій з історії України" низку позитивних сторін, передовсім погоджуючись з більшістю упорядкованого фактологічного матеріалу та зробленими аналітичними судженнями, принагідно визнаючи за дослідниками універсальне право на відбір і тлумачення подій, явищ, тенденцій, персоналій історії, вважаємо за доцільне вказати на ті слабкі місця, додаткове опрацювання яких суттєво удосконалило б наукову інтерпретацію української минувшини.

Передовсім доречно було б більш ґрунтовно доопрацювати висновки до кожної лекції (які в окремих випадках взагалі відсутні). Крім того, невиправдано, очевидно, проігноровані методологічні підходи до трактування основних епох конкретного (умовно українського) історичного процесу. Коли час вимагає будувати педагогічні лекції на вирівняній асиметрії в дискурсах української та західної історіографії, посилання на "досягнення новітньої вітчизняної історіографії" та "фундаментальні праці" відомих у сучасній Україні академіків та професорів навряд чи вичерпує проблему. Конкретизуємо, проблему, яка в останній час дедалі більше зміщується у площину "конструкту власної уяви" кожного, хто береться за її вирішення. Крім того, деякі місця в тексті сформульовані у такий спосіб, що явно потребують додаткового прояснення. Наприклад, "Козацька революція принесла як позитивні, так і чимало негативних змін. Відродивши українську державність (варто розуміти – це "позитивна зміна". – *В.М., Ю.П.*)..., одночасно відновила кріпосну залежність селян та переорієнтувала зовнішньополітичний курс Гетьманщини із Заходу на Схід, у бік Москви (можна здогадуватися, "негативна зміна". – *В.М., Ю.П.*)" [2, с. 308].

Написання синтетичних текстів з української історії, особливо дидактичного спрямування, ускладнюється тією обставиною, що багато вузлових явищ і сюжетів українського історичного процесу й донині залишаються недостатньо концептуально опрацьованими. Це змушує авторів вдаватися до теоретичного узагальнення і пропонувати власні концепції, які проте, не завжди кореспондують одна з одною. Особливу незручність від недосконалої такого евристичного пошуку відчуваєш тоді, коли концептуальні перепади зустрічаються у межах одного тексту. Очевидно найбільше складнощів від цього будуть мати студенти, оскільки вони поки що не певною мірою володіють належними методологічними навичками.

У цьому контексті досить складною проблемою, з якою зіштовхнулися автори посібника, було визначення характеру революцій, що мали місце в українському суспільстві упродовж першого двадцятиліття XX ст. Зрештою вони запропонували власне бачення цієї проблематики, яке, на нашу думку, має досить суперечливий вигляд. Не відмовляючи у праві авторів на науковий пошук, хотілось би звернути увагу на слабкі місця запропонованої схеми.

Передусім, слід зауважити, що вона побудована на теоретичних принципах "класової боротьби". Про це свідчать не тільки відповідна лексика: "партія революційного типу", "революційна ситуація", "рушійні сили революції", "класова солідарність", "класові Ради", "класові антагонізми" тощо, а й саме переконання у доцільності й неминучості революційного шляху розвитку. Такий підхід неминуче звужує сприйняття історичного процесу, приводить до того, що з поля уваги дослідників (і студентів) випадає значна його частина, яка не вписується у революційне "прокрустове ложе". Очевидно, що сучасних студентів-істориків варто знайомити не тільки з колишніми здобутками радянської історіографії, але й з концептуальними під-

ходами до розуміння сутностей революцій, які пропонуються й у новіших теоретичних пошуках, таких як різноманітні "концепції модернізації" чи "нова імперська історія" тощо.

Далі впадає в очі те, що автори у різних частинах тексту подають відмінну оцінку революційним подіям. Так, спочатку зазначається, що історія українського народу початку ХХ ст. складалася в умовах чотирьох революцій, а саме "буржуазно-демократичної 1905–1907 рр., антимонархічної – кінець лютого–початок березня 1917 р., Української революції, Жовтневої соціалістичної революції 1917 р." [4, с. 9]. У подальшому тесті визначення характеру цих революційних подій зазнало суттєвої трансформації: революція 1905–1907 рр. стала "народно-демократичною" [4, с. 36], лютнева – "буржуазно-демократичною" [4, с. 103], а революційні події 1917–1920-х взагалі отримують нове, значно розширене трактування. Тут вже не йдеться про єдину Українську революцію, а виокремлюється "три революції трьох складових частин українського народу": "національно-демократична", започаткована УЦР (правда автори посібника не пояснюють, яку частину українського народу вона представляла), "соціалістична", репрезентована робітничим класом та біднішим селянством Наддніпрянщини, і нарешті "народно-демократична", очевидно – представлена частиною українського народу, що був локалізований у Західній Україні [4, с. 188–198]. Більше того, автори переконують студентів у тому, що "між національно-демократичною і соціалістичною революціями на Наддніпрянщині йшла непримиренна боротьба" [4, с. 197]. Остання фраза, взагалі заслуговує на окрему увагу. Зрозуміло, що вже саме формулювання є цілком некоректним. Не може йти боротьба між власне явищами суспільного буття. Очевидно тут йдеться таки про військово-політичне протистояння різних державних та політичних сил. Але якщо це так, то наскільки коректно визначати обидві протиборчі сторони як революційні. Все ж таки революційною, мабуть, була лише одна сторона, а інша не мала такого характеру. Щодо характеристики тієї частини "революційного процесу", яку автори називають "соціалістичною" і воліють бачити цілісною й відповідною ідеальним схемам марксистської доктрини, досить доречною була б концепція С. Кульчицького, який розрізняє "радянську (точніше – "советську") та "комуністичну" революції. У зв'язку з піднятими питаннями, хотілось би принагідно наголосити на потребі проведення широкої загальної дискусії істориків, політологів, економістів щодо визначення характеру революцій у принципі. Це, на нашу думку, дозволило б відмовитися від застарілих схем аналізу революційних подій і в українському випадку.

Нарешті, досить помітна контрверсійність притаманна оцінкам "національно-демократичної революції", репрезентованої УЦР. З одного боку, автори посібника цілком справедливо пишуть про те, що "не варто, як це мало місце в радянській історіографії, відлучати лідерів Центральної Ради від соціалізму щонайменше до утвердження при владі Директорії" [4, с. 190]. З іншого боку, тій же Центральній Раді постійно закидається своєрідна "недореволюційність" у національному, аграрному, робітничому та інших питаннях. (Судячи з всього, "надреволюційність" більшовиків була більш виправданою). Крім того, у сьомій лекції (III частина) підкреслюється, що політичний вибір УНР вже у січні 1918 р. "став і антибільшовицьким і антисоціалістичним на платформі самостійності УНР" [4, с. 124].

Зрештою, аналіз визначення характеру революційних подій показує, що автори посібника очевидно продовжують сповідувати крайній історичний детермінізм (у межах сучасної науки такий підхід не вважається власне науковим). Свідчень такого підходу у тексті лекцій чимало: "причини соціалістичної революції в Україні були глибинними" [4, с. 195]; "поразка ЦР у війні з радянською Росією стала неминучою" [4, с. 191] тощо.

Наступна проблема, яку хотілось би уточнити – це наявність у подіях 1917–1920 рр. явищ "громадянської війни" та "військової інтервенції". У цей час, на думку авторів посібника, в Україні відбулося кілька "громадянських воєн": 1) "учасниками якої стали УЦР національно-демократичної (Української) і Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів соціальної (соціалістичної) революції" [4, с. 119]; 2) з боку "двох національно-демократичних рухів (Гетьмана П. Скоропадського і Директорії)" (правда тут не зрозуміло з яких мотивів П. Скоропадського віднесено до національних-демократів – *В.М., Ю.Л.*) [4, с. 198] тощо. Під визначення громадянської війни, очевидно потрапляє й війна радянської Росії проти УНР. Принаймні автори тут послідовно уникають використання термінів на кшталт "агресія" чи "інтервенція", а воліють писати про "війну в рамках єдиної держави з протилежними орієнтаціями її двох частин" [4, с. 191]. До інтервенції ж віднесені вторгнення на територію України

військ: Четвертного Союзу, Антанти, російських білогвардійців, Польщі. Прикладом досить асиметричного ставлення до вказаної проблеми є характеристика польсько-радянської війни 1920 р. Боеві дії польської армії та армії УНР охарактеризовані як "агресія проти УСРР", а контрнаступ Червоної армії (включно з I кінною армією Будьонного та 40 тисячами червоноармійців із Сибіру) подається як "звільнення від польської окупації та військ УНР", "визволення території радянської України" [4, с. 162–163]. До речі, подібні "подвійні стандарти" зустрічаються й при викладі більш давнього матеріалу, де ще, здавалося, важко знайти ідеологічні уподобання. Так, зокрема, при описі воєнних подій під час I світової війни, з'ясовуються, що німецькі війська лише "вступають" до українських міст, а російські ще їх і "звільняють" від супротивника, причому навіть ті, які до того ніколи не були у складі Російської імперії [4, с. 89–90].

Надалі, враховуючи обмежені розміри рецензії лише перерахуємо ті проблеми і сюжети, які на нашу думку, потребують уточнень, а можливо й внесення відповідних коректив. Це – селянський повстанський рух 1920-х рр. в УСРР, щодо якого автори не коректно використовують визначення "політичний бандитизм" [4, с. 204]. Входження УСРР до складу СРСР, яке у посібнику подане за певною ідеальною схемою, яка водночас містить і чимало суперечностей. З одного боку заперечується, що СРСР був унітарною державою [4, 231], а з іншого – підсумовується, що "на практиці відбулося входження УСРР до складу РСФФР" при збереженні деяких ознак державності [4, с. 239]. Причини Голодомору 1932–1933 рр. не можна обмежувати суто економічним чи господарським поясненням [4, с. 317]. Крім того, автори посібника чомусь уникнули розмови про сутність геноциду українського народу під час цієї трагедії. Політика українізації напевне мала значно глибші підвалини і наслідки у етнонаціональній та соціальній сферах. Проголошення автономії та незалежності Карпатської України не можна зводити до політики нацистської Німеччини та її загравання з українськими націоналістами. Висновки щодо подій на Закарпатті у 1938–1939 рр. [4, с. 411] виглядають надто парадоксально аби їх піддавати фаховому коментарю. Ті ж закарпатські події знову розглядаються у наступній, четвертій частині посібника [5, с. 11–14]. Тут вони вже отримали цілком фахову відповідну оцінку.

Не менше здивування викликає й висновок, що у сучасній Українській державі на першому етапі незалежності "було започатковане двовладдя: влада Рад (!?) і влада Президента України" [5, с. 289]. Тим більше у тесті тієї ж лекції автори цілком виправдано зазначають, що "ради усіх рівнів втратили свої функції як єдиних органів державної влади, перетворилися в органи місцевого самоврядування" [5, с. 303]. Вочевидь також, що періодизація, обрана авторами для незалежної Української держави потребує суттєвого уточнення та додаткової аргументації. Запропонована схема: перший етап незалежності (серпень 1991 – липень 1994 рр.), другий етап незалежності (1994–2004 рр.), початок (?) третього етапу незалежності (2004–2007 рр.) фактично аргументована проведенням президентських виборів і зміною керівництва держави. Якщо з 2004 р. як рубіжною датою можна цілком погодитися, оскільки під кінець року не тільки завершилася бурхлива виборча кампанія, а й відбулися серйозні "революційні" події, то рубіжність 1994 р. є дуже сумнівною. Якщо й шукати тут ключову подію, то на це мабуть більше шансів має претендувати 1996 р., а саме – прийняття Конституції України. Як вже зазначалося, вагомим плюсом четвертої частини "Курсу лекцій" є виваженість і достатньо фахова характеристика сучасного політичного життя. Проте ця виваженість іноді набуває надто паліативного вигляду, за яким студентам важко збагнути справжню суть подій та явищ. Так, при аналізі виборчої кампанії 2004 р. автори зазначавши, що реальна боротьба за пост Президента України велася між В.Януковичем і В.Ющенком, вбачають специфіку цих виборів у тому, "що обидва лідери були представниками демократичного табору, прихильниками побудови в Україні суспільства на ринкових засадах" [5, с. 356–357]. Якщо це справді так, то тоді незрозуміло, чому наприкінці виборчої кампанії відбулася "помаранчева революція".

У тексті лекцій іноді зустрічаємо не зовсім коректне приписування окремих думок чи позицій тим чи іншим історичними діячам. Так, В. К. Липинський, чомусь виявився у колі тих поляків, що "виступали за історичний принцип кордонів майбутньої польської автономії" [4, с. 66]. Хоча загальновідомо, що його концепція територіального патріотизму була позбавлена будь-яких форм суто етнічної автономістської відокремленості, передусім – польської.

Рецензенти далекі від думки, що "об'єктивність" викладу історичного матеріалу слід визначати співставленням кількості жертв із боку тієї чи іншої протиборчих сторін. Так, зокрема впадає у очі бажання авторів "врівноважити" результати "червоного терору" військ Муравйова у Києві інформацією про кількості загиблих учасників січневого повстання проти Центральної Ради [4, с. 124–125]. Вочевидь "правда" історії, як би її не підпорядковували під власні ідеологічні переконання, все ж не може вимірюватися у такий спосіб.

У тексті зустрічається чимало різночитань. Так, скажімо, таке видання як "Украинская жизнь" в одному місці називається журналом [4, с. 84], а в іншому чомусь – газетою [4, с. 93]. Відомий історик Олександра Єфименко часом подається як Н. Єфименко [4, с. 54], а дослідник Петро Стерчо у тексті лекції вперто називається Стерго [4, с. 384, 386, 407].

Часом у тексті лекцій можна зустріти історично неіснуючі назви окремих інституцій. Так, діюча у 1920-х рр. Українська академія наук, пізніше Всеукраїнська академія наук чомусь стала АН УРСР [4, с. 324].

До окремої групи зауважень слід віднести явні похибки друкарського походження. Тут маємо справді найширше поле для ретельного коректування. Зустрічаються помилки у датуванні тих чи інших подій. Так, II Трудовий конгрес у Кам'янець-Подільському відбувся у 1919 р., а не у 1918 р. [4, с. 146], уряд УНР переїхав до цього міста також у 1919 р., а не у 1918 р. [4, с. 147]. Резолюція "Про радянську владу на Україні" була ухвалена таки у 1919 р., але на VIII, а не VII конференції РКП(б) [4, с. 196] тощо.

Іноді друкарські "вибрики" приводять й до суттєвого спотворення справжнього змісту лекційного матеріалу. Так, військовий міністр М. Порш "вник у невідомому напрямку" [4, с. 125], а колабораціонізм названа ситуація, коли під час нацистської окупації "частина українського населення активно співпрацювала з українською владою" [5, с. 47].

Хотілось привернути увагу авторів видання і до коректного написання українською мовою географічних назв. Оскільки у тексті досить часто поряд з україномовними назвами зустрічаються й російські чи польські відповідники: "Ровно", "Роздельна", "Тарнопіль", "Ровенська область" тощо.

Сподіваємося, що автори "Курсу лекцій з історії України" з розумінням сприймуть висловлені зауваження й побажання, і використають їх для удосконалення рецензованого посібника. Саме ж видання після внесення відповідних коректив може бути рекомендоване для використання у навчальному процесі.

Список використаних джерел

1. Яковенко Н. М. Одна Клію, дві історії // Критика. – 2002. – Ч.12 (грудень) (№ 62). – С. 12–14.
2. Свідерській Ю. Ю., Окаринський В. М. – Ч. 1. Давня і середньовічна історія України. – Тернопіль: Видавництво "Астон", 2007. – 368 с.
3. Михальчук П. А., Куций І. П. – Ч. II. Нова історія України. – Тернопіль: Видавництво "Астон", 2007. – 480 с.
4. Коріненко П. С., Фартушняк А. К. – Ч. III. Новітня історія України. – Тернопіль: Видавництво "Астон", 2007. – 416 с.
5. Коріненко П. С., Терещенко В. Д., Бармак М. В. – Ч. IV. Новітня історія України (1939–2007 рр.) – Тернопіль: Видавництво "Астон", 2007. – 400 с.

Vitaliy Masnenko, Yuriy Prisyazhnyuk

LECTURES ON THE HISTORY OF UKRAINE IN FOUR PARTS / AUTO. ART.: PS KORINENKO AND ETC. – KYIV: PUBLISHING ASTON, 2007.

Review devoted to the analysis of "Course of lectures on the history of Ukraine in the four-part Naha / Auto. Through.: PS Korinenko and others. – Ternopil: Aston, 2007".

УДК 94 (447)

Петро Брицький, Валерій Нестеренко

**РЕЦ.: ЛОЗОВИЙ ВІТАЛІЙ. АГРАРНА РЕВОЛЮЦІЯ В
НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ: СТАВЛЕННЯ СЕЛЯНСТВА ДО
ВЛАДИ В ДОБУ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (БЕРЕЗЕНЬ 1917 – КВІТЕНЬ
1918 Р.). МОНОГРАФІЯ. – КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ: ПП.
"МОШАК М.І.", 2008. – 480 С.**

У публікації прорецензовано монографію Віталія Лозового "Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 р.)."

Українська національно-демократична революція 1917–1921 рр. належить до числа одного із найбільш складних та суперечливих періодів в історії України. Останнім часом ця тема привертає велику увагу з боку вітчизняних істориків та краєзнавців. Опубліковано чимало монографій, статей, дописів з цієї проблеми, проведено кілька міжнародних, всеукраїнських, регіональних конференцій. Однак, слід відзначити, що більшість цих праць мають передусім описовий характер, без серйозного аналізу історичних джерел. На цьому тлі вигідно відрізняється рецензована нами праця Віталія Лозового. Вона стала наслідком багаторічної роботи автора у центральних та обласних архівах України.

Монографія складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку посилань, алфавітного і географічного покажчиків.

У вступі коротко та чітко охарактеризовано актуальність, мету, хронологічні рамки, географічні межі, предмет та завдання дослідження. Автор ставить перед собою дуже важливе і актуальне, на наш погляд, завдання – розкрити на архівному матеріалі питання, якою мірою боротьба селянства за свої соціальні інтереси співвідносилася з процесом становлення Української державності в 1917–1918 рр.

У першому розділі визначено основні методологічні засади дослідження, проаналізовано історіографію та основні джерела роботи. Позитивом праці є те, що в процесі роботи над нею автор використовував не лише власне традиційні історичні методи (історико-компаративний, проблемно-хронологічний і т.д.), а й інших соціально-гуманітарних наук (наприклад, соціології, культурології, філософії). Зокрема, використання соціокультурного аналізу при аналізі історичних подій дало можливість пояснити, чому деякі українські державні інститути не були сприйняті українським селянством. Дослідник, застосувавши цивілізаційний підхід до аналізу української селянської ментальності, абсолютно об'єктивно відзначає, що вона була сформована внаслідок складної і тривалої взаємодії російської православної і західноєвропейської римо-католицької цивілізацій. А це в свою чергу призвело до амбівалентності, "двоїстості" української ментальності, де бажання бути вільними від будь-якої влади парадоксальним (на перший погляд) чином поєднувалось з бажанням мати сильного царя (або іншого сильного авторитарного керівника). Ця тенденція, до речі, помітна і для сьогоденної України.

В.Лозовий детально аналізує широкий комплекс історичної літератури з цієї тематики: праці українських істориків, які опинились в діаспорі, сучасних вітчизняних дослідників. Згадуються в монографії і найбільш важливі роботи російських та західних науковців.

Широкою є джерельна база дослідження, яка включає в себе комплекс неопублікованих архівних матеріалів, опубліковані збірки матеріалів, мемуарну літературу, низку періодичних видань.

У другому розділі добре окреслено понятійний апарат роботи. Цей розділ є дуже важливим в теоретичному плані. Чітко визначено поняття "влада", "народ", "селянство". Наводиться порівняльний аналіз термінів "община" та "громада". Автор доречно відмічає, що ці категорії ніяк не тотожні між собою. Дуже цікавим є аналіз світоглядних засад українського селянства. В. Лозовий влучно відмічає, що для селянства звичаєве право було вище будь-яких

державних законів, що трудовий принцип був засадничим для української ментальності. У світогляді українців переважали цінності аграрного суспільства, які заперечували право власності без особистісного трудового вкладу, яким вважалася фізична праця. Вірним є й той висновок, який підтверджуються багатьма джерелами і спогадами учасників тих подій, що переважна більшість української інтелігенції успадкувала антиетатистську психологію селянства і для неї створення національної держави було скоріше засобом, а не кінцевою метою.

У розділі "Формування органів влади на селі та наростання селянського радикалізму" (березень-жовтень 1917 р.) простежується процес створення владних регіональних органів Тимчасової влади. Створені революційним шляхом вони поєднували законодавчу і виконавчу владу. Численні факти, наведені у монографії, свідчать про те, що селяни часто не сприймали нові органи влади всерйоз. Серед них поширювалися правовий нігілізм, негативне ставлення до інтелігенції (в тому числі і української). Набули великого поширення випадки самосудів. Це свідчило про те, що модернізаційні цінності індустріального суспільства селянами майже не сприймалися.

У четвертому розділі проаналізована соціально-політична поведінка селянства в період кризи влади (жовтень 1917 – квітень 1918 р.). Прослідковано наростання анархії та руйнації в українському селі та неспроможність органів Тимчасового уряду, а пізніше Центральної Ради та Генерального Секретаріату цей процес зупинити. У роботі наводяться приклади селянського екстремізму, який був спрямований проти будь-якої державності (в тому числі і УНР). Цей стихійний селянський рух активно підтримувався більшовиками. Дуже вдалим є зауваження автора про те, що "солдати були своєрідним вірусом анархії, який поширював епідемію погромництва" (с. 211).

У п'ятому розділі висвітлена соціально-економічна політика Центральної Ради у відношенні до селянства. Справедливо стверджується, що вона була суперечливою. З одного боку, під впливом членів УПСР та російських есерів, Центральна Рада намагалась втілити в життя політику "соціалізації" з передачею селянам землі, з іншого боку – Центральна Рада прагнула зберегти неподільність земельного фонду. Внаслідок цього переважна більшість селянства вороже поставилась до її селянської політики, натомість селяни підтримали заклики більшовиків про негайну передачу землі у власність без будь-якого викупу і "щоб всім порівну" (с. 310).

У висновках підсумовано результати дослідження. Серед них цікавими і актуальними, на нашу думку, є наступні. Селянська психологія носила антидержавницький характер. Більшовики вдало використали ліворадикальні настрої селянства у руйнуванні інститутів буржуазної держави, а пізніше у боротьбі проти УНР. Залучити широкі маси селянства до державного будівництва Української держави провідникам УНР, незважаючи на всі зусилля, так і не вдалось.

Позитивними моментами праці є те, що у ній присутні алфавітний та географічний покажчики.

Поряд із тим хочеться відмітити окремі недоліки і висловити деякі побажання. У тексті монографії є стилістичні неточності та описки. Цікаво було б більш детально прочитати про особливості ментальності та політичної культури і поведінки українського селянства різних регіонів України (Волині, Слобожанщини, Поділля тощо) в часи Українських національно-визвольних змагань. Це може стати предметом для нового дослідження.

Загалом же монографія "Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 р.)" є цінним надбанням для сучасної української історичної науки. Вона руйнує деякі стереотипи щодо ідеалізації селянства, які довгий час поширювались в еміграційній та народницькій українській історіографії, з іншого боку – викриває демагогічну антиукраїнську політику російських більшовиків.

Праця є, на наше переконання, обов'язковою для всіх дослідників, які професійно займаються вивченням Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр., історії українського селянства та його ментальності. Може бути рекомендовано для науковців, викладачів, студентів, всіх тих, хто цікавиться історією України.

Petro Brytskyy, Valeriy Nesterenko

REC.: LOZOVY VITALY. AGRARIAN REVOLUTION IN UKRAINE
NADDNEPRYANSKOGO: ATTITUDE TO AUTHORITIES PEASANTRY DAY
CENTRAL COUNCIL (MARCH 1917 – APRIL 1918). MONOGRAPHS. –
KAMYANETS-PODOLSKY: PP. "MOSHAK MI, 2008. – 480 S.

The publication proretsenzovano monograph Vitaly Lozovoy Agrarian Revolution in naddnepryanskogo Ukraine: the attitude of the peasantry to power in the day Central Council (March 1917 – April 1918)".

УДК 94 (477)

Олег Полянський

УКРАЇНА ОЧИМА ІНОЗЕМЦІВ. ЕНДРЮ ВІЛСОН. УКРАЇНЦІ: НЕСПОДІВАНА НАЦІЯ. – К.: "К.І.С.", 2004. – 552 С.

У статті прорецензовано книжку відомого англійського дослідника про Україну.

Після німецького погляду на історію України (праці Андреаса Каппелера), сьогодні розповімо про книжку відомого британського дослідника – Ендрю Вілсона, який працює в Лондонській школі славистичних та східноєвропейських досліджень. Для українського читача вона є яскравою ілюстрацією того, якою бачать Україну західні інтелектуали, а також якою має бути книжка про сучасну Україну, аби мати успіх на Заході. Праця Е. Вілсона ставить за мету ознайомити західного (англомовного) читача з минулим і сучасним України, тому приблизно половина книжки присвячена українській історії, а інша – різним аспектам життя сучасної України: політиці, економіці, релігійному життю, культурі, мистецтву тощо.

Дослідження Е. Вілсона "Українці: несподівана нація" складається з передмови, тринадцяти розділів, висновків, епілогу, післямови перекладача та покажчика. Все разом складає понад 550 сторінок тексту. Читач має змогу ознайомитися з методологією дослідження, стилем викладу, науковою аргументацією британського дослідника, який поставив собі за мету висвітлити українську історію від теорій етногенезу до стосунків України з МВФ. У зв'язку з цим, деякі рецензенти на Заході зауважили, що "у книжці він зачіпає так багато різних тем, що їх стає занадто багато. ..."

Оригінал книжки англійською мовою витримав два видання – 2000 і 2002 р. р. Переклад українською – 2004-го. У передмові автор зазначає, що "українці на наших очах стають нацією... Українська ідентичність донедавна мусила розвиватися в межах держав інших народів. З 1991 року розпочався період, що є для України в багатьох відношеннях першим періодом цілісної державності, однак держава й далі слабка, а справжнє відчуття національної належності – недостатньо сформоване".

В першому розділі Е. Вілсон розглядає дискусії про походження нації в контексті етнічної приналежності Київської Русі. Висновки автора не співпадають з новітніми дослідженнями сучасних українських істориків, зокрема В. Барана, Л. Залізняка та ін., які довели, що дані археології, мовознавства, антропології, письмові джерела переконливо свідчать про тяглість, неперервність розвитку в Північно-Західній Україні одного етнічного організму від дулібів, склавинів та антів до сучасних українців. Тому, твердження Е. Вілсона про те, що "Русь була єдиним народом, або до-національним об'єднанням" не зовсім відповідає історичній істині. Зазначивши, що представники сучасної історичної науки мають схильність стверджувати, що українці та їхні предки тисячоліттями жили на теперішній території України, автор детально зупиняється на критиці гіпотез власне не істориків – Юрія Канигіна, Лева Силенка, Сергія Плачинди, Олексія Братка-Кутинського та ін. Він зауважує, що в їхніх працях завжди присутні три ключові елементи: використання біблійної міфології, твердження, що Україна – це бать-

ківщина всіх індоєвропейських народів, а також специфічна форма українського аріанізму. При цьому дослідник робить цікаві висновки: "Українці не є унікальними в своїх намаганнях прикрасити історію. ... Важливим є дотримання міри достовірності, дистанціювання від очевидно контрверсійних вигадок. ... Нація з частково міфологізованим минулим не перестав бути нацією".

Назвавши один з розділів своєї праці доволі оригінально – "Ні риба, ні птиця: між Польщею і Росією", Е. Вілсон далі дає пояснення такої оригінальності. Він підкреслює, що не маючи традиції державності, утримати власну нішу Україні було досить важко. Саме поняття українськості розвинулося в період, коли політичні обставини заохочували спільноту, до якої застосовувалося це поняття ідентифікувати себе з тими державами чи націями котрі пропонували найбільші політичні, економічні та культурні переваги. Окрім того, українська ніша доволі рідко зберігала рівновіддаленість від Польщі та Росії. У більшості випадків Україна ставала союзником однієї проти іншої, що зміцнювало спорідненість із тимчасовим союзником. Отже, підтримувати і забезпечувати відчуття окремішності було доволі важко, хоча й можливо.

Аналізуючи українську революцію середини XVII ст., історик наголошує, що цей період став ключовим для розвитку української національної ідентичності, але в той же час безпідставно твердить: "Хоча українська історіографія вважає події 1648 року "національно-визвольною війною" однак повстання Хмельницького не було війною всього "руського народу" ані територіально, ані соціально, ані політично чи ідеологічно". Вважаємо, що після досліджень В. Смолія, В. Степанкова, Т. Чухліба, В. Брехуненка та ін. українських істориків, такий висновок Е. Вілсона абсолютно неправомірний, хоча деякі інші його трактування викликають зацікавлення. Так, він пише, що у XVII ст. існувало надто багато конкуруючих чинників впливу і тиску на Україну, аби могла перемогти якась одна орієнтація. Сепаратистський проєкт так і не став панівним. Завдяки географічному чиннику, Україна зазнала глибокого впливу великих європейських потрясінь – Ренесансу, Реформації та Контрреформації, але вплив Просвітництва XVIII ст., тобто вже після Переяслава, виявився значно слабшим. Втім, Україна вже тоді відрізнялася від Росії достатньо, щоб правління Романових так і не спромоглося забезпечити цілковиту асиміляцію.

Особливе місце в книзі Е. Вілсона посідають п'ятий і шостий розділи, які носять назви: "Україна, Росія і Російська імперія" та "Габсбурзька альтернатива". У них йдеться про той період української історії, коли було повністю втрачено державність, ліквідовано збройні сили України – Запорозьку Січ, здійснено черговий перерозподіл українських земель, які увійшли до складу Російської імперії та Австрійської монархії.

Автор називає XVIII–XIX ст. епохою національного пробудження, коли українці в імперії Габсбургів мали відокремитися від, головним чином, поляків, а українці в імперії Романових – відокремитися від росіян. Він розглядає українські проблеми у порівнянні з шотландцями і такий методологічний прийом розширює пізнавальні можливості читачів. Значний інтерес викликають ті сторінки монографії, в яких йдеться про українські впливи в Російській імперії, зокрема участь українців в її розбудові. Але загальні висновки не є втішними: "...усе, що залишилося від потенційної нації з багатьма суспільними верствами у середині XIX століття – це русифіковане дворянство та убога селянська маса. "Українськість" означала "селянськість", із залишками народних традицій, але без високої культури; у містах домінували росіяни, євреї та поляки".

Суть українського питання в Російській імперії надзвичайно образно викладено у таких рядках одного з авторів XIX ст., які наводить Е. Вілсон: "Польська, вірменська, фінська та інші проблеми є периферійними, тобто другорядними проблемами, але мазепинська проблема вражає Росію в саме серце її існування як великої держави".

Спираючись на дослідження Оксани Забужко, яка називає Тараса Шевченка першим справжнім "національним інтелектуалом", який на противагу імперському міфу Санкт-Петербурга, творив новий "міф України", Ендрю Вілсон пише, що Шевченко "став першим українцем, який взявся до радикальної реконструкції ідеї імперії, що її спокуси залишалися дуже великими для багатьох його сучасників". Щодо західноукраїнських земель принциповим

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Андрусяк Ярослав** – здобувач кафедри історії стародавнього світу і середніх віків Ужгородського національного університету.
- Бармак Микола** – доктор історичних наук, доцент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Бездрабко Валентина** – кандидат історичних наук, доцент, директор Інституту державного управління Київського національного університету культури і мистецтв.
- Бистрицька Елла** – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Брицький Петро** – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Чернівецького Національного університету імені Юрія Федьковича
- Брославський Володимир** – кандидат історичних наук, асистент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Древницький Юрій** – асистент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Зайвий Валерій** – кандидат історичних наук, начальник факультету оперативної діяльності Академії пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля МНС України.
- Зуляк Іван** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Клименко Олег** – кандидат історичних наук, заступник директора Державного архіву Тернопільської області.
- Кліш Андрій** – кандидат історичних наук, асистент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Ковбасюк Ярослава** – вчитель історії, директор Зборівської гімназії ім. Р. Завадовича.
- Контрікова Івета** –
- Лахманюк Тетяна** – кандидат історичних наук, асистент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Левицька Оксана** – здобувач кафедри загальноекономічних та гуманітарних дисциплін Івано-Франківського інституту менеджменту Тернопільського національного економічного університету.
- Ліньов Андрій** – здобувач кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
- Масненко Віталій** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.
- Махиня Оксана** – аспірант кафедри історії, теорії держави і права Кременчуцького державного технологічного університету імені Михайла Остроградського.
- Могильний Леонід** – кандидат історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Москалюк Микола** – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та економічної теорії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Мудеревич Віктор** – аспірант кафедри етнології, античної та середньовічної історії, факультету історії, політології та міжнародних відносин, Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича.
- Муц Оксана** – аспірант кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Нестеренко Валерій** – кандидат історичних наук, доцент Кам'янець-Подільського аграрного університету.

- Окаринський Володимир** – кандидат історичних наук, асистент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Оліярник Вадим** – аспірант кафедри новітньої історії України Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Оніпко Тетяна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри культурології та історії Полтавського університету споживчої кооперації України
- Петришин Галина** – кандидат політичних наук, доцент кафедри філософії та економічної теорії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Полянський Олег** – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін ЛДУФК
- Присяжнюк Юрій** – доктор історичних наук, доцент кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.
- Романишин Наталія** – кандидат історичних наук, доцент кафедри Історії держави та права Київського національного університету внутрішніх справ.
- Савенко Віктор** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Секо Ярослав** – кандидат історичних наук, асистент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Смоляк Павло** – старший викладач кафедри філософії та економічної теорії Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту імені Тараса Шевченка.
- Старка Володимир** – кандидат історичних наук, асистент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Сушко Наталя** – здобувач кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.
- Тищенко Ігор** – кандидат історичних наук, доцент, проректор з науково-дослідної роботи Академії пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля МНС України.
- Ткачук Павло** – кандидат історичних наук, професор, начальник Львівського інституту Сухопутних військ Національного університету "Львівська Політехніка".
- Товтин Яна** – аспірантка кафедри історії стародавнього світу і середніх віків Ужгородського національного університету.
- Чура Василь** – здобувач Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені Михайла Грушевського НАН України.
- Шабельников Віктор** – кандидат історичних наук, професор кафедри історії слов'ян Донецького національного університету.
- Ятищук Оксана** – кандидат історичних наук, асистент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

ЗМІСТ

Розділ 1. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	3
Віктор Мудеревич	
ОДИН ЕПІЗОД РУСЬКО-СКАНДИНАВСЬКИХ ДИНАСТИЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ НА ПОЧАТКУ XII СТ.	4
Олег Шманько	
ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ЛІТОПИСНОГО ВАСИЛЕВА	9
Микола Бармак	
ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ШЛЯХІВ СПОЛУЧЕННЯ ТА СТВОРЕННЯ ПОШТОВОЇ СЛУЖБИ НА ТЕРИТОРІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (КНЕЦЬ XVII – ПЕРША ПОЛОВИНА XIX СТ.).....	12
Володимир Брославський	
ЗЕМЕЛЬНЕ ПИТАННЯ В ЦЕРКОВНІЙ ПОЛІТИЦІ РОСІЙСЬКОГО УРЯДУ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У 30–50 РР. XIX СТ.	16
Микола Москалюк	
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПЕРЕРОБНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ СИРОВИНОЮ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.	21
Леонід Могильний	
ПОГЛЯДИ СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА НА ДЕРЖАВНІСТЬ УКРАЇНИ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ПРОГРАМИ УКРАЇНСЬКОЇ РАДИКАЛЬНОЇ ПАРТІЇ (1905 р.).....	26
Юрій Древицький	
ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛОДИМИРА СТАРОСОЛЬСЬКОГО ...	30
Павло Ткачук	
ОСВІТНЬО-ВИХОВНА РОБОТА В ГАЛИЦЬКІЙ АРМІЇ (1918–1920).....	35
Віктор Шабельніков	
АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ У 1917–1921 РР.	41
Віктор Савенко	
РОЛЬ НТШ У ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ТАЄМНОГО УНІВЕРСИТЕТУ (1921–1925) ...	46
Тетяна Оніпко	
МІЖНАРОДНИЙ ДЕНЬ КООПЕРАЦІЇ ЯК ЗАСІБ ОПТИМІЗАЦІЇ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ УКРАЇНИ В УМОВАХ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ	52
Іван Зуляк	
РЕФОРМУВАННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ СТРУКТУРИ “ПРОСВІТИ” В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД.....	57
Оксана Муц	
УКРАЇНОМОВНА ПЕРІОДИКА СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ: УМОВИ ІСНУВАННЯ ТА ЧИННИКИ ПОСТУПУ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД.....	67
Оксана Левицька	
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (1939–1941 РР.).....	73
Олександр Бровар	
МАТЕРІАЛЬНЕ СТИМУЛОВАННЯ ПРАЦІ У ВУГІЛЬНІЙ ІНДУСТРІЇ ДОНБАСУ: 1943–1950 РР.	81
Олег Клименко	
ГРОШОВІ ЗНАКИ ЄВРЕЙСЬКИХ ГЕТТО В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....	85
Володимир Кіцак	
СИСТЕМА ОСВІТИ ДЕПОРТОВАНИХ З ПОЛЬЩІ УКРАЇНЦІВ ТА АГІТАЦІЙНА РОБОТА СЕРЕД НИХ	91
Ярослав Секо	
ТЕРНОПІЛЬСЬКА КРАЙОВА ОРГАНІЗАЦІЯ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ В ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ (БЕРЕЗЕНЬ 1989 – БЕРЕЗЕНЬ 1990 РР.).....	95
Валерій Зайвий	
ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕБУВАННЯ УКРАЇНЦІВ В ІНОЕТНІЧНОМУ СЕРЕДОВИЩІ (НА ПРИКЛАДІ СХІДНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ НАПРИКІНЦІ XX СТ.).....	101

Оксана Махиня	
РОЗШИРЕННЯ СФЕРИ ДІЯЛЬНОСТІ ДОБРОВОЛІВНИХ НАРОДНИХ ДРУЖИН У 60–70-Х РР. ХХ СТ.	106
Василь Чура	
СКОРОЧЕННЯ КОМПАРТІЙНИХ РЯДІВ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ КПУ НАПРИКІНЦІ 80-Х – ПОЧАТКУ 90-Х РР. ХХ СТ.	110
Ігор Тищенко	
ДО ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ (90-ТІ РР. ХХ СТ.).....	114
Розділ 2. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ.....	120
Івета Контрікова	
НІМЕЦЬКА НАЦІОНАЛЬНА МЕНШИНА У СЛОВАЧЧИНІ. НІМЦІ СПІША.....	121
Ярослав Андрусак	
ПОЛЬСЬКО-УГОРСЬКЕ ПРОТИСТОЯННЯ НА КУТНОГОРСЬКОМУ З'ЇЗДІ 1471 РОКУ ТА ПОЗИЦІЯ ЧЕСЬКОГО ДВОРЯНСТВА	125
Яна Товтин	
РЕФОРМАЦІЯ ТА ЦЕНТРАЛЬНОСЛОВАЦЬКІ ШАХТАРСЬКІ МІСТА (50–60-ТІ РР. ХVІ СТ.).....	131
Елла Бистрицька	
УКРАЇНСЬКИЙ АСПЕКТ У РОСІЙСЬКО-ВАТИКАНСЬКИХ ВІДНОСИНАХ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....	136
Наталія Романишин	
КАРПАТСЬКА УКРАЇНА В ПОЛІТИЦІ КРАЇН ЗАХОДУ	141
Розділ 3. ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ	147
Володимир Окаринський	
“БАЛАГУЛЬЩИНА” (БАЛАГУЛЬСТВО) 1830–1850-Х РР. ЯК КОНТРАКУЛЬТУРНИЙ РУХ І ПОПЕРЕДНИК МОЛОДІЖНИХ СУБКУЛЬТУР НОВІТНЬОГО ЧАСУ	148
Павло Смоляк	
ДАВНІ ТА СУЧАСНІ ФОРМИ ТРАДИЦІЙ КОЛЯДУВАННЯ У ЗАХІДНОМУ ПОДІЛЛІ	154
Наталія Сушко	
ЗНАЧЕННЯ ІСТОРИЧНИХ ПАМ'ЯТОК У ФОРМУВАННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ І ПАТРІОТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ.....	160
Володимир Старка, Ярослава Ковбасюк	
ВІШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТИ ЖЕРТВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА ТЕРИТОРІЇ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ: МИНУЛЕ ТА СЬОГОДЕННЯ.....	165
Галина Петришин	
УКРАЇНСЬКА ЕЛІТА В КОНТЕКСТІ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА НИНІШНІ СУСПІЛЬНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ	170
Розділ 4. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРІОГРАФІЯ	173
Оксана Ятишук	
ІСТОРІОГРАФІЯ ЕТНОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СЛОВОЖАНЩИНИ ХVІІІ СТ.	174
Тетяна Лахманюк	
НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА ГОРБАЧЕВСЬКОГО: ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	178
Андрій Лінюв	
ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ ЩОДО РЕПАТРИЙОВАНИХ “ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ” В ПІВДЕННО-ЗАХІДНОМУ РЕГІОНІ УКРАЇНИ УПРОДОВЖ 1944–1953 РР.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ	181
Андрій Кліш	
КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНЦІВ У ЧЕХО-СЛОВАЧЧИНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД: ОГЛЯД СУЧАСНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ	186

Валентина Бездрабко	
РОЗВИТОК ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ ДІЛОВОДСТВА Й ЕВОЛЮЦІЯ ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА У 1970–1980-х РОКАХ	194
Вадим Оліярник	
ІСТОРИЧНА НАУКА У ЛЬВІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА В 1991– 2008 РР.	202
Розділ 5. РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ	210
Іван Зуляк	
РЕЦ.: МОСКАЛЮК М. М. РОЗВИТОК ПЕРЕРОБНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: МОНОГРАФІЯ – ТЕРНОПІЛЬ: ВЕКТОР, 2009. – 336 С.	211
Віталій Масненко, Юрій Присяжнюк	
КУРС ЛЕКЦІЙ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У ЧОТИРЬОХ ЧАСТИНАХ / АВТ. КОЛ: П.С. КОРИНЕНКО ТА ІН. – ТЕРНОПІЛЬ: ВИДАВНИЦТВО "АСТОН", 2007	213
Петро Брицький, Валерій Нестеренко	
РЕЦ.: ЛОЗОВИЙ ВІТАЛІЙ. АГРАРНА РЕВОЛЮЦІЯ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ: СТАВЛЕННЯ СЕЛЯНСТВА ДО ВЛАДИ В ДОБУ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (БЕРЕЗЕНЬ 1917 – КВІТЕНЬ 1918 Р.). МОНОГРАФІЯ. – КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ: ПП. "МОШАК М.І.", 2008. – 480 С.	220
Олег Полянський	
ЕНДРЮ ВІЛСОН. УКРАЇНЦІ: НЕСПОДІВАНА НАЦІЯ. – К.: "КІС.", 2004. – 552 С.	222
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	225

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – Вип. 1. – 230 с.

Комп'ютерний набір та
оформлення: Юрій Древніцький, Андрій Кліш

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу історичного факультету "Літопис"
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а
Тел. (0352) 53–59–01

Здано до складання 05.05.2009 р. Підписано до друку 01.06.2009 р. Формат 60×84/18.
Папір друкарський. Умовних аркушів 22,33. Обліково-видавничих аркушів 28,75.
Замовлення 121. Тираж 300 прим. Свідоцтво про реєстрацію ТР № 241 від 18.11.97.

Увага

- I. Для публікації матеріалів в журналі необхідно подати до редакції:
- ✓ статтю в редакторі Word (версія не нижче 6. 0/95 шрифт Times New Roman) на дискеті (файл називається за прізвищем автора латинськими буквами з вказівкою на версію Word. Наприклад, Strishynec97, Strishynec2000. Де 97 і 2000 – версії Word. Файл обов'язково у двох копіях 95 та 97 версії) й якісно надруковану на білому папері формату А4;
  - ✓ рецензію провідного фахівця з даної галузі наук, як правило, доктора наук, відповідно завірену;
  - ✓ виписку із протоколу засідання кафедри про рекомендацію статті до друку;
  - ✓ експертний висновок про можливість відкритого опублікування матеріалів;
  - ✓ відомості про автора (прізвище, ім'я, по-батькові (повністю), місце роботи, посада, науковий ступінь та звання, адреса, телефон)
- II. Вимоги до оформлення друкованих праць:
1. Формат сторінки А4.
  2. Поля 2х2х3х1.
  3. Шрифт Times New Roman, Arial.
  4. Величина шрифту – 14.
  5. Інтервал: 1, 5 (Ctrl+5).
  6. Абзац: 1, 25 см.
  7. Рядків на сторінці – 29–30.
  8. Символів на рядок – 65–70.
  9. Між роками ставиться тире (1917–1920).
  10. По тексту використовуються заокруглені дужки, для посилань квадратні.
  11. Ініціали (Алексівець М. М.; М. М. Алексівець), роки (1917–1920 рр.), а також перед квадратною дужкою посилання (" [14, с. 23]") ставляться непереносимі пробіли.
  12. Посилання на список використаних джерел: [12, с. 56–57; 14, с. 23], [14, с. 23], [14, арк. 23],
    - ✓ де "12" та "14" порядковий номер у списку використаних джерел;
    - ✓ "56–57, 23" – номери сторінок;
    - ✓ арк. 23 – вказівка на номер аркуша в архіві;
    - ✓ "." ставиться після порядкового номера у списку використаних джерел;
    - ✓ ";" – між номерами сторінок;
    - ✓ "," – між порядковими номерами різних джерел.
  13. Зразок оформлення списку використаних джерел:
    - ✓ Июль-ноябрь 1758 г. Ученая переписка префекта Киевской Академии Самуила Миславского с профессором Христианом Баумейстером // Акты и документы. – Отд. II. – Т. V. – К.: Тип. И. И. Чоколова, 1908. – С. 222–224.
    - ✓ Завгородній Ю. Києво-Могилянська академія в контексті вітчизняного сходознавства: північно-буддистський регіон Далекого Сходу / Ю. Завгородній // Києво-Могилянська академія в історії України. Тези доповідей міжнар. наук. конф. – К.: НаУКМА. – 1995. – С. 36–37.
    - ✓ Попок А. А. Громадсько-політичне та релігійне життя українців на Далекому Сході в ХХ ст. / А. А. Попок // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 54–68.
    - ✓ Українська культура: історія і сучасність / За ред. Черепанової С. О. – Львів: Світ, 1994. – 456 с.
    - ✓ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІА України). – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 7248.
    - ✓ Мишанич О. В. Література Закарпаття XVII–XVIII століть / О. В. Мишанич. – К.: Наукова думка, 1964. – 116 с.